

พงษาวดารเรื่องเวรบรรพมา

กึ่งกรุงศรีอยุธยา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

เป็นต้นฉบับของหนังสือเรื่องบรรพมาครั้งกรุงธนเดกกรุงเทพฯ ฯ

พระเจ้าห้องยาเธอ กรมจุนกำลังเพชรบูรณ์โยธิน

โปรดให้พิมพ์ครั้งแรก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาจางวันกตัญญู ๕

ปีออก พ.ศ. ๒๔๖๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

พงษาวดาร เรื่อง เหว รบ พม่า

ครั้งที่ ๕
กรุงศรีอยุธยา

—:0:—

HISTORY OF THE WARS

BETWEEN SIAM AND BURMA

DURING THE XVTH, XVIITH AND XVIIITH CENTURIES

BY

H. R. H. PRINCE DAMRONG RAJANUBHAB

B. E. 2463.

พงษาวดารเรื่องเวารบพม่า

ครึ่งกรุงศรีอยุธยา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

เป็นตอนต้นของหนังสือเรื่องรบพม่าครึ่งกรุงธนเดกรุงเทพฯ

พระเจ้าห้องยาเธอ กรมขุนกำแพงเพชรอรรคโยธิน

โปรดให้พิมพ์ครั้งแรก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาวาดรัชกาลที่ ๕

ปีออก พ. ศ. ๒๔๖๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ไทย ถนนรองเมือง

บอกแก่คำผิดในคำนำ

หน้า (๒) บันทึกที่ ๓ ว่าพระยาเพชรรัตน ที่ถูกพระบาท-

เพชรรัตน

หน้า (๒) บันทึกที่ ๗ ว่าท่านรอดเขมรน้อง ที่ถูกเป็นพี่

หน้า (๒) - บันทึกที่ ๘ ว่าพระบรมโอรสาธิราช ที่ถูกพระบรมโอรสา

959.3
D18 ki
v.1

คำนำ

ด้วยเจ้าจอมมารคาวก ผู้เป็นมารดา ได้ถึงอสัญกรรมเมื่อ
 วันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ จะได้พระราชทานเพลิงในงานเมรุ
 วัดเทพศิรินทราวาส ในเดือนเมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๓
 เพื่อไว้อาลัยในมารดา จึงมีความประสงค์ที่จะสร้างหนังสือ
 อันจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ปรารถนาศึกษาสืบไปข้างหน้า ได้นำความ
 กราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรง
 พระปรานีแต่ผู้ ที่ล่วงลี้ไปแล้ว ทรงพระอุสาหะค้นรวบรวมร้อย
 กรองข้อความในพงษาวดารแลจดหมายเหตุต่าง ๆ ทั้งทางไทยแล
 ต่างประเทศ ทรงพระนิพนธ์ในตอนที่ไทยรบกับพม่าในครั้งกรุงศรี
 ยุธยาเป็นราชธานีรวม ๒๔ ครั้ง มีข้อความใหม่ซึ่งยังมิได้
 แพร่หลายในภาษาไทยเป็นหลายแห่ง เช่นในแผ่นดินสมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราชเป็นต้น ทรงสอบสวนศักราชให้ลงเป็นพระพุท
 ศักราชทุกแห่ง ทั้งในส่วนเป็นพระเดชพระคุณแก่ผู้ ที่ล่วงลี้ไป
 แล้วแลยครุหลานเป็นอย่างดี

เจ้าจอมมารคาวก เกิดเมื่อวันที่ ๗ มิถุนายน พระพุทธ
 ศักราช ๒๔๐๒ ตรงกับวันอังคารขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ยี่มะแมเอกศก
 จุลศักราช ๑๒๒๓ ในตระกูลซึ่งนับทางมารดาว่าเป็นราชินิกุล
 รัชกาลที่ ๕ และที่ ๓ นายเสถียรรักษาปลัดจวังซ้าย (เที่ยง) เป็น

ยิตา พระนมปรีกในรัชกาลที่ ๕ เป็นมารดา พระนมปรีกเป็นธิดา
พระยาอิศรานุภาพ (ขุนแผนน้อย) ผู้มีบรรพบุรุษเป็นราชินิกุลรัชกาล
ที่ ๕ แยกสาขามาแต่พระยาเพชรรัตน (นาค) ผู้เป็นยิตา ซึ่ง
เป็นน้องโอรยิกาของพระชนนีสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี บรพ
สตรีของพระยาอิศรานุภาพ เป็นราชินิกุลรัชกาลที่ ๓ แยกสาย
มาแต่ท่านรอกผู้เป็นมารดา ซึ่งโอรยิกาเป็นน้องของพระชนนีใน
สมเด็จพระศรีสุลาโดย และท่านรอกนั้นเป็นน้องร่วมยิตามารดา
ของเจ้าจอมมารดาในสมเด็จพระเจ้าบรมไปยิกาเชอกรมหมื่นมาตยา
พิทักษ์ด้วย

พระนมปรีกมารดาเจ้าจอมมารดาวาดานั้น เป็นพระนมพิเศษ
ผู้ ๓ ซึ่งมีประวัติได้กล่าวไว้ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เชอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชว่า ในรัชกาลที่ ๔
เมื่อกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ประสูติสมเด็จพระราชโอรส
พระองค์ใหญ่ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
พระยาอิศรานุภาพผู้เป็นพระญาติในพระชนนีแห่งกรมสมเด็จพระ
เทพศิรินทราบรมราชินี มีความขยันคิดส่งพระนมปรีกผู้
ซึ่งพึ่งกำลังมีบุตรคนแรกในขณะเข้าไปถวาย กรมสมเด็จพระเทพ
ศิรินทราบรมราชินีโปรดให้เป็นพระนมเอก ในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยด้วยเป็นพระ
ญาติ และมีธิดาไต่รบมารดาครุเรียบร้อยดี เมื่อประสูติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ ไต่
 ไปรคให้พระนมปรีกถวายพระนมด้วย กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรา
 มาตย์มีพระประสงค์จะใคร่ให้พระนมปรีกไต่ถวายพระนมในพระราช
 โอรสและธิดาซึ่งจะมีต่อไปภายหน้าอีก, เมื่อพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวค้อยทรงพระเจริญวัยขึ้น, จึงโปรดประทาน
 อนุญาตให้กลับออกมาอยู่บ้าน ครั้นเมื่อเวลาประสูติกรมสมเด็จพระ
 เจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ และสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช.ปนลำคัยมา,
 พระนมปรีกก็เสาะเป็นเวลามีบุตรด้วยกันทั้งสองคราว กรม
 สมเด็จพระเทพศิรินทรา มาตย์ก็ไต่รคให้พระนมปรีกเข้าไปถวายพระ
 นมด้วยทั้งสองคราว นัยว่าพระนมปรีกไต่ถวายพระนมสมเด็จพระ
 ราชโอรสและธิดา, ในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรา มาตย์มาทั้ง ๔
 พระองค์ สมพระประสงค์ที่ไต่ทรงตั้งพระเหตุภัยไว้ ทั้งนี้เป็น
 การแปลกปลาดในพระนมทั้งหลาย, ตามความอธิบายดังนี้ เมื่อ
 สมเด็จพระเทพศิรินทรา ยบรมราชินีประสูติพระราชโอรสพระองค์ที่ ๔
 ในพระนมปรีกก็มีธิดาใหม่ คือเจ้าจอมมารดาวาด เมื่อพระ
 นมปรีกไต่เข้าไปถวายพระนม เจ้าจอมมารดาวาดจึงเป็นผู้ที่ร่วม
 พระนมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์
 วรเดช เช่นเหตุให้ภายหลังเมื่อสมเด็จพระเทพศิรินทรา ยบรมราชินี
 เสกขั้วสวรรคตแล้ว จึงมีความรคได้นำเจ้าจอมมารดาวาดตั้งแต่

ยังมีเขารวีย เข้าไปถวายในสมเด็จพะเจ้าบรมไปยิกาเธอ กรม
 พระยาสุкарตน์ราชประยูร ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงใช้สอยสนิท
 สนม จนถึงได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๕ และเป็นเจ้าจอมมารดา
 ค่อมมา ในคอนท้ายได้เป็นเจ้าน้ำที่จัดการพระภุษาเป็นพิเศษ
 และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่தியจลจอมเกล้าพิเศษ
 เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้น ๒ และหีบหมากสำหรับที่ใต้
 รัยราชการ ๒๐ ปี แล ๓๐ ปีตามลำดับ, เมื่อถึงยสัญกรรมได้รับ
 พระราชทานโกษฐเป็นเกียรติยศ

การกุศลที่ได้สร้างหนังสือขึ้นเป็นประโยชน์ในครั้งนั้น เพื่อไว้
 ษาโดยแลแสดงความระภาคถึงแลผลของกุมมารดา ขอบุทิศส่วน
 กุศลให้แก่ผู้ทั้ละโลกไปแล้ว สุกแต่จะสำเร็จผลเพียงใดโดย
 สมควรแก่การ.

ปวงวิไล

บ้านคอกไม้

วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

สารบัญ

อธิบายเหตุการณ์ที่ไทยรบกับพม่า หน้า ๑

แผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราช

ครั้งที่ ๑ คราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่ หน้า ๘

แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

ครั้งที่ ๒ คราวสมเด็จพระศรีโยไทยขาคคช้าง หน้า ๑๒

ครั้งที่ ๓ คราวรบกันด้วยเรื่องช้างเผือก ,, ๒๗

แผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช

ครั้งที่ ๔ คราวเสียกรุง ฯ แก่พระเจ้าหงษาวดี หน้า ๔๔

แผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

ครั้งที่ ๕ คราวสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิศระ หน้า ๖๘

ครั้งที่ ๖ คราวรบพระยาพลิมตเมืองสุพรรณ ,, ๑๐๓

ครั้งที่ ๗ คราวรบพระเจ้าเชียงใหม่ที่ขานสระเกษ ,, ๑๐๘

ครั้งที่ ๘ คราวพระเจ้าหงษาวดีล้อมกรุง ฯ ,, ๑๓๗

แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

๕ ครั้งที่ ๘	คราวรบพระมหาอุปราชาคองแรก	หน้า ๑๒๖
๕ ครั้งที่ ๑๐	คราวสมเด็จพระนเรศวรชนช้าง	” ๑๓๐
๕ ครั้งที่ ๑๓	คราวไทยตีเมืองทวาย เมืองตานาควิ	” ๑๔๖
๕ ครั้งที่ ๑๒	คราวสมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญ	” ๑๕๕
๕ ครั้งที่ ๑๓	คราวสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงสาวดี	
	ครั้งแรก	” ๑๕๗
๕ ครั้งที่ ๑๔	คราวสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงสาวดี	
	ครั้งที่ ๒	” ๑๖๓
๕ ครั้งที่ ๑๕	สงครามครั้งที่๓ของสมเด็จพระนเรศวร	” ๑๗๑

แผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ

๕ ครั้งที่ ๑๖	คราวพม่าตีเมืองทวาย	” ๑๗๒
๕ ครั้งที่ ๑๗	คราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่	” ๒๓๗

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

๕ ครั้งที่ ๑๘	คราวพม่าตีเมืองทวาย	หน้า ๒๑๗
------------------	---------------------	----------

แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

๕ ครั้งที่ ๑๘	คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่	หน้า ๒๓๗
------------------	-------------------------	----------

ครั้งที่ ๒๐	คราวรพม่าที่เมืองไทรโยค	หน้า ๒๔๘
ครั้งที่ ๒๑	คราวไทยตีเมืองพม่า	„ ๒๕๓
ครั้งที่ ๒๒	ว่าด้วยเรื่องพงษาวดารเวลาว่างสงคราม	„ ๒๖๐

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

ครั้งที่ ๒๒	คราวพระเจ้าอลองพญาตีเมืองกรุงศรี อยุธยา	หน้า ๓๐๕
ครั้งที่ ๒๓	คราวพม่าตีหัวเมืองปักษ์ใต้	„ ๓๓๘
ครั้งที่ ๒๔	คราวเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า	„ ๓๔๘

อธิบายเหตุการณ์ที่ไทยรบกับพม่า

ตามเรื่องราวที่ปรากฏมาในพงษาวดาร เมื่อกรุงศรีอยุธยา
เป็นราชธานี ไทยได้ทำสงครามกับพม่า ๒๔ ครั้ง ต่อมาถึง
เมื่อกรุงธนบุรีแตกกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ไทยได้ทำสงคราม
กับพม่าอีก ๒๐ ครั้ง รวมเป็น ๔๔ ครั้งด้วยกัน ในจำนวนสงคราม
ที่พม่าชนะ ฝ่ายพม่ามาบุกรุกประเทศไทยบ้าง ฝ่ายไทยไปบุกรุก
พม่าบ้าง จะว่าด้วยพม่ามาบุกรุกประเทศไทยก่อน การสงครามที่
พม่ายึดมาตมเมืองไทยรบกันเป็นยุคใหญ่แต่ ๒ คราว คือ เมื่อรบ
กับพระเจ้าหงสาวดี ๓ องค์ติด ๆ กัน ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระ
มหาจักรพรรดิ จนตลอดแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็น
ระยะเวลา ๕๗ ปี คราว ๑ แลมารรบกับพระเจ้าอองวะ ๓ องค์ ตั้งแต่
แผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศที่กรุงเก่า มาจนตลอดแผ่นดินพระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ในกรุงรัตนโกสินทร์
เป็นระยะเวลา ๕๐ ปี อีกคราว ๑ ที่ว่าระยะเวลา ๕๗ ปี แล ๕๐ ปีนั้น
หมายความว่าตั้งแต่แรกเริ่มรบกันจนจบเรื่องที่ทำสงครามกันในยุค
นั้น รวมทั้งเวลาว่างระหว่างสงคราม บางทีมีคราวละหลาย ๆ ปี
ที่จริงหาได้รบกันทุกจำนวนยี่ว่ามานั้นไม่.

อนึ่งชาวรามัญก็เข้าใจกันมาแต่ก่อนโดยมาก ว่าเมื่อคราว
 รบศึกพระเจ้าหงษาวดีนั้น ไทยรบกับมอญ เพราะเมืองหงษาวดี
 เป็นราชธานีของรามัญประเทศ ก็เชื่อว่าพระเจ้าหงษาวดีเป็นมอญ
 แต่ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น พระเจ้าหงษาวดีที่มารบกับไทยเป็น
 พม่าทุกองค์ ต้นวงศ์อยู่เมืองตองอู ครั้นนบปราบปรามไต่ทั้ง
 ประเทศพม่ารามัญรวมไว้ในราชอาณาจักรอันเดียวกัน ตั้งเมือง
 หงษาวดีเป็นราชธานี จึงไต่ปรากฏพระนามว่าพระเจ้าหงษาวดี
 ทั้ง ๓ องค์ แต่ส่วนมอญนั้นหาได้ปรากฏว่าเคยเป็นศัตรูกับไทย
 โดยลำพังไม่ ที่มอญมารบพุ่งกับไทยคราวใด ก็โดยถูกพม่า
 บังคับให้มาในเวลาตกอยู่ในอำนาจพม่า ถ้าได้โอกาสเมื่อใด
 มอญก็กลับเป็นศัตรูพม่า บางทีทนพม่ากดขี่ไม่ไหวก็พากันหนีมา
 อาศัยอยู่ไทย เช่นมาแต่โบราณอย่างนี้

แต่ที่ว่ามอญเป็นต้นเหตุแลเป็นปัจจัยในการสงครามที่พม่ามา
 รบกับไทยแทบทุกคราว เพราะภูมิประเทศของไทยแลพม่าอยู่ห่าง
 ไกลกัน มีรามัญประเทศของพวกมอญคั่นอยู่กลางข้างตอนใต้ ต่อ
 ขึ้นไปข้างตอนเหนือเมืองพม่ายิ่งห่างหนีกออกไป ด้วยมีประเทศ
 ลานนาไทย คือมณฑลภาคพายัพเมื่อยังมีอิสระคั่นอยู่ชั้น ๓ แล้ว
 ยังมีแคว้นแคว้นของไทยใหญ่ซึ่งเรียกกันว่า เงี้ยว ฉะเชิง คั่น
 ออกไปอีกชั้น ๓ พันไปแล้วจึงถึงประเทศพม่า เพราะฉะนั้นถ้า
 หากว่ามอญมีกำลังตั้งเป็นอิสระอยู่ไต่คราวใด ก็ชาวไทยไทย

กับพม่าจะเกิดรบพุ่งกัน เพราะฝ่ายไทยจะไปรบก็จะต้องเข้ากับมอญ
 ญาติเมืองมอญเอาเป็นพันธมิตรเป็นทางเดินให้ไต่ก่อน จึงจะยกทัพ
 ไปถึงแดนอีกฝ่าย ๑ ใต้ ส่วนไทยแต่เดิมมาไม่มีกิจที่จะไปช่วย
 มอญรบกับพม่า แต่ไม่มีเหตุที่จะไปตีเมืองมอญ เพราะเมือง
 ไทยกับเมืองมอญต่างบริบูรณ์ด้วยพืชพรรณธัญญาหารแลอยู่ริมทะเล
 มีทางไปมาค้าขายกับนา ๆ ประเทศใกล้เคียงด้วยกัน แดนที่
 ติดต่อกันก็เป็นเทือกเขาขึ้นเขตร ไทยไม่มีเหตุที่จะเป็นวริถัมมอญ
 ทั้งในการแสวงหาผลประโยชน์แลด้วยเรื่องเหลือมล้ำเขตรแดนทั้ง
 ๒ สถาน แต่ทางพม่ากับมอญไม่เช่นนั้น ประเทศพม่าอยู่ข้าง
 เหนือน้ำ ประเทศรามัญอยู่ข้างปากน้ำ เขตรแดนติดต่อกันที่ร่วม
 ลำแม่น้ำเดียวกัน ทั้งแม่น้ำเอราวดีแลแม่น้ำสะโตง แผ่นดินพม่า
 ก็ไม่บริบูรณ์เหมือนแผ่นดินรามัญ จะไปมาค้าขายทางทะเลถึงนานา
 ประเทศก็จำต้องหาไคร่ยผ่านไปแผ่นดินรามัญ เพราะภูมิประเทศ
 เป็นเช่นว่ามานี้ เหตุที่จะก่อเกิดการเป็นวริในระหว่างพม่ากับมอญ
 จึงมักมีอยู่เสมอไม่ขาด เพราะฉะนั้นเวลาพม่ามอญมีกำลังอยู่ด้วย
 กัน จึงทำศึกสงครามชัวย์เดียวกันมาทุกกาลสมัย ดังปรากฏ
 ในเรื่องราชาธิราชนั้นเป็นต้น แต่ข้างกายเกิดขบขยพิเศษขึ้นเป็น
 ใหญ่ในพวกพม่า มีอำนาจปรายปรามประเทศที่อยู่ใกล้เคียง
 เอาไว้ได้ในอำนาจพม่าทั้งหมด อาณาเขตรพม่าก็มาติดต่อกับ
 แดนเมืองไทย เป็นเช่นนั้นเมื่อใดการสงครามก็เป็นเกิดมาดังเมือง

ไทย เพราะพม่าได้โอกาสที่มีกำลังมากมาย แลได้ยาไครย เมืองของมอญเป็นที่มั่น จึงยกมาบุกรุกที่เมืองไทย ฝ่ายไทยจึงต้องเสียเปรียบพม่า เพราะต้องต่อสู้ในเวลาพม่าได้กำลังของประเทศอื่น ๆ มาสมทบทุ่มเททำเอาไทยพวกลีบว ค้วยเหตุนี้ จึงได้เสียกรุงศรีอยุธยาถึง ๒ ครั้ง.

แต่พม่าไม่สามารถจะปราบปรามเอาไทยไว้ในอำนาจได้เหมือน กับพวกประเทศอื่น พอไทยถูกพม่าทำยับเยินแล้ว ในไม่ช้าคงเกิดมีวีระบุรุษขึ้นเป็นใหญ่ในพวกไทย สามารถจะควบคุมคนน้อย รบพุ่งเอาไชยชนะคนมากได้ค้วยปรีชากล้าหาญ กลับตั้งเมืองไทย ให้เป็นอิศระภาพได้อีก แต่นั้นพม่าพยายามมาปราบปรามสักเท่าใดใดก็มีแต่พ่ายแพ้กลับไป จนกระทั่งไทยสามารถไปบุกรุกที่เมืองพม่าข้างเมื่อใด การสงครามก็เป็นสิ้นเรื่อง รุกการสงครามที่พม่ายกมาที่เมืองไทยในยกใหญ่เป็นทำนองเดียวกันตั้งกล่าวมานั้น ๒ คราว เพราะฉะนั้นจำนวนศึกที่พม่ายกมาที่เมืองไทยทั้ง ๒ คราวนั้น จะเห็นได้ว่าพม่ามีไชยชนะไทยแต่ ๔ ครั้ง ที่พม่าแตกพ่ายแพ้ไทยไป ถูกต้องเลิกทัพกลับไปโดยทำไม่สำเร็จได้ตั้งประสงครามถึง ๑๖ ครั้ง นอกจากสงครามยกใหญ่ ๒ คราวที่กล่าวมา พม่าเป็นแต่มาค้ำหัวเมืองชายแดนโดยตามคร่อมอญเข้ามาบ้าง มาปล้นทรัพย์สินจับขี้ต๋อยบ้าง มาชิงเมืองเชียงใหม่อ้าง ก็เสียที่แพ้ไทยไปทุกครั้ง.

คราวนี้จะว่าด้วยการสงครามที่ฝ่ายไทยไปบุกกรุงพม่า ข้าพเจ้าได้อธิบายมาแล้วก่อนแล้วว่าถ้าไทยปรองดองพม่ากับไทยใช้วิสัยที่จะต้องรบกัน สงครามเกิดขึ้นเพราะพม่าไต่เมืองมอญแล้วจึงเลยมาตีเมืองไทย เพราะเหตุนี้การสงครามที่ไทยไปบุกกรุงพม่า ถึงไปทำพม่าก่อน ก็เป็นการคอยแทนที่พม่ามารบไทยทุกคราว เว้นแต่คราวไปตีเมืองพม่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ แลที่ ๔ เท่านั้น ตามเรื่องที่ปรากฏมาในพงษาวดาร การสงครามเกิดขึ้นเพราะไทยไปรบพม่าก่อนมี ๑๖ ครั้ง คือ รบเพื่อจะขบไล่พม่าไปเสียจากแดนไทย ๗ ครั้ง ไปตีเมืองพม่า ๙ ครั้ง.

การที่รบขบไล่พม่าไปจากแดนไทยนั้น จะต้องอธิบายความสักหน่อยหนึ่งก่อน คือเวลาเมื่อพม่ายกมาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งพระเจ้าทรงยาวคึกคัก ครองพระเจ้าอองวะรคึก อาณาเขตรแดนนามเมืองเชียงใหม่เป็นต้น หาใดชนอยู่กับไทยไม่ เป็นเมืองชนของพม่าอยู่ทั้ง ๒ คราว กองทัพพม่าไต่เอาไครยเสี้ยมอาหารแลพาหนะเมืองเชียงใหม่จึงตีกรุงศรีอยุธยาได้ เวลาไทยจะกลับคืนตัวเป็นอิสระต้องรบพุ่งขบไล่พม่าในเมืองไทยเองไม่เท่าไร ที่ต้องรบพุ่งมากนั้น เพื่อจะขบไล่พม่าไปเสียจากอาณาเขตรแดนนา เพราะถ้าพม่ายังเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ตราบไต่ ก็ยังอาจจะมาตีเมืองไทยไต่สัควกอยู่ตราบนั้น จะปลัดขยไว้ไม่ได้ ด้วยเหตุนี้จึงต้องรบพุ่งชิงเมืองเชียงใหม่กับพม่า ครั้นไทยมีไชยชนะ

ชัยไล่พม่าไปจากอาณาเขตรลานนาใต้หมด ก็ได้ประเทศลานนา
มาเป็นของไทย เพราะฉะนั้นการที่อพยพมาทางเมืองเชียงใหม่จึง
เป็นการแผ่อาณาเขตของไทยให้ใหญ่ยิ่งกว่าเมื่อก่อนเสียกรุง ฯ แก่
พม่าด้วยอีกสถาน ๑.

แต่การที่ไทยไปตีเมืองพม่าตอบแทนข้างนั้น ถ้าจะเปรียบกับ
ที่พม่ามาตีเมืองไทย ไทยเสียเปรียบพม่ามากนัก ด้วยพม่าตีเมือง
ไทยในเวลาเมื่อพม่ากำลังมาก กว่าปรกติตั้งหลายเท่าทุกคราว
แต่เวลาไทยได้โอกาสไปตีเมืองพม่าบ้าง เฉพาะเป็นเวลาแรก
ก่อร่างสร้างตัว เมื่อยานเมืองยี่เยินยี่นยี่เสียก่อนแล้ว ด้วย
เหตุดังนี้จึงมีจอมพลแลแม่ทัพนายกอง ตลอดจนพลไพร่เข้มแข็ง
ในการศึกสักเพียงใด จำนวนพลก็ย่อมน้อยกว่าเวลาเมื่อยานเมือง
ยังบริบูรณ์ กำลังไทยจึงไม่พอที่จะปราบปรามเอาประเทศพม่าไว้
ในอำนาจได้ ในครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เพียงหัวเมือง
มอญมาเป็นของไทยเกือบหมด แลกองทัพไทยได้ขึ้นไปถึงล้อม
ราชธานีของพม่าหลายครั้ง เพราะประจวบกับเวลาราชวงศ์พม่าไม่
ปรองดองกัน แต่ในคราวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
พม่ากำลังบริบูรณ์ไม่แตกร้างระส่ำระสายตั้งคราวก่อน เป็นแต่
มาแพ้ไปจากเมืองไทย ไทยจึงไม่สามารถจะตีเข้าบ้านเมือง
ในเขตแดนพม่ามาเป็นของไทยได้ ได้แต่หัวเมืองประเทศราช
ลือเขินสิบสองปันนาข้างเหนือมาเป็นของไทยในครั้งนั้น นอกจาก

ใน ๒ ยุคที่กล่าวมา เมื่อไทยรบกับพม่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก็ไปตีเมืองเชียงใหม่ได้มาจากพม่าครั้ง ๑ แลไปตีเมืองพม่าอีกครั้ง ๑ แต่หาสำเร็จไม่ ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร พันรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์มาไทยได้ไปตีเมืองพม่าเมื่อในรัชกาลที่สามครั้ง ๑ ในรัชกาลที่ ๔ อีกครั้ง ๑ ก็หาสำเร็จไม่ ไทยกับพม่าได้รบกันเป็นครั้งที่สี่ เมื่อฉลวยจุลศักราช ๑๒๑๕ พ.ศ. ๒๓๘๐ ในคราวไทยไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ต่อนั้นก็มิได้รบพุ่งกันอีกจนตรายเท่าทุกวันนี้ ว่าโดยรูปรื่องการสงครามที่พม่ารบกับไทยมาแต่ก่อนเนือความเข็นตั้งแสดงมาน.

ที่จะพรรณนาการสงครามเป็นรายเรื่อโดยพิศดารต่อไป จะกำหนดเป็น ๓ ภาค คือภาคที่ ๑ การสงครามเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ภาคที่ ๒ การสงครามเมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ภาคที่ ๓ การสงครามเมื่อครั้งกรุงรัตนโกสินทรเป็นราชธานี อธิบายเรื่อราวแต่ต้นไปจนสิ้นเรื่อสงครามที่ไทยได้รบพุ่งกับพม่ามาแต่ก่อน.

ภาคที่ ๑

เรื่องไทยกับพม่าทำสงครามกัน ครั้งกรุงศรีอยุธยา
เป็นราชธานี

ครั้งที่ ๑ คราวพม่าตีเมืองเซียงกราน

ปัจจุ พ.ศ. ๒๐๘๓

เมื่อพระพุทธศักราชใกล้เคียง ๒๐๘๐ ปี ประเทศพม่ารามัญ
ยังเป็นเดกราชอยู่ด้วยกัน แต่กำลังเสื่อมอำนาจลงกว่าแต่ก่อน
ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เจ้าเมืองตองอู ชื่อมิ่งกินโย เป็นเชอวงศ์
กษัตริย์พม่าแต่ก่อนจึงตั้งตัวเป็นอิสระ ราชานิกเศกทรงนามว่า
พระเจ้ามหาศิริไชยสุระ เมืองตองอูนี้อยู่ริมแม่น้ำสะโตง ระหว่าง
ประเทศพม่ากับรามัญ ผู้คนพลเมืองมีตั้งมอญพม่าปะปนกัน
ด้วยเมื่อครั้งพระเจ้าราชาธิราชทำสงครามชบเคียวกับพระเจ้าฝรั่ง-
มังฆ้อง มอญแลพม่าที่หลบภัยพากันเข้าไปอาศัย
อยู่ในเมืองตองอูเป็นอันมาก เมืองตองอูจึงมีกำลังมากขึ้นแต่
ครั้งนั้นมา เมื่อมิ่งกินโยตั้งตัวเป็นพระมหากษัตริย์แล้วไม่ช้า
ในประเทศพม่าก็เกิดเหตุวิวาทขึ้น ด้วยราชวงศ์พม่าวิวาทกันเอง
ต่างไปชนพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่มาช่วยรพยุงกันแลกัน ก็เลยถึง

ความพิณาศักดิ์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ในที่สุดเชอวงส์เจ้าฟ้าไทยใหญ่
 ได้เข้ามาครอบครองเมืองฮังวะ พวกขุนนางพม่าที่ไม่อยาก
 เป็นข้าไทยใหญ่จึงพากันอพยพลงมาอยู่กับพระเจ้าคองอู ๆ ได้กำลัง
 มากจนก่อกองหน้าจกการบ้านเมืองแลกำลังทะเลลัวทหาร
 หมายจะขยายอำนาจให้เป็นใหญ่ยิ่งขึ้น แต่ยังไม่ทันจะได้แผ่อาณา
 เขตออกไป พระเจ้าคองมหาศิริไชยสุระกสินพระชนม์เสียก่อน
 มังตราชาชยตรอายุ ๑๖ ปีได้รับราชสมบัติ ราชาก็เค็กทรงนาม
 ว่า พระเจ้าตะเบ็งชเวต แปลว่า สวรรณเอกฉัตร หนังสือเก่า
 เรียกว่า พระเจ้าฝรั่งมังตราก็มี.

พระเจ้าตะเบ็งชเวตมีอุปนิสัยกล้าหาญ พอพระไทยในการ
 ทำศึกสงคราม ได้รับราชสมบัติในเวลาบ้านเมืองมีกำลังบริบูรณ์
 แลได้คิดการสงครามคน ๑ เป็นพระญาติวงศ์ พระเจ้าตะเบ็งชเวต
 ตั้งใหม่นามว่า บเรงนอง แปลว่า พระเชษฐาธิราช ช่วยกันคิด
 ทรยศร้ายกำลังที่จะทำสงครามแผ่อาณาจักรให้กว้างขวาง ใน
 ขณะนั้นพระเจ้าหงษาวดีซึ่งมีนามเรียกว่า พระยาราน เป็นราช
 โอรสของพระเจ้าธรรมเจดีย์ (มหาอัฏฐกรในเรื่องราชาธิราช)
 สิ้นพระชนม์ ราชสมบัติได้แก่ราชโอรส ชนมายุ ๑๕ ปี พระเจ้า
 หงษาวดีองค์ใหม่ประพฤติเป็นพาลกษัตริย์ชาชการแลสมณะกาณา
 ประชาราษฎร์ให้ได้รับความเดือดร้อนต่าง ๆ พระเจ้าตะเบ็งชเวต
 เห็นว่ารามัญประเทศเกิดระส่ำระสาย ก็ยกกองทัพเมือของตองอูมา

ไปตเกิดเข้ากองทัพไปด้วย ๓๒๐ คน ได้รับความรักกับพม่าที่เมือง
 เชียงกรานเป็นสามารด ไทยตั้งกองทัพพม่าแตกพ่ายไป ใต้เมือง
 เชียงกรานคนมาเป็นของไทยทั้งแต่ก่อน เมื่อสมเด็จพระไชย
 ราชาราชเสด็จกลับมาถึงพระนคร ทรงยกย่องความชอบพวก
 ไปตเกิดที่ไปช่วยรบพม่าคราวนั้น จึงพระราชทานให้ตั้งบ้าน
 เรือนที่แถวบ้านกิน เหนือคลองตะเคียน แล้วพระราชทานอนุญาต
 ให้พวกไปตเกิดสร้างวัดวาสนาสถาบันตามพอใจ จึงเป็นเหตุ
 ที่จะไต่มีวัดกกุศตั้งแถวพวกขาดหลวงมาตั้งในเมืองไทยแต่นั้นมา.

ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีความปรากฏว่า เมื่อก่อน
 รบกับพม่าที่เมืองเชียงกรานนั้น ในแผ่นดินสมเด็จพระบรม
 ไตรโลกนารถ ใต้โปรดให้พระบรมราชาราชโยรสออกไปตีเมือง
 ทวายครั้งที่ ๓ ในพงษาวดารพม่าก็มีตรงกัน แต่ครั้งนั้นเมืองทวาย
 ยังไม่ไต่เป็นของพม่า ท่านองจะเป็นเมืองคนไทยอยู่ แล้วตั้งแขวง
 เมืองต่อไทย ฤาจะเป็นอิสระอยู่โดยลำพัง ข้าพเจ้าจึงมีใตย
 เข้าในเรื่องสงครามที่ไทยรบกับพม่า กวาทรบกันที่เมืองเชียงกราน
 เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาราช จึงเป็นครั้งแรกที่ไทยจะไต่รบ
 กับพม่า ในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี.

สงครามครั้งที่ ๒ การสมเด็จพระเจ้าสุริยไทยชาติคอค้าง
ปีออก พ.ศ. ๒๐๙๑

ตั้งแต่ไทยยกย้อมารกันที่เมืองเชียงกรานแล้ว ต่อมาอีก ๑๐ ปี
จึงปรากฏว่ารบกันอีกครั้ง ๑ ในระหว่างนั้นทางเมืองพม่า พระเจ้า
ตะเบงชเวตธาดาเมืองหงสาวดีเป็นทมิฬ เทียบรบปราบปรามไต่เมือง
อังวะแลหัวเมืองพม่า เมืองไทยใหญ่ไว้ในอำนาจทั้งสิ้น แล้วทำ
พิธีอภิเศกเป็นพระเจ้าราชาธิราชที่เมืองหงสาวดี จึงได้ปรากฏ
พระนามว่า พระเจ้าหงสาวดีแก่นันมา.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระไชยราชาธิราชเสวย
ราชสมบัติมาจนถึงยี่สิบเจ็ดปี จุลศักราช ๙๐๘ พ.ศ. ๒๐๘๙ สวรรคต
พระแก้วฟ้า^๑ ราชโอรสที่โตรบราชสมบัติยังทรงพระเยาว์ พระ
ชันษาเพียง ๑๐ ปี ท้าวศรีสุทนต์ผู้เป็นพระราชมารดาจึงว่าราช
การแทน อยู่มาท้าวศรีสุทนต์เป็นชู้กับพันยศศรีเทพ พนัก
งานเฝ้าทอดพระ จินนางมีศรัทธา เห็นว่าจะปิดคความไม่มีค จึง
ตั้งชู้เป็นชนนรรวงษาธิราช ให้กำลังวังชาว่าราชการแผ่นดิน แล้ว
จับสมเด็จพระเจ้าแก้วฟ้าปลงพระชนม์เสีย ราชาก็เกิดชนนรรวงษา

๑ บางฉบับเรียก "พระยอดฟ้า" ก็มี.

พระราชชนครองแผ่นดินอยู่ได้ ๔๒ วัน พวกข้าราชการจึงช่วยกันจับ
 ท้าวศรีสุทาจันทร์กับชนวรวงษาพระราชประหารชีวิตเสีย แล้วเชิญ
 พระเทียรราชา ซึ่งเป็นราชชนกต่างพระชนกกับสมเด็จพระไชย
 ราชาราชชนครองราชสมบัติเมื่อขวอก จุลศักราช ๙๓๐ พ.ศ. ๒๐๘๓
 ทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ.

ข่าวที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุธยา ทราบไปถึงพระเจ้า
 หงชาวักตะเบ็งชเวต ก็เห็นเป็นโอกาสที่จะแผ่ราชอาณาจักรต่อมา
 ทางตะวันออก ด้วยมีผลประโยชน์กว่าไทยหลายเท่า แต่ได้เมือง
 มอญอันต่อติดกับแดนไทยไว้เป็นที่มั่น จึงสั่งให้กะเกณฑ์กองทัพ
 มาตั้งประชิดพรมแดนเมืองเมาะตะมะ แล้วพระเจ้าหงชาวักตะเบ็งชเวต
 เป็นจอมพลยกเข้ามาเมืองไทย หมายถึงเอากรุงศรีอยุธยา
 ซึ่งเป็นราชธานีให้จึงได้.

ทรงทราบว่าด้วยทางทัพมาเดินทัพก่อน อันหนทางไปมา
 ในระหว่างเมืองมอญกับเมืองไทย มีทางหลวงมาแต่โบราณ
 ๒ ทาง รวมกันที่เมืองเมาะตะมะ ทางสายหนึ่งออกจากเมืองเมาะ
 ตะมะ ขนทางแม่น้ำจนถึงบ้านตะพู (เมืองเซียงกราน) แล้วเดิน
 ขกมาข้ามน้ำแม่กลีบ (เกาะกริต) น้ำแม่เมี้ย (คือเมี้ยววัดที่เป็น
 แคนทุกวันนี้) น้ำแม่สอก มาทางด่านแม่ละเมา มาดงท่าแม่น้ำ
 ปิง ครบบ้านระแหงที่ตั้งเมืองตากทุกวันนี้ ทางสายนี้เป็นทาง
 ไปมากับหัวเมืองไทยฝ่ายเหนือ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร

เรียกว่า “ทางค่านแม่ละเมา” ทางสายใต้อีกสาย ๓ นั้น ออกจากเมืองเมาระตมะมาทางแม่น้ำอิตริน (เมืองเตริน) จนถึงเมืองสมิ แล้วเดินยกมาข้ามน้ำแม่สะถลิกแม่กระษัตร์ ข้ามภูเขาเข้าแดนไทยทางค่านพระเจดีย์สามองค์^๑ มาลงลำน้ำแควน้อยที่สามสบ (ที่เรียกว่าสามสบ หมายความว่า เป็นที่ลำน้ำทั้งสาม คือแม่น้ำน้อย ๓ ลำน้ำสันเต ๓ ลำน้ำยี่ ๓ รวมกันตรงนั้น) แต่สามสบจะใช้เรือล่องลงมาทางเมืองไทรโยค จนออกแม่น้ำแควใหญ่เมืองกาญจนบุรีที่ล้นช้าง (ตรงเมืองทุกวันนี้) ใต้ทาง ๓ ถ้าเดินยก แต่สามสบเดินมาเมืองไทรโยค (เก่า) แล้วตัดข้ามมาลงลำน้ำแควใหญ่ที่เมืองศรีสวัสดิ์ ฤๅที่ท่ากระดานค่านกรมช้าง แล้วเดินเลียบลำน้ำแควใหญ่ลงมา จนถึงเมืองกาญจนบุรี (เก่าอยู่ใกล้เขาชนไก่) ซึ่งตั้งอยู่ในทุ่งลาดหญ้าเชิงเขาที่ออกบันทึกลงได้แต่ขึ้นต่อมากี่เช่นที่ราบ ใช้เกวียนแลเรือได้สะดวกทั้ง ๒ สถานที่ทางนี้เป็นทางสำหรับไปมากับกรุงศรีอยุธยา แลหัวเมืองข้างใต้ เรียกว่า “ทางค่านพระเจดีย์สามองค์” พระเจ้าหงษาวดีหมายจะมาตีกรุงศรีอยุธยา จึงยกมาทางค่านพระเจดีย์สามองค์.

กองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาครั้งนั้น เป็นที่พิศุขตรียมกำลังมากมายใหญ่หลวง พวกหัวเมืองไทยที่รักษาค่านทางชาย

๑ ค่านนี้จะเรียกว่าค่านพระเจดีย์สามองค์มาแต่ก่อนแล้ว ฤๅฟังมาเรียกเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร ดังกล่าวในหนังสือพระราชนิพนธ์พงษาวดาร ขึ้นสงไสยอยู่.

แดนเหลือกำลังจะต่อสู้กันแต่ยกข่าวศึกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา
แล้วอพยพครอบครัวหนีเอาตัวรอด ฝ่ายทางกรุงศรีอยุธยา
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชย์ได้ ๒ เดือน ก็ได้ข่าวว่าพระเจ้า
หงษาวดียกกองทัพเข้ามา แต่เวลานั้นกำลังบ้านเมืองยังบริบูรณ์
เพราะเรืองจลาจลที่เกิดขึ้นแต่ก่อน เช่นแต่ปราบปรามผู้ก่อกบฏเป็น
ใหญ่ ไม่ถึงเกิดการพัวพันเป็นศึกกลางเมือง พอสมเด็จพระมหา
จักรพรรดิขึ้นครองราชสมบัติ บ้านเมืองก็ราบคาบเป็นปรกติดังแต่
เดิม ครั้นได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพเข้ามา จึงแต่งกองทัพออกไป
ตั้งขังกองทัพ คอยต่อสู้อยู่ที่เมืองสุพรรณบุรีแห่ง ๑ ด้วยเมือง
สุพรรณบุรีในสมัยนั้นมีข้อมปราการ เช่นเมืองด่านของกันพระนคร
อยู่ทางทิศตะวันตก แล้วให้พระเถรียมพระนครศรีอยุธยาเป็น
ทมิ้นสำหรับจะรบพุ่งขบเคี้ยวกับข้าศึกในที่สุด.

การที่ไทยเอาพระนครเป็นทมิ้นตั้งต่อสู้ข้าศึกครั้งนั้น พิเคราะห์
ตามเหตุการณ์ปรากฏในเรื่องพระราชพงษาวดาร เพราะได้
เปรียบเทียบกันในทางพิไชยสงครามหลายสถาน คือ
สถานที่ ๑ พระนครศรีอยุธยาแม่ลำแม่น้ำลอมมอขย คือ ลำ
แม่น้ำลพบุรีอยู่ข้างด้านเหนือ ลำแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่ข้างด้าน
ตะวันตกแต่ด้านใต้ ลำแม่น้ำสักอยู่ข้างด้านตะวันออก ถึงข้าศึกมี
รพลมากยกเข้ามาตีคืบแม่น้ำ เพราะไทยรวบรวมเอาเรือไว้เสีย
หมด แล้วเอาปืนใหญ่ลงในเรือรบเที่ยวไล่ยิงข้าศึกที่เข้ามาใกล้

โตทุกบ้าน ส่วนข้าศึกจะเอาปืนใหญ่ยิงพระนครบ้าง ยิงไม่ถึง
 ด้วยต้องยกกองทัพข้ามภูเขาเข้ามา เอาปืนใหญ่เข้าชนาค
 แรงน้อย เพราะถนนถึงข้าศึกจะยกเข้ามาได้ถึงชานพระนคร ก็
 ไปได้แต่มาตั้งล้อมอยู่ห่าง ๆ.

สถานที่ ๒ ไทยมีเสบียงอาหารบริบูรณ์ รวบรวมผู้คน
 แลเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร - ถึงข้าศึกจะเข้ามาตั้งล้อมอยู่
 ภายนอก ทางข้างใต้พระนครเป็นลำแม่น้ำใหญ่ ไทยใช้เรือกำปั่น
 ไปมาหาเครื่องศาสตราวุธแลเสบียงอาหารเพิ่มเติมได้ไม่อดคึก แต่
 ฝ่ายข้าศึกจะหาเสบียงอาหารแลเครื่องศาสตราวุธมาเพิ่มเติมยาก

สถานที่ ๓ ท่าเลทองที่อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาน มีขรสำคัญ
 ในทางพิไชยสงครามฝ่ายข้างต่อสู้รักษาเมืองอยู่อย่าง ๓ ด้วย
 เป็นที่มระคน้ำท่วมทุกปี ข้าศึกยกมาเช่นกองทัพพระเจ้าหงสาวดี
 มีเวลาที่จะรบพุ่งต่อกองศรีอยุธยาได้เสมอ ๘ เดือน คือตั้งแต่
 เดือนยี่ไปจนถึงเดือน ๘ ถ้าศึกไม่โต ในเดือน ๘ ก็ต้องเลิกทัพ
 กลับไป เพราะน้ำจะขึ้นท่วมแผ่นดินที่หาได้รบตั้งกองทัพตั้งแต่

เดือน ๑๐ ไป การที่ไทยเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นที่มั่นต่อสู้
 ไปได้เปรียบข้าศึกจึงกล่าวมาน ถึงกษณการที่ไทยต่อสู้ข้าศึกในครั้ง
 กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีจึงเอาพระนครเป็นที่มั่นต่อสู้ ตั้งแต่
 คราวสมเด็จพระมหาจักรพรรดิต่อสู้พระเจ้าหงสาวดีที่ตะเบ็งชเวตี ใน
 ครั้งนี้กล่าวว่าเป็นที่แรก แลในคราวหลัง ๆ ต่อมาอีกหลายคราว.

พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตยภกกองทัพเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี
 ไม่เห็นมีผู้ใดต่อสู้ ก็ยกพลเลยเข้ามาทางปากแพรก หนอง
 ชาว เข้าเขตรเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านทวน กะพังครุ จระเข้
 สามพัน เมืองอู่ทอง บ้านโคก คอนระฆัง หนองสาหร่าย แล้ว
 เข้าตีเมืองสุพรรณบุรี กองทัพไทยทานกำลังไม่ได้ก็ถอยหนีมา
 กรุงศรีอยุธยา พม่าก็ยกตามเข้ามาทางลำสามโก้ บ้านโมก
 ข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาแควบางโหลง มาเข้าซานพระนครทาง
 ท่งลมพัดข้างคานเหนือ^๒

ฝ่ายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อทรงทราบว่ากองทัพ
 พระเจ้าหงษาวดียกเข้ามาใกล้จะถึงกรุงฯ จึงเสด็จยกกองทัพหลวง
 ออกไป หวังจะลองกำลังศึกว่าจะหนักเบาสักเพียงใด สมเด็จพระ
 มหาจักรพรรดิเสด็จไปคราวนั้นทรงพระคชาธาร แลสมเด็จพระ
 สุริโยไทย พระอรรคมเหษณ์ก็แต่งพระองค์เป็นชายอย่างพระมหาอุป
 ราชทรงพระคชาธารตามเสด็จไป พร้อมด้วยพระราเมศวรแล
 พระมหินทรราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ กองทัพสมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิยกออกไปประทะกองทัพพระเจ้าแปร ซึ่งเป้นทัพนำ
 ของพระเจ้าหงษาวดี ไพร่พลทั้ง ๒ ฝ่ายรบพุ่งกัน สมเด็จพระ

๑ ทางเดินกองทัพแต่เมืองกาญจนบุรีทางนี้ พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ ได้
 เสด็จไปทอดพระเนตร.

๒ กองทัพพม่ายกมาตีกรุงศรีอยุธยา ถ้าเข้าทางด้านพระเจดีย์สามองค์ เดินทางที่
 กล้าว่ามานี้แทบทุกคราว.

มหาจักรพรรดิกับพระเจ้าแปร ต่างทรงช้างชัยพลหนุมาพยกันเข้า
 กัชนช้างกันตามแบบการรบในสมัยนั้น ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระ
 พระมหาจักรพรรดิเสียที เล่นหนช้างเข้าศึกเอาไว้มิได้อยู่ พระ
 เจ้าแปรขับช้างไล่มา สมเด็จพระสุริโยไทยเกรงพระราชดำริจะเป็น
 อันตราย จึงขับช้างทรงเข้าขวางช้างเข้าศึกไว้ พระเจ้าแปรได้ที่
 ฝั่งสมเด็จพระสุริโยไทยสิ้นพระชนม์ชบลงกับคอช้าง พอพระ
 ราเมศวรกับพระมหินทรทั้ง ๒ พระองค์ขับช้างทรงเข้าต่อสู้ พระ
 เจ้าแปรก็ถอยไป จึงกันเอาพระศพลสมเด็จพระชนนีกลับมาได้ ใน
 การรบกันครั้งนี้เห็นจะสิ้นเวลาลงเพียงนั้น ไม่ถึงแพ้ชนะกัน
 กองทัพไทยก็ถอยกลับเข้าพระนคร.

พระศพลสมเด็จพระสุริโยไทยนั้น เชิญไปประดิษฐานไว้ที่สวน
 หลวง ตรงที่สร้างวังหลังต่อมา เคียงอยู่ในบริเวณโรงทหาร
 ข้างตอนใต้ ครั้นเสร็จการสงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิจึงให้ทำพระเมรุ พระราชทานเพลิงพระศพลสมเด็จพระ
 สุริโยไทยที่ในสวนหลวง ตรงต่อเขตรวัดสยสวรรค์ แล้ว
 สร้างพระอารามขึ้นตรงพระเมรุ มีพระเจดีย์ใหญ่เป็นสำคัญ ยัง
 ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เรียกกันว่า “วัดสวนหลวง สยสวรรค์”

๑ ที่พระราชทานเพลิงพระศพลสมเด็จพระสุริโยไทยนั้น แต่ก่อนมักเข้าใจกันว่าอยู่
 ตรงวัดสยสวรรค์ ถึงเขียนชื่อว่า “วัดสยสวรรค์” ก็มี ที่จริงวัดสยสวรรค์เป็นวัด
 เล็ก มีมาก่อนแล้ว มีตำนานในพงษาวดารเหนือ ที่พระเมรุพระศพลสมเด็จพระสุริโยไทย
 อยู่ต่อวัดสยสวรรค์ทางด้านใต้ จึงสร้างวัดสวนหลวงขึ้นตรงนั้นอีกวัด ๑.

กองทัพหงสาวดียกเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา มาตั้งค่ายราย
 กันอยู่ข้างท่านเหนือท่านเคียว พระเจ้าหงสาวดีตั้งอยู่ที่บ้าน
 กุ่มตอง ขบวนองคค์อยู่เพียบค พระเจ้าแปรตั้งอยู่ที่บ้านใหม่
 มะขามหย่อง พระยาพลิมตั้งที่ทุ่งประเทศ พระเจ้าหงสาวดี
 จะเข้าตีหักเอาพระนครไม่ไ้ ด้วยไทยไ้เปรียบในทางพิไชย
 สังครามถึงกล่าวแล้ว แลในเวลานั้นหัวเมืองไทยฝ่ายเหนืออันเป็น
 มณฑลราชธานีครั่งสมเด็จพระร่วงยังมีกำลังมาก พระมหา
 ธรรมราชาราชบุตรเขยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เป็นอุปราช
 ครองหัวเมืองเหนือตั้งปวงอยู่ที่เมืองพิศณุโลก สมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิจึงมีรับสั่งขึ้นไปให้พระมหาธรรมราชา ยกกองทัพหัวเมือง
 ฝ่ายเหนือลงมาตีกระหนาบทัพพระเจ้าหงสาวดี ฝ่ายพระเจ้าหงสา
 วดีมาตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่ ไม่สามารถจะตีเอาพระนครไ้
 เสียดียงอาหารสำหรับกองทัพก็หมดลงทุกที ครั้นไ้ข่าวว่ามีกองทัพ
 ไทยยกลงมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ จะมาตีกระหนาบก็ตกพระไทย
 จะเลิกทัพกลับไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ก็ขกมา เสียดียง
 อาหารตามหัวเมืองรายทางก็ขบเป็นเสียดหมดแล้ว จึงให้ยกทัพ
 กลับขึ้นไปทางข้างเหนือ ด้วยเห็นว่ากำลังไพร่พลมีมากกว่าไทย
 จะเดินทัพออกไปด่านแม่ละเมาแขวงเมืองตาก ความปรารถ
 ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงสาวดีถอยทัพกลับไป
 ครั่งนั้น พอไทยไ้ตีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ให้พระรามศวร

ราชโอรสคุมกองทัพกรุงศรีอยุธยาติดตามทัพมาขึ้นไปทาง๑ พระมหาธรรมราชาคุมกองทัพหัวเมืองเหนือติดตามที่ไปอีกทาง ๑ ทัพพม่ารพในกองทัพพม่าล้มตายเป็นอันมาก ไทยติดตามทัพหลังขึ้นไปจนทางอีก ๓ วันจะทันกองทัพพระเจ้าหงสาวดีที่เมืองกำแพงเพชร พระเจ้าหงสาวดีเห็นจวนตัวจึงทำกลอุบายให้กองทัพมาชุมนุมอยู่ ๒ ข้างทาง แล้วให้รบล่อไทยให้ไล่ถลำเข้าไปในที่ล้อม ฝ่ายกองทัพไทยกำลังละเล็งไล่หลงเข้าไป พม่าล้อมจับได้ทั้งพระมหาธรรมราชาแลพระราเมศวร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงต้องยอมหย่าทัพ เอาช้างพลายศรีมงคล พลายมงคลทวีป อันเป็นช้างชนะงาถวายคอบแทนพระเจ้าหงสาวดี แลกเอาพระมหาธรรมราชาแลพระราเมศวรกลับมา กองทัพพระเจ้าหงสาวดีจึงยกกลับไปบ้านเมืองได้โดยสะดวก.

เรื่องสงครามคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารข้างฉะบับว่าเป็นสงคราม ๒ คราว ว่าพระเจ้าหงสาวดีได้ข่าวว่า กรุงศรีอยุธยาเป็นจลาจล ยกกองทัพเข้ามา ครั้นมาได้ข่าวว่าการจลาจลสงบแล้วก็กลับไปโดยมิได้รบพุ่งคราว ๑ แล้วยกเข้ามาอีกคราว ๑ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงได้ขึ้นช้างกับพระเจ้าแปรตั้งกล่าวมา แต่ในพงษาวดารฉะบับหลวงประเสริฐก็พงษาวดารพม่า ว่ายกเข้ามาแต่คราวเดียว ข้าพเจ้าสอยสวนได้ความว่า หนังสือพระราชพงษาวดารที่ว่าการสงคราม ๒ ครั้งนั้น เป็น

ด้วยผู้แต่งสำคัญคักราชแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปถึง ๓๘ ปี จึงหลงเข้าใจว่าเรื่องสงครามเป็น ๒ คราว.

ตั้งแต่พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตเสือกทัพกลับไป การสงครามในระหว่างไทยกับพม่าว่างมาอีกคราว ๑ ถึง ๓๕ ปี ด้วยเมืองหงษาวดีเกิดเป็นจลาจล จึงจะปรากฏเรื่องราวต่อไปข้างหน้า ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา พงมศักดิ์เข้ามาเหยียบยบจนพระนครครึ่งหนึ่งเป็นครั้งแรก ครั้นได้ความคุ้นเคยในการต่อสู้รักษากรุงฯ พอเสร็จศึกสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็กทรงจัดการขบถกันพระนครให้แข็งแรงยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ปรากฏการต่าง ๆ ที่ได้จดในครั้งนั้น อยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารหลายอย่าง คือ.

๑ มีในพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ว่าแรกให้ก่อกำแพงพระนครในคราวนี้ ความชอบอธิบายว่า กำแพงกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนมา เป็นแต่ถมดินเป็นเชิงเทิน แล้วยกเสาไม้ระเนียดข้างบน ครั้นการสงครามเริ่มใช้ปืนใหญ่เป็นอาวุธสำคัญ เห็นว่ากำแพงอย่างเก่าจะทนกำลังปืนใหญ่ไม่ไหว จึงต้องทำอย่างใหม่ให้มั่นคง กำแพงเมืองซึ่งสร้างใหม่ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินี้ คงก่ออิฐถือปูน แต่แบบอย่างจะเป็นอย่างไรจะตรวจตราให้ทราบแน่ในเวลานี้ไม่ได้ เพราะคงแก่ไซ้ต่อมาในชั้นหลัง ๆ อีก แลในที่สุดก็รื้อเอาอิฐมาสร้างกำแพงกรุงรัตนโกสินทรเสียหมดแล้ว แต่สันนิษฐานว่าคงมีทั้งข้อมแลเชิงเทิน

กันทาง^๔บันตามแบบฝรั่ง เพราะในสมัยนั้นไป^๕ตุเกศที่^๖ชำนาญการ
ขึ้นไฟ^๗ก็มีเข้ามาอยู่ในกรุง ๗ แล้ว.

๒ ในการ^๘ป้องกันพระนคร มีปรากฏในหนังสือพระราช
พงษาวดารอีกอย่าง ๑ ว่าเมื่อกำลังพระเจ้าหงษาวดีตั้งล้อม
พระนครอยู่นั้น พระมหานาค^๙วิฤเขาทอง^{๑๐}สึกออกมาช่วยราชการ
ชวนญาติโยมศิษย์หาเป็นกำลัง ชุคคลองข้างค่านเหนือพระนคร
สำหรับ^{๑๑}ป้องกันข้าศึกสาย ๑ จึงเรียกว่าคลองมหานาค^{๑๒}อยู่จน
ครา^{๑๓}บเท่าทกวินัน อันคลองมหานาค^{๑๔}คน พิเคราะห์ตาม^{๑๕}แผนที่
ชุคเป็นคูเมือง^{๑๖}ชั้นนอกตามแนวแม่น้ำที่เป็นคูพระนครค่านเหนือ^{๑๗}นั้นต่อ
ออกไปอีกชั้น ๑ สันนิษฐานว่า เพราะพระราชวังหลวงในกรุงเก่าตั้ง
ริมแม่น้ำข้างค่านเหนือ โกลทาง^{๑๘}บันชาติ^{๑๙}กว่าค่านอื่น จึงชุค
คูเมืองอีกชั้น ๑ ประสงค์^{๒๐}จะให้แนวคูเมือง^{๒๑}ที่รักษา^{๒๒}คือสี่^{๒๓}ชาติ^{๒๔}ทั้ง
พระราชวังออกไป แต่คูเมือง^{๒๕}ที่เรียกว่าคลองมหานาค^{๒๖}นี้ นำ^{๒๗}สังไสย
ว่าจะชุคต่อเมื่อเสร็จศึกในคราวเดียวกับเมื่อสร้าง^{๒๘}ซ่อมปรากฏ.

๓ ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารอีกข้อ ๑ ว่าในครั้งนั้น
ปลูก^{๒๙}ษาเห็นพร้อมกัน ให้^{๓๐}รอกำแพงเมือง^{๓๑}สุพรรณบุรี เมือง^{๓๒}ลพบุรี
เมือง^{๓๓}นครนายก เสีย^{๓๔}ทั้ง ๓ เมือง อธิบาย^{๓๕}ความ^{๓๖}ขอนว่า เมือง^{๓๗}ทั้ง
๓ นั้นเป็นเมือง^{๓๘}ค่าน^{๓๙}ป้องกัน^{๔๐}ชั้นนอกพระนคร^{๔๑}ชั้วระ^{๔๒}ยะ^{๔๓}ทาง^{๔๔}วัน ๑ เมือง^{๔๕}
สุพรรณบุรี^{๔๖}อยู่^{๔๗}ค่าน^{๔๘}ควน^{๔๙}ตึก เมือง^{๕๐}ลพบุรี^{๕๑}อยู่^{๕๒}ค่าน^{๕๓}เหนือ เมือง^{๕๔}นคร
นายก^{๕๕}อยู่^{๕๖}ค่าน^{๕๗}ควน^{๕๘}ออก จึง^{๕๙}สร้าง^{๖๐}กำแพง^{๖๑}เครื่อง^{๖๒}ป้องกัน^{๖๓}เมือง^{๖๔}ไว้

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามา ชาติศึกเมืองสุพรรณบุรี ไปได้โดยง่าย ไม่เป็นประโยชน์ในการป้องกันพระนครจึงเข้าใจ กันมาแต่ก่อน จึงเกิดปัญหาว่าจะควรคงมีเมืองท่านอยู่อย่างใด ก็มิถุอย่างใด ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระรามศวร พระมหินทรราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์ ก็เสด็จตีทัพไปพบพร้อม กันว่า ถ้าชาติศึกได้เมืองท่านเหล่านั้นไป จะกลับไปเป็นประโยชน์ แก่ชาติศึก เพราะจะเอาเป็นที่มั่นตั้งรพฟุ้งตีพระนครเป็นการแรมบ ไปได้ จึงให้ รอกำแพงเสียทั้ง ๓ เมือง.

๔ การที่คิดในครั้งนั้นมิถุอย่าง ๓ กล่าวในหนังสือพระราช พงษาวดารว่า “ให้ตั้งพิจารณาเลขสังกตสมพรรค ใต้สักรรจจำ เครื่องแสนเศษ” ดังนี้ ความชอบอธิบายว่า คือให้สำรวจราษฎร ทำบัญชีสำมะโนครัวใหม่ ให้รู้ว่ามีชายฉกรรจ์สำหรับจะรพฟุ้งเข้าศึก ใต้สักรรจจำเท่าใด ทว่าได้จำนวนฉกรรจ์แสนเศษนั้น สันนิษฐานว่า เฉพาะแต่ในมณฑลราชธานี คือตั้งแต่เมืองไชยนาทลงมาจนเมือง ชลบุรีแลเมืองเพชรบุรี ด้วยลักษณะการปกครองบ้านเมืองในสมัย นั้นหัวเมืองเหนือที่เป็นมณฑลราชธานีครึ่งสมเด็จพระร่วง (คือมณฑ ลนครสวรรค์แลมณฑลพิษณุโลกทุกวันนี้) ยังปกครองอยู่เป็น ส่วน ๓ หัวเมืองที่ยังไต่ฝ้ายตวันตก (คือมณฑลสุราษฎร์ มณฑล ภูเก็ต แลมณฑลนครศรีธรรมราชทุกวันนี้) ขึ้นเมืองนครศรีธรรม ราชปกครองเป็นส่วน ๓ แลยังมีมณฑลน้อยที่การปกครองเป็นต่าง

หากอีก ๓ ส่วน คือ เมืองนครราชสีมาส่วน ๓ เมืองจันทบุรีส่วน ๓
เมืองตะนาวศรีอีกส่วน ๑ ผู้คนพลเมืองในส่วนใดสังกัดอยู่ใน
ส่วนนั้น ไม่ได้นับรวมในมณฑลราชธานี.

๕ เนื่องต่อการทำสัมโนครวัทกล่าวมาในข้อก่อน ปรากฏ
ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เพื่อจะให้สวดแก้การเรียกหา
ผู้คนเวลาเกิดศึกสงคราม จึงให้ตั้งเมืองขึ้นใหม่อีก ๓ เมือง
คือยกบ้านตลาดขวัญขึ้นเป็นเมืองนนทบุรีเมือง ๑ ยกบ้านท่าจีนขึ้น
เป็นเมืองสาครบุรีเมือง ๑ แบ่งเอาเขตรเมืองราชบุรีกับเมือง
สุพรรณบุรีมารวมกันตั้งเมืองนครไชยศรีขึ้นอีกเมือง ๑ การที่ตั้ง
เมืองเหล่านี้ ถ้าสังเกตในแผนที่จะเห็นได้ ว่าประสงค์จะให้ม
หัวเมืองเป็นทวีปผลอยู่รายรอบพระนคร ห่างกันพอระยะทางไป
มาถึงกันได้ในวัน ๑ ทูกระยะ.

๖ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารอีกอย่าง ๑ กล่าว
ในหนังสือเพียงว่า “ครั้งนั้นพระเจ้าอยู่หัวแย่งเรือแซเช่นเรือไชย
แลเรือคีคีระสัตว์ต่าง ๆ” ท่าน ชวนให้เข้าใจว่าเป็นแต่เรื่องคิด
แยบอย่างรูปเรือสำหรับแห่แห่น้ำงามขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ความ
ที่จริงสำคัญกว่านั้นมาก คือเรือเหล่านั้นเป็นเรือรบ เพราะฉะนั้น
ควรเข้าใจว่าครั้งนั้นสร้างเรือรบสำหรับขงกันพระนครเพิ่มเติมขึ้นให้
บริบูรณ์ด้วย.

๗ อีกข้อ ๑ ซึ่งปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระ

พระมหากิจกรพรรดิทรงทำการพระราชพิธีต่าง ๆ หลายอย่าง แล
มักเสด็จไปทำพิธีเหล่านั้นตามหัวเมือง ความชอบควรเข้าใจได้ว่า
เนื่องในการชักชวนภรรยาพยุหยาตรา คงทำในเวลาเสด็จยก
พยุหผลไปจับช้างโดยมาก.

๘ แลการที่เสด็จไปจับช้างนั้น ก็เพื่อจะหาพาหนะเพิ่มเติม
มาไว้ใช้ในการศึกสงครามนั่นเองมีใช้อื่น ถ้าพิจารณาใน
หนังสือพระราชพงษาวดาร ตรงว่าด้วยช้างเผือกที่ได้ในแผ่นดิน
สมเด็จพระมหากิจกรพรรดิ จะแลเห็นได้ว่า ในระยะเวลาชั่ว ๓ ปี
ที่เสด็จออกถึง ๖ ช้าง เสด็จไปคล้องโคที่ตำบลไพร่ย่อยแขวง
เมืองไหนยังไม่ทราบช้าง ๓ เสด็จไปคล้องโคที่เมืองเพ็ชรบุรีช้าง ๓
เสด็จไปคล้องโคที่นครราชสีมาแขวงเมืองปราจีนบุรี ๒ ช้าง เสด็จ
ไปคล้องโคที่บาทเลศุบศรแขวงเมืองลพบุรีช้าง ๓ เสด็จไปคล้อง
โคที่หน้าทรงแขวงเมืองอินทบุรีช้าง ๓ ล้วนได้ใกล้ ๆ พระนคร
ทั้งนั้น เพราะสมัยนั้นช้างป่ายังมีอยู่ใกล้ ๆ เป็นอันมาก หาก
แต่ก่อนไม่ได้อพยพหาช้างมาใช้มากเหมือนครั้งสมเด็จพระมหา
จักรพรรดิ จึงไม่ได้อพยพช้างเผือกเหล่านั้น.

ที่โคช้างเผือกมากในครั้งนั้น เป็นเหตุสำคัญอีกอย่าง ๑
ด้วยชาวประเทศทางนี้ ทั้งไทย แลพม่าว่ามีญ ถอดคืออย่าง
เดียวกันว่า ต่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดมีบุญญาธิการ

มากจึงจะไปข้างเผือก ถ้าเป็นแต่ท้าวพระยาประเทศราช ถึง
 จะมีข้างเผือกเกิดขึ้นในเขครแดน ก็จำต้องส่งไปถวายสมเด็จพระ
 พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นราชาธิราชของตน ถ้าไม่ถวายก็มีโทษฐาน
 เป็นขบถ เพราะฉะนั้นถ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินประเทศใดไปข้าง
 เผือกมาสู่พระขรรค์ ก็เป็นเหตุให้บังเกิดความนิยมยินดีแก่ไพร่ฟ้า
 ข้าแผ่นดินประเทศนั้น ด้วยเห็นว่าเจ้านายของตนมีพระราชอำนาจ
 บุญญาธิการมาก จึงพากันถวายพระนามว่า "พระเจ้าข้างเผือก"
 ความภาษาของประเทศนั้น ๆ เหมือนกันทั้งไทยแลพม่ามอญ ครั้ง
 นั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปข้างเผือกถึง ๗ ข้าง มากกว่าที่เคย
 ย่รากฎว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดในประเทศเหล่านี้ได้เคย
 มีมาแต่ก่อน ก็เลื่องลือพระเกียรติยศแพร่หลายไปในนานาประเทศ
 จนเป็นเหตุให้เกิดการสงครามกับพม่า ถึงจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

สงครามครั้งที่ ๓ ความวุ่นวายเรื่องช้างเผือก

ปีกัญ พ.ศ. ๒๑๐๖

ก่อนจะกล่าวถึงเรื่องการสงครามคราวนี้ จะต้องย้อนไปเล่าเรื่องพงษาวดารพม่า ให้ผู้อ่านทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทางเมืองพม่าในตอนนั้นเสียก่อน จำเดิมแต่พระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตเข้ามาตีเมืองไทยไม่สำเร็จในคราวที่กล่าวมาแล้ว ครั้นกองทัพกลับไปถึงเมือง กิติกัมพูที่ปรากฏว่าพระเจ้าหงษาวดีเข้ามาตีที่ไทยจนต้องล่าทัพกลับไป พวกมอญก็คิดร้ายความกลัวเกรงพม่าหาหนีต่อพระเจ้าตะเบ็งชเวตเหมือนแต่ก่อนไม่ ข้าพระเจ้าตะเบ็งชเวตนั้นเอง เมื่อกลับไปถึงเมืองหงษาวดีแล้วไม่ช้าเท่าใด ก็เสวยสุราเมามายเป็นนิจ จนสติอารมณ์เลยสิ้นไป ไม่สามารถจะว่าราชการบ้านเมืองได้ บุเรงนองผู้เป็นมหาอุปราชต้องสำเร็จราชการแทน พอข่าวเล่าๆแพร่หลายว่าพระเจ้าหงษาวดีเสียพระสติ พวกมอญก็พากันกระต้างกระเคืองขึ้นตามหัวเมือง มีราชบุตรของพระบาราม ซึ่งเป็นพระเจ้าหงษาวดีแต่ก่อนองค์ที่ ๓ เรียกว่า สัมมิงชอวาม ออกหน้าตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองเมาะตะมะ บุเรงนองต้องยกกองทัพลงไปปราบปราม อยู่ทางนั้นพระเจ้าหงษา

วทีประพาศศุภร้ายต่าง ๆ ด้วยสัญญาวิปลาศ ไม่มีใครว่าไค้ ชุน
นางเชอมนอญคน ๑ ชื่อสมิงสอควต จึงทูลลงพระเจ้าหงษาวดี
ว่ามีช่างเผือกเข้ามาอยู่ในป่าที่ไกลพระนคร พระเจ้าหงษาวดี
สำคัญว่าจริงก็เสด็จออกไปจับช่าง ไปประทับอยู่ที่พลับพลาในป่า
พวกขุนนางก็ช่วยกันจับพระเจ้าหงษาวดีตะเบ็งชเวตปลงพระชนม์เสีย
พอปรากฏว่าพระเจ้าหงษาวดีสิ้นพระชนม์ หัวเมืองพม่ามอญบรรดา
ที่เปนเมืองใหญ่ ก็พากันตั้งเปนอิสระชนหมด ฝ่ายขุนรอง
ชงยกกองทัพลงไป ยังไม่ทันจะได้ปราบปรามเมืองเมาระตมะ
ทรายว่าหัวเมืองทั้งหลายพากันกำเริบ เห็นเหลือกำลังที่จะปราบ
ปราม ก็พาพวกพ้องไปอาศัยอยู่ในแขวงเมืองตองอู อันเป็น
เมืองเดิมของญาคิวงษ์.

แต่พวกมอญเมื่อชิงบ้านเมืองไค้จากพม่าแล้ว หาเป็น
สามัคคีกันไม่ ผู้ที่เป็นหัวหน้าต่างพวกต่างจะชิงกันเป็นพระเจ้า
หงษาวดี พวกมอญจึงเกิดรบพุ่งกันตนเอง จนบ้านเมืองเช่น
จลาจล ครั้นนั้นผู้คนทนยดอยเรงนองยังมีมากทั้งในพวกพม่าแล
พวกมอญ ด้วยไค้เคยเห็นสติปัญญาสามารถแต่ครั้งเป็นแม่ทัพ
ของพระเจ้าตะเบ็งชเวตมาแต่ก่อน ครั้นบ้านเมืองเกิดเป็นจลาจล
ก็มีผู้ไปเข้าเป็นสมัครพรรคพวกของขุนรองมากจนทุกที จน
ขุนรองเห็นว่ากำลังพอจะทำการสงครามไค้ ก็ตั้งตนปราบปราม
เจ้าเมืองที่ตั้งตัวเป็นอิสระ ไค้ไค้เมืองตองอู เมืองแปร แลวดี

ไต่เมืองหงสาวดี แลเมืองเมะคะเป็นลำดับมา ครั้นไต่อาณา
 เขตรามัญประเทศไว้ ในอำนาจหมดแล้ว ขบวนองจึงทำพิธี
 ราชาภิเศกเป็นพระเจ้าหงสาวดี เมื่อขลุ จุลศักราช ๙๑๕
 พ.ศ. ๒๐๘๖ ตั้งมังไซยสังหาราชโอรสองค์ใหญ่เป็นพระมหากษัตริย์
 ราชวา แลตั้งราชธิดาเป็นเจ้าประเทศราชครองเมืองตองอองที่ ๑
 เมืองแปรองค์ ๑ เมืองเมะคะองค์ ๑ เมืองจัดการปกครอง
 หัวเมืองรามัญเห็นเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าหงสาวดี ขบวนอง
 ปวารณาเข้ามาตักวงศรัทธาบูชา แต่พวกข้าราชการพากันทูล
 ทักทานว่ากรุงศรีอยุธยา มีกำลังมาก ทักตั้งพระนครก็ไชโยภูมิ
 คับขันมั่นคง มีแม่น้ำล้อมรอบ ครั้นพระเจ้าตะเบ็งชเวตตี้
 ก็เสียดใจ หากว่าขั้ราชโอรสแลราชบุตรเขยของพระเจ้ากรุงศรี
 อยุธยาได้ ไทยจึงยอมหย่าทัพ ขอให้ปราบปรามบ้านเมือง
 ไกลเคียงไทรรายคาบ ช้องสู่มกำลังให้ไต่ไต่มากกว่าไทยเสียดก่อน
 จึงคอยตเอากรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงสาวดีเห็นชอบด้วย จึง
 ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพม่า ไต่เมืองฉะแวงแล้วให้ราชบุตรเขย
 เป็นพระเจ้าฉะแวง แล้วไปตีเมืองไทยใหญ่ (คือเงี้ยว) ต่อกันไป
 ครั้นไต่เมืองไทยใหญ่แล้วจึงเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่ ครั้นพระ
 เจ้าเมกุติครองเมืองเชียงใหม่เป็นอิสระอยู่ เห็นว่าจะสู้ไม่ไต่ก็อ่อน
 น้อมยอมเป็นประเทศราช ขยับในอำนาจพระเจ้าหงสาวดีแต่ต้นมา
 พระเจ้าหงสาวดีขบวนองเที่ยวทำสังครามในตอนนั้นกว่า ๑๐ ปี จึง

ได้อาณัติจักรกว้างขวาง ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ เมืองไทยใหญ่ ตลอดไปทั้งแดนพม่า รามัญ มีกำลังยิ่งกว่าครั้งพระเจ้าหงษาวดี ตะเบ็งชเวตศิครอนครองอาณาจักรมาก่อน.

เหตุที่พม่าจะเกิดสงครามขึ้นกับไทยครั้งนั้น เป็นด้วยกติกาศัพท์ ที่สรรเสริญพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่ามีบุญญาธิการมาก ไต่ช้างเผือกถึง ๗ ช้าง เลื่องกาออกไต่เมืองหงษาวดี ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีกำลังมีอานุภาพมาก แต่พญามังไม่มีช้างเผือก ครั้นไต่บินคำสรรเสริญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เสมอว่ามีบุญญาธิการยิ่งกว่าก็เคืองพระไทย เห็นว่าจะละไว้ให้ เป็นคู่แข่งไม่ได้ จึงคิดจะเข้ามาตีเมืองไทย แต่ทำนองความ จะปรากฎอยู่แก่พระไทยว่า พวกมอญไม่ใคร่เต็มใจจะมาตีเมืองไทย เพราะเคยฆ่าล้มตายไต่ความลำบากมากมายเมื่อคราวก่อน พระเจ้าหงษาวดีขแรงของมีปรีชาฉลาดในราโชบาย จึงทำเอาตีต่อไทย ให้ราชทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เป็นทำนองเจริญทางพระราชไมตรี ในพระราชสาส์นกล่าวเป็นเนื้อความว่า ไต่ข่าวเลื่องกาไต่เมืองกรุงหงษาวดีว่า สมเด็จพระเชษฐา (คือพระมหาจักรพรรดิ) มีบุญญาธิการมาก มีช้างเผือกมาสู่พระบารมีถึง ๗ ช้าง กรุงหงษาวดียังหามิช้างเผือกสำหรับพระนครไม่ ขอให้สมเด็จพระเชษฐาเห็นแก่ไมตรี ขอประทานช้างเผือกให้ข้าพเจ้า

ผู้เป็นอนุชาไปไว้เป็นศรีพระนครศึก ๒ ช้าง ทางพระราชไมตรี
ทั้ง ๒ พระนครจะไต่เจริญวิวัฒนาการสืบไป.

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงทราบพระราชสาส์นของพระเจ้า
หงสาวดี ก็เข้าพระไทยความข้อสำคัญของเรื่องพระราชสาส์น
ที่เข้ามาในทันที ก็ดำไม่ประทานช้างเผือกให้ตามที่ขอ พระเจ้า
หงสาวดีก็คงซัดเคือง ว่าทำให้ไต่ความอับศอกศอก อารยะยก
กองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย แต่ดำประทานช้างเผือกให้ตาม
ที่ขอ ก็เหมือนกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองน้อยอยู่ในอำนาจพระ
เจ้าหงสาวดี เพราะช้างเผือกเป็นของคู่บุญญาภินิหาร ไม่มีเยี่ยง
อย่างประเพณีที่พระราชาธิบดีผู้มีอิศริยยศเสมอกันจะให้แก่กัน มี
แต่เจ้าประเทศราชถวายพระเจ้าราชาธิราช ว่าโดยย่อความข้อ
สำคัญที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นในครั้งนั้น ไม่ใช่ว่าจะควรประทานช้าง
เผือก ๒ ช้างแก่พระเจ้าหงสาวดีฤๅไม่ ที่แท้จะต้องเลือกว่าจะรบกับ
พระเจ้าหงสาวดี ซึ่งมีอำนาจใหญ่หลวง ฤๅจะยอมให้เมืองไทย
อยู่ใต้อาณาอำนาจของพระเจ้าหงสาวดี การสำคัญเช่นนั้น สมเด็จพระ
มหาจักรพรรดิจึงมีรับสั่งให้หาสมเด็จพระราชโอรสทั้ง ๒ พระองค์
เสวยบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่มาประชุมพร้อมกัน ให้ปรึกษาหารือ
ว่าจะควรทำประการใด.

ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ครั้งนั้นความเห็นในที่
ประชุมแตกกันเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่าย ๑ เห็นว่าควรประทานช้างเผือก

๒ ช้างแก่พระเจ้าหงษาวดีตามประสงค์ อีกฝ่าย ๓ เห็นว่าไม่ควร
จะประทาน พวกที่เห็นควรประทานมีเหตุเป็นตัวอย่างว่า พระเจ้าหงษาว
วดีขแรงนองมีอำนาจใหญ่หลวงยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวต และ
ข้าไต่เมืองเชียงใหม่ไว้เป็นกำลังด้วย ที่จะต่อสู้เอาไชยชนะเห็น
จะเหลือกำลัง เพราะฉนั้นเสียช้างเผือกเสีย ๒ ช้าง อย่าให้
เกิดรบพุ่งกับพระเจ้าหงษาวดีเห็นจะดีกว่า ถึงว่าไม่เคยมีเยี่ยง
อย่างประเพณีพระมหากษัตริย์อันมีอิสระเสมอกัน จะประทานช้าง
เผือกให้แก่กันก็ ที่พระมหากษัตริย์จะมาขอช้างเผือกโดยสุภาพ
เช่นพระเจ้าหงษาวดีมีราชสาส์นเข้ามาขอก็ไม่เคยมีเหมือนกัน เมื่อ
เช่นนงประทานก็เห็นจะไม่เสียพระเกียรติยศ แลที่สุดช้างเผือก
ก็มีถึง ๘ ช้าง ประทานไป ๒ ช้างก็ยังมีเหลืออีกถึง ๕ ช้าง มิใช่
จะหมดสิ้นไปเสียทีเดียว อย่าให้เกิดศึกสงครามให้ไพร่ฟ้าข้า
แผ่นดินไต่ความเดือดร้อนจะดีกว่า พวกที่มความเห็นข้างให้
ประทานช้างเผือกด้วยเหตุคงว่ามานี้มาก.

ฝ่ายพวกที่เห็นว่าไม่ควรประทาน มีสมเด็จพระเจ้าสุทโธ
พระรามศวร พระยาจักรี แลพระสุนทรวงศกรม ผู้ว่าราชการ
เมืองสุพรรณบุรี ทั้ง ๓ นี้เป็นสำคัญ มีเหตุเป็นตัวอย่างว่า ที่
พระเจ้าหงษาวดีขอช้างเผือก ที่จริงเป็นแต่ขยายจะหาเหตุมาตี
เมืองไทย ถ้าจะให้ไทยยอมอยู่ในอำนาจเมืองหงษาวดีโดยไม่ต้อง
มารบพุ่ง มิใช่ให้ช้างไปแล้วจะเป็นแล้วกันไป การที่ยอมให้

ข้างเผือกกลับจะเป็นเหตุให้พระเจ้าหงษาวดีเห็นว่ากลัวอำนาจ ถึง
 แมคนทงหลายทงในประเทศคนแลประเทศอื่น ๆ ก็จะไม่เข้าใจว่ากลัว
 อำนาจพระเจ้าหงษาวดีเหมือนกัน พระเจ้าหงษาวดีเห็นว่ากลัวแล้ว
 ก็ไหนจะนิ่งอยู่ คงจะหาเหตุอื่นเอียบเอื่อมเข้ามาเอาเมืองไทย
 เป็นเมืองขึ้นต่อไปในวันหน้า การที่จะยอมสละข้างเผือกให้ไม่เป็น
 ทางที่จะข้องกันไทยอันตรายไปได้อย่างใด อย่างก็ก็เป็นแต่เสมอ
 จะผิดพอให้ชั่ววันไป ในที่สุดถ้าไทยไม่ยอมเป็นเมืองขึ้นพระเจ้า
 หงษาวดี ก็คงอยู่ในตอรัยกันนั่นเอง เพราะฉะนั้นถ้าจะไม่ยอม
 เป็นเมืองขึ้นพระเจ้าหงษาวดีแล้ว ตั้งหน้าสู้สงครามเสียทีเคย
 อย่าให้ไพร่พลพากันเห็นว่ากลัวพระเจ้าหงษาวดีจะดีกว่า ขอทพระ
 เจ้าหงษาวดีข้แรงนงมีอำนาจยิ่งกว่าพระเจ้าตะเบ็งชเวตคินน ไทย
 ก็ไคตระเตรียมการข้องกันพระนครมีกำลังแข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อน
 มาก เมื่อเคยต่อสู้ชนะกองทัพหงษาวดีมาครั้ง ๓ แล้ว ทำไม
 จะต่อสู้รักษาพระนครเอาไชยชนะอีกสักครั้ง ๓ ไม่ได้

ผู้ที่มีความเห็นฝ่ายข้างไม่ยอมให้ข้างเผือกมีน้อยกว่าพวก
 ก่อน แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย
 เพราะเห็นความจริงว่ามีทีเลือกแต่เพียงจะยอมเป็นเมืองขึ้นพระเจ้า
 หงษาวดี ญาจะรบกับพระเจ้าหงษาวดี จึงให้มีพระราชสาส์น
 ทอขพระเจ้าหงษาวดี ว่าข้างเผือกยอมเกิดสำหรับข้บุญขารมีของ
 พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นเจ้าของ เมื่อพระเจ้าหงษาวดีไคทรงข้บำเพ็ญ

ราชขรรมิให้ไปอยู่ด้วย ก็คงจะได้ข้างเผือกมาสู่พระยารมย์เป็นมั่นคง
 อย่าให้ทรงพระวิตกเลย^๑ พระเจ้าหงสาวดีได้ทราบพระราชสาส์น
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ก็ได้ทิ่มคิด จึงประกาศว่าสมเด็จพระ
 มหาจักรพรรดิคักทางไมตรี แล้วให้กระเตรียมกองทัพมาตี
 เมืองไทย.

พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมาตีเมืองไทยคราวนี้ ไทยเสีย
 เปรียบ ผิดกับคราวพระเจ้าตะเบ็งชเวตยอกมาคราวก่อนเป็นหลาย
 ประการ ครั้งต้นแต่ที่พระเจ้าบุเรงนองมีกำลังรพลมากกว่าพระเจ้า
 ตะเบ็งชเวตยอก แต่ได้เมืองเชียงใหม่ไว้ในอำนาจ อาจจะไปไครย
 เรือแพพาหนะเสบียงอาหารทางเมืองเชียงใหม่ ไม่ต้องขนเสียบึง
 ข้ามภูเขาเหมือนแต่ก่อน อีกประการ ๑ พระเจ้าหงสาวดีชำนาญ
 ข้าราชการสงคราม ทำศึกชนะมาทุกที รพลกำลังร่าเริงแ
 มั่นใจในอำนาจของพระเจ้าหงสาวดี แต่ข้อเหล่านี้ไม่สำคัญ
 เท่าที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองเคยเป็นแม่ทัพของพระเจ้าตะเบ็งชเวตยอก
 เข้ามตีเมืองไทยครั้งก่อน รัฐมีลำเนาบ้านเมืองตั้งกำลังวังชา
 แล้วภัยทุกข์ของไทยอยู่แล้ว กองทัพที่ยกเข้ามาตีเมืองไทยคราวนี้

๑ ความในพระราชสาส์นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่ปรากฏในหนังสือพระราช
 พงษาวดาร เป็นที่ท้าว รู้อยู่แล้วว่าเมืองใดมีข้างเผือกเสนาางาม ก็มีก็เป็นเหตุให้
 เกิดสงคราม แต่ที่ข้าพเจ้ากล่าวในนี้ เอาตามความในหนังสือพงษาวดารพม่า เห็นว่า
 จะใกล้ข้างถูกต้อง.

จึงจัดการแก้ไขความขัดข้องของข้อสำคัญซึ่งเคยมีแต่ก่อนให้ลุล่วงมา
แต่ต้นมี มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเป็นหลายประการ
เป็นต้นว่า ครึ่งก่อนพม่าเคยยกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์
สามองค์ ตรงมาคักรุงศรีอยุธยา ถูกไทยเอากำลังกองทัพ
หัวเมืองเหนือลงมาตีกระหนาบ ครึ่งนี้พระเจ้าหงษาวดีหมายจะยก
กองทัพเข้ามาทางด่านแม่ละเมา จะเอากำลังมากเข้าท่วมเทค
หัวเมืองเหนือ ตัดกำลังที่ระชวยเสียก่อน แล้วจึงจะยกลงมา
กรุงศรีอยุธยา อีกประการ ๓ ครึ่งก่อนพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุง
ไม่สามารถจะเข้าตั้งประชิดได้ ด้วยกำลังปืนใหญ่ไม่ดังกำลังปืน
ของไทย ครึ่งนี้พระเจ้าหงษาวดีให้เตรียมปืนใหญ่ที่มีกำลังเอามา
ด้วยมาก แล้วจ้างฝรั่งไปตึกซึ่งเป็นพวกชำนาญการปืนใหญ่
เข้ามาด้วยกว่า ๔๐๐ คน ให้พ้อต่อสู้กองทัพเรือของไทยที่รักษา
พระนคร อีกประการ ๓ เสี่ยงอาหารสำหรับกองทัพที่เคยอดอด
ในคราวก่อน คราวนี้โตเมืองเชียงใหม่ในอำนาจ ให้เมือง
เชียงใหม่ส่งเสบียงอาหารลงมาทางแม่น้ำให้พ้อใช้ในกองทัพ.

ครั้นการเสร็จแล้วพระเจ้าหงษาวดีก็ยกออกจากพระนคร
เมื่อฉวันจันทร์ เดือน ๓๒ แรม ๓๒ ค่ำ ปีกัญ จุลศักราช ๙๒๕
พ.ศ. ๒๓๐๖ ลงมาประสมพลที่เมืองเมะคะตะมะ จัดกระบวนทัพ
เป็นทัพยกตรี ๕ ทัพ คือทัพพระมหาอุปราชาราชโอรสทัพ ๓
ทัพพระเจ้าอังวะราชบุตรเขยทัพ ๓ ทัพพระเจ้าแปรราชอนุชาทัพ ๓

ทัพพระเจ้าทองอุไรชนชาติทัพ ๓ ทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีทัพ ๑
กองทัพพระยาพลีมน้องยาเชือกทัพ ๑ เห็นจะเป็นแต่กองนำของ
พระเจ้าหงษาวดี แลเกณฑ์พวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ให้เป็นกองพาหนะ
สมทบทุกทัพ ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมกองเรือลำเลียงเสบียงอาหาร
ลงมาบรรจบทัพหลวงที่เมืองตาก ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า
จำนวนพลพระเจ้าหงษาวดียกมาตีเมืองไทยครั้งนั้น รวมเข็ดเสีจ
๕๐๐,๐๐๐ (น่าจะประมาณมากเกินไปสักหน่อย)

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่คอบพระราชสาส์นไปแล้ว ก็เชื่อ
แน่ว่าคงมีศึกหงษาวดียกมา พอถึงระตูแสงจึงให้รวบรวมคน แล
เก็บกวาดเสบียงอาหารเข้าไว้ในพระนคร จัดเตรียมข้อมปรัการ
วางปืนใหญ่น้อยรักษานำเชิงเทินใหม่ขึ้นแล้วให้พระยาจักรี
คุมพล ๑๕,๐๐๐ ไปตั้งที่ข้อมมูลพลรักษาขานพระนครข้างคานเหนือ
แห่ง ๑ ให้เจ้าพระยามหาเสนาคุมพล ๓๐,๐๐๐ ไปตั้งที่ข้อมบ้าน
คอกไม้หันตรารักษาทางคานควนออกแห่ง ๑ ให้พระยาพระคลัง
คุมพล ๓๐,๐๐๐ ไปตั้งที่ข้อมท้ายคูรักษาข้างคานใต้แห่ง ๑ ให้พระ
สุนทรสงครามคุมพล ๓๐,๐๐๐ ไปตั้งที่ข้อมจำปา รักษาคานควนคอก
แห่ง ๑ แลให้ตระเตรียมเรอรบ เรือสำหรับลาดตระเวนไว้เป็นอัน
มาก แต่ครั้งนั้นสำคัญว่าพระเจ้าหงษาวดีจะยกทัพหลวงมาทางคาน

๑ ข้อมทั้ง ๔ นี้จะสร้างพร้อมกันกับก่อกำแพงพระนครฤๅสร้างทีหลังมา แลต่อมาจะเรือ
เสียดเมื่อใดไม่ทราบชัด ตรงตั้งข้อมจำปาซึ่งเรียกว่าบ้านข้อมจนตรบเท่าทุกวันนี้.

พระเจ้ายี่สามองค์ ครองมาที่พระนครเหมือนนครวาก่อน ทาได้เตรียม
 ดึงการที่จะรักษาหัวเมืองเหนือไม่ ครั้นพระเจ้าหงษาวดียกเข้ามา
 ทางท่านแม่ละเมา พวกเจ้าเมืองเหนือทราบความก็ตกใจ ต่าง
 เมืองต่างรีบรวบรวมพลเข้ารักษาเมือง ไม่ทันวางวิธีการช่วยเหลือ
 แก่ไขกันอย่างไร เพราะฉะนั้นกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกมาเป็น
 ท้าใหญ่ พอถึงเมืองกำแพงเพชรก็ตีได้เมือง แลจับตัวพระยา
 กำแพงเพชรไว้ โดยง่าย ครั้นได้เมืองกำแพงเพชรแล้ว พระ
 เจ้าหงษาวดีจึงแบ่งกองทัพให้ยกแยกกันไปเป็น ๒ ทาง ให้พระเจ้า
 อังวะ พระเจ้าคองกู ยกไปตีเมืองพิศณุโลกทาง ๑ ให้พระมหา
 อปราชาศ์พระเจ้าแปร ยกไปตีเมืองสุโขทัย เมืองสวรรค
 โลกเมืองพิไชยทาง ๑ แล้วให้ลงมาบรรจบกันกองทัพที่ตีเมือง
 พิศณุโลก ส่วนพระเจ้าหงษาวดีตั้งกองทัพหลวงอยู่ที่เมือง
 กำแพงเพชร.

กองทัพพระมหาอปราชาศ์พระเจ้าแปรยกไปถึงเมืองสุโขทัย
 พระยาสุโขทัยต่อสู้ ไต่รบพุ่งกันเป็นสามารถ กำตั้งไทยน้อย
 กว่าพม่ามากนัก ก็เสียเมืองสุโขทัย ตัวพระยาสุโขทัยพม่า
 ก็จับได้ ฝ่ายพระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย เมื่อรู้ว่าเสียเมือง
 สุโขทัยแล้วก็ไม่ต่อสู้ พวกนี้ไปยอมอ่อนน้อมต่อพระมหาอปราชาศ์
 ทั้ง ๒ เมือง กองทัพพม่าจึงยกไปรวมกันล้อมเมืองพิศณุโลกไว้
 ฝ่ายพระมหาธรรมราชาต่อสู้ของกันเมืองเป็นสามารถ ถูกพม่า

แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ

ล้อมไว้จนสิ้นเสบียงอาหาร แล้วเกิดไข้ทรพิษมีคนตายเป็นเมือง พระ
มหาธรรมราชา ก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดี เมื่อฉนวน
ชาติศัศย์ เดือนยี่ แรม ๕ ค่ำ ปกญ พ.ศ. ๒๓๐๖.

พระเจ้าหงสาวดีได้หัวเมืองเหนือแล้ว จึงให้พระมหาธรรม
ราชาแลเจ้าเมืองกรมการที่ยอมอ่อนน้อมถือนำกระทำศัศย์ แล้ว
ให้ยังมีชัยบัญชาการบ้านเมืองอยู่ตามเดิม ด้วยประสงค์จะเอาไว้
เป็นกำลังต่อไปข้างหน้า แล้วให้จกกระบวนทัพที่จะยกลงมาตี
กรุงศรีอยุธยา ให้รวบรวมเรือในหัวเมืองฝ่ายเหนือ จัดเป็น
กองทัพเรือ ให้พระเจ้าแปรเป็นนายทัพยกลงมาจากเมืองพิศณุโลก
ทางแม่น้ำแควใหญ่ทัพ ๓ ส่วนทัพบกนั้นให้พระมหาอุปราช
เป็นยกขวา พระเจ้าอังวะเป็นยกซ้าย พระเจ้าตองอูเป็นกองกลาง
ยกลงมาก่อน แล้วพระเจ้าหงสาวดียกทัพหลวงตามมา ให้
พระมหาธรรมราชา พระยาสุวรรณโลก พระยาพิไชย ตามเสด็จ
มาในกองทัพหลวงด้วย แลครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่เมกุติยก็พลว
ยกบ่วยด้วยเสีย ให้แต่พระยาแสนหลวง พระยาสามล้าน คนเสียบยง
แลพาพระนางมาตามเกณฑ์ พระเจ้าหงสาวดีขจัดเคืองพระเจ้า

๑ เรื่องพระเจ้าหงสาวดีตีหัวเมืองเหนือคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า
พระมหาธรรมราชาแลผู้รักษาหัวเมืองเหนือทุกเมือง เห็นว่าศึกใหญ่เหลือกำลัง
ก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดี มิได้มีเมืองใดต่อสู้ เรื่องที่ไทยต่อสู้ดังกล่าว
มานี้ ไปได้ความในพงษาวดารพม่า ขัดกันกับพระราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐ.

เชียงใหม่ แต่ยั้งหาว่าประการใดไม่ ให้กองทัพเมืองเชียงใหม่
คุมลำเลียงเสบียงอาหารตามกองทัพหลวงลงมา.

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา เมื่อทราบว่าพระเจ้าหงษาวดียกกองทัพ
หลวงเข้ามาทห้วงเมืองเหนือ สันเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงรับสั่ง

ให้จัดกองทัพ ให้พระยาพิไชยบรรณฤทธิ พระยาวิจิตรณรงค์ คุม
ทัพหน้า พระรามเศวตราชโอรสเป็นแม่ทัพหลวง ยกขึ้นไปช่วย

เมืองพิศณุโลก กองทัพพระยาพิไชยบรรณฤทธิ พระยาวิจิตรณรงค์
ยกขึ้นไปถึงแขวงเมืองนครสวรรค์ ทราบว่าเสบียงเมืองพิศณุโลกแก่

ข้าศึกแล้วถอยลงมา พระรามเศวตราชโอรสจึงรับสั่งให้ยก
เข้าไปไว้ในแขวงเมืองไชยนาท^๑ กองทัพพม่ายกลงมาถึงตรงนั้น

ได้รบพุ่งกับกองทัพไทยเป็นสามารรถ กองทัพไทยเอาปืนใหญ่ลง
เรือเที่ยวไล่ยิงถูกพม่าล้มตายมาก จนกองทัพต้องหยุดชงักอยู่

พระเจ้าหงษาวดีให้ข้าหลวงขึ้นไปเร่ง กองทัพเรือของพระเจ้าแปรให้
รีบยกลงมา ครั้นกองทัพพระเจ้าแปรลงมาถึง พม่าจึงเข้าระดม

ศึกกองทัพพระรามเศวตราชโอรสทั้งทางบกทางเรือพร้อมกัน กองทัพไทย
กำลังน้อยกว่าต้านทานไม่ไหวก็ถอยลงมายังกรุงศรีอยุธยา.

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีแต่เรื่องพระยาพิไชยบรรณฤทธิ พระยาวิจิตรณรงค์ยก
ไปไม่ทัน ความนอกนั้นได้ความจากพงษาวดารพม่า แต่พม่าว่าพระมหินทรเป็นแม่
ทัพ ที่จริงคงเป็นพระรามเศวตราชโอรสเป็นแน่.

เมื่อกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกกลงมาจวนจะถึงกรุง ฯ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้กองทัพยกทัพเรือยกออกกระโจมตีกองทัพพระเจ้าหงษาวดีที่ใกล้ทุ่งลุมพลี ๑ ได้รบกันเป็นสามารดิอีกครั้ง ๑ กองทัพไทยสู้ไม่ได้ก็ถอยกลับไปเข้าพระนคร เสียเรือรบแก่พม่าเข้าศึกเป็นอันมาก พระเจ้าหงษาวดีก็เลยตีโขมย้อมพระยาจักรีที่ทุ่งลุมพลี แลข้อมจำปาที่พระสุนทรบุรีรักษา แล้วย้อมมาข้อมเจ้าพระยามหาเสนาที่ทุ่งหินตราไต่ อีกแห่ง ๑ ครั้นได้ข้อมค่ายที่กตกถนนนอกแล้ว พระเจ้าหงษาวดีจึงให้กองทัพเข้ามาตั้งล้อมพระนครไว้ ๓ วัน วันควันออกให้กองทัพพระเจ้าแปรตั้งที่ทุ่งวัดโพธาราม ลงไปจนคลองเกาะแก้ว วันเหนือให้กองทัพพระเจ้าอปราสาทตั้งที่ทุ่งเพนียด กองทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีตั้งที่ทุ่งวัดโพธิ์เผือกใกล้ชนอนปากคู กองทัพพระยาพลิมตงตั้งที่ทุ่งลุมพลี วันควันตักให้กองทัพพระเจ้าคองตั้งที่ทุ่งประเทศ กองทัพพระเจ้าอังวะตั้งค่อลงมาข้างบ้านใต้ทางวัดพุทไธสวรรย์.

เมื่อพม่าเข้ามาตั้งล้อมกรุง ฯ อยู่ครั้งนั้น กองทัพไทยหาได้ยกออกไปรบพุ่งอีกไม่ได้ คงเป็นด้วยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงพระวาชดำริหว่า ข้าศึกมีกำลังมากนัก จะเอาไชยชนะในกระบวนรบพุ่งไม่ได้ จึงเป็นแต่ให้เรือรบเอาปืนใหญ่คอยเที่ยวยิงมิให้ข้าศึกรุกเข้ามาใกล้พระนคร ประสงค์จะถ่วงเวลาให้ข้าศึก

ต้องเลิกทัพกลับไปเองด้วยขัดสนเสบียงอาหาร ฤๅมิฉะนั้นก็
 ต้องล่าไปในเวลาจนน้ำเหนือหลากลงมา แต่พระเจ้าหงษาวดี
 ได้ตระเตรียมการเข้ามาโดยรัฐมิลานากรุงศรีอยุธยา มีกอง
 ทัพเรือแลบนขนาดใหญ่มาด้วยมาก พอตั้งล้อมกรุงฯ แล้วก็
 พยายามทำลายเรือรบของไทยได้หมด จนเห็นว่าไทยไม่อาจจะ
 เอาปืนใหญ่ลงเรือไปเที่ยวไล่ยิงได้ดังแต่ก่อนแล้ว ก็ให้เอาปืน
 ใหญ่เข้ามาตั้งยิงถ่ายิงเข้ามาในพระนคร ถูกวัดวาบ้านเรือนราษฎร
 หักพังลงทุก ๆ วัน จนเห็นว่าชาวพระนครพากันควั่นคว้ามอยู่แล้ว
 พระเจ้าหงษาวดีก็มีพระราชสาส์นเข้ามายังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 ว่าจะขอมยอมเป็นไมตรีก็ให้เลือกเอาอย่าง ๓ ในพงษาวดารพม่า
 ว่า พวกชาวพระนครทนขืนพม่าไม่ได้ พากันกราบทูลร้องทุกข์
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงขอมยอมเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดี.

ทรงน่าน่าจะวินิจฉัยสักหน่อย ว่าเหตุใดสมเด็จพระมหาจักร
 พรรดิจึงยอมแพ้ข้าศึกโดยง่าย เพราะเมื่ออ่านไปถึงเรื่องพระเจ้า
 หงษาวดีที่กรุงศรีอยุธยาคราวนั้น จะแลเห็นได้ว่าถ้าไทยต่อสู้
 จริง ๆ พระเจ้าหงษาวดีก็มิได้ จะต้องแต่งใส่ศึกเข้ามาลวงให้
 เสียการ จึงได้พระนคร ความชอบทำให้เห็นว่าเพียงพม่ายิงปืน
 ใหญ่เข้ามาได้ดังในเมือง เห็นจะไม่พอเป็นเหตุที่สมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิจะยอมแพ้ คงจะมีเหตุอื่นอีกเป็นแน่ เมื่อพิจารณาไป
 เห็นว่าเหตุที่แทนนั้น น่าจะเป็นด้วยข้างฝ่ายไทยที่รักษาพระนคร

ไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ด้วยการสงครามครั้งนั้นพวกข้าราชการ
ซึ่งเห็นว่าไม่ควรจะรบมาแต่แรก มีมากด้วยกันตั้งกล่าวมาแล้ว
ครั้นเกิดศึกจนเสียเมืองเหนือ แลกองทัพกรุงฯ ไปแตกพ่ายถอย
กลับมา ขวศึกเข้ามาล้อมถึงพระนคร พวกที่เห็นไม่ควรรบคงพา
กันโทษพระรามคำแหง พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม ว่าทนงของ
อาจะไปเปล่า ๆ ถ้ายอมเสียข้างเผือกเสีย ๒ ข้างแต่แรกแล้ว
บ้านเมืองก็จะหาเกิดขุ่นเคืองอย่างนี้ไม่ ข้างในพระนครคงจะมีเสียง
อย่างนั้นอยู่โดยมาก ฝ่ายข้างพระเจ้าหงษาวดีก็ท่านองจะคิดเห็น
อยู่ ว่าจะตีหักเอากรุงศรีอยุธยาให้ได้ ในคราวนั้นเห็นจะยาก ด้วย
ไปเสียเวลาที่หัวเมืองเหนือเสียก่อน ยังมีเวลาที่ตีกรุงฯ ก่อน
น้ำหลากไม่มากนัก เห็นว่าจะต้องคิดผ่อนผันในทางขยายให้เป็น
การยืดยาว จึงมีพระราชสาส์นถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า
ถ้ายอมเป็นไมตรีเสียโดยดี พอได้แก่ความอับข้อคสอยู่แล้วก็จะ
เลิกทัพกลับไป แลสัญญาว่าจะไม่เอากรุงศรีอยุธยาเป็นเมือง
เชลย พระเจ้าหงษาวดีมีพระราชสาส์นเข้ามาตั้งว่า ก็ต้องใจ
พวกข้าราชการที่ไม่อยากรบอยู่แต่เดิม จึงพากันกราบทูลร้องทุกข์
ท่านองที่กล่าวในพงษาวดารพม่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่
สามารถจะขัดขืนคนมากได้ ก็ต้องยอมเป็นไมตรีกับพระเจ้าหงษา
วดี กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า มีรับสั่งให้ปลุก
พลับพลาที่วัดหิศาพวาดี คือวัดข้าง อยู่ใกล้วัดหน้าพระเมรุ ให้

เชิญพระพุทธรูปแลพระบรมพระสงฆ์ไปประดิษฐานเป็นประธานแล้ว
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าหงษาวดีก็เสด็จไปพบกันที่พลับ
 พลาณั้น พระเจ้าหงษาวดีทูลขอช้างเผือกเป็น ๔ ช้าง กับขอพระ
 ราเมศวร พระยาจักรี พระสุนทรสงคราม ซึ่งเป็นหัวหน้าคิด
 ให้เกิดศึกเอาตัวไปเมืองหงษาวดี แลในพงษาวดารพม่าว่า พระ
 เจ้าหงษาวดีให้ไทยรับส่งส่วยช้างปีละ ๓๐ ช้าง เงินปีละ ๓๐๐ ซึ่ง
 กับขอมให้ผลประโยชน์ภาษีอากรที่เก็บได้ในเมืองมะริด เป็น
 ของพม่าด้วย เพราะในสมัยนั้นเมืองมะริดเป็นเมืองท่าค้าขายกับ
 ต่างประเทศ มีกำปั่นไปมาเสมอ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอม
 ความประสงค์แล้ว พระเจ้าหงษาวดีก็เลิกทัพกลับไป

มีเนื้อความกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารพม่าว่า ครั้น
 พระเจ้าหงษาวดีเอาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไปเมืองหงษาวดีด้วย
 ส่วนกรุงศรีอยุธยาให้สมเด็จพระมหินทราธิราชครองเป็นประเทศ
 ราช ขึ้นต่อเมืองหงษาวดีต่อมา แลยังปรากฏในพงษาวดารพม่า
 ค้อมอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีเฉลิมพระราชมณเฑียร
 ใต้ให้ปลุกตำหนักประธานพระเจ้ากรุงสยามด้วย ดังนั้น ความที่
 กล่าวในพงษาวดารพม่าครั้งนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะไม่เป็นความจริง
 ด้วยครั้งนั้นเป็นแต่การยอมกันโดยปรานีปรานอม ถ้าถึงจะเอา
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไป ไทยเห็นจะไม่ยอมเป็นไมตรี ความจริง
 คงจะเป็นอย่างว่าในหนังสือพระราชพงษาวดาร เช่นข้าพเจ้ากล่าวมา

สงครามครั้งที่ ๔ ความเสียกรุง ฯ แก่พระเจ้าหงสาวดี

ปีมโรง พ. ศ. ๒๑๑๑

พระเจ้าหงสาวดีขอช้างเผือกไปแล้ว เว้นอยู่ ๔ ปีก็เกิด
ศึกหงสาวดีมาตีเมืองไทยอีก อันเหตุการณ์ที่จะเกิดสงครามคราว
นี้เนื่องมาแต่สงครามคราวก่อน ด้วยพระเจ้าหงสาวดียังไม่
ได้เมืองไทยเป็นเมืองขึ้นสมคิด จึงพยายามที่จะให้ไทยแตก
กันเป็น ๒ พวก ให้จำต้องยอมอยู่ในอำนาจของพระเจ้าหงสาวดี
ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ใช้ทางอุบายยกย่องพระมหาธรรมราชา
ให้ มีอำนาจชนทางหัวเมืองเหนือ กรุงศรีอยุธยาจะบังคับบัญชา
ว่ากล่าวอย่างแต่ก่อน พระเจ้าหงสาวดีก็เขากัดกันอดทนพระ
มหาธรรมราชาฯ จึงสนิทชิดชอบกับพระเจ้าหงสาวดียิ่งขึ้น แล
เห็นห่างจากกรุงศรีอยุธยาไปทุกที จนที่สุดถึงไทยเกิดรบกัน
ขึ้นเอง จึงเลยพาศึกหงสาวดีเข้ามาตีบ้านเมือง
จะตองเล่าเรื่องราวการสงครามครั้งนี้ เริ่มแต่พระเจ้าหงสา
วดีมีไชยชนะไปจากกรุงศรีอยุธยา กลับไปถึงเมืองหงสาวดี
ไม่ช้าก็ได้ข่าวว่าพระเจ้าเซียงใหม่เมกตีคบคิดกับพระยานครลำปาง

พระยาชลแข็ง (แพ้ว) พระยาน่าน แลพระยาเชียงแสน จะตั้ง
 แขงเมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองหงษาวดีต่อไป พระเจ้าหงษาวดี
 จึงยกกองทัพหลวงเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อปลายรัชชวค
 พ. ศ. ๒๓๐๗ นั้น เสด็จพระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพขึ้นไป
 ช่วยด้วย ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่เห็นว่าศึกเหลือกำลังก็ยอมอ่อน
 น้อมต่อพระเจ้าหงษาวดี แต่เจ้าเมือง ๔ คน จับได้แต่พระยา
 เชียงแสนคนเดียว อีก ๓ คนหนีไปพึ่งพระเจ้าไชยเชษฐากรุง
 ศรีสัตนาคนหุตอยู่ณเมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าไชยเชษฐาไม่ยอม
 ส่งตัวให้ พระเจ้าหงษาวดีคิดเคืองจึงคิดจะยกกองทัพไปตีกรุงศรี
 สัตนาคนหุต พอได้ข่าวว่าพวกไทยใหญ่ที่จับเป็นเชลยเอาไปไว้ที่
 เมืองหงษาวดีพากันเป็นขบถขึ้น พระเจ้าหงษาวดีจึงให้พระมหา
 อปรายายกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ส่วนพระเจ้าหงษาวดี
 เลิกทัพหลวงกลับไปเมืองหงษาวดี เอาตัวพระเจ้าเชียงใหม่
 เมกตัวไปด้วย กองทัพพระมหาธรรมราชานักให้เลิกกลับมา
 ยานเมืองเหมือนกัน.

พระมหาอปรายายกกองทัพไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต ได้
 หัวเมืองรายทางเข้าไปโดยลำดับจนถึงเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นราช
 ธานีของพระเจ้าไชยเชษฐา ๆ ค่อยเห็นเหลือกำลังก็ตั้งเมืองเวียง
 จันทน์เสีย พากองทัพหลบไปซุ่มอยู่ในป่า พระมหาอปรายาได้
 เมืองเวียงจันทน์ จับได้ญาคูวงษ์แลมเหสีสนมกำนันลของพระเจ้าไชย

เศษฐาส่งไปเมืองหงสาวดีเป็นอันมาก แล้วให้กองทัพออกติดตาม
 ตามพระเจ้าไชยเชษฐา ๆ ชำนาญท้องที่กว่าพวกหงสาวดี ถ้า
 กองทัพที่ไปติดตามมีกำลังมากก็หลยเลียงเสีย ถ้าเป็นกองน้อย
 ก็ออกโจมตีเอาแตกพ่ายกลับมา แต่กองทัพหงสาวดีเที่ยวติดตาม
 ตามอยู่จนถึงระดณก็จับพระเจ้าไชยเชษฐาไม่ได้ พระมหาอุปราช
 เห็นไพร่พลย่อยช้ำมากนั้นก็ให้เรียกกองทัพกลับไปตั้งรวม
 กันอยู่ที่เมืองเวียงจันทน์ หมายความว่าพลสิ้นระดณจึงจะให้ติดตาม
 จับพระเจ้าไชยเชษฐาค่อยไป พอกองทัพหงสาวดีค่อยไปรวมอยู่
 ที่เมืองเวียงจันทน์ พระเจ้าไชยเชษฐาได้ทีก็ให้เที่ยวตัดลำเลียง
 เลี้ยงอาหารซึ่งจะส่งไปยังเมืองเวียงจันทน์ทุก ๆ ทาง จนกองทัพ
 หงสาวดีอดอยาก รพลพากันเจ็บไข้ล้มตายลงเป็นอันมาก พลสิ้น
 ระดณพระมหาอุปราชก็ต้องรีบเลิกทัพกลับไป กองทัพพระเจ้า
 ไชยเชษฐาติดตามตีไปจนปลายแคว้น ก็คิดพิทังเล็งระกว่าพระเจ้า
 ไชยเชษฐามีไชยชนะพระเจ้าหงสาวดีในครั้งนั้น.

แต่เมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาได้ราชธานีคืน ก็แต่เมืองเปล่า
 เพราะพวกหงสาวดีก็กรีบทัพข่มขู่ตี ทั้งจับมเหสีแลสนมกำนัล
 ไปเสียเกือบหมด พระเจ้าไชยเชษฐาจะหามเหสีใหม่ จึงให้ราช
 ทูตเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระ
 มหาจักรพรรดิ ทูลขอพระเทพกระษัตริราชธิดาไปเป็นอรรคมเหสี
 ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็จพระมหินทร

กำลังแค้นพระเจ้าหงสาวดี ก็ยกกองทัพเป็นสัมพันธมิตรกับพระเจ้าไชยเชษฐา แต่พอเสียเวลานั้นพระเทพกษัตริราชธิดาประสูรย์ จะฝึกเพี้ยนให้หรือต่อไปทำนองจะเกรงว่าพระเจ้าไชยเชษฐาจะผันแปรไปเป็นสัมพันธมิตรเสียกับเมืองอื่น จึงพระราชทานพระแก้วฟ้าอันเป็นราชธิดาเกิดด้วยพระสนมไปแทน ครั้นพระเจ้าไชยเชษฐาทราบว่ามิใช่ราชธิดาของสมเด็จพระสุริโยไทยก็ไม่พอ พระฤไทยให้พาพระแก้วฟ้ากลับมาส่งว่าจะขอประทานเฉพาะพระเทพกษัตริ ด้วยประสงค์จะใคร่ได้วงษ์สมเด็จพระสุริโยไทย ซึ่งมีพระเกียรติยศเป็นอย่างยอดของลัทธิไปเป็นพระอรรคมเหษี สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็โปรดบัญชาตาม.

การที่กรุงศรีอยุธยาขั้ยกองกรุงศรีสัตนาคณหุตให้ทุกข์ไปมาว่ากันด้วยเรื่องขอราชธิดาครั้งนั้น พระมหาธรรมราชาทราบความ เพราะทูตเดินทางท่านสมอสู (ในแขวงมณฑลเพชรบุรี) ไม่ห่างเมืองพิศณุโลกนัก ครั้นทราบว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะข้ระทานพระเทพกษัตริไปยังกรุงศรีสัตนาคณหุต พระมหาธรรมราชาไม่เห็นชอบด้วย ด้วยพระเทพกษัตริเป็นพระน้องนางของพระวิสุทธิกษัตริร่วมพระมารดาเดียวกัน ข้างที่พระวิสุทธิกษัตริเองจะเป็นผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วย ด้วยรู้ยู่ว่าพระเจ้าหงสาวดีคงจะยกกองทัพมาตีกรุงศรีสัตนาคณหุตอีก พระมเหษีสนมกำนัลของพระเจ้าไชยเชษฐาเคยถูกกองทัพหงสาวดีจับไปได้คราวหนึ่งแล้ว ฉะนั้นชนอีก

เกรงพระเทพกษัตริ์จะไปเป็นอันตราย ทำนองพระวิสุทธิกษัตริ์จะ
 ทูลขอให้พระมหาธรรมราชาคิดอ่านคั่ง้าง อย่าให้ส่งพระเทพ
 กษัตริ์ไปยังกรุงศรีสัตนาคนหุต แต่ในเวลานั้นสมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิไม่ไว้พระไทยพระมหาธรรมราชาเสียแล้ว จึงไม่ทรง
 หารหรือเรื่องที่จะประทานพระเทพกษัตริ์แก่พระเจ้าไชยเชษฐา พระ
 มหาธรรมราชาจะไปทูลห้ามปรามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ได้
 จึงให้คนเร็วรีบไปทูลความแก่พระเจ้าหงสาวดี ๆ ก็ให้กองทัพมาซุ่ม
 สกัดทางขี้ พอดีข้าหลวงกรุงศรีอยุธยาเชิญพระเทพกษัตริ์ไป
 กองทัพพม่าก็เข้าชิงนางพาไปเสียดังเมืองหงสาวดี ฝ่ายพระมหา
 ธรรมราชาคงอุบายบอกลงมาทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ว่าพระ
 เจ้าหงสาวดีให้มาชิงพระเทพกษัตริ์ไปโดยอำเภพระฤไทย พระ
 มหาธรรมราชาหาได้รู้เห็นด้วยไม่ ข้างกรุงศรีอยุธยาก็รู้เท่าทัน
 พระมหาธรรมราชา แต่ไม่อาจจะว่ากล่าวอย่างไร ด้วยกัศพระ
 เจ้าหงสาวดีอยู่ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเห็นจะรู้สึกอับรยคือตล
 ในครั้งนั้นมาก จึงทรงมีอชวราชการบ้านเมืองแก่พระมหินทรแล้ว

๑ เรื่องสมเด็จพระมหินทรธิราชครองราชสมบัติ หนังสือพระราชพงษาวดารเมือง
 กันอยู่ บางฉบับตั้งต้นรัชกาลแต่ตอนนี้ไปเป็นครั้งที่ ๑ จนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 กลับเข้าว่าราชการ แล้วไปนับมีอสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคตแล้วเป็นรัชกาล
 สมเด็จพระมหินทรครั้งที่ ๒ อีกคราว ๑ แต่บางฉบับนับรัชกาลสมเด็จพระมหินทรต่อ
 เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย เชื่อว่าได้ราชาภิเศกต่อ
 เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสวรรคต.

เสด็จออกทรงผนวช แลในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ข้าราชการ
การก็ออกบวชตามเสด็จด้วยเป็นอันมาก.

การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกทรงผนวชครั้งนั้น ท
แท้เสมอเร่งให้เกิดเหตุร้ายแก่บ้านเมือง เพราะทำให้เกิดวณเว
ในข้าราชการ อันเห็นได้เช่นที่พากันออกบวชตามเสด็จเสียเป็น
อันมากนั้นเป็นต้น แต่ข้อสำคัญนั้นคือเหตุให้พระมหาธรรม
ราชาสันความยำเกรงกรุงศรีอยุธยา เพราะพระมหินทรเป็นแต่
น้องของพระมเหสีมิใช่เป็นพระราชบิดาเหมือนสมเด็จพระมหาจักร
พรรดิ เพราะฉนั้นจึงปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พอ
พระมหินทรขึ้นว่าราชการเมือง พระมหาธรรมราชาที่ตั้งเกยงแย่ง
ระต้องการอย่างไรก็อ้างพระเจ้าหงษาวดีบังคับบัญชาลงมายังกรุง
ศรีอยุธยา พระมหินทรก็จำต้องผ่อนผันทำตาม ด้วยเกรง
อำนาจพระเจ้าหงษาวดี พระมหินทรได้ความคับแค้นพระฤไทย
หนักเข้าจึงคิดจะกำจัดพระมหาธรรมราชาเสีย ครั้งนั้นพระมหินทร
ได้พระยาราม (ธรรมาธิบดี) ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร) ซึ่งเอาใจ
ออกหากจากพระมหาธรรมราชามาอยู่ในกรุง ฯ เป็นที่ปลุกษา จึง
คิดเป็นกลอุบาย บอกความลับไปยังพระเจ้าไชยเชษฐาให้ยก
กองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตลงมาตีเมืองพิศณุโลก พระมหินทร
จะยกกองทัพกรุง ฯ ขึ้นไปประหนึ่งว่าจะไปช่วยเมืองพิศณุโลก เมื่อ
ได้ทีแล้วให้ช่วยกันจับพระมหาธรรมราชาให้จงได้ ฝ่ายพระเจ้า

ไชยเชษฐาก็เห็นพระมหาธรรมราชาอยู่ด้วยเรื่องพระเทพกษัตริ์ จะ
 ลงมาที่เมืองพิศณุโลกอยู่ครั้ง ๑ แล้ว แต่สมเด็จพระมหาจักร
 พรรดิห้ามเสด็จมิได้ยกลงมา ครั้นพระมหินทรชวนขึ้นไปก็สุมคิด
 จึงให้ตระเตรียมกองทัพ พอถึงระตูแล้งปลายขีชาล พ. ศ. ๒๑๐๘
 พระเจ้าไชยเชษฐาก็ยกกองทัพลงมาถึงเมืองพิศณุโลก ทำกิติ
 ศัพท์ให้ปรากฏแพร่หลายว่าจะลงมาที่กรุงศรีอยุธยา เพราะ
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ทรงสัญญาว่าจะประทานพระเทพกษัตริ์
 แล้วแกล้งให้ไต่ความอับรอยศอกสืบ ให้คนทั้งหลายเข้าใจว่าที่มา
 ที่เมืองพิศณุโลกก่อน เพราะเป็นเมืองด่านของกรุงศรีอยุธยาข้าง
 ฝ่ายเหนือ พระเจ้าไชยเชษฐายกลงมาครั้งนั้น หมายถึงเรื่อง
 ระคมตีให้ไต่เมืองพิศณุโลกก่อนกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกมาช่วย
 ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า กองทัพกรุงศรีสัตนาคณหุต
 ยกมาเป็น ๕ ทับ มาทางเมืองนครไทย ครั้นมาถึงเมืองพิศณุโลก
 กองทัพพระเจ้าไชยเชษฐาตั้งที่ตำบลโพธิ์เรียง ทรงประสูตสวรรค
 ออกไปทางบ้านควนออก ห่างเมืองประมาณ ๕๐ เส้น ทับพระยา
 แสนสุรินทรสว่างฟ้าตั้งที่บ้านเตาไทรทางบ้านเหนือ ทับพระยา
 มือไฟตั้งที่ตำบลวัดเขาพราหมณ์ เข้าใจว่าทางบ้านควนออก
 เฉียงเหนือ ทับพระยานคร (พนม) ตั้งที่ตำบลสระแก้วทางบ้าน
 ควนออกเฉียงใต้ ทับพระยามือเหล็กตั้งที่ตำบลบางสะแก
 (จะเป็นตำบลไหนสืบยังไม่ไต่ความ)

ฝ่ายพระมหากษัตริย์เมโได้ข่าวว่ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกมา ยังไม่สงสัยเลยว่ายกมาโดยกลอุบายของพระมหินทร จึงบอกข้าวกองกลางมายังกรุงศรีอยุธยาขอกองทัพขึ้นไปช่วย แล้วให้ขนเสบียงอาหารคือน้ำคนเข้าในเมืองพิศณุโลก ตระเตรียมขบวนเมืองเช่นสามารถ แล้วยังไม่วางพระไทย ให้บอกไปขอกองทัพพระเจ้าหงสาวดีมาช่วยอีกทาง ๑ พระมหินทรได้รัยโบบอกพระมหากษัตริย์เมโได้บอกทัพขึ้นไปช่วยก็สมหมาย จึงมีรับสั่งให้พระยาสิทธิราชเดโชไชยกับพระท้าวศรีคัมภ์กำลังขึ้นไปก่อนกองทัพ ๑ เหมือนอย่างว่าจะให้ขึ้นไปช่วยรักษาข้างในเมืองพิศณุโลก คำรับสั่งเป็นความลับไปแก่พระยาสิทธิราชเดโชไชยว่า ถ้ากองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตยกกองทัพอยุธยาขึ้นไปถึงพร้อมกันเมื่อใด ให้พระยาสิทธิราชเดโชไชยเป็นได้ศึกชนในเมือง ครั้นพระยาสิทธิราชเดโชไชยล่องน้ำไปแล้ว พระมหินทรจึงทรงจัดกองทัพเรือ ให้พระยารามชงเป็นพระยาจักรีคุมกองนำ พระมหินทรเสด็จเป็นจอมพลในกองหลวงยกตามขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก กองนำไปตั้งอยู่ที่วัดจุฬามณี กองหลวงตั้งอยู่ที่ปากฟิงข้างใต้เมืองลงมา

ฝ่ายพระยาสิทธิราชเดโชไชยขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก กลับ

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระยารามกับพระยาจักรีคุมทัพนำไปด้วยกัน ๒ คน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเห็นจะเป็นคนเดียว คือพระยารามรองก็ได้เป็นที่พระยาจักรีขึ้นด้วยมีความปรากฏอยู่ต่อไปข้างหน้า

ไปเข้าเป็นพวกพระมหาดรรมาราชา ทูลความลับทั้งปวงให้ทรง
ทราบ พระมหาดรรมาราชาจึงให้ห้ามกองทัพกรุง ฯ มิให้เข้าไป
ในเมือง แล้วให้ทำแพไฟขึ้นเป็นอันมาก จุดไฟปล่อยแพให้ลอย
ลงมาไหม้กองทัพเรือกรุงศรีอยุธยาแตกรันลงมาจนถึงทัพหลวง
ฝ่ายข้างกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตเมื่อรู้ว่ากองทัพกรุง ฯ ยกขึ้น
ไปถึง ก็เข้าระดมตีเมืองพิศณุโลก ครอบงำกันเป็นสามารด แต่
เวลานั้นกองทัพกรุง ฯ ถอยลงมาเสียแล้ว กองทัพกรุงศรีสัตนา
คนหุตก็ตีเอาเมืองไม่ได้ พอได้ข่าวว่ากองทัพพระยาสุรคามกับ
พระยาเสือหาญ ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีให้เข้ามาช่วยพระมหาดรรมา
ราชา มาจะลงเมืองพิศณุโลก พระเจ้าไชยเชษฐาาก็เลิกทัพ
กลับไปเมืองเวียงจันทน์ พระมหินทรทรงทราบว่ากองทัพกรุงศรี
สัตนาคนหุตเลิกกลับไปแล้ว ก็เลิกทัพหลวงกลับไปลงมารุงศรี
อยุธยา.

พอเสร็จการศึกพระมหาดรรมาราชาก็เสด็จไปเมืองหงษาวดีไป
ทูลร้องทุกข์ต่อพระเจ้าหงษาวดี ในเรื่องที่พระมหินทรคบคิดกับ
พระเจ้าไชยเชษฐาจะมาทำร้าย พระเจ้าหงษาวดีก็สัสมคเน จึงอภิเษก
พระมหาดรรมาราชาให้เป็นพระศรีสรวิษณุ เจ้าฟ้าพิศณุโลก

๑. นามว่า "ศรีสรวิษณุ" นี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร ว่าเป็นพระนามถวาย
พระมหาดรรมาราชา เมื่อทำพิธีราชาภิเสก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสังเกตเห็นในนามเจ้าฟ้าเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเข้ามาสมณักดิ์เมื่อในรัชกาลที่ ๕ ว่าที่
จริงเป็นนามเจ้าประเทศราชตามธรรมเนียมของพม่า.

เรียกในพงษาวดารพม่าว่า "เจ้าฟ้าสองแคว" เป็นประเทศราช
 ขันต่อเมืองหงสาวดี มีให้ชนกรุงศรีอยุธยาต่อไป.

ฝ่ายพระมหินทรเมธอद्यทัพิภคย์ มาถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว
 ครั้นทราบความว่าพระมหาธรรมราชาออกไปเมืองหงสาวดี ก็เข้า
 พระไทยว่าคงไปฟ้องร้องยุบงพระเจ้าหงสาวดีให้มาทำร้ายกรุงศรี
 อยุธยา เกรงการจะหนักแน่นเหลือกำลัง ด้วยเห็นข้าราชการยัง
 รวนเร่ไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน จึงไปทูลวิงวอนสมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิให้ลาผนวช เชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติว่าราชการบ้าน
 เมืองตั้งแต่ก่อน แล้วสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็จพระมหินทรกั
 ษยเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลกด้วยกัน ในเวลาพระมหาธรรม
 รชาฯยังอยู่ที่เมืองหงสาวดี รัชพระวิสุทธิกษัตริราชธิดา ซึ่งเป็น
 มเหสีพระมหาธรรมราชา กษัตริย์พระโอรสธิดามาจากเมืองพิศณุ
 โลก หวังจะให้พระมหาธรรมราชาเป็นห่วง ไม่กล้าขอกองทัพ
 หงสาวดีมาตีกรุงฯ แลครั้นนั้นเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จ
 กลับมาถึงเมืองนครสวรรค์ ให้พระมหินทรคหมกกองทัพขึ้นไปยัง
 เมืองกำแพงเพชร หวังจะทำลายเมืองเสียมิให้ซัดศึกอาสาไครยเป็นที่
 มั่นได้ต่อไป ครั้นกองทัพยกขึ้นไปถึง ขุนอินทรเสนาภักย์ขุนต่าง
 ใจซึ่งพระมหาธรรมราชาให้รักษาเมืองกำแพงเพชร ทราบว่ากอง
 ทัพกรุงฯ จะขึ้นไปทำลายเมืองกำแพงเพชร ด้วยเกิดเป็นอริภักย์

๑ คำว่า "สองแคว" เป็นชื่อเก่าของเมืองพิศณุโลก.

พระมหาธรรมราชา ก็ไม่เข้าช่วย ช่วยกันรวบรวมกำลังยกออกไป
ปล้นค่ายพระยาศรีฯ กองทัพหน้า ซึ่งเข้าไปตั้งอยู่ใกล้เมือง ครั้ง
นั้นกองทัพกรุงฯ ซึ่งยกขึ้นไปคงประมาณ โดยคาดว่าจะเป็นผู้
โค่นล้ม ก็พ่ายแพ้พวกเมืองกำแพงเพชร พระมหินทรเห็นว่า
ทำการไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับลงมา.

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาถึงกรุงฯ ก็ให้สั่ง
จัดการเตรียมของกันพระนคร ด้วยคิดว่าคงมีศึกหงสาวดี
มาในไม่ช้า แลจัดการเตรียมครั้งนั้นได้จัดการแก้ไขเพิ่มเติม
เครื่องป้องกันพระนคร มีปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารหลาย
อย่างคือ:—

๑ “ให้แต่งข้อมเพชรแลหอรบ ระยะเวลาใกล้เคียงกันแต่เส้น ๓” อธิ-
บายความขอว่า ข้อมเพชรซึ่งตั้งตรงแม่น้ำข้างด้านใต้ ได้
สร้างขึ้นแต่เมื่อเตรียมสู้ศึกคราวก่อน พร้อมกันกับกำแพงพระ
นคร คราวนั้นแก้ไขตกแต่งให้แข็งแรงขึ้น แลหอรบนั้นของเดิมยัง
ห่างนัก ให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นให้มีทุกระยะเวลา ๓ รอบพระนคร.

๒ “วางปืนใหญ่ไว้ระยะเวลา ๓๐ วา ปืนข้อมยาวมณฑก
ระยะเวลาใกล้เคียง ๕ วา” ข้อนี้อธิบายว่า ปืนข้อมยาวมณฑก
ปืนขนาดเชิงตั้งวางระยะเวลา ๓๐ วาต่อกระบอก ๓ วางปืนขนาดข้อม
ลงมาระยะเวลา ๕ วาต่อกระบอก ๓ (ปืนเห็นจะมากมายหลายพัน
ตัวแนวกำแพงพระนครยาวมาก)

๓ “ถ้าแพงพระนคร ขณะนั้นตั้งโดยชยวนเก่า แลยังไปรอดลง
 ตั้งในริมแม่น้ำ พระยารามก็ให้ตั้งค่ายรายไปตามริมน้ำเป็นชั้น ๓
 แล้วไว้ปืนท่าวังมณฑกสำหรับค่ายนั้นมาก” ขอนอชบายว่า ความ
 ที่กล่าวตรงนหมายเฉพาะแต่บ้านตัวนอก (คือตั้งแต่วังจันทร์
 เกษม ลงมาจนวัดสุวรรณดาราราม) บ้านเคี้ยว ตั้งระเห็นได้
 เมื่อดำรงเวลารวมกันต่อไปข้างหน้า เพราะบ้านตัวนอกนั้นแม่
 น้ำลึกเวลานั้นยังลงทางบ้านม้า มาออกปากเข้าสารท่างพระนครนัก
 ต้องชคคุณเมืองอีกชั้น ๓ (ตรงที่เป็นลำแม่น้ำนำสถานีรถไฟเคี้ยว
 แต่ยังเป็นคลองแคบ) เรียกว่าคลองซอหน้า แแนวกำแพงพระนคร
 บ้านตัวนอกครั้งนั้นก็ยังอยู่ทุก (พันวิเศษนาคน) เข้ามา จึงให้
 ตั้งค่ายรายข้างนอกกำแพง รักษาคุณเมืองอีกชั้น ๓

๔ “ให้ปลุกหอโพนในกลางน้ำใกล้ริมฝั่งออกไป ๕ วา รอย
 พระนคร มีให้ซาคักเอาเรือเข้ามาตีรมพระนครได้” ขอนอชบาย
 ว่า นอกจากบ้านตัวนอก [อีก ๓ บ้าน] ที่มีลำแม่น้ำเป็นคพระ
 นครอยู่แล้วให้ปลุกหอรบลงไปในลำแม่น้ำ รายเป็นระยะไปทั้ง ๓
 บ้านดังนี้.

ฝ่ายพระมหากษัตริย์ราชอาอยู่ที่เมืองหงสาวดี ครั้นได้ทราบข่าว
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็พระมหินทรชนไปรับพระวิสุทธิกษัตริย์
 พระโอรสธิดาพาไปไว้เป็นตัวจ่านำที่กรุงศรีอยุธยาที่ตกพระไทยรับ
 นำความไปทูลแก่พระเจ้าหงสาวดี ๆ จึงสั่งให้เตรียมกองทัพจะมา

ด้กรุงศรีอยุธยา ให้พระมหาธรรมราชาลี้ภัยมาก่อน ให้มาตระ-
 เกรียมกองทัพหัวเมืองเหนือไว้ แล้วพระเจ้าหงสาวดีก็ให้กะเกณฑ์
 เมืองประเทศราชแลหัวเมืองขึ้นทั้งปวงเข้ากองทัพ พอปลายระก
 ฝนพระเจ้าหงสาวดีก็ยกกองทัพหลวงออกจากพระนคร เมื่อฉนวน
 ชาติศยเดือน ๑๑ แรม ๖ ค่ำ ยี่มโรง จุลศักราช ๙๓๐ พ. ศ. ๒๓๓๓
 กระบวนทัพพระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาครองน ทัพเป็นทัพกษัตริย์ ๗
 ทัพ คือพระมหาอุปราชทัพ ๑ พระเจ้าแปรทัพ ๑ พระเจ้าคองอุ
 ทัพ ๑ พระเจ้าอู่วะทัพ ๑ กองทัพเหล่านี้ยกไทยใหญ่สัมท
 ทุกทัพ แลให้พระราชบุตรซึ่งครองเมืองสาแหรกสัมทกับพวกเมือง
 เชียงใหม่เชียงตุงอีกทัพ ๑ ทัพหลวงของพระเจ้าหงสาวดีทัพ ๑
 กองทัพไทยของพระมหาธรรมราชาอีกทัพ ๑ จึงรวมเป็น ๗ ทัพ
 ด้วยกัน พงษาวดารพม่าว่า รวมทุกทัพเป็นจำนวนพล ๕๐๐,๐๐๐
 ยกเข้ามาทางค่านแม่ละเมา แลมาประชุมทัพที่เมืองกำแพงเพชร
 เหมือนคราวก่อน.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา ในคราวนี้ไม่มีท่าทางที่จะไปรบพุ่ง
 ทอนไต่เหมือนคราวก่อน เพราะหัวเมืองเหนือเป็นขยดไปเข้าข้าง
 ขาคัดเสียมทั้งหมด แม้คนในมณฑลราชธานีกันตนแตกหลยหนี
 เสียมมาก รวบรวมไพร่พลไม่ไต่เต็มตามจำนวน เพราะเหตุเหล่านี้
 จึงไต่แต่เอาพระนครเป็นที่มั่นคอยต่อสู้ข้าศึกอยู่แห่งเดียว กองทัพ
 พระเจ้าหงสาวดีก็ยกลงมาไต่โดยสะดวก มาถึงกรุงศรีอยุธยา

แต่เดือนอ้าย ให้ตั้งค่ายรายล้อมพระนครไว้ ด้านเหนือพระเจ้า
 หงษาวัดตั้งอยู่ณทุ่งสมพลข้างในกรุง ฯ เขาขุนนารายณ์สังหารตรี
 “ในช่องมมสืบสวรรค์” (คือทบอสมมเมืองตรงโรงทหารทุกวันนี้)
 ยิ่งไปถืองกองทัพพระเจ้าหงษาวัด ถุกข้างमारพลล้มตาย พระเจ้า
 หงษาวัดจึงให้ถอยทัพหลวงไปตั้งที่ขานมหาพราหมณ์ ให้พื้นที่ทาง
 ปื่นใหญ่ แต่ให้กองทัพพระเจ้าต้องอยู่ ทักษะยาพลล้ม ทักษะยา
 อภัยคามินี ทักษะมอญเมืองเมาะตะมะ ทั้งรายกันไปยังข้าง
 เหนือ ด้านตะวันออกให้กองทัพพระมหาอุปราชาภักย์กองทัพพระ
 มหาธรรมราชาไปตั้ง ด้านตะวันตก (ไม่เป็นด้านสำคัญ ด้วยแม่น้ำ
 น้ำกว้าง มีใช้ทางที่จะเข้าตีพระนคร) ให้กองทัพเจ้าเมืองสารวัด
 ภักย์กองทัพเมืองเชียงใหม่ แลพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่ไปตั้ง ด้านใต้
 ให้กองทัพพระเจ้าอองวะลงมาตั้ง พิเคราะห์ตามแผนทัพของทัพ
 ๒๓ ๓ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐ ๑๐๑ ๑๐๒ ๑๐๓ ๑๐๔ ๑๐๕ ๑๐๖ ๑๐๗ ๑๐๘ ๑๐๙ ๑๑๐ ๑๑๑ ๑๑๒ ๑๑๓ ๑๑๔ ๑๑๕ ๑๑๖ ๑๑๗ ๑๑๘ ๑๑๙ ๑๒๐ ๑๒๑ ๑๒๒ ๑๒๓ ๑๒๔ ๑๒๕ ๑๒๖ ๑๒๗ ๑๒๘ ๑๒๙ ๑๓๐ ๑๓๑ ๑๓๒ ๑๓๓ ๑๓๔ ๑๓๕ ๑๓๖ ๑๓๗ ๑๓๘ ๑๓๙ ๑๔๐ ๑๔๑ ๑๔๒ ๑๔๓ ๑๔๔ ๑๔๕ ๑๔๖ ๑๔๗ ๑๔๘ ๑๔๙ ๑๕๐ ๑๕๑ ๑๕๒ ๑๕๓ ๑๕๔ ๑๕๕ ๑๕๖ ๑๕๗ ๑๕๘ ๑๕๙ ๑๖๐ ๑๖๑ ๑๖๒ ๑๖๓ ๑๖๔ ๑๖๕ ๑๖๖ ๑๖๗ ๑๖๘ ๑๖๙ ๑๗๐ ๑๗๑ ๑๗๒ ๑๗๓ ๑๗๔ ๑๗๕ ๑๗๖ ๑๗๗ ๑๗๘ ๑๗๙ ๑๘๐ ๑๘๑ ๑๘๒ ๑๘๓ ๑๘๔ ๑๘๕ ๑๘๖ ๑๘๗ ๑๘๘ ๑๘๙ ๑๙๐ ๑๙๑ ๑๙๒ ๑๙๓ ๑๙๔ ๑๙๕ ๑๙๖ ๑๙๗ ๑๙๘ ๑๙๙ ๒๐๐ ๒๐๑ ๒๐๒ ๒๐๓ ๒๐๔ ๒๐๕ ๒๐๖ ๒๐๗ ๒๐๘ ๒๐๙ ๒๑๐ ๒๑๑ ๒๑๒ ๒๑๓ ๒๑๔ ๒๑๕ ๒๑๖ ๒๑๗ ๒๑๘ ๒๑๙ ๒๒๐ ๒๒๑ ๒๒๒ ๒๒๓ ๒๒๔ ๒๒๕ ๒๒๖ ๒๒๗ ๒๒๘ ๒๒๙ ๒๓๐ ๒๓๑ ๒๓๒ ๒๓๓ ๒๓๔ ๒๓๕ ๒๓๖ ๒๓๗ ๒๓๘ ๒๓๙ ๒๔๐ ๒๔๑ ๒๔๒ ๒๔๓ ๒๔๔ ๒๔๕ ๒๔๖ ๒๔๗ ๒๔๘ ๒๔๙ ๒๕๐ ๒๕๑ ๒๕๒ ๒๕๓ ๒๕๔ ๒๕๕ ๒๕๖ ๒๕๗ ๒๕๘ ๒๕๙ ๒๖๐ ๒๖๑ ๒๖๒ ๒๖๓ ๒๖๔ ๒๖๕ ๒๖๖ ๒๖๗ ๒๖๘ ๒๖๙ ๒๗๐ ๒๗๑ ๒๗๒ ๒๗๓ ๒๗๔ ๒๗๕ ๒๗๖ ๒๗๗ ๒๗๘ ๒๗๙ ๒๘๐ ๒๘๑ ๒๘๒ ๒๘๓ ๒๘๔ ๒๘๕ ๒๘๖ ๒๘๗ ๒๘๘ ๒๘๙ ๒๙๐ ๒๙๑ ๒๙๒ ๒๙๓ ๒๙๔ ๒๙๕ ๒๙๖ ๒๙๗ ๒๙๘ ๒๙๙ ๓๐๐ ๓๐๑ ๓๐๒ ๓๐๓ ๓๐๔ ๓๐๕ ๓๐๖ ๓๐๗ ๓๐๘ ๓๐๙ ๓๑๐ ๓๑๑ ๓๑๒ ๓๑๓ ๓๑๔ ๓๑๕ ๓๑๖ ๓๑๗ ๓๑๘ ๓๑๙ ๓๒๐ ๓๒๑ ๓๒๒ ๓๒๓ ๓๒๔ ๓๒๕ ๓๒๖ ๓๒๗ ๓๒๘ ๓๒๙ ๓๓๐ ๓๓๑ ๓๓๒ ๓๓๓ ๓๓๔ ๓๓๕ ๓๓๖ ๓๓๗ ๓๓๘ ๓๓๙ ๓๔๐ ๓๔๑ ๓๔๒ ๓๔๓ ๓๔๔ ๓๔๕ ๓๔๖ ๓๔๗ ๓๔๘ ๓๔๙ ๓๕๐ ๓๕๑ ๓๕๒ ๓๕๓ ๓๕๔ ๓๕๕ ๓๕๖ ๓๕๗ ๓๕๘ ๓๕๙ ๓๖๐ ๓๖๑ ๓๖๒ ๓๖๓ ๓๖๔ ๓๖๕ ๓๖๖ ๓๖๗ ๓๖๘ ๓๖๙ ๓๗๐ ๓๗๑ ๓๗๒ ๓๗๓ ๓๗๔ ๓๗๕ ๓๗๖ ๓๗๗ ๓๗๘ ๓๗๙ ๓๘๐ ๓๘๑ ๓๘๒ ๓๘๓ ๓๘๔ ๓๘๕ ๓๘๖ ๓๘๗ ๓๘๘ ๓๘๙ ๓๙๐ ๓๙๑ ๓๙๒ ๓๙๓ ๓๙๔ ๓๙๕ ๓๙๖ ๓๙๗ ๓๙๘ ๓๙๙ ๔๐๐ ๔๐๑ ๔๐๒ ๔๐๓ ๔๐๔ ๔๐๕ ๔๐๖ ๔๐๗ ๔๐๘ ๔๐๙ ๔๑๐ ๔๑๑ ๔๑๒ ๔๑๓ ๔๑๔ ๔๑๕ ๔๑๖ ๔๑๗ ๔๑๘ ๔๑๙ ๔๒๐ ๔๒๑ ๔๒๒ ๔๒๓ ๔๒๔ ๔๒๕ ๔๒๖ ๔๒๗ ๔๒๘ ๔๒๙ ๔๓๐ ๔๓๑ ๔๓๒ ๔๓๓ ๔๓๔ ๔๓๕ ๔๓๖ ๔๓๗ ๔๓๘ ๔๓๙ ๔๔๐ ๔๔๑ ๔๔๒ ๔๔๓ ๔๔๔ ๔๔๕ ๔๔๖ ๔๔๗ ๔๔๘ ๔๔๙ ๔๕๐ ๔๕๑ ๔๕๒ ๔๕๓ ๔๕๔ ๔๕๕ ๔๕๖ ๔๕๗ ๔๕๘ ๔๕๙ ๔๖๐ ๔๖๑ ๔๖๒ ๔๖๓ ๔๖๔ ๔๖๕ ๔๖๖ ๔๖๗ ๔๖๘ ๔๖๙ ๔๗๐ ๔๗๑ ๔๗๒ ๔๗๓ ๔๗๔ ๔๗๕ ๔๗๖ ๔๗๗ ๔๗๘ ๔๗๙ ๔๘๐ ๔๘๑ ๔๘๒ ๔๘๓ ๔๘๔ ๔๘๕ ๔๘๖ ๔๘๗ ๔๘๘ ๔๘๙ ๔๙๐ ๔๙๑ ๔๙๒ ๔๙๓ ๔๙๔ ๔๙๕ ๔๙๖ ๔๙๗ ๔๙๘ ๔๙๙ ๕๐๐ ๕๐๑ ๕๐๒ ๕๐๓ ๕๐๔ ๕๐๕ ๕๐๖ ๕๐๗ ๕๐๘ ๕๐๙ ๕๑๐ ๕๑๑ ๕๑๒ ๕๑๓ ๕๑๔ ๕๑๕ ๕๑๖ ๕๑๗ ๕๑๘ ๕๑๙ ๕๒๐ ๕๒๑ ๕๒๒ ๕๒๓ ๕๒๔ ๕๒๕ ๕๒๖ ๕๒๗ ๕๒๘ ๕๒๙ ๕๓๐ ๕๓๑ ๕๓๒ ๕๓๓ ๕๓๔ ๕๓๕ ๕๓๖ ๕๓๗ ๕๓๘ ๕๓๙ ๕๔๐ ๕๔๑ ๕๔๒ ๕๔๓ ๕๔๔ ๕๔๕ ๕๔๖ ๕๔๗ ๕๔๘ ๕๔๙ ๕๕๐ ๕๕๑ ๕๕๒ ๕๕๓ ๕๕๔ ๕๕๕ ๕๕๖ ๕๕๗ ๕๕๘ ๕๕๙ ๕๖๐ ๕๖๑ ๕๖๒ ๕๖๓ ๕๖๔ ๕๖๕ ๕๖๖ ๕๖๗ ๕๖๘ ๕๖๙ ๕๗๐ ๕๗๑ ๕๗๒ ๕๗๓ ๕๗๔ ๕๗๕ ๕๗๖ ๕๗๗ ๕๗๘ ๕๗๙ ๕๘๐ ๕๘๑ ๕๘๒ ๕๘๓ ๕๘๔ ๕๘๕ ๕๘๖ ๕๘๗ ๕๘๘ ๕๘๙ ๕๙๐ ๕๙๑ ๕๙๒ ๕๙๓ ๕๙๔ ๕๙๕ ๕๙๖ ๕๙๗ ๕๙๘ ๕๙๙ ๖๐๐ ๖๐๑ ๖๐๒ ๖๐๓ ๖๐๔ ๖๐๕ ๖๐๖ ๖๐๗ ๖๐๘ ๖๐๙ ๖๑๐ ๖๑๑ ๖๑๒ ๖๑๓ ๖๑๔ ๖๑๕ ๖๑๖ ๖๑๗ ๖๑๘ ๖๑๙ ๖๒๐ ๖๒๑ ๖๒๒ ๖๒๓ ๖๒๔ ๖๒๕ ๖๒๖ ๖๒๗ ๖๒๘ ๖๒๙ ๖๓๐ ๖๓๑ ๖๓๒ ๖๓๓ ๖๓๔ ๖๓๕ ๖๓๖ ๖๓๗ ๖๓๘ ๖๓๙ ๖๔๐ ๖๔๑ ๖๔๒ ๖๔๓ ๖๔๔ ๖๔๕ ๖๔๖ ๖๔๗ ๖๔๘ ๖๔๙ ๖๕๐ ๖๕๑ ๖๕๒ ๖๕๓ ๖๕๔ ๖๕๕ ๖๕๖ ๖๕๗ ๖๕๘ ๖๕๙ ๖๖๐ ๖๖๑ ๖๖๒ ๖๖๓ ๖๖๔ ๖๖๕ ๖๖๖ ๖๖๗ ๖๖๘ ๖๖๙ ๖๗๐ ๖๗๑ ๖๗๒ ๖๗๓ ๖๗๔ ๖๗๕ ๖๗๖ ๖๗๗ ๖๗๘ ๖๗๙ ๖๘๐ ๖๘๑ ๖๘๒ ๖๘๓ ๖๘๔ ๖๘๕ ๖๘๖ ๖๘๗ ๖๘๘ ๖๘๙ ๖๙๐ ๖๙๑ ๖๙๒ ๖๙๓ ๖๙๔ ๖๙๕ ๖๙๖ ๖๙๗ ๖๙๘ ๖๙๙ ๗๐๐ ๗๐๑ ๗๐๒ ๗๐๓ ๗๐๔ ๗๐๕ ๗๐๖ ๗๐๗ ๗๐๘ ๗๐๙ ๗๑๐ ๗๑๑ ๗๑๒ ๗๑๓ ๗๑๔ ๗๑๕ ๗๑๖ ๗๑๗ ๗๑๘ ๗๑๙ ๗๒๐ ๗๒๑ ๗๒๒ ๗๒๓ ๗๒๔ ๗๒๕ ๗๒๖ ๗๒๗ ๗๒๘ ๗๒๙ ๗๓๐ ๗๓๑ ๗๓๒ ๗๓๓ ๗๓๔ ๗๓๕ ๗๓๖ ๗๓๗ ๗๓๘ ๗๓๙ ๗๔๐ ๗๔๑ ๗๔๒ ๗๔๓ ๗๔๔ ๗๔๕ ๗๔๖ ๗๔๗ ๗๔๘ ๗๔๙ ๗๕๐ ๗๕๑ ๗๕๒ ๗๕๓ ๗๕๔ ๗๕๕ ๗๕๖ ๗๕๗ ๗๕๘ ๗๕๙ ๗๖๐ ๗๖๑ ๗๖๒ ๗๖๓ ๗๖๔ ๗๖๕ ๗๖๖ ๗๖๗ ๗๖๘ ๗๖๙ ๗๗๐ ๗๗๑ ๗๗๒ ๗๗๓ ๗๗๔ ๗๗๕ ๗๗๖ ๗๗๗ ๗๗๘ ๗๗๙ ๗๘๐ ๗๘๑ ๗๘๒ ๗๘๓ ๗๘๔ ๗๘๕ ๗๘๖ ๗๘๗ ๗๘๘ ๗๘๙ ๗๙๐ ๗๙๑ ๗๙๒ ๗๙๓ ๗๙๔ ๗๙๕ ๗๙๖ ๗๙๗ ๗๙๘ ๗๙๙ ๘๐๐ ๘๐๑ ๘๐๒ ๘๐๓ ๘๐๔ ๘๐๕ ๘๐๖ ๘๐๗ ๘๐๘ ๘๐๙ ๘๑๐ ๘๑๑ ๘๑๒ ๘๑๓ ๘๑๔ ๘๑๕ ๘๑๖ ๘๑๗ ๘๑๘ ๘๑๙ ๘๒๐ ๘๒๑ ๘๒๒ ๘๒๓ ๘๒๔ ๘๒๕ ๘๒๖ ๘๒๗ ๘๒๘ ๘๒๙ ๘๓๐ ๘๓๑ ๘๓๒ ๘๓๓ ๘๓๔ ๘๓๕ ๘๓๖ ๘๓๗ ๘๓๘ ๘๓๙ ๘๔๐ ๘๔๑ ๘๔๒ ๘๔๓ ๘๔๔ ๘๔๕ ๘๔๖ ๘๔๗ ๘๔๘ ๘๔๙ ๘๕๐ ๘๕๑ ๘๕๒ ๘๕๓ ๘๕๔ ๘๕๕ ๘๕๖ ๘๕๗ ๘๕๘ ๘๕๙ ๘๖๐ ๘๖๑ ๘๖๒ ๘๖๓ ๘๖๔ ๘๖๕ ๘๖๖ ๘๖๗ ๘๖๘ ๘๖๙ ๘๗๐ ๘๗๑ ๘๗๒ ๘๗๓ ๘๗๔ ๘๗๕ ๘๗๖ ๘๗๗ ๘๗๘ ๘๗๙ ๘๘๐ ๘๘๑ ๘๘๒ ๘๘๓ ๘๘๔ ๘๘๕ ๘๘๖ ๘๘๗ ๘๘๘ ๘๘๙ ๘๙๐ ๘๙๑ ๘๙๒ ๘๙๓ ๘๙๔ ๘๙๕ ๘๙๖ ๘๙๗ ๘๙๘ ๘๙๙ ๙๐๐ ๙๐๑ ๙๐๒ ๙๐๓ ๙๐๔ ๙๐๕ ๙๐๖ ๙๐๗ ๙๐๘ ๙๐๙ ๙๑๐ ๙๑๑ ๙๑๒ ๙๑๓ ๙๑๔ ๙๑๕ ๙๑๖ ๙๑๗ ๙๑๘ ๙๑๙ ๙๒๐ ๙๒๑ ๙๒๒ ๙๒๓ ๙๒๔ ๙๒๕ ๙๒๖ ๙๒๗ ๙๒๘ ๙๒๙ ๙๓๐ ๙๓๑ ๙๓๒ ๙๓๓ ๙๓๔ ๙๓๕ ๙๓๖ ๙๓๗ ๙๓๘ ๙๓๙ ๙๔๐ ๙๔๑ ๙๔๒ ๙๔๓ ๙๔๔ ๙๔๕ ๙๔๖ ๙๔๗ ๙๔๘ ๙๔๙ ๙๕๐ ๙๕๑ ๙๕๒ ๙๕๓ ๙๕๔ ๙๕๕ ๙๕๖ ๙๕๗ ๙๕๘ ๙๕๙ ๙๖๐ ๙๖๑ ๙๖๒ ๙๖๓ ๙๖๔ ๙๖๕ ๙๖๖ ๙๖๗ ๙๖๘ ๙๖๙ ๙๗๐ ๙๗๑ ๙๗๒ ๙๗๓ ๙๗๔ ๙๗๕ ๙๗๖ ๙๗๗ ๙๗๘ ๙๗๙ ๙๘๐ ๙๘๑ ๙๘๒ ๙๘๓ ๙๘๔ ๙๘๕ ๙๘๖ ๙๘๗ ๙๘๘ ๙๘๙ ๙๙๐ ๙๙๑ ๙๙๒ ๙๙๓ ๙๙๔ ๙๙๕ ๙๙๖ ๙๙๗ ๙๙๘ ๙๙๙ ๑๐๐๐

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา การรักษาพระนครต่อสู้ข้าศึกครั้งนี้
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้พระยาวรามเป็นผู้บัญชาการทั่วไป ส่วน
 พนักงานรักษานาถนั้น ข้างด้านตะวันออกเป็นด้านสำคัญ เพราะ
 คูเมืองยังมีแคบ เป็นทางที่ข้าศึกจะเข้าได้ง่ายกว่าทางอื่น ให้
 พระยากลาโหม พระยาพลเทพ พระมหาเทพ เป็นนายกองพล

๓ กอง แลให้ผู้ว่าราชการหัวเมืองมณฑลราชธานี ซึ่งเกณฑ์
 เข้ามาช่วยต่อสู้ข้าศึกเข้าสมทบ ประจำรักษาแต่ประตูหอรัตนไชย
 ลงไปจนเกาะแก้ว (คือแต่หัวรอดลงไปจนปากเข้าสาร เห็น
 วิกพระเจ้าพนันเชิง) ด้านใต้ขึ้นเป็นบ้านเงินแลแขกฝรั่ง ให้พระยา
 พระคลังเป็นนายกองพล รักษาแต่เกาะแก้วถึงประตูไชยระยะ ๓
 ให้พระยาอินทรานครบาลเป็นนายกองพล รักษาแต่ประตูไชย
 ไปจนประตูชั้นระยะ ๓ ด้านตะวันตกให้พระท้าวหน้าเป็นนายกอง
 พล รักษาแต่ประตูชั้นไปจนมุมศาลหลวง^๒ ด้านเหนือพระยา
 สี่ทราศไชโยเป็นนายกองพล รักษาแต่มุมศาลหลวงมาถึงพระ
 ราชวังระยะ ๓ พระยาธรรมมาเป็นนายกองพล รักษาแต่พระ
 ราชวังมาจนเขื่อน้ำ (ที่หัวรอบรรจบด้านตะวันออก) ระยะ ๓ พระยา
 รามผู้บัญชาการทั่วไปคุมพลตั้งอยู่ที่ท้องสนามหลวง แล้วจัดกอง
 แลันเตรียมไว้สำหรับเป็นกองหนุนพนักงานรักษาน้ำที่ ในเวลา
 ต้องการกำลังช่วย ด้านละ ๕ กอง ทั้ง ๔ ด้าน แลครั้งนั้นสมเด็จพระ
 มหาจักรพรรดิให้มีพระราชสาส์นขึ้นไป ยังกรุงศรีสัตนาคินหุต
 ขอให้พระเจ้าไชยเชษฐาญายกกองทัพลงมาช่วยด้วยอีกทาง ๑

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า แต่ประตูไชยจนประตูวังไชย สอดกับท้อง
 ที่เห็นว่าห่างไปมาก ระยะที่สั้นนัก

๒ ที่ว่ามุมศาลหลวงตรงนี้ สงสัยว่า ที่จริงจะเป็นมุมเมืองที่หัวแหลม.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อกองทัพพม่าเข้ามาตั้งล้อม
 กรุง ๆ แล้ว พระเจ้าหงสาวดีเรียกแม่ทัพทั้งปวงมาประชุมปรึกษา
 การที่จะตีกรุงศรีอยุธยา พระมหาอุปราชเห็นว่ากำลังกองทัพที่
 ยกมามีมาก ควรจะเข้าตีหักเอาพระนครให้พร้อมกันทุกด้านทีเดียว
 ให้ได้กรุงศรีอยุธยาเสียโดยเร็ว เพราะถ้าวันไปจะเกิดความ
 ล้ายากด้วยเรื่องเสบียงอาหาร อีกประการ ๑ ถ้าเข้าไปถึงระตูฝัก
 จะทำการไม่ถนัด จึงเห็นว่าควรจรรีบเข้าระดมตีเอากรุงศรีอยุธยา
 เสียให้ได้โดยเร็ว พระเจ้าหงสาวดีไม่เห็นชอบด้วย ว่ากรุง
 ศรีอยุธยามีแม่น้ำล้อมเป็นทิวคันฉ่องไม่เหมือนเมืองอื่น แล้ว
 การที่ไทยจับของกันบ้านเมืองก็ตระเตรียมไว้เป็นลำดับ ถึงคน
 น้อยก็อาจจะสู้คนมากได้ ถ้ายกเข้าตีพร้อมกันทุกด้านตั้งว่า จะเสีย
 ทรัพย์สินตายมากนัก ถ้านวยตีไม่ได้ตั้งคาคักจะพากันเสียทีขาด
 ทกทัพ จำจะต้องคิดอ่านตีกรุง ๆ โดยวิธี ถึงจะวันไปก็อย่า
 ให้มีท่าทางที่จะเสียทีขาดก็จงจะชวย จึงกระการให้เข้าตีพระนคร
 แต่ข้างด้านตะวันออกด้านเดียว ด้วยคนเมืองยังแคบตั้งกลัวมา
 แล้ว ด้านอื่นเป็นแต่ไหลล้อมไว้ใหม่คน พระเจ้าหงสาวดีจึงย้าย
 ค่ายหลวงมาตั้งที่ใกล้วัดมเหยงค์ข้างด้านตะวันออก ให้กองทัพพระ
 มหาธรรมราชาไปเที่ยวตัดต้นตาลส่งมาให้มาก แล้วให้พระมหา
 อุปราชเป็นผู้อำนวยการตีพระนคร ให้ตั้งค่ายแนวแรกห่างคูเมือง
 ออกไปประมาณ ๓๐ เส้นก่อน ถ้าใครรบค่ายนั้นจัดการเตรียมพร้อม

แล้วก็ให้รุกเข้ามาตั้งค่ายอีกแนว ๓ ห่างค่ายเก่าเข้ามาประมาณ
 ๓- เส้น ชกคืนทำสนามเพลาะแสดมเชิงเทินแล้วเอาไม้ค้ำลึงทราย
 เป็นเสารน้อยคั่นขึ้นตั้งไปจากในกรุง ฯ พวกหงษาวคัตเข้ามา
 ตั้งค่ายถูกชาวพระนครเอาปืนใหญ่ยิงล้มตายเป็นอันมาก จะเข้า
 มาทำการกลางวันไม่ได้ ต้องลอบเข้ามาตั้งค่ายต่อเวลากลางคืน
 เจ้าน้ำทิพย์ในพระนครก็แต่งกองอาสาออกทลวงฟัน สืบกันมิได้ขาด
 พระเจ้าหงษาวคัตจึงให้ไพร่พลมาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก จึงตั้ง
 ค่ายแนวที่ ๒ ลงใต้ ครั้นทำค่ายแนวที่ ๒ มั่นคงแล้วก็ให้รุกเข้า
 มาตั้งแนวที่ ๓ ฝั่งคูเมือง ตอนนั้นใกล้ค่ายไทย ๆ ฝั่งใต้ถนัด ถูก
 พวกหงษาวคัตล้มตายลงมากกว่าแต่ก่อน ครั้นชกอุโมงค์เงินบังตัว
 เข้ามาเป็นหลายสาย ครั้นใกล้ลำนน้ำแล้วจึงชกอุโมงค์แล่นหากัน
 ตามแนวค่าย ทำการแต่ในเวลากลางคืน พยายามยกกว่า ๒
 เดือนจึงเข้ามาตั้งค่ายแนวที่ ๓ ใต้ฝั่งคูเมือง แต่ก็มีค้ำลึงเพียง
 นั้น กวญพวกชาวพระนครยังรักษาน้ำทิพย์แข็งแรง พวกหงษาวคัต
 ข้ามคูเมืองเข้ามา ถูกไทยยิงล้มตายต้องถอยกลับออกไปหลาย
 ครั้ง ข้ามเข้ามาไม่ได้ พระเจ้าหงษาวคัตจึงให้กองทัพเรืออ้อม
 ลงมาทางสะพานเผาเขา (คือที่เรียกว่าคลองสี่กั๊กทกวนั้น) มา
 ออกบงไทร ลงมาตั้งครวครวรักษาลำแม่น้ำแต่เมืองธนบุรี
 เมืองนนทบุรีขึ้นมา ก็กร้อมให้ขึ้นมาช่วยทกรุง ฯ ใต้แล้ว ทาง
 โนนให้ระดมคนเข้าถมุดทำทางข้ามเข้ามาตีพระนคร ให้แย่งน้ำทิพย์

กันเป็น ๓ ตอน ตอนข้างใต้ให้กองทัพพระมหาอุปราชาดมคุมทำ
 ทางเข้ามาตรงเกาะแก้ว (ตรงนำวัดสุวรรณคาราราม) ทาง ๓
 ตอนกลางให้พระเจ้าแปรคุมพล ทำทางข้ามคูเข้ามาที่วัดจันทร์
 ตรงบางเขิน (หลังสถานอุยทชยาทุกวันนี้) ทาง ๓ ตอนเหนือ
 ให้กองทัพพระเจ้าอองวะคุมทำทางเข้ามาตรงสะพานเกลือ (ที่ใต้
 ว่างจันทร์เกษม) อีกทาง ๓ พระเจ้าหงษาวดีคาดโทษว่า ถ้า
 ก้านไหนทำไม่สำเร็จจะเอาโทษแม่ทัพตั้งชีวิต พระมหาอุปราช
 พระเจ้าอองวะ พระเจ้าแปร ต่างเกรงพระราชอาญาทำให้เอาไม่
 คาลทำตบตบพอบังตัวไพร่พล แล้วรีบวิ่งซบต้อนเข้ามาดมคลอง
 ชาวพระนครเอาปืนยิงตายเสียมากกว่ามาก พวกหงษาวดีก็ยัง
 ซบกันหนนเองเข้ามา คนข้างนำตายลง คนมาข้างหลังก็เอา
 ถิ่นถมที่ศพลธมา ด้วยความกลัวอาญาพระเจ้าหงษาวดีเป็น
 กาลัง.

ในขณะนั้นพญเอญ์สมเด็จพระมหาจักรพรรดิประสูติสวรรคต ชาว
 พระนครก็มีความว่าเหว่ พระยาราม พระยาปลาไหม และ
 พระมหาเทพ เห็นว่าไพร่พลพากันยอที่จจะรักษาค่ายริมคูเมือง
 ไว้ไม่ได้ จึงให้กองทัพถอยเข้ามาตั้งค่ายอีกแนว ๓ ข้างใน
 พระนครเอากำแพงเมืองเป็นแนวนำต่อสู้ข้าศึก พระเจ้าหงษาวดี
 เห็นได้ตกใจให้ขยพลเข้าตีพระนครทางบ้านตวันออกพร้อมกัน ข้าศึก
 เข้าเมืองได้ที่ตรงเกาะแก้ว แต่พระมหาเทพผู้เป็นนายบ้านตรงนั้น

เข้มแข็งในการศึก เขาค่ายแนวในเมืองที่สร้างขึ้นใหม่เป็นทึมนต่อ
สู้รบข้าศึกไว้อยู่ พวกหงษาวาศล้มตายลงเป็นอันมาก จะตีหัก
เอาพระนครไม้ไต่ก้ต้องถอยข้ามคดล้วยออกไป.

พระเจ้าหงษาวาศพยายามตั้งกรังศรีชัยทรมานาแต่เคื่อนฮ้าย
ข่มโรง จนถึงเคื่อน ๕ ข่มเสง .พ.ศ. ๒๑๓๒ ยังไม้ไต่พระนครก็
ทรงพระวิตก เพราะจะงดระดฝน จึงปลูกษาพระมหาทรรมราชา
ว่าทำอย่างไรวึ่งจะให้เสร็จศึกเสียไต่โดยเร็ว พระมหาทรรมราชา
ทูลว่าการต่อสู้รักษพระนครนั้น พระยารามเป็นตัวสำคัญอยู่คน
เดียว ถ้าไต่ตัวพระยารามมาเสียแล้ว ก็เห็นจะไต่พระนคร
ไต่อย่างง่าย พระมหาทรรมราชาจึงรับอาสา แล้วมหนังสือล้วยให้
ข้าหลวงเดิมถือเข้ามาถวายพระวิสุทธิกษัตริ ว่าศึกหงษาวาศเข้า
มาประชิดคิตพระนครถึงเพียงนแล้ว ไม้พอที่สมเด็จพระมหินทรา
ธิราชจะคอดตั้งต่อสู้ให้ผู้คนล้มตายต่อไป ควรจะให้มาขอเป็นไมตรี
กับพระเจ้าหงษาวาศเสียโดยคิต เหตุการณ์ทั้งปวงที่ไต่เป็นมานั้น
พระเจ้าหงษาวาศก็รับสั่งอยู่ว่า เป็นเพราะพระยารามคนเดียวขยง
ให้แตกร้างกันขึ้น ถ้าสมเด็จพระมหินทรส่งตัวพระยารามออกมา
ถวายเสีย พระเจ้าหงษาวาศก็คองจะยอมเป็นไมตรีเหมือนอย่างครั้ง
ก่อน พระวิสุทธิกษัตริ้นำหนังสือนั้นไปถวายสมเด็จพระมหินทร ๆ
จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปลูกษากันว่าจะควรทำประการไต่ ในขณะที่
นั้นข้าราชการทั้งปวงเห็นว่าการต่อสู้ของกันพระ นครเสียเปรียบข้า

คึกมาก ก็พากันยอทอด แม่ตัวพระยารามเองถลันความคิดที่จะ
 คอสู้อย่างไรต่อไป จึงเห็นพระเมกกันโตยมากกว่าควรจะขอเป็นไมตรี
 กับพระเจ้าหงษาวดีค้ำค้ำที่พระมหาธรรมราชาแนะนำเข้ามา สมเด็จพระ
 มหินทรจึงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราชให้ออกไปเจรจาขอเป็น
 ไมตรีกับพระเจ้าหงษาวดี แลให้ข้าราชการผู้ใหญ่พาตัวพระยาราม
 ออกไปถวายพระเจ้าหงษาวดีด้วย พระเจ้าหงษาวดีให้รับตัวพระยา
 รามไว้แล้ว จึงให้แม่ทัพทั้งสองประชุมปรึกษากันว่า
 ควรเป็นไมตรีกับสมเด็จพระมหินทรฤาประการใด แม่ทัพทั้งสอง
 ทูลว่ากรุงศรีอยุธยาเหมือนหนึ่งอยู่ในเงอ้อมมือแล้ว ที่จะยอมเป็น
 ไมตรีหาควรไม่ พระเจ้าหงษาวดีจึงมีรับสั่งแก่ทุกว่า ถ้าสมเด็จพระ
 มหินทรจะใคร่ให้เลิกการสงครามก็ต้องรับเพี้ยยอมเป็นเชลย อย่า
 มีขอความขอร้องอย่างหนึ่งอย่างไรจึงจะยอม ทูลนำความกลัยเข้า
 มาทูลสมเด็จพระมหินทรก็มีรับสั่งให้ปล่อยข้าราชการเหมือนหนึ่ง
 หลั่ง คราวข้าราชการทั้งสองเห็นแน่แก่ใจ ว่าพระเจ้าหงษาวดี
 หมายถึงเทรวัวเอาชาวกรุงศรีอยุธยาไปเป็นเชลย ต่างก็โกรธ
 แค้นพากันมีมานะ ทูลอาสาสมเด็จพระมหินทรจะคอสู้อีกหงษาวดี
 ค่อไป เพราะเห็นว่ายังไม่ช้าเท่าใดก็จะถึงระคน้ำหลาก พระ
 เจ้าหงษาวดีคงจะต้องเลิกทัพกลับไป ขออย่าเพ้อให้ยอมแพ้แก่
 พระเจ้าหงษาวดี สมเด็จพระมหินทรทรงเห็นชอบด้วยกับบัญชาตาม

จึงให้ตรวตราขบถกันพระนครให้กวตขบถยังชน ให้ออกไปยอม
 ถอนน้อมต่อพระเจ้าหงษาวดีไม่.

ในขณะนั้นพระเจ้าไชยเชษฐากรุงศรีสัตนาคนหุตยกกองทัพลง
 มาทางเมืองเพชรบูรณ์ หมายจะมาช่วยกรุงศรีอยุธยา พระเจ้า
 หงษาวดีทรงทราบความจึงปรึกษาภิพระมหาธรรมราชาแล้วคิดกล
 อยายเกลี้ยกล่อมพระยารามให้แต่งเป็นศุภอักษรกรุงศรีอยุธยา
 มขนไปถึงกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตว่า กองทัพหงษาวดีมา
 ล้อมกรุงนั้น เจ้าศพระนครหลายครั้ง กองทัพกรุงฯ ท่าน
 ทานไว้ได้ เต็มวันก่อนกำลังระส่ำระสายอยู่แล้ว ขอให้กองทัพกรุง
 ศรีสัตนาคนหุตรีบยกลงมาช่วยตีกระหนาบเถิด กองทัพหงษาวดี
 คงจะแตกพ่ายไป แล้วให้เกาะปลอมตราพระราชสีห์ประทับศุภอักษร
 ให้พวกไทยในกองทัพพระมหาธรรมราชาถือไป แล้วพระเจ้า
 หงษาวดีจึงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพขึ้นไปชุมนุมอยู่ในแขวงเมือง
 สระบุรี คอยตีกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตที่จะยกลงมา ฝ่ายพระ
 เจ้าไชยเชษฐาได้รับศุภอักษรปลอม มีไค้สงสัยว่าเป็นกลอุบาย
 จึงเร่งให้กองทัพรีบยกลงมาโดยประมาณ กองทัพนี้มาถึงแขวง
 เมืองสระบุรีที่พระมหาอุปราชาชุ้มน้อยก็ออกโจมตี กองทัพกรุง
 ศรีสัตนาคนหุตไม่ทันรู้ตัวก็แตกพ่ายยับเยิน เสียช้างม้าผู้คน

๐ ตรงนี้เห็นได้ว่าพระยารามได้เป็นที่เจ้าพระยาจักรีตั้งได้กล่าวมาแต่ก่อน

พระมหาอุปราชาย้ายมาได้เป็นอันมาก พระเจ้าไชยเชษฐาเห็นว่า
จะเอาไชยชนะเข้าศึกไม่ได้ ก็ถอยทัพกลับไปกรุงศรีสัตนาคนหุต.

ฝ่ายพระเจ้าหงษาวดีมีไชยชนะกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตแล้ว
ให้เขาระดมทัพกรุงศรีอยุธยาอีกหลายครั้งก็เข้าเมืองไม่ได้ ด้วย
ในคอนข้างในกรุงฯ ข้าราชการทั้งปวงพร้อมใจกันต่อสู้เป็นสามารรถ

พระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าเข้ามาเจรจาความกับชาวพระนคร ประ
สงค์จะเกลี้ยกล่อมให้ยอมแพ้ โดยดี พวกชาวพระนครก็ไม่ฟัง

กลับเอาขบถพระมหาธรรมราชาต้องหนีกลับไป จนถึงเดือน ๗
ยั้งที่ไม่ได้กรุงศรีอยุธยา พระเจ้าหงษาวดีก็มีความวิตก

ด้วยใกล้ระคนเข้าแล้ว จึงบัญชาภัยพระมหาธรรมราชาคิดกล
อุบายเอาพระยาจักรี ซึ่งโตตัวไปจากกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับพระ

ราเมศวรนั้นมาเกลี้ยกล่อม พระยาจักรีรับอาสาจะเข้ามาเป็นไส้ศึก
พระเจ้าหงษาวดีจึงแกล้งให้จำพระยาจักรีแล้วเอาตัวไปคุมไว้ในค่าย

ทางด้านตะวันตก สั่งเขียนความลี้ไปแก่นายทัพที่ควบคุมให้แกล้ง
ทำละเลยให้พระยาจักรีหนีได้ เวลากลางคืนวันหนึ่งพระยาจักรี

หนีมาทางเครื่องพินชนากว เข้ามาหาเจ้านาทรศึกษาพระนครทาง
ด้านวัดสยสวรรค์ ครั้นรุ่งเช้านายทัพพม่าซ้ำให้เอาผู้คุมมาตัด

ศีรษะเสียไว้ที่ริมน้ำให้ไทยเห็น จะมีให้ส่งไปสยว่าแกล้งปล่อย
พระยาจักรีเข้ามา ฝ่ายสมเด็จพระมหินทรมหาราชไม่ทรงทราบว่าเป็น

กลอุบายของพระเจ้าหงษาวดี สำคัญว่าพระยาจักรีหนีเข้ามาได้

ก็ทรงยินดี ด้วยพระยาจักรีเคยเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ ทั้งได้เคย
 สู้พระเจ้าหงษาวดีแข็งแรงเมื่อคราวก่อน จึงทรงตั้งพระยาจักรีให้เป็น
 ผู้บัญชาการรักษาพระนครแทนที่พระยาราม พระยาจักรีก็ตั้งตน
 คิดอธิบายทำการทรยศต่าง ๆ เป็นต้นว่าพระศรีเสาวราชน้องยา
 เมือพระองค์ ๓ ซึ่งช่วยบัญชาการรบพุ่งข้าศึกแข็งแรง พระยาจักรี
 ก็ทูลขยงสมเด็จพระมหินทราธิราชว่าเป็นขบถ จนต้องถูกสำเร็จโทษ
 ข้าราชการคนไหนที่มีฝีมือต่อสู้ข้าศึกเข้มแข็ง พระยาจักรีก็เกลี้ย
 ย้ายนำให้ไปรักษาการทางที่จะไม่มาศึกเข้ามา เขาคนก็เห็นว่า
 อ่อนแอมารักยาน่าที่ที่สำคัญ พระยาจักรีพยายามทำการทรยศ
 มาจนเห็นว่าการรักษามหาเมืองอ่อนแอมากอยู่แล้ว ก็ลอบให้
 สัญญาออกไปยังกองทัพพระเจ้าหงษาวดี ๆ จึงให้เขาระดมตีพระนคร
 พร้อมกันทุกบ้าน ก็เสียกรุง ฯ แก่พระเจ้าหงษาวดี เมื่อฉวัน
 อาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมเสง จุลศักราช ๘๓๑ พ. ศ. ๒๑๑๒
 คืบเวลาแต่ตั้งล้อมเมืองมาได้ ๘ เดือน.

ในพงษาวดารพม่าว่า พอพระเจ้าหงษาวดีได้กรุงศรีอยุธยา
 แล้ว ไม่ช้าน้ำก็หลากลงมาท่วมที่ตงคองที่พม่าอยู่แต่ก่อนแทบทั่ว
 ทุกแห่ง แล้วถ้าหากพระเจ้าหงษาวดีได้ไ้กรุงศรีอยุธยาอย่าง

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับอื่น ว่าเป็นลูกเธอ แต่ฉบับหลวงประเสริฐ
 ว่าเป็นน้องเธอ เห็นว่าจะถูก เชื่อว่าที่สมเด็จพระมหินทราธิราชส่งไสยพระศรี
 เสาวราชนั้น คงเป็นด้วยพระยาจักรีขยง เพราะไม่มีลูกอื่น.

ข้าอภิสักเดือน ๓ ก็จะต้องเลิกทัพกลับไป เรืองราวเป็นเช่นนี้ เมื่ออ่านแล้วน่าเสียใจ ว่าเพราะไทยทรยศกันเอง หาไม่ก็เห็นจะไม่เสียกรุง ฯ ในครั้งนั้น ส่วนพระยาจักรีผู้ทรยศนั้น ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงสาวดีจะปูนบำเหน็จให้เป็นเจ้าเมืองพิศณุโลก แต่ชรอยจะไม่กล้าอยู่ค้ำหน้าไทยด้วยกันเอง พระยาจักรีจึงสมัครไปรับราชการที่เมืองหงสาวดี และมีปรากฏในเรื่องคำให้การชาวกรุงเก่าว่า เมื่อเสร็จสงครามคราวนี้แล้วพระเจ้าหงสาวดีเอาพระยาจักรีไปเลี้ยงไว้ในอโยหนิง แล้วพาลเอาผิดให้ประหารชีวิตเสีย ด้วยเกลียดชังว่าเป็นคนคิดทรยศต่อบ้านเมืองของตัวเอง.

พระเจ้าหงสาวดีทรงศรัทธยาไต่ครั้งนั้น ถือว่าไต่ควรต้องรบพุ่งเสียรพลเป็นอันมาก จึงให้ท้าแก่กรุงศรีอยุธยาอย่างเมืองเสลย ให้เก็บบริบทพิศมมิตทั้งปวงบรรดาที่ตองการ แลให้รวบรวมผู้คนพลเมืองทั้งชายหญิงกวาดเอาไปเป็นเสลย เหลือไว้ให้ประจำเมืองแต่ ๓๐๐๐๐ คน ส่วนสมเด็จพระมหินทราธิราชก็ยกทัพพระญาติวงศ์แลข้าราชการโดยมาก ก็ให้คุมเอาไปเมืองหงสาวดีด้วย แต่สมเด็จพระมหินทรไปประจวรสวรรคตเสียกลางทาง หาไปถึงเมืองหงสาวดีไม่.

พระเจ้าหงสาวดีพิศมมิตกรุงศรีอยุธยาจนตลอดตระกูลนี้ ให้อภิเศกพระมหาดรรมาราชาชนเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อณวันศุกรเดือน ๑๒ ขึ้น ๖ ค่ำ บรมเสง จุลศักราช ๙๓๑ พ. ศ. ๒๓๑๒ แล้ว

ให้กองทัพพม่าอยู่ช่วยรักษากรุง ฯ ๓๐๐๐ พระเจ้าหงสาวดีมอบ
 บ้านเมืองแก่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแล้ว ก็ยกทัพหลวง
 ขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุตทางเมืองพิศณุโลก เมืองไทยก็เป็น
 ประเทศราชขึ้นแก่เมืองหงสาวดีแต่บัดนั้นมาตลอดเวลา ๓๕ ปี จึง
 ได้กลับไปเป็นอิสระด้วยอำนาจของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ดัง
 จะบรรยายในตอนข้างหน้าต่อไป.

สงครามครั้งที่ ๕ ความสมเด็จพระนเรศวรประกาศอิศระ
 บั๊วอก พ. ศ. ๒๑๒๗

เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชไ้ไปเป็นใหญ่ กงศรี
 อยุธยากำลังขยับเป็น ค่ายถูกพระเจ้าหงสาวดีเก็บบริบทพิสัยมณฑ
 แลกว่าคู้คนพลเมืองไปเสียแทบจะสิ้นทั้งพระนคร ไม่เข้าเจ้ากรุง
 กัมพูชา (ในสมัยนั้นตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองลแวก จึงเรียกใน
 หนังสือพระราชพงษาวดารว่า “พระยาลแวก”) เห็นไ้ค้ที่กัยก
 กองทัพเขมรมาซ้ำเติม หมายถึงกวาดเก็บเอาทรัพย์สินมณฑลผู้
 คนในเมืองไทยที่ยังเหลือออกไปเป็นประโยชน์บ้าง ทพิเขมรยกมา
 หมั้นเคียวสามารถจะเข้ามาไ้จนถึงฐานพระนครถึง ๒ ครั้ง เพราะท
 กรุงฯ ไ้ไม่มีพลแดนเครื่องสำตราวุธพอจะยกออกไปต่อสู้ข้าศึก ก็
 ไ้ไ้แต่รักษาพระนครมันอยู่ แต่ครั้นถึงรบพุ่งกันเข้าเขมรสู้ไทย
 ไ้ไ้ไ้ก็เช็ดชขาดไม่อาจเข้ามาถึงพระนครอีก แต่นนจึงเป็นแต่มา
 เทียวปล้นทรัพย์จับเชลยตามหัวเมืองที่ห่างออกไป.

การที่เขมรพลอยเข้ามาซ้ำเติมในครั้งนั้น ก็คู้ก็เป็นคน
 ในทางอ้อม เพราะเหมือนเดือนต่อนไทยที่เทียวแตกฉานอยู่ให้
 หนีไทยเข้ามารวบรวมกันที่กรุงศรีอยุธยา ให้สมเด็จพระมหา

ธรรมราชาธิราชมีกำลังรพลมากขึ้น อีกประการ ๑ เป็นโอกาส ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชคิดอ่านจัดการป้องกันพระนครให้ แข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนได้ โดยไม่ต้องเกรงพระเจ้าหงษาวดีจะ ระวังสงสัย เพราะคนนั้นจึงปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ทรงจัดการป้องกันพระนครเพิ่ม เต็มขึ้นเป็นหลายอย่าง เป็นต้นว่าทางคานควันออกทหาศึกเคย เข้าพระนครไค่นั้น ให้ขุดขยายคลองขื่อนำคพระนคร ตั้งแต่ วัดแม่นางปลัด (คือแต่ตรงต่อปากคลองเมืองทุกวันนี้) ลงไป จนปากเข้าสาร ให้ถูกแลกว้างกว่าแต่ก่อน แลเนื่องต่อการ ขุดคขื่อนานนั้น ให้สร้างกำแพงพระนครข้างคานควันออกขยายลง ไปถึงริมน้ำให้เหมือนกับคานอินทวย แลให้สร้างข้อมใหญ่ขึ้น อีกข้อม ๑ ที่มุมเมืองคานควันออกเฉียงเหนือเรียกว่าข้อมมหาไชย (อยู่ตรงตลาดหัวรอทุกวันนี้)

ข้อมตามแนวกำแพงกรงเก่า ว่ามี ๑๖ ข้อมด้วยกัน ที่ เป็นข้อมสำคัญมีอยู่ ๓ ข้อม คือข้อมเพชรตั้งตรงลำแม่น้ำรักษา ทางคานไค่ข้อม ๑ ข้อมซัดกย (น่าจะมื่อชื่อน อยู่ที่โรงทหาร เคยวน) ตั้งตรงลำแม่น้ำแควหัวตะพานรักษาทางคานควันตก เฉียงเหนือข้อม ๑ สองข้อมนมมาแต่ครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ข้อมมหาไชยที่สร้างขึ้นใหม่ สร้างตรงทางนำร่วมมุมเมือง คานควันออกเฉียงเหนือ.

นอกจากการก่อสร้างที่กล่าวมา คงจะได้จัดการรวบรวมไพร่พลแลช้างม้าพาหนะ แลหาเครื่องศาสตราวุธมีขีปนาวุธใหญ่เป็นต้นมาเพิ่มเติมตามประเพณีจัดการรักษาพระนครแต่ก่อนโดยลำดับมา การรวบรวมพลเห็นจะได้กำลังมากในไม่ช้า ขอนเห็นได้ใน การที่ชุกชวยคืบแลก่อกำแพงพระนคร ซึ่งจำต้องมีคนมากจึงจะทำให้ ส่วนการหาเครื่องศาสตราวุธมาจากต่างประเทศในสมัยนี้ก็ไม่ยากนัก ด้วยมีเรือต่างประเทศมาค้าขายทางทะเลอยู่เสมอของสิ่งใดที่ไทยต้องการ พวกพ่อค้าต่างประเทศก็หามาแลกเปลี่ยนกันในเมืองไทยไปจำหน่ายที่เมืองอื่น เมืองไทยเป็นเมืองที่มีสินค้าบริบูรณ์ จึงอาจจะแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ไทยต้องการได้โดยสะดวก.

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชมีพระราชโอรสสี่คนกับพระวิสุทธิกษัตริราชธิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ที่มีพระนามปรากฏในพงษาวดาร ๓ พระองค์ ที่ ๑ เป็นราชธิดา ทรงพระนามว่า พระสุพรรณเทวี สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชถวายพระเจ้าหงสาวดีบุตรรองไปเป็นพระมเหสีเมื่อใดครองกรุงศรีอยุธยา ที่ ๒ เป็นพระราชโอรส คนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า "พระองค์ดำ" เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชต้องอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดีเมื่อศึกคราวก่อน ทำนองพระเจ้าหงสาวดีจะขอไปเลี้ยงเป็นราชบุตรบุญธรรม โดยอุบายที่จะเอาไปเป็นท้าวจำนำ จึงต้องถวาย

ไปแต่พระชันษาได้ ๘ ขวบ ได้ไปอยู่เมืองหงสาวดี ๖ ปี ครั้น
พระเจ้าหงสาวดีได้กรุงศรีอยุธยา อภิเษกสมเด็จพระมหาธรรม
ราชาให้ครองแผ่นดิน สมเด็จพระมหาธรรมราชาถวายพระสพรณ
เทวีราชธิดาไปแทน พระเจ้าหงสาวดีจึงให้พระราชกุมารอยู่ช่วย
ราชการบ้านเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงสถาปนา
ให้เป็น “พระนเรศวร” ตำแหน่งสมเด็จพระราชโอรสผู้เป็นพระ
มหาอุปราช แล้วให้เสด็จขึ้นไปครองเมืองพิกุลโลก สำเร็จ
ราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงตามราชประเพณีแต่ก่อนมา พระ
ราชโอรสพระองค์น้อย คนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญว่า “พระ
องค์ขาว” ทรงสถาปนาเป็น “พระเอกาทศรถ” ให้เสด็จ
อยู่ในกรุง ฯ ด้วยยังทรงพระเยาว์.

ในทันจะอธิบายถึงประเพณีการปกครองหัวเมืองเหนือในสมัย
นั้นแทรกลงสักหน่อยหนึ่ง ให้เข้าใจว่าเหตุใดสมเด็จพระมหาธรรม
ราชาธิราชจึงให้สมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือ แล
เข้าใจได้ตลอดไปว่า เหตุใดตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรต่อ
มาจึงมีได้ทรงตั้งเจ้านายไปครองหัวเมืองเหนือ จนตลอดสมัย
กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี.

๐ เรื่องที่เรียกพระนามว่า พระองค์ดำแลพระองค์ขาวนี้ มีในจดหมายเหตุ
ของฝรั่งไปตุเกศ แต่งในสมัยนั้นเอง.

ที่เรียกว่าเมืองเหนือครั้งนั้น คือเมืองพิศณุโลก (ชื่อเดิม
 เรียกเมืองสองแคว) ๑ เมืองพิจิตร (ชื่อเดิมเรียกเมืองสระหลวง
 ฤๅโสมบุรี^๑) ๑ เมืองสุโขทัย (ราชธานีเดิม) ๑ เมือง
 สวรรคโลก (เดิมชื่อเมืองชเลียง แล้วสร้างเมืองศรีสัชนาลัยขึ้น
 เคียงกัน^๒) ๑ เมืองพิษณุ (เดิมเรียกว่าเมืองทุ่งยั้งบางโพธิ์) ๑
 เมืองเพชรบูรณ์ (เดิมเรียกอย่างไรสงไสยอยู่) ๑ เมืองกำแพง
 เพชร (เดิมเรียกเมืองซากังราว ฤๅนครชุม^๓) ๑ เมือง
 นครสวรรค์ (เดิมเรียกเมืองพระบาง^๔ แต่อาจจะเป็นเมืองขึ้นของ
 เมืองกำแพงเพชรเหมือนยกเมืองตากก็เป็นได้) ๑ รวม ๗ หัว
 เมืองด้วยกัน.

เมื่อครั้งราชวงศ์พระร่วงเป็นใหญ่ในสยามประเทศ เมือง
 สุโขทัยเป็นราชธานี หัวเมืองเหนือขึ้นกันอยู่ในมณฑลราชธานี

๑ ในหนังสือตำนานเรื่องอธิบายว่า เมืองโสมบุรี คือเมืองพิศณุโลกข้างฝั่ง
 ตะวันตก เห็นว่าจะไม่ตรง อันชื่อว่าโสมบุรีนั้นมาแต่ชื่อสระหลวงเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย
 สระหลวงแปลว่าบึงใหญ่ หมู่บึงใหญ่อยู่ที่เมืองพิจิตร ติดต่อกับเมืองพิศณุโลก
 ลงมาทางทิศใต้ จึงตั้งเมืองเป็นด่านของกรุงสุโขทัยข้างด้านใต้ เหมือนกับเมือง
 พิศณุโลกเป็นด่านข้างด้านตะวันออก.

๒ เข้าใจว่าเมืองชเลียงอยู่ตรงพระมหาธาตุข้างใต้ เมืองศรีสัชนาลัยที่มีปรากฏ
 อยู่ข้างเหนือ ห่างกันสัก ๓๐ เส้น ที่หลังจึงเรียกรวมกันว่าเมืองสวรรคโลก.

๓ เมืองซากังราวอยู่ฝั่งตะวันตก ยังมีพระมหาธาตุ เมืองนครชุมอยู่ฝั่งตะวันออก
 สร้างครั้งราชวงศ์พระร่วง ชื่อที่เรียกว่าเมืองกำแพงเพชรเกิดขึ้นที่หลัง.

๔ มีชื่อเรียกในศิลาจากุลหลายแผ่น หัวเมืองยังอยู่หลังตลาดปากน้ำโพธิ์

มาจนสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พังว) พระองค์ที่ ๑ ทำสงคราม
 มีชัยชนะได้เมืองเหนือเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา เมื่อ
 ปีเมษายน พ. ศ. ๑๘๒๓ สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้แยกหัวเมือง
 เหนือทางลำแม่น้ำโขงออกเป็นอาณาจักร ๓ แห่งหาก พระมหา
 ธรรมราชาเจ้านครสุโขทัยจึงย้ายไปครองเมืองพิศณุโลกเป็นราช
 ธานี ยังมีพระมหาธรรมราชาธิราชวงศ์พระร่วงครองหัวเมือง
 เหนือมาอีกพระองค์ ๑ ๆ ๒ พระองค์ ประมาณเวลาราวสัก ๑๘ ปี
 สิ้นเจ้านายเมืองเหนือที่มีความสามารถ บ้านเมืองเป็นลาภ
 สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) พระองค์ที่ ๒ จึงให้
 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่ยังเป็นพระราเมศวรราชโอรส
 เป็นพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก สำเร็จราชการ
 หัวเมืองเหนือ เมื่อขัตติย พ. ศ. ๑๘๖๒ รวมหัวเมืองทั้งปวงกลับ
 เป็นมณฑลเดียวอย่างเดิม แต่นั้นมณฑลราชธานีเดิมกับ
 มณฑลราชธานีใหม่ (คือกรุงศรีอยุธยา) ก็มีได้เป็นอย่างดี
 ต่างประเทศกันตั้งแต่ก่อน แต่คนทั้ง ๒ มณฑลคงจะยังรู้สึก
 ว่าเขินต่างพวกกัน เป็นพวกเมืองเหนือฝ่าย ๑ พวกเมืองใต้ฝ่าย ๑
 ต่อมาอีกช้านาน.

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นพระมหาอุปราชครองเมือง
 พิศณุโลกอยู่ ๒ ปี สมเด็จพระบรมราชาธิราชสามพระยาสวรรคต
 ต้องเสด็จกลับลงมาครองราชสมบัติณกรุงศรีอยุธยา ไม่ได้

ทรงตั้งเจ้านายพระองค์โตไปปกครองหัวเมืองเหนือ เป็นแต่ให้ผู้
 ว่าจะราชการเมืองต่างเมืองต่างรักษาน้ำที่ชนต้อ กรุงศรีอยุธยาอย่าง
 หัวเมืองชั้นใน อยู่มาไม่ช้าพระยายุทธิศศิริระเจ้าเมืองสวรรคโลก
 (ชเลียง) ก็เป็นชอบ ไปนำทัพพระเจ้าคโกละราชเมืองเซียงใหม่
 เข้ามาตีหัวเมืองเหนือ ทัพไปตั้งเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย
 แลเมืองกำแพงเพชร กองทัพนำของพระเจ้าคโกละราชยก
 ลงมาจนถึงเมืองไชยนาท แต่ครั้งนั้นผู้รักษาเมืองพิศณุโลกต่อสู้
 ฆ่าศึกแฉงแฉงรักษาเมืองไว้ได้ จึงมีใตเสียบหัวเมืองเหนือแก่
 ข้าศึกหมดทั้งมณฑล สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จยกกอง
 ทัพหลวงขึ้นไปจากกรุงศรีอยุธยา ชัยได้ฆ่าศึกถอยหนีไปโดย
 ลำคัยจนถึงเมืองพิศณุโลก แล้วเอาเมืองพิศณุโลกเป็นที่ประทัย
 ทำการสงครามกับพระเจ้าคโกละราชต่อมาอีกหลายปี จึงได้
 หัวเมืองเหนือกลับคืนมาหมดทั้งมณฑล.

ในเวลาเมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปทำสงคราม
 ครั้งนั้น โปรดให้พระบรมราชาพระราชโอรสพระองค์ใหญ่อยู่รักษา
 พระนครศรีอยุธยา ครั้นเมื่อใดหัวเมืองเหนือคืนมาหมดแล้ว
 กงจะเป็นด้วยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชดำริเห็นว่า
 หัวเมืองเหนือบ้านเมืองยับเยินด้วยการศึกสงคราม แลผู้คนยัง
 ระส่ำระสายนัก ทั้งไม่ทรงวางพระราชฤทัย เกรงเกลือก
 ข้าศึกจะมาบุกรุกอีก จึงประทัยอยู่ที่เมืองพิศณุโลก ไม่เสด็จ

กลับลงมาครองกรุงศรีอยุธยาอย่างแต่ก่อน แต่ณเมืองพิศณุ
 โลกก็กลับเป็นราชธานีของสยามประเทศ กรุงศรีอยุธยาตกลง
 เป็นเมืองพระมหาอุปราช ให้พระบรมราชาธิราชโอรสพระองค์ใหญ่
 ปกครองมาตลอดเวลา ๒๕ ปี จนสิ้นรัชกาลสมเด็จพระบรมไตร
 โลกนาถเมื่อชวศก พ. ศ. ๒๐๓๑ ในตอนนั้นราชวงศ์พระร่วงกับ
 ราชวงศ์กรุงศรีอยุธยาเริ่มเกี่ยวคองเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ด้วย
 ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระบรมไตร
 โลกนาถเสด็จไปเสวยราชย์อยู่ณเมืองพิศณุโลกครั้งนั้น เชื้อวงศ์
 สมเด็จพระร่วงยังมีอยู่ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถไปมีพระ
 มเหสีที่เมืองพิศณุโลกชงศ์ ๑ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระ
 พระร่วง มีพระราชโอรสทรงพระนามว่าพระเชษฐา ทรงสถาปนา
 ให้เป็นพระมหาอุปราชเมืองพิศณุโลก เมื่อสมเด็จพระบรมไตร
 โลกนาถสวรรคต พระเชษฐายอมถวายราชสมบัติแก่พระบรม
 ราชาพระเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา ก็กลับเป็น
 ราชธานี เมืองพิศณุโลกจึงลดเป็นเมืองพระมหาอุปราชต่อมา
 เหมือนแต่แรก สมเด็จพระบรมราชาธิราชครองราชสมบัติอยู่ ๓ ปี
 สวรรคต พระเชษฐาก็ได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนาม
 สมเด็จพระรามธิบดี พระองค์ที่ ๒.

สมเด็จพระรามธิบดีที่ ๒ เป็นชาวเมืองเหนือ เพราะ
 สมภพแลทรงพระเจริญวัยอยู่ในเมืองเหนือ จนได้เถลิงถวัลยราช

สมมติ ปรากฏว่ามีพระราชกุมาร ๓ พระองค์ เป็นพระราชโอรสเกิดแต่พระมเหสีพระองค์ ๑ ประทานนามว่า "พระอาทิตย์วงศ์" เห็นจะให้หมายความว่าเป็นเชื้อวงศ์สมเด็จพระร่วง "ศรีอินทราทิตย์" จึงมีใ้ให้ใช้พระนามพระราเมศวรตามแบบเก่า เพราะฉนั้นเข้าใจว่าฝ่ายพระมารดาของพระอาทิตย์วงศ์ก็เห็นจะเป็นเชื้อสายราชวงศ์ฝ่ายเหนือเหมือนกัน พระราชกุมารอีก ๒ พระองค์นั้นเห็นจะเป็นลูกพระสนม ปรากฏพระนามในภายหลังว่า พระไชยราชาพระองค์ ๑ พระเทียรราชาพระองค์ ๑ พระไชยราชานั้นเข้าใจว่าพระชนนเป็นชาวเมืองเหนือ ด้วยในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชฝ่ายพระบิดาเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระร่วง แลฝ่ายพระมารดาเป็นเชื้อพระวงศ์สมเด็จพระไชยราชาด้วยกันดังนี้ แต่พระเทียรราชานั้นพิเคราะห์ตามเหตุการณ์ที่จะกล่าวต่อไป เข้าใจว่าพระมารดาเห็นจะเป็นชาวกรุงศรีอยุธยาซึ่งได้

สมเด็จพระรามธิบดีที่ ๒ ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็เสด็จลงมาเสวยราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยา เพื่อจะรักษาพระราชอาณาจักรทางข้างใต้ให้มั่นคง ต่อมาทรงสถาปนาพระอาทิตย์วงศ์ราชโอรสให้เป็นพระบรมราชามหาอัครราชชนิย์ครองเมืองพิศณุโลกตามประเพณีแต่ก่อน ครั้นสมเด็จพระรามธิบดีที่ ๒ เสด็จสวรรคต พระบรมราชาได้รับรัชทายาทจึงเสด็จลงมา

เสวยราชย์ณกรุงศรีอยุธยา ปรากฏพระนามว่า สมเด็จพระ
 บรมราชาหน่อพุทธจักร เข้าใจว่าในระยะนี้ ที่ทรงสถาปนาพระ
 เจ้าน้องยาเธอ ๒ พระองค์ที่กล่าวมานั้น เป็นพระไชยราชาพระ
 องค์ ๓ พระเทียบราชาพระองค์ ๓ แลเข้าใจว่าให้พระไชยราชา
 ไปครองเมืองพิศณุโลก รัชการการเมืองเหนือ เพราะพระรัชฎา
 ธิราชกุมารราชโอรสยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่พระเทียบราชา
 ะอยู่ในกรุง ฯ ฤๅจะได้ไปครองเมืองใดไม่มีเคาเงอนที่จะทราบได้
 สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธจักรเสวยราชสมบัติอยู่ ๔ ปี ประชวร
 ใช้ทัพพิชิตสวรรคต รัชการการเมืองพระรัชฎาธิราชกุมารราชโอรส
 พระชันษาเพียง ๕ ขวบขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระไชยราชา
 ไม่ยอมจึงยกกำลังลงมาจำกัดพระรัชฎาธิราชกุมารเสีย แล้ว
 ครอบครองราชสมบัติต่อมา :

ในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชไม่ทรงตั้งเจ้านายไปครอง
 เมืองพิศณุโลก ให้แต่ผู้ว่าราชการเมืองต่างเมืองต่างปกครอง
 ขนตรงต่อกรุงศรีอยุธยา คงเป็นเพราะทรงตั้งแต่ผู้ซึ่งได้ทรง
 กันเคยใช้สอยมาแต่ก่อน อันเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้ให้
 ครอบครอง ปรากฏชื่อพระยาพิศณุโลกได้ตามเสด็จการสงคราม
 หลายคราว ถึงกระนั้นก็ไม่เป็นการเรียบร้อย ด้วยปรากฏในหนังสือ
 พระราชพงษาวดารว่า ต่อมา "พระยานารายณ์" ผู้ว่าราชการ
 เมืองกำแพงเพชร (คือพระยารามณรงค์) เป็นขอบ ครั้นสมเด็จพระ

พระไชยราชาธิราชสวรรคต ถึงแผ่นดินพระเพ็ชรราชา ซึ่งทรง
 พระนามว่าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มีพระราชโอรส ๒ พระองค์
 ทรงสถาปนาเป็นพระรามศักร พระองค์ ๑ แต่มีใต๋ไปครไปให้ขึ้นไป
 ครองเมืองพิศณุโลกตามแบบอย่างแต่ก่อน ซึ่งนั้นก็ทำให้แลเห็นว่า
 สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะมีใต๋เกี่ยวข้องเป็นเชื้อสายทางราชวงศ์
 ฝ่ายเหนือ จึงไม่วางพระทัยที่จะให้พระรามศักรราชโอรสขึ้นไป
 ครองเมืองเหนือ แต่ก็ทรงพระปรารภหวังใยถึงการปกครอง
 หัวเมืองเหนือ เกรงว่าถ้าให้เป็นหัวเมืองแยกกันอยู่ จะเกิดเหตุ
 จลาจลดังเคยเป็นมาแล้วทั้ง ๒ ครั้ง ครั้นเมื่อขุนบ๋านเห็นรัชการ
 ย์มีความชอบในการถวายราชสมบัติ ทรงพระราชดำริเห็นว่า
 พิเรนทรเทพเป็นเชื้อเจ้าในราชวงศ์พระร่วง จึงยกขึ้นเป็นเจ้า แล
 สถาปนาให้เป็นที่พระมหาธรรมราชา ไปครองเมืองเหนือ เหมือน
 อย่างพระมหาธรรมราชา ในราชวงศ์พระร่วงที่เคยเป็นประเทศราช
 มาแต่ก่อน แลพระราชทานพระวิสุทธิกษัตริราชธิดาให้เป็นพระ
 มเหสีเพื่อจะให้ราชวงศ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ว่าที่แท้เป็นรา
 ไชยบายในทางรัฐาภิบาล จึงจะปกครองพระราชอาณาจักรให้มั่นคง
 มีใช้แต่เป็นการขุนบ๋านเห็นใจอย่างเดียว.

พระมหาธรรมราชาขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือก็เป็นการเรียบ
 ง่ายดี แต่พอเกิดศึกพระเจ้าหงสาวดี อันเป็นศึกใหญ่หลวงเหลือ
 กำลัง คราวพระเจ้าหงสาวดีตะเบ็งชเวด หัวเมืองเหนือไม่สู้

เสียดายเท่าใดนัก ด้วยข้าศึกเป็นแต่ผ่านไปทางเมืองกำแพงเพชร
 ในเวลาทัพ แต่ถึงครั้งศึกพระเจ้าหงสาวดียกเรณูลงมาคราว
 แรก เข้าตีหัวเมืองเหนือก่อน เมืองกำแพงเพชรกับเมืองสุโขทัย
 ไม่ได้ยอมอ่อนน้อม พระเจ้าหงสาวดีได้ จึงกวาดผู้คนไปเป็นเชลย
 ทั้ง ๒ เมือง เสียผู้คนพลเมืองไปในครั้งนั้น เห็นจะราวหนึ่งใน
 สามส่วนของจำนวนคนในมณฑล แต่ในคราวหลังหัวเมืองเหนือไป
 เป็นพวกข้าศึก ผู้คนเป็นแต่ถูกกระเณงที่เข้ากองทัพ ไม่ยับเยิน
 เหมือนครั้งศรีอยุธยา การปกครองหัวเมืองเหนือจึงยังสำคัญ
 จำเป็นจะต้องมีเจ้านายปกครองอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อนถึงได้กล่าว
 มา สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไป
 ครองเมืองพิศณุโลก ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรความจำเป็น
 เช่นว่าหมดไป เพราะชาวเมืองเหนือต้องอพยพลงมาอยู่เมืองใต้
 ประปนกันอันหนึ่งอันเดียวกันมาหลายชุกชีชาวใต้ ความที่เคย
 รู้สึกว่าเป็นชาวเหนือชาวใต้ต่างพวกกันนั้นหมดไป ครั้นไทยมี
 ไชยชนะ ได้เมืองต่างประเทศที่ไกลเคียงมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมา
 โดยรอบ ชายพระราชอาณาจักรบึงห่างออกไป หัวเมืองเหนือ
 ก็ยังสันติชิตกับราชอาณาจักร ปกครองสะดวกยิ่งขึ้นทุกที จึงหมดความ
 จำเป็นที่จะต้องให้พระมหาอุปราชขึ้นไปครองหัวเมืองเหนือในชั้น
 หลังต่อมาด้วยประการฉะนี้

ที่สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิศณุโลก ครั้น
 เมื่อพิเคราะห์ดูในเวลานั้นนำพิศวง คุเหมือนกับเทพดาเลือกสรร
 ไปสำหรับจะให้กักขังเมืองไทยให้กลับเป็นอิสระ เพราะพระราช
 ประวัตแลพระอุปนิสัยของสมเด็จพระนเรศวรเหมาะแก่เหตุการณ์ไม่
 มีบกพร่องเลยสักอย่างเดียว เบื้องต้นแต่พระชาติประวัตก็เป็นเชือ
 วงศ์ทั้งสมเด็จพระร่วงแลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อีกประการ ๓
 เสด็จสมภพแลทรงพระเจริญวัยในเมืองเหนือ สองซอ้นย่อมเป็น
 เหตุให้เกิดความนิยมยินดีแก่ชาวเมืองเหนือโดยธรรมดา ส่วนพระ
 องค์ได้เพราะได้ทรงคุ้นเคยกับถิ่นฐานแลผู้คนซึ่งเสด็จไปยกครอง
 ก็ไม่มีความยากลำบากพระไทย อีกประการ ๓ สมเด็จพระนเรศวร
 ได้เสด็จไปอยู่เมืองหงสาวดี ๖ ปี ซอ้นก็เป็นประโยชน์ยิ่งนัก เพราะ
 ในเวลานั้นไทยกำลังกลัวพม่าอยู่โดยมาก แต่สมเด็จพระนเรศวร
 ได้เสด็จไปอยู่ในหม่อมพม่ามอญ จนทรงทราบภาษาแลนิสัยใจคอ
 ตลอดจนวงรัฐฤทธิพิเศษของพม่าว่ามีจริงเพียงใด เหมือนมีทุน
 สำหรับคิดอ่านการต่อสู้ได้ใกล้กับความจริงยิ่งกว่าผู้อื่นทั้งสิ้น ยัง
 ส่วนพระอุปนิสัยของสมเด็จพระนเรศวร ซึ่งอาจจะเห็นได้ในเรื่อง
 พระราชพงษาวดารเป็นแน่นอน ว่าเป็นนักรบมาแต่พระกำเนิด
 ไม่ต้องมีใครสั่งสอนชักชวนให้ทรงนิยมในการทำศึกสงคราม ด้วย
 เหตุเหล่านี้จึงว่าเหมือนกับเทพดาเลือกสรรเสด็จมาสมภพให้เหมาะแก่
 เวลากาลที่จะกักขังเมืองไทยให้พ้นจากเป็นทาสของชาติอื่น.

แม่ทัพนายกองของสมเด็จพระนเรศวรมือทำสงครามก็อัครภาพ
ล้วนเป็นคนชุดใหม่ แลฝึกหัดด้วยวิธีอย่างใหม่ทั้งสิ้น.

สมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกได้ไม่ช้า
พระเจ้าหงสาวดีก็เกณฑ์กองทัพไทยไปช่วยตีกรุงศรีสัตนาคนหุต
ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระมหาธรรม
ราชาธิราชกับสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นไปในกองทัพด้วยกัน แต่
เมื่อยกไปตั้งหนองบัวลำภูสมเด็จพระนเรศวรประชวรไข้ทรพิษ พระ
เจ้าหงสาวดีทราบพอประจวบเวลาจนจะเสร็จการสงคราม จึงให้
กองทัพไทยเลิกกลับลงมา สมเด็จพระนเรศวรหาทันได้เริ่มรบพุ่ง
ในครั้งนั้นไม่ ต่อมาปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงสร้างวังใหม่คือ
วังจันทร์เกษมทุกวันนี้ เป็นที่ประทับในกรุงศรีอยุธยา ด้วยเสด็จ
ลงมาเฝ้าสมเด็จพระชนกชนนีนารอดเนื่อง ๆ ครึ่งหนึ่งเวลาเสด็จ
ลงมาประทับอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา พระยาจันทน์คนางจันทน์เมือง
เขมรซึ่งเข้ามาสำเภาพักอยู่ในกรุงฯ ได้รู้การงานทั้งปวงในพระ
นครแล้วลอบลงเรือสำเภาจะหนีไปทางทะเล พอสมเด็จพระนเรศวร
ทรงทราบก็เรียกพวกข้าหลวงที่ตามเสด็จลงมาจากเมืองพิษณุโลก
ลงเรือรบตามไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถพระอนุชาด้วยกัน ไปทัน
เรือพระยาจันทน์ก็ปากน้ำ พระยาจันทน์ต่อสู้ สมเด็จพระนเรศวร
เร่งเรือพระที่นั่งให้พายขึ้นไปข้างหน้าเรืออื่น เสด็จออกยืนทรงยืน
นกล้อมยิงข้าศึกเองที่หน้ากันยา ไม่เลียงหลีกกระสุนปืน จนข้าศึก

จึงมาถูกรางพระแสงบนที่ทรงอยู่นั้นแตกไป ฝ่ายสมเด็จพระ
 เอกาทศรุดเห็นสมเด็จพระเชษฐาภคินีนักเกรงจะเปนอันตราย ให้
 เร่งเรือลำที่ทรงเข้าบังเรือพระที่นั่ง ขณะนั้นพอเรือสำเภาพระยา
 จีนจีนตุ๋ไตลมนัดนโยออกทะเลได้ เรือทั้งสองไปตามเป็นแต่เรือยาว
 ลัดคลื่นไม่ไหวก็ตองเสด็จกลับคืนมากรุงศรีอยุธยา การครั้ง
 นี้นปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เป็นครั้งแรกที่สมเด็จพระ
 พระนเรศวรไต่รบพุ่งด้วยพระองค์เอง พอแลเห็นได้ชัดว่าสมเด็จพระ
 นเรศวรเปนนักรบอย่างไร แล้วขีรยของสมเด็จพระนเรศวรที่เอา
 พระองค์ออกมา ผิดกับแต่ก่อนอย่างไร ยังอีกประการ ๑ ซึ่ง
 เห็นได้แต่คราวนี้ไป ว่าสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรุด
 ทรงเคารพรักใคร่กันเพียงไร จึงได้เป็นคู่ร่วมทุกข์คู่สุขต่อหน้า
 ด้วยกันจนตลอดการสงคราม.

ต่อมาอีกคราว ๑ เป็นเวลาสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาประ-
 ทัษอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาเหมือนกับคราวก่อน ได้ข่าวเข้ามาว่าเจ้า
 กรุงกัมพูชาให้พระทศโยธา กับพระสุรินทราชาคุมกองทัพเขมรมา
 เทียวไล่กวาดผู้คนทางเมืองนครราชสีมา พอได้ทรงทราบสมเด็จพระ
 พระนเรศวรก็ทรงจัดกระบวนช้างเร็วมาเร็วกับพวกพลทหาร ๓,๐๐๐
 รีบเสด็จไป ให้พระยาไชยบุรีกับพระศรีกรมรัตนผู้ว่าราชการเมืองท่า
 โรง (ซึ่งยกขนเปนเมืองวิเชียรบุรีในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร)
 คุมทัพนำ ๕๐๐ เปนกองนำไปก่อน ให้ไปชุมนุมอยู่สองข้างทางที่กอง

ทัพเขมรจะยกมา ฝ่ายกองทัพเขมรมาด้วยความประมาท ด้วย
 คาดว่าห่างพระนครคงไม่มีใครต่อสู้ ทัพเขมรกองนำเดินถลำเข้า
 มาในที่ไทยชุมนุมอยู่ ทหารไทยออกกรมตีไม่ทันรู้ตัวก็แตกฉาน กอง
 ทัพไทยไล่ตีความฆ่าฟันเขมรไปจนถึงทัพหลวง ฝ่ายพระศโยธา
 พระสุรินทราชาเห็นทัพนำแตกยับเยินไปไม่รู้ว่ากองทัพไทยจะใหญ่
 น้อยสักเพียงใด ก็รีบดอยทัพหนีกลับไปกรุงกัมพูชา เรื่องราว
 ที่สมเด็จพระนเรศวรเริ่มรอฟัง แม่มีปรากฏอยู่ในหนังสือพระราช
 พงษาวดารเพียง ๒ คราวที่กล่าวมานี้ ก็พอเห็นได้ว่าครั้งนั้นความ
 แกล้วกล้าสามารถของสมเด็จพระนเรศวรคงเลื่องลือกันแพร่หลาย
 จนปรากฏออกไปถึงกรุงหงสาวดี จึงมีเหตุการณ์เป็นผลต่ยาว
 ดังจะบรรยายต่อไป.

ถึงยี่สิบสี่ ตุลาคม พ. ศ. ๒๓๒๔ พระเจ้าหงสาวดี
 ยเรงนองประสูติเป็นยี่สิบสี่พระชนม์เมื่อเดือน ๓๒ มังไชย-
 ลีงที่ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาได้ครองราชสมบัติเป็นพระเจ้า
 หงสาวดี พม่าเรียกพระนามว่า “พระเจ้านันทบุเรง” ทรงตั้ง
 มังยกอชวา (ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกอย่างมอญว่า
 มังสามเกลียด) ราชโอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราชา แล้ว
 ให้มีตราไปยังหัวเมืองใหญ่น้อยให้ทราบว่า กรุงหงสาวดีเปลี่ยนรัช-
 กาลใหม่ เมื่อเจ้าประเทศราชทั้งปวงทราบว่าที่กรุงหงสาวดีเปลี่ยน
 รัชกาล ต่างก็พากันไปเฝ้าพระเจ้าหงสาวดีพระองค์ใหม่ตามประ-

เพศที่เป็นเมืองขึ้น ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรพระชนมายุได้ ๒๖ ปี
 ทูลขออาสาเสด็จไปเมืองหงสาวดีที่ต่างพระองค์สมเด็จพระราชบิดา
 ด้วยประสงค์จะเสด็จไปฟังการงานในเมืองพม่ารามัญ ว่าเปลี่ยน
 รัชกาลใหม่จะเป็นอย่างไรบ้าง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็
 ทรงบัญชาตาม.

ขณะเมื่อเจ้านายประเทศราชไปประชุมกันอยู่ที่เมืองหงสาวดี
 โดยมากครั้งนั้น ความปรากฏว่าเจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคัง^๑ ตั้ง
 แฉงเมืองเพิกเฉยเสียไม่มาเฝ้าพระเจ้าหงสาวดี ๆ ทรงขัดเคือง จะ
 ให้กองทัพไปตีเมืองคัง รัชสั่งว่าเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ก็เคยทำศึก
 สงครามมานานแล้ว คราวนี้ควรจะให้เจ้านายชั้นเล็กรุ่นใหม่ไปตี
 เมืองคังให้เคยการทัพศึกเสียบ้าง ด้วยพระเจ้าหงสาวดีประสงค์จะ
 ให้เป็นเกียรติยศแก่ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชราชันใหม่ จึง
 ให้เกณฑ์กองทัพ ๓ ทပ် ให้พระมหาอุปราชคุมกองทัพเมือง
 หงสาวดีทัพ ๑ ให้พระสังกทัต^๒ คุมทัพ ๑ ให้สมเด็จพระนเรศวร
 คุมกองทัพไทยทัพ ๑ ยกไปตีเมืองคังทั้ง ๓ ทပ် เป็นทำนอง
 ประชันฝีมือกัน แลเมืองคังนั้นตั้งอยู่บนภูเขาทางชนลงคิยชัน

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกเมืองรุมเมืองคังทั้ง ๒ ชื่อ ที่จริงเมืองเดียว
 พม่าเรียกเมืองคัง.

๒ ที่เรียกในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระสังกทัตนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคนเดียวกับ
 กับนักจินหน่องโอรสของพระเจ้าคองอู ซึ่งจะปรากฏนามต่อไปข้างหน้า เป็นผู้เข้มแข็งขึ้น
 ในเจ้านายรุ่นเล็ก คงจะคุมกองทัพเมืองคองอูไปในคราวตีเมืองคัง.

ชาวเมืองต่อสู้รักษาเมืองไถ่ง่าย ครั้นกองทัพยกไปถึง พระมหา
 อปราชายจึงปรึกษากับพระสังกตทัตแลสมเด็จพระนเรศวรว่า ทางที่
 จะเข้าตีเมืองคงมีทางขึ้นเขาแต่โดยเฉาะ จะยกกำลังขึ้นไปพร้อม
 กันหมดก็ไม่ใช่ประโยชน์อันใด จะเอาไพร่พลไปล้มตายเสีย
 เปล่าๆ ชาวเมืองคงที่รักษาเมืองก็ไม่มากมายน่าไต่หนัก กอง
 ทหารยกไปช่วยกันถึง ๓ ทิว ผลัดเวรกันเข้าตีเมืองทัพละวันจะตีกว่า
 เห็นชอบพร้อมกันคงได้แล้ว ก็ให้ตั้งค่ายรายกันอยู่ที่เชิงเขา ครั้น
 ถึงวันแรมพระมหาอปราชาย ยกขึ้นไปปล้นเมืองคงในเวลา ๔ ทุ่ม
 (๓๐ ล. ท.) พวกชาวเมืองต่อสู้เป็นสามารรถ รบกันอยู่จนรุ่งสว่าง
 เข้าเมืองไม่ได้ ไพร่พลอีกโรยก็ต้องถอยลงมา ถึงวันแรมพระ
 สังกตทัตยกขึ้นไปตีเมืองคงก็เช่นนั้นอีก ในระหว่างเวลาแรมของ
 พระมหาอปราชายกับพระสังกตทัตตีเมืองคงนั้น สมเด็จพระนเรศวร
 เที่ยงตรวจกองทัพ ไต่ทรงทราบว่า มีทางที่จะขึ้นไปตีเมืองคงทาง
 ด้านอื่นใด อีกทาง ๑ ครั้นถึงวันแรมสมเด็จพระนเรศวร จึงทรงจัดแบ่ง
 ทหารเป็น ๒ กอง พอเพลาค่ำมีคให้กองน้อยมาชุมนุมอยู่ทางค้ำหน้า
 ซึ่งพระมหาอปราชายกับพระสังกตทัตเคยยกขึ้นไป ให้กองใหญ่ไป
 ชุมนุมอยู่ตรงทางทัพใหม่ ส่งข่อยงนตก ๓๐ ทุ่ม (๔ ก. ท.) จึงให้
 กองน้อยยกขึ้นไป ส่งให้ข่อยงนให้ร้องทำอาการจะเข้าปล้นเมือง
 ทางค้ำนั้น พวกชาวเมืองสำคัญว่าข้าศึกจะยกขม้นไปเหนนครวอ
 ก่อนๆ เป็นเวลามืดแลไม่เห็นว่ามีข้าศึกมากน้อยเท่าใด ก็พากัน

มารบพุ่งค้ำทานทางค้ำนำ พอสมเด็จพระนเรศวรทรงสังเกตเห็น
ว่าพวกชาวเมืองมารวมรักษาทางค้ำนำเสียเป็นอันมากแล้ว ก็ให้
สัญญาให้กองใหญ่ยกกรกันขึ้นไปทางค้ำที่พบใหม่ พอเวลาเช้าก็
เข้าเมืองได้ จับได้ตัวเจ้าฟ้าเมืองคังแล้ว ทั้ง ๓ ท้าก็เลิกกลับมา
ยังเมืองหงสาวดี พระมหาอุปราชากับพระสังกตทัตไต่ความลอบยัก
เกลียดซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ครั้งนั้น ถึงพระเจ้าหงสาวดีก็ไม่
พอพระฤไทย แต่มีรัฐที่จะทำประการใด ก็พระราชทานบำเหน็จ
รางวัลแก่สมเด็จพระนเรศวรตามประเพณีที่ไปชนะศึกกลับมา

เมื่อคืนเมืองคังได้แล้ว เวลาสมเด็จพระนเรศวรยังเสด็จอยู่ที่
เมืองหงสาวดีครั้งนั้น คงมีเหตุอย่างไรเกิดขึ้นอีก ท่านเองเรื่องก็
ปรากฏในหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่าว่า สมเด็จพระนเรศวรเล่น
ชนไก่กับพระมหาอุปราช ไก่พระมหาอุปราชแพ้ พระมหาอุป
ราชากำลังขัดพระไทย แกล้งตรัสเสียตส์ว่า “ไก่เชลยตัวเก่งจริง
หนอ” สมเด็จพระนเรศวรก็ขัดเคืองแต่สกกศพระไทยไว้ คอยไปว่า
“ไก่ตัวนี้อายุว่าแต่จะชนเอาเต็มพันเลย ถึงจะชนเอาบ้านเมืองก็ชน
ได้” ขาพเจ้าคิดเห็นว่า คงจะมีเรื่องอย่างไรท่านเองเรื่องก็เกิดขึ้น
ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรจะไต่ทรงแสดงวาจาให้ปรากฏแก่พวกหงสา
วดีว่าจะไม่ยอมให้คูหมื่นไทยเหมือนอย่างแต่ก่อน เมื่อสมเด็จพระ
นเรศวรเสด็จกลับมาแล้ว ความนั้นทราบดีถึงพระเจ้าหงสาวดีนั้นท
บุเรง ทรงเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรทงองอาจนัก ถ้าไม่กำวาย

ปรายปรายเลี้ยว นานไปก็จะกำเรียเป็นสัตว์ขุ่น จึงมีรับสั่งให้นันทบุ
 ภิราชสังครำคุมพลพม่ากับไทยใหญ่ทำทางเข้ามาแต่เขตแดน
 แลมาตั้งขุ้ยฉางเตรียมเสบียงอาหารไว้ที่เมืองกำแพงเพชร เป็น
 การเหมือนหนึ่งว่าจะยกกองทัพเข้ามาเมื่อใดให้มาได้ โดยสทวง
 พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะให้ออกมายังกรุงศรีอยุธยาว่า ให้เตรียม
 ทางเพื่อจะยกกองทัพผ่านไปตีกรุงศรีสัตนาคณหุต แต่ที่จริงคงประ-
 สงค์จะขู่สมเด็จพะพระนเรศวรมีให้คิดร้าย ฤามีฉนั้นก็จะคอยหาเหตุ
 ยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนพลเมืองไปเสียอีก มีให้ไทยมี
 กำลังที่จะไปทำร้ายได้.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรมีเสด็จออกไปเมืองหงสาวดีครั้งนั้นได้
 สยสวนการภายในทวายแน่แก่พระไทย ว่าเจ้าเมืองประเทศราชทั้ง
 หลายนไม่กลัวเกรงนับถือพระเจ้าหงสาวดีพระองค์ใหม่เหมือนกับพระ
 เจ้าหงสาวดีขุ้ยเรงนอง ทั้งพวกต่างชาติต่างภาษา คือมอญ ไทย
 ใหญ่แลพวกยะไข่ เป็นต้น ซึ่งต้องจำใจอยู่ในอำนาจพม่าด้วยความ
 เกรงกลัวพระเจ้าหงสาวดีขุ้ยเรงนองมาแต่ก่อน ก็คิดเอาใจออกหาก
 อยากรจะหาโอกาสให้พ้นอำนาจพม่าอยู่เหมือนกันกับไทย ทรงประ-
 มาณการเห็นว่าไม่ช้านักคงจะมีเหตุทางเมืองหงสาวดียังไม่ควรจะ
 รีบให้เกิดเหตุทางเมืองไทยในเวลาที่ยังไม่ได้ท่วงที จึงแกลังทำไม่
 รู้เท่าที่พม่ามาทำทางแลตั้งขุ้ยฉางที่เมืองกำแพงเพชรครั้งนั้น เป็น
 แต่ให้ตระเตรียมกำลังไว้เจียยๆ คอยหาช่องโอกาสอยู่.

ต่อมาไม่ช้านักเหตุก็เกิดขึ้นทางเมืองหงสาวดีตั้งคาคบ ด้วย
 พระเจ้าหงสาวดียุเรนองไต่ทรงตั้งเจ้านายไปครองเมืองหลายองค์
 สำคัญนั้นคือ ราชอนุชาเป็นพระเจ้าคองอองค้ ๑ เป็นพระเจ้าแปร
 อองค้ ๑ ราชบุตรเป็นพระเจ้าเชียงใหม่องค้ ๑ ราชบุตรเขยเป็นพระเจ้า
 อังวะองค้ ๑ ครองเมืองเป็นประเทศราชทั้ง ๔ องค์ พระเจ้าหงสาวดี
 ยุเรนองให้มังคยอชวราชนัคคาคบเป็นพระมหาอุปราชาคองค้ใหม่
 อภิเศกกับราชนัคคาคบซึ่งเป็นบิดาของ พระเจ้าอังวะ อยู่ด้วยกันมาแต่
 แผ่นดินก่อน ครั้นมาถึงแผ่นดินพระเจ้าหงสาวดีนั้นทวยเรง พระ
 มหาอุปราชามีเมษะใหม่ จึงเกิดวิวาทถึงทวยคักกันกับบิดาของพระ
 เจ้าอังวะ นางไต่ความเจ็บแค้นพองไปดังขีตว่าถูกพระเจ้าหงสาวดี
 กับพระมหาอุปราชากดขี่ข่มเหง ฝ่ายพระเจ้าอังวะก็ทำนองจะมี
 เหตุเป็นอริกับพระเจ้าหงสาวดีองค้ใหม่มาแต่ก่อนอยู่ข้างแล้ว จึง
 เกลี้ยกล่อมพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่เขาเป็นพรรคพวกตั้งแขงเมืองชน
 แล้วแต่งทูตให้ไปชวนพระเจ้าแปร พระเจ้าคองอู พระเจ้าเชียงใหม่
 แลพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคินหุด ให้แขงเมืองต่อพระเจ้าหงสาวดีข้าง
 ครั้นนั้นพระเจ้าอังวะคงให้มาชักชวนสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
 ด้วยเหมือนกัน ฝ่ายพระเจ้าแปร พระเจ้าคองอู แลพระเจ้าเชียงใหม่
 ไม่เข้ากับพระเจ้าอังวะ ต่างจับทูตส่งไปถวายพระเจ้าหงสาวดี ๆ
 จึงให้เตรียมกองทัพหลวงจะเสด็จไปตีเมืองอังวะ แลสั่งให้พระเจ้า
 แปร พระเจ้าคองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคินหุด

แลพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพไปช่วยตีเมืองอังวะด้วยทั้ง
 ๕ องค์ ประสงค์จะพิชิตให้เห็นว่า ถ้าองค์ใดไปช่วยตามรับสั่งก็
 ยิงสามลูกก็ต่อพระเจ้าหงสาวดี ถ้าองค์ใดไม่ไปช่วยก็จะถือว่าป็น
 พวกพระเจ้าอังวะ เขาเป็นเหตุที่จะไปปราบปรามเสียด้วย ครั้น
 พระเจ้าแปร พระเจ้าตองอู พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงศรีสัตนา
 คนหุต ต่างยกกองทัพไปช่วยพระเจ้าหงสาวดีทันตามเวลากำหนด
 นั้น ส่วนกรุงศรีอยุธยาออกไปว่าจะให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จ
 ไปแทนพระองค์ แต่กองทัพไทยหาได้ยกไปตามเวลากำหนดไม่
 เมื่อพระเจ้าหงสาวดีจะยกกองทัพหลวงไปจากเมืองหงสาวดี ینگ
 ระวังสมเด็จพระนเรศวร ว่าบางทีจะอภัยคิดร้ายข้างหลัง จึงให้
 พระมหาอุปราชาคุมกองทัพอยู่รักษาพระนคร แลตรัสสั่งไว้ว่า
 ถ้าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพออกไป ให้คิดอ่านกำจัดเสียให้
 จงไว้

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ตั้งแต่ได้ทรงทราบว่าพระเจ้าอังวะ
 แขงเมืองต่อพระเจ้าหงสาวดี ก็เห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะต้องชวน
 ขวายให้เมืองไทยเป็นอิสระภาพ เพราะพระเจ้าหงสาวดีกับพระเจ้า
 อังวะคงจะต้องรบกัน ถ้าพระเจ้าหงสาวดีมีไชยชนะ สิ้นหัวทาง
 เมืองอังวะ ก็คงยกมาตีเมืองไทยตามทีตระเตรียมการไว้ ถ้าหาก
 พระเจ้าหงสาวดีแพ้พระเจ้าอังวะ ไทยเฉยอยู่ก็จะเสียโอกาสเปล่า
 ไม่เป็นประโยชน์อันใด ครั้นพระเจ้าหงสาวดีเกณฑ์กองทัพเข้ามา

ทรงพระดำริเห็นว่า เป็นที่ ^๑ จึงทูลอาสาสมเด็จพระราชาธิราชยก
กองทัพไป แต่เกลี้ยทรงจัดการเตรียมเสบียงให้ช้า ถ่วงเวลามา
จนเห็นว่าพระเจ้าหงษาวดีคงจะยกไปจากราชธานีแล้ว สมเด็จพระ
นเรศวรจึงเสด็จยกกองทัพหลวงออกจากเมืองพิษณุโลก เมื่อเดือน
๓ แรม ๖ ค่ำ ปีมแม พ. ศ. ๒๑๒๖ แล้วเดินกองทัพไปช้า ๆ จน
เดือน ๖ ขวัญ พ. ศ. ๒๑๒๗ จึงได้เสด็จไปตั้งเมืองแครง อันเป็น
หัวเมืองมอญที่ติดกับแดนไทย^๑ ความมุ่งหมายของสมเด็จพระ
นเรศวรที่ยกไปให้ช้าครั้งนั้น เห็นจะรอให้ใกล้ต่อเวลาที่พระเจ้า
หงษาวดีจะไปแพ้ญชนะศึกที่เมืองอังวะ ถ้าพระเจ้าหงษาวดีไป
แพ้ถึงพลาลงทางโน้นก็จะตีเมืองหงษาวดีซ้ำที่เดียว ถ้าหากพระ
เจ้าหงษาวดีไม่แพ้ก็จะคิดเอาแต่ครัวไทยที่ตกไปอยู่ในเมืองหงษาวดี
กลับมาเป็นกำลังทำการสงครามต่อไปข้างหน้า ดังจะปรากฏในเรื่อง
ราวต่อไป.

ฝ่ายข้างพระมหาอุปราชซึ่งอยู่รักษาเมืองหงษาวดี ก็คิดเป็น
กลอุบายให้พระยามอญ ๒ คน ซบพระยาเกียรติ คน ๑ พระยา

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพไปครั้งนั้น เพราะ
พระเจ้าหงษาวดีลวงว่าเมืองอังวะเป็นขบถ สมเด็จพระนเรศวรสำคัญว่าจริง จึงยกกอง
ทัพไปหมายจะไปช่วยพระเจ้าหงษาวดี แต่ในพงษาวดารพม่ากล่าวความตั้งบรรยายม
ว่าเมืองอังวะเป็นขบถจริง ๆ แต่สมเด็จพระนเรศวรเกลี้ยยกไปมิให้ทันกำหนด ข้าพเจ้า
พิเคราะห์ดูวันเดือนที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเห็นสมจริง จึงอนุวัติตาม
พงษาวดารพม่า.

ราม คน ๓ ซึ่งมีสัมภีพรคพวกอยู่ที่เมืองแครงมาก แลทำนอง
 จะเป็นผู้ที่คุ้นเคยกับสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ก่อน ให้เป็นข้า
 หลวงลงมาคอยรับสมเด็จพระนเรศวรที่เมืองแครง แลตรัสสั่งมา
 เป็นความลับว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพขึ้นไป ถ้าพระ
 มหายุทธาชชายกเขาคีทางข้างนำเมือโต ให้พระยาเกียรติ พระยา
 ราม คุณสัมภีพรคพวกเข้าตีกระหนาบกระบวนหลัง ช่วยกันกำจัด
 สมเด็จพระนเรศวรเสียให้จงได้ พระยาเกียรติ พระยาราม ลงมาถิง
 เมืองแครงมาชยาบความลับแก่พรคพวก มีพระมหาเถรคันฉ่อง
 ผู้เป็นอาจารย์เป็นต้น ขณะนั้นพวกมอญชาวเมืองแครงที่เกลียดชัง
 ชังพม่า เพราะถูกพม่ากดขี่มาแต่ก่อนมีเป็นอันมาก อยากจะ
 พ้นจากอำนาจพม่าอยู่เหมือนกับพวกมอญในหัวเมืองอื่นๆ แต่เมือง
 แครงอยู่ต่อแดนไทยในหนทางที่ไปมาถิงกัน ผู้คนพลเมืองคงจะ
 คุ้นเคยกับสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จผ่านไปมาอยู่แต่ก่อน เห็น
 จะมีคนนับถืออยู่มาก ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ เมื่อพวกมอญเมือง
 แครง มีพระมหาเถรคันฉ่องเป็นต้น ทราบว่าพระมหาอุปราชจะ
 ล่องลงเอาสมเด็จพระนเรศวรไปทำร้าย จึงเอาใจมาเข้าข้างสมเด็จพระ
 นเรศวร พวกนี้ว่ากล่าวห้ามปรามพระยาเกียรติ พระยาราม
 มิให้ช่วยพม่าตีควาย ครั้นสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองแครง
 ถิงพลับพลาประทับอยู่ที่ริมวัดพระมหาเถรคันฉ่อง แลเสด็จไปเยี่ยม
 เยียนโดยไต่ทรงคุ้นเคยมาแต่ก่อน พระมหาเถรคันฉ่องมีความ

สงสาร เห็นว่าเขาจะล่อลวงเขาไปทำร้าย จึงเตือนสมเด็จพระนเรศวรให้รู้พระองค์ แล้วไปเกลี้ยกล่อมพระยาเกยวดี พระยาราม ให้มาสามัคคี ทูลความจริงให้ทรงทราบแต่ต้นจนปลายทุกประการ.

สมเด็จพระนเรศวรทรงพระดำริเห็นว่า การเป็นอริกับเมืองหงสาวดีถึงเวลาที่ระต้องให้เป็นการเบ็ดเสร็จแล้ว จึงมีรับสั่งให้หาแม่ทัพนายกองมาประชุมพร้อมกัน แลในที่ประชุมนี้เข้าใจว่าคงไปวคท์ให้นิมนต์พระมหาเถรคันฉ่องกับพระสงฆ์มานั่งเป็นประธาน แลให้เรียกพระยาเกยวดี พระยาราม กับพวกมอญมาประชุมด้วย สมเด็จพระนเรศวรคำรัสเล่าเรื่องราวที่พระเจ้าหงษาวดีจะให้ล่อลวงไปทำร้ายให้ปรากฏแก่คนทั้งปวงแล้ว จึงทรงหลั่งน้ำลงเห็นแผ่นดินด้วยสุวรรณพิงคาร ประกาศแก่เทพดาต่อหน้าประชุมว่า ตั้งแต่วันนี้กรุงศรีอยุธยาขาดทางไมตรีกับกรุงหงษาวดี มิได้เป็นมิตรกันตั้งแต่ก่อนสืบไป เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิศรภาพที่เมืองแครงแล้วครั้งนั้น คำรัสตามพวกมอญชาวเมืองแครงว่าจะเข้าข้างไหน พวกมอญโดยมากยอมเข้ากับไทย สมเด็จพระนเรศวรจึงให้จับเจ้าเมืองกรมการพม่า แล้วเอาเมืองแครงเป็นที่ตั้งประชุมทัพ ครั้นจัดกองทัพพร้อมเสร็จก็เสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองแครงเมื่อเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ทรงไปยังเมืองหงษาวดี.

ฝ่ายพระมหากษัตริย์ทรงพระนคร ครั้นได้ข่าวว่าพระยา
 เกียรติ พระยาราม กลับไปเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร ก็ไม่
 กล้ายกกองทัพออกมาสังคักตักไว้ เป็นแต่ให้รักษาพระนคร
 ใหม่นั้นคง สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพข้ามแม่น้ำสโตงไป
 จนใกล้จะถึงเมืองหงสาวดี ก็ไปไต่ความว่าพระเจ้าหงสาวดีไปรบพุ่ง
 กับพระเจ้าอังวะถึงชนช้างกัน พระเจ้าหงสาวดีมีไชยชนะได้เมือง
 อังวะแล้ว จะยกกองทัพกลับคืนมาพระนคร สมเด็จพระนเรศวร
 ไม่สมคเน เห็นว่าจะตีเมืองหงสาวดีในคราวนั้นยังไม่ได้ จึงให้กอง
 ทပ်แยกย้ายกันเที่ยวออกพวกครัวไทย ที่พม่ากว่าคัตอนไปแต่ก่อน
 ให้รพยกลับบ้านเมือง แล้วพาครอบครัวกลับมากลัประมาณหมื่น
 เศษ ส่วนสมเด็จพระนเรศวรทรงคุมกองทัพหลวงยกตามครัวมา
 ช้างหลัง ครั้นพระมหากษัตริย์ทรงทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรให้เที่ยว
 กวาดครัวแล้วเลิกทัพกลับมาก็จักกองทัพให้สุภกรรมมาเป็นกอง
 นำ พระมหากษัตริย์เป็นกองหลวงยกติดตามสมเด็จพระนเรศวร
 มา กองนำมากันที่แม่น้ำสโตง สมเด็จพระนเรศวรเสด็จข้ามฟาก
 มาแล้ว ให้พวกครัวล่องน้ำมาก่อน ส่วนกองหลวงตั้งรอต่อสู้
 ขาคืออยู่ที่ริมแม่น้ำสโตง สุภกรรมมากองนำมาถึงท่าข้ามข้างฝั่ง
 ไน้พวกกองทัพไทยเอาขยับึง ก็ขยับึงต่อสู้กันอยู่ริมน้ำ แล
 แม่น้ำสโตงนั้นกว้างใหญ่นัก แรบยับึงที่พลทหารยังไม่ถึงฝั่งย
 กันถึง ๒ ฝ่าย สมเด็จพระนเรศวรทรงยิงพระแสงขยับึงกระบอก ๓

ยาว ๘ คืบ ถูกสรกรรมนายทัพหน้าของข้าศึกตายอยู่กัศอข้าง
 พวกรพลเห็นนายทัพตายก็พากันควั่นคว้าม เลิกทัพกลับไปทูล
 ความแก่พระมหาอุปราชซึ่งตามมาข้างหลัง พระมหาอุปราชเห็น
 ว่าจะคิดตามสมเด็จพระนเรศวรต่อไปไม่สมประสงค์ ก็เลิกทัพกลับ
 คืนไปกรุงหงสาวดี ส่วนสมเด็จพระนเรศวรข้ามพินแม่น้ำตองมา
 แล้ว ก็เดินกองทัพกลับมาได้โดยสะดวก แลพระแสงขันทอง
 ยิงถูกสรกรรมมาตายคั้งนั้น มีนามปรากฏว่า "พระแสงขันทอง
 แม่น้ำตอง" นัยในพระแสงธัญญารุขอันเป็นเครื่องราชูประโยค
 สำหรับแผ่นดิน สืบมาจนครายเท่าทุกวันนี้.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาถึงเมืองแครง ทรงพระ
 คำว่าพระมหาเดรคินล่องกับพระยาเกียรติ พระยาราม ได้มี
 อกุศลกรรมมาก จะใคร่ทรงยกย่องเกียรติยศให้สมควรแก่ความชอบ
 จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา พระมหาเดรคิน
 พระยารามอัญเชิญ ๒ ก็มีความยินดีพาพรรคพวกตามเสด็จเข้ามาด้วย
 เป็นอันมาก แลเมื่อเสด็จกลับมาจากเมืองแครงคั้งนั้น สมเด็จพระ
 พระนเรศวรทรงระแวงว่า ยางที่ข้าศึกยังจะยกกองทัพติดตามมา
 อีก ถ้าเสด็จกลับทางบ้านแม่ละเมา มีกองทัพของนันทสุรราช

๑ ในพงษาวดารพม่าไม่กล่าวถึงเรื่องพระยาเกียรติ พระยาราม แล้วครั้งนั้นพระมหา
 อุปราชตามเข้ามาจนถึงกรุง ฯ มาแต่ไทยกลับไป ข้าพเจ้าเห็นว่าความจริงจะเป็นอย่าง
 กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร แต่ครั้นที่ต้อนรับเข้ามาในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า
 ครั้นมอญ ข้าพเจ้าเชื่อว่าที่จริงนั้นครั้นไทย พระเจ้าจะเอามาเป็นกำลังช่วยรบต่อไป.

สังครามที่ มา ตั้งอยู่เมืองกำแพงเพชรสถก้อยู่ข้างน้ำจะรวมฝั่งลำปาก
 จงรับสั่งให้พระยาเกษมรศ พระยาราม นำทัพเดินผ่านหัวเมืองมอญ
 ลงมาข้างใต้ มาเข้าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ตรงมากรุงศรี
 อโยธยา เหตุการณ์ทั้งปวงให้สมเด็จพระราชาธิบดีทราบทุก
 ประการ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็พระราชทานม้าเห็นจ
 รางวัลแก่พวกมอญที่สามีกกิต ทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องให้เป็น
 ที่พระสังฆราชา แลให้พระยาเกษมรศ พระยาราม มีตำแหน่ง
 ยศใต้พระราชทานพานทอง คอยคุมมอญที่เข้ามาด้วย ให้ตั้ง
 บ้านเรือนที่ริมวัดขมิ้น วัดชนแดน ใกล้วังของสมเด็จพระนเรศวร
 ในกรุงศรีอยุธยา นั้น แลแล้วทรงมอบการทั้งปวงที่จะตระเตรียม
 ต่อสู้ข้าศึก ให้สมเด็จพระนเรศวรทรงบังคับบัญชาสิทธิขาดแต่
 นั้นมา.

ฝ่ายข้างเมืองเหนือ ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกอง
 ทัพไปยังไม่ทันถึงเมืองแครง พวกไทยใหญ่ซึ่งพม่าเกณฑ์เข้า

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระอริยวงศ์ ที่
 สมเด็จพระสังฆราช คู่กับสมเด็จพระวันรัตน์ ขอนี้สมเด็จพระมหาสมณะทรงพระดำริห์
 ว่าจะเป็นความจริงไม่ได้ เพราะพระมหาเถรคันฉ่องเพิ่งเข้ามาใหม่ ไม่รู้การงานบ้านเมือง
 แม้แต่ภาษาไทยก็ยังไม่รู้ จะเป็นพระสังฆราชว่าการคณะสงฆ์อย่างไรได้ ที่จริงเห็นจะ
 เป็นแต่พระราชาคณะ ครั้งนั้นเรียกว่า “พระสังฆราชา” จึงทำให้ผู้แต่งหนังสือ
 พระราชพงษาวดารเข้าใจไปว่าเป็นสมเด็จพระสังฆราช.

มาทำทางพากันหลบหนีมาทางควนออกพวก ๑ นั้นทูลราชสังครำให้ไปทูลแก่สมเด็จพระนเรศวร จึงมีรับสั่งมายังผู้รักษาเมืองพิศณุโลกให้กักด่านทางไว้ อย่าให้พวกไทยใหญ่หนีไปเข้าเขตแดนกรุงศรีสัตนาคณหุตได้ ด้วยในเวลานั้นการภายนอกไทยยังไม่ขาดไมตรีกับพม่า แต่พวกไทยใหญ่ที่หนีครั้งนั้นหาได้ไปทางเมืองศรีสัตนาคณหุตไม่ หนีตรงมาขออาศัยอยู่ในแขวงเมืองพิศณุโลก สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบจึงมีรับสั่งมาว่าให้รับพวกไทยใหญ่ไว้ นั้นทูลราชสังครำให้ไปขอตัวพวกไทยใหญ่ ผู้รักษาเมืองพิศณุโลกคอยว่ายังส่งให้ไม่ได้ ด้วยสมเด็จพระนเรศวรยังเสด็จไม่อยู่ ขอให้รอไว้จนเสด็จกลับมาก่อน ทำนองในระหว่างนั้นพวกไทยใหญ่ที่ถูกพม่าบังคับขยี้จนขาดความเดือดร้อนพากันหนีมาอาศัยอยู่ที่เมืองพิศณุโลกมากขึ้น ครั้นนั้นทูลราชสังครำทราบก็คิดว่าสมเด็จพระนเรศวรไปกวาดครอบครวัมาจากเมืองหงสาวดี เห็นท่วงที่เป็นศัตรูผิดสังเกต จึงมีหนังสือมายังผู้รักษาเมืองพิศณุโลกว่า ให้ส่งพวกไทยใหญ่มาให้โดยเร็ว ถ้าไม่ส่งมาจะจับเอาไทยที่เมืองกำแพงเพชรเป็นตัวจํานำแทนพวกไทยใหญ่ พอสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยาได้ ทรงทราบความอนันตริบเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก ให้มีหนังสือรับสั่งตอบไปยังนั้นทูลราชสังครำว่า ธรรมดาพระมหากษัตริย์ราชาผู้เป็นอิสระ ถ้าไพร่หนีร้อนมาพึ่งพระบารมีแล้วก็ต้องรับไว้

ไม่มีเยี่ยงอย่าง ในราชประเพณีที่จะส่งคนตัวไปไว้ให้ต้องรับทักข์
โทษภัย ครั้นหนังสือไปแล้วจึงทรงเกณฑ์กำลังหัวเมืองเหนือ
ให้พระยาไชยบูรณ์กับขุนพระศรีคุมทัพนำ แล้วเสด็จยกกองทัพ
หลวงตามไปเมืองกำแพงเพชร.

ฝ่ายนั้นท้าวราชสังคราเมื่อได้รบหนังสือรบสั่งสมเด็จพระนเร-
ศวร ก็ทราบเป็นแน่ว่าไทยตั้งแขมเมืองต่อพระเจ้าหงสาวดี เห็นว่า
ตัวเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองไทย กำลังไม่พอที่จะต่อสู้ได้ ก็ให้
เลิกทัพไปจากเมืองกำแพงเพชร กองทัพพระยาไชยบูรณ์ ขุน
พระศรี ยกไปถึงเมืองกำแพงเพชรได้ความว่านั้นท้าวราชสังครา
ล่าทัพกลับไปแล้วกรีบบกติดตามไป แลครั้งนั้นตัวนายพวกลไทย
ใหญ่ที่ยังทำการอยู่กับพม่า คือเจ้าฟ้าเมืองจ้ เจ้าฟ้าเมืองดองแ
ใหม่ แลเจ้าเมืองขึ้นอีกหลายคน พาพวกลไทยใหญ่เข้ามาสามีกัก
ค่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นอันมาก ช่วยติดตามคักกองทัพพม่า
ด้วย พระยาไชยบูรณ์กับขุนพระศรีตามไปทันกองทัพพม่าที่
ค่ายลแม่ระกา นั้นท้าวราชสังคราต่อสู้ไว้รบพุ่งกันเป็น
สามารถ ถึงตัวนายทัพทั้ง ๒ ฝ่ายได้ชนช้างกัน พม่าสู้ไม่
ไหวก็แตกหนี กองทัพไทยติดตามไปจนสุดแดนแล้วจึงกลับคืนมา.

๑ ชื่อ ๒ คนนี้ เรียกตามหนังสือพระราชพงษาวดาร เข้าใจว่า พระไชยบุรี
กับพระศรีอมรตัน ที่เคยเป็นนายทัพนำครั้งรบเขมรนั่นเอง คงจะได้เป็นนายทหาร
คู่พระไทยต่อมา.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรรับสั่งให้เกณฑ์กำลังหัวเมืองเหนือไป
 รบนั้นทศราชสังครา ครั้นนั้น พระยาสุวรรณคโลก พระยาพิไชย
 เห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรมีพลน้อย ที่ไหนจะตั้งแขวงเมืองต่อสู้
 พระเจ้าหงสาวดีได้ ก็คิดจะเอาตัวรอดจึงไม่ยกกองทัพไปตามรับสั่ง
 แล้วจะเกณฑ์ไพร่พลทั้ง ๒ เมืองไปรวมกันตั้งมั่นรักษาเมืองสุวรรณ
 คโลกไว้ กรมการคนใดที่ยังซื่อตรงต่อสมเด็จพระนเรศวรไม่เป็น
 ขบถด้วยก็จับเอาตัวจำเสี้ยมหมด ด้วยเชื่อว่าเมืองสุวรรณคโลก
 มีข้อมปรากฏการณ์คง คงจะรักษาเมืองไว้รอท่ากองทัพเมือง
 หงสาวดี ฤ็เมืองเชียงใหม่ยกมาช่วยได้ สมเด็จพระนเรศวรทรง
 ทราบว่า พระยาสุวรรณคโลก พระยาพิไชย เป็นขบถ
 ก็ให้รวบรวมกองทัพซึ่งยกไปคิดตามนั้นทศราชสังครา ครั้นนั้น
 พร้อมกันที่เมืองตาก แล้วยกมาทางบ้านค่านลานหอย ครั้น
 มาถึงเมืองสุโขทัยให้ตั้งพลับพลาประทับที่ข้างวัดศรีชุม ทรง
 พระคำริห์ว่าไทยยังไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ที่ยังกลัวพระเจ้า
 หงสาวดีมากนัก จึงให้ตั้งพิธีศรีษะปานกาล ตกน้ำกระพิง
 โปยศรีซึ่งนับถือกันว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ครั้นสมเด็จพระร่วงมาทำน้ำ
 พระพิพัฒน์สัตยา ให้นายทัพนายกองตลอดจนไพร่พลถือน้ำ ทำ
 สัตยสัตย์สัญญาว่าจะต่อสู้ข้าศึกกับบ้านเมืองไทยให้เป็นอิศรภาพให้จงได้
 แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองสุวรรณคโลกให้ตั้งล้อมเมือง
 ไว้ มีรับสั่งให้ข้าหลวงเข้าไปร้องบอกพระยาทั้ง ๒ ว่าให้ออกมาสาร

ภาพรั้งผิดเสียโดยคี่ จะทรงพระกรณายกโทษให้ พระยาทั้ง ๒
 ก็ไม่เชื่อฟัง กตัญญูให้เอาตัวกรมการที่มึนความซื่อสัตย์ตักคี่ตะโยน
 ออกมาให้ฆ่าหลวง สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้
 กองทัพเข้าตีเมืองสวรรคโลกทางบ้านเหนือ แลบ้านตวันตกพร้อม
 กันหมายจะเข้าทางประตูสามเกิดประตู (เตา) หม้อ ประตูสุพาน
 จันทร์ก็เข้าไม่ได้ ด้วยเมืองสวรรคโลกล้อมปราการล้วนทำด้วย
 ศิลาแลงแลถมเชิงเทินทำสนามเพลาะรักษาเมืองมั่นคงนัก จึงย้าย
 มาตั้งข้างบ้านใต้ ให้พระยาไชยบูรณ์ หลวงธรรมไตรโลก
 ขุนราชวินทร์ ขุนอินทรเทศ คุมพลเข้าปล้นเมือง ทางบ้าน
 ประตูคอนแหลมอีกครั้ง ๑ ก็เข้าไม่ได้ จึงมีรับสั่งให้ตั้งค่ายประชิด
 แล้วปลูกหอรบให้สูงเท่ากำแพงเมือง เอาปืนขึ้นตั้งยิงกายิงพวก
 รักษาหน้าที่พระตำบ่อสาบ แล้วให้เข้าเผาประตูคอนแหลมข้างบ้าน
 ใต้ทำลายลง กองทัพสมเด็จพระนเรศวรก็เข้าเมืองได้ จับได้ตัว
 พระยาสวรรคโลก พระยาพิไชย มีรับสั่งให้ประหารชีวิตครเสีย
 ทั้ง ๒ คน แล้วให้กวาดต้อนผู้คนพลเมืองทั้งเมืองสวรรคโลกแล
 เมืองพิไชยลงมาตั้งเมืองพิศณุโลกจนสิ้นเชิง.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงมาตั้งเมืองพิศณุโลกแล้ว ให้
 ขุนอินทรเทศกุมกองทัพไปสืบข่าวราชการถึงปลายแดนเมืองเชียง
 ใหม่ ได้ความมาว่าพระเจ้าหงษาวดีให้เกณฑ์กองทัพจะยกมาตี
 กรุงศรีอยุธยาในระแวกแลงบนัน ทรงพระดำริเห็นว่าหัวเมืองเหนือ

ยับเยินเสียมากแล้ว ด้วยผู้คนที่ต้องระส่ำระสายมาหลายคราว
 ถ้ามักศึกษาวาดมาอย่างคราวก่อนเห็นจะต่อสู้อีกหาไว้ไม่ได้ ด้วย
 ผู้คนนรยบาลที่ยังกลัวพระเจ้าหงษาวดีมากนัก กรุงศรีอยุธยาเล่า
 กำลังก็ยังน้อยเหมือนกัน ด้วยถูกพระเจ้าหงษาวดีกวาดต้อนเอาผู้
 คนชาวพระนครไปเสียเป็นอันมาก ได้ผู้คนคืนมายังไม่เท่าไร
 การที่จะต่อสู้อีกหงษาวดีต่อไปจำเป็นจะต้องรวมกำลังไว้แต่ที่กรุงศรี
 อยุธยา เขาเป็นพันธมิตรต่อสุโขทัยแต่แห่งเดียว จึงจะต่อสู้โค่นก
 ด้วกรุงศรีอยุธยาผู้มีทมิฬคงกบขัน แล้วอยู่ใกล้ทะเล มีทางที่
 จะหาเครื่องสาตราวุธแลเสบียงอาหารเพิ่มเติมได้ง่าย ทรงพระ
 คำนึงถึงนี้ จึงให้กวาดต้อนผู้คนหัวเมืองเหนือที่พลลงมายังกรุง
 ศรีอยุธยา ทงหัวเมืองเหนือให้ร้างเสียคราว ๑ สมเด็จพระนเร
 ศวรก็เสด็จลงมาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาแต่ในบวช พ. ศ. ๒๑๒๗ นน.

สงครามครั้งที่ ๒ ศึกรบพระยาพลิมที่เมืองสุพรรณ
 ปีวอก พ.ศ. ๒๑๒๗

สมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพของเมืองไทย เมื่อ
 เดือน ๖ ปีวอก รัตนศักราช ๙๔๖ พ.ศ. ๒๑๒๗ ทัพไชยรยาย
 มาแล้ว ในยี่นนั้นเองต่อมาอีก ๗ เดือนกองทัพหงษาวดีก็ยกเข้ามา
 คุกเมืองไทย เรื่องราวการสงครามคราวนั้นปรากฏว่า เมื่อพระ
 เจ้าหงษาวดีนั้นทวยเรงยกกองทัพกลับจากเมืองอังวะมาลงกรุงหงษาว
 ด้ ทัพที่ทรงทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรยกกองทัพออกไปกวาดต้อน
 เขาควัวไทยกลับมา แล้วมารบพุ่งชัยไล่นั้นที่สุรราชสังครำออกไป
 จากเมืองไทย เห็นว่าไทยตั้งแขงเมืองเปนแน่แล้ว ก็ให้เกณฑ์
 กองทัพจะให้มาตีกรุงศรีอยุธยา.

เวลานั้นพระเจ้าหงษาวดีทรงพระดำริหว่า ไทยเสียบ้าน
 เมืองมาไม่ช้านัก ผู้คนพลเมืองที่จะเป็นกำลังต่อสู้มีน้อยกว่า
 แต่ก่อน ไม่จำเป็นยกกองทัพใหญ่เข้ามามากมายหลายทัพ
 เหมือนอย่างกรุงพระเจ้าหงษาวดีเคยเรงนอง ก็คงพอจะตีกรุงศรี
 อยุธยาได้ จึงคิดระดมท้าวให้ยกเข้ามาเป็น ๒ ทางพร้อม
 กัน ประสงค์จะให้ไทยละล้าละลังในการที่จะต่อสู้ในครั้งนั้น ให้
 พระยาพลิมผู้เป็นพระเจ้าอาว์ของพระเจ้าหงษาวดีคุมกองทัพ มี

จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทาง ๑
 ให้พระเจ้าเชียงใหม่มังนรธาช่อราชอนุชายกกองทัพยกทัพเรือเมือง
 เชียงใหม่จำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ลงมาทางข้างเหนืออีกทาง ๑ ให้
 มาสมทบกันตีกรุงศรีอยุธยาให้จงได้.

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา ครั้นสมเด็จพระนเรศวรทรงเตรียม
 การคอกทำศึกอยู่แล้ว ให้กองทัพออกไปคอยสืบสวนอยู่
 ทุกทางทว่าศึกจะยกมา ครั้นทรงทราบว่าข้าศึกจะยกมาเป็น
 ๒ ทาง จึงให้เตรียมการต่อสู้ ให้จัดพลอาสาหัวเมืองฝ่าย
 เหนือเป็นทัพยกทัพ ๑ มีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาสุโขทัย
 เป็นนายทัพ แล้วจัดพลอาสาในกรุง ๗ เป็นกองทัพเรืออีกทัพ ๓
 ให้พระยาจักรีเป็นนายทัพ พระยาพระคลังเป็นนายรบตรี ทั้ง ๒ ทัพ
 นั้นเตรียมไว้สำหรับจะให้ไปรบพุ่งข้าศึกถึงทอนโตโดยเร็ว แล้วสั่งให้
 ขนย้ายท่าลายเสบียงอาหารในหนทางทว่าศึกจะยกมาเสียดัง ๒ ทาง
 แล้วให้ทอนคนเข้าพระนคร เตรียมรักษาข้อมปราการเป็นสามารถ.

กองทัพหงษาวดียกเข้ามาครั้งนี้ จะเป็นด้วยคิดประมาทไทย
 ฤาเป็นด้วยพระยาพลิมกับพระเจ้าเชียงใหม่ฝ่ายใด ทำผิดนึกหมาย
 กล้วยโคอย่างหนึ่ง จึงยกเข้ามาหาพร้อมกันไม่ ในเดือนอ้าย
 กองพระยาพลิมยกเข้ามาในแดนไทยทางเมืองกาญจนบุรีแต่ทัพ
 เดียว สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบก็เห็นได้ที แต่เวลานั้น
 น้ำลดยังไม่ถึงที่ น้ำในแม่น้ำลำคลองมีมาก แต่ทางขกแผ่นดิน

ยังเข้ยก จะเดินกองทัพยังไม่สรวก จึงมีรับสั่งให้พระยาจักรี
ยกกองทัพเรือออกไปรักษาเมืองสุพรรณบุรี ตานทานข้าศึกไว้พลาง
กองทัพพระยาพลิมยกเข้ามาหาหมายจะเอาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่มั่น
ถูกกองทัพเรือพระยาจักรีเอาปืนใหญ่ยิง ทนอยู่ไม่ไหวก็ถอย
กลับไปยังอภัยนคอนที่เขาพระยาแมน คอยฟังข่าวกองทัพ
พระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่นั่น ครั้นถึงเดือน ๒ ค่ำ สมเด็จพระ
พระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จโดยกระบวนเรือจากกรุง
ศรีอยุธยา ไปทำพิธีเหยียบชิงไชยภูมิพื้นไม้ขมิ้นนามที่ตำบล
ลุมพลี แล้วเสด็จไปประทับที่ (ป่าโมก) แขวงเมืองวิเศษไชย
ชาญ อันเป็นที่ประชุมพล โปรดให้เจ้าพระยาสุโขทัยคุมกอง
ทัพยกเมืองเห็นขยกลงไปตั้งกองทัพพระยาพลิมซึ่งตั้งอยู่ที่
เขาพระยาแมน แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามไปตั้งอยู่ที่ตำบล
สามชนอนแขวงเมืองสุพรรณบุรี เจ้าพระยาสุโขทัยยกไปตั้งเขา
พระยาแมน ใ้รบพุ่งกับกองทัพหน้าของพระยาพลิม ตั้งกองทัพ
พม่าแตกพ่ายไป ฝ่ายพระยาพลิมเวลานั้นเข้ามาเมืองไม่ได้
สมหมาย ต้องออกไปตั้งอยู่กลางคณชัตสันเสียบียงอาหาร ฟัง
ข่าวทัพพระเจ้าเชียงใหม่ก็ไม่ได้ความ ทำนองจะอธิกรวนรอยอยู่แล้ว

๑ เมืองวิเศษไชยชาญ คือเมืองอ่างทองเก่า ตั้งอยู่ลำแม่น้ำน้อย เข้าใจว่าเวลานั้น
ยังเป็นแขวงกรุง ฯ ทั้งตั้งเป็นเมืองเมื่อสมเด็จพระนเรศวรชนะศึกหงสาวดี จึงเรียก
ว่าเมืองวิเศษไชยชาญ เพราะเป็นที่ประชุมทัพแต่ครั้งนี้เป็นต้นไป.

พอรู้ว่ากองทัพหน้าแตกก็ไม่ใ้คิดจะต่อสู้ รั้งถอยหนีกลับไป เจ้า
พระยาสุโขทัยไทยได้ที่ที่รบติดตามทัพฆ่าไปจนปลายแควนเมืองกาญ-
จนบุรี จับได้ (นายกองชื่อ) ฉางชวี แล้วข้างม้ามาถวาย
เป็นอันมาก.

กองทัพพระยาพลสัมหนักไปต่อสู้ ๑๕ วัน กองทัพพระเจ้าเชียงใหม่
ใหม่ก็ยกลงมาถึงเมืองไชยนาทในแรมเดือนยนั้น ด้วยหัวเมือง
เห็นอรรถอยู่ทุกเมืองจึงกลัววามาแล้ว ไม่มีผู้ใดต่อสู้ กองทัพ
เมืองเชียงใหม่ก็ยกลงมาได้ โดยสะดวกทั้งทัพยกทัพเรือ พระเจ้า
เชียงใหม่ตั้งอยู่ที่เมืองไชยนาท ไม่ทราบวากองทัพพระยาพลสัม
หนักถอยหนีไปแล้ว จึงให้ไชยระกยอสุแลนั้นทกยอทางยกกองทัพ
นำจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ลงมาตั้งที่ปากน้ำบางพุทรา แขวงเมืองพรหม
ใหม่มาด้วยสวนคิดอ่านนัดกำหนดกับพระยาพลสัมที่จะยกเข้ามาตีกรุงฯ
ให้พร้อมกัน.

สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบวากองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ยก
ลงมา ก็เสด็จยกกองทัพหลวงไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ตั้ง
ทัพหลวงที่บ้านชะโงกแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ แล้วให้พระราช
มนุเป็นนายทัพ ขุนราชเทชะ เป็นยกรบมิตร คุมกกองทัพนำ
จำนวนทหารมา ๒๐๐ พลรบ ๓,๐๐๐ ยกขึ้นไปตีกองทัพหน้าของข้าศึก
ที่ปากน้ำบางพุทรา พระราชมนุกับขุนรามเคชะยกขึ้นไปถึง เห็น
ว่าจำนวนพลในกองทัพของตนน้อยกว่าข้าศึกมากนัก จึงคิดเป็นถล

อบายชู้มกองทัพไว้ในป่า แล้วแต่งกองโจรเที่ยวคอยฆ่าฟันชาศึก
 ที่เที่ยวลวาทหาเสียบงอาหาร แลคอยแย่งชิงฆ่าพาหนะมิให้เอา
 ไปเลี้ยงห่านค่ายใหญ่ได้ ถ้าชาศึกมาตามจับเห็นมากก็หลบเลี้ยง
 ไปเสียบ้วยชานาญทองที่ถว้ชาศึก ครั้นเห็นชาศึกเผือกก็ยกเข้า
 ปล้นทัพมิให้ชาศึกอยู่เป็นปรกติได้ นายทัพนำชาศึกตั้งอยู่ไม่ได้
 ก็ต้องถอยทัพกลับไปเมืองไชยนาท พอพระเจ้าเชียงใหม่ได้ข่าว
 ว่ากองทัพพระยาพิลิมซึ่งยกมาทางค่านพระเจดีย์สามองค์ เสียบ
 ที่ไทยถอยหนีกลับไปแล้ว พระเจ้าเชียงใหม่เห็นจะทำการต่อไป
 ไม่สำเร็จก็เลิกทัพกลับไป

สงครามครั้งที่ ๗ คราวรบพระเจ้าเชียงใหม่ที่บ้านสระเกษ
ปีระกา พ.ศ. ๒๑๒๘

สงครามครั้งนี้ แท้เป็นเรื่องเบียดเบียนกันของสงครามครั้งที่ ๘
ที่ต่อกันไป แต่เพราะรบพุ่งกันเป็นตอนหนึ่งต่างหาก แล้วหยุด
กันไปเสียคราวหนึ่ง จึงได้นับว่าเป็นการสงครามคราวหนึ่งต่างหาก
เริ่มเรื่องตั้งแต่พระยาพลิมกับพระเจ้าเชียงใหม่มาเสียที่ไทยต้องล่า
ทัพกลับไปเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๗ ดังบรรยายมาแล้ว พระเจ้า
หงสาวดีก็ทรงทราบก็ชดเคืองพระเจ้าเชียงใหม่ ว่าเพราะพระเจ้า
เชียงใหม่เฉื่อยช้าเสีย ยกลงมาไม่ทันกำหนดพระยาพลิมจึงเสียที่
จึงมีรับสั่งให้พระยาอภัยคามินี กษัตริย์แซกยอต่างแลสมีงโยค
ราชเข็นข้าหลวงเข้ามาถ้ำกษัตริย์ของทัพพระเจ้าเชียงใหม่ ซึ่งยังมี
อยู่เมืองกำแพงเพชร ให้ลงมาทำการแก้ตัวใหม่ ยังมีให้
กลับไปบ้านเมือง พระเจ้าเชียงใหม่กลัวพระเจ้าหงสาวดี
ก็ยกกองทัพกลับไปตั้งอยู่เมืองนครสวรรค์ในเดือน ๔ ปี
พ.ศ. ๒๑๒๗ นั้น.

ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีทรงพระดำริเห็นว่า ที่คิดว่าไทยจะไม่สู้
รบได้แข็งแรงอย่างแต่ก่อนนั้นผิดไปแล้ว จำจะต้องยกกองทัพ

ทัพใหญ่เข้ามาเหมือนเมือครั้งพระเจ้าหงษาวดีบรมอง จึงจะคเอา
 กรุงศรีอยุธยาได้ เวลานั้นความทราบถึงกรุงหงษาวดีว่าไทยทง
 หวังเมืองเหนือเสียหมด รวบรวมเอากำลังลงมาตั้งรักษาแต่กรุงศรี
 อยุธยาแห่งเดียว พระเจ้าหงษาวดีจึงดำรัสสั่งให้พระมหาอุปราช
 คมกองทัพมีจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ เข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร
 แต่เดือน ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๒๗ ให้ไพร่พลทำนาในท้องที่หัวเมือง
 เหนือ ตระเตรียมเสบียงอาหารไว้สำหรับกองทัพใหญ่ ซึ่งพระเจ้า
 หงษาวดีจะเสด็จยกมาเองในระแวงข้างปลายปีระกา ให้พระเจ้า
 เชียงใหม่ลงมาตั้งขีตคาทัพถึงหัวเมืองต่อแขวงจังหวัดกรุง ฯ คอย
 รบกวอนอย่าให้ไทยเป็นอันทำไรไถนาได้ ในนั้น โดยประสังข์จะ
 ให้เสบียงอาหารข้างกรุงศรีอยุธยาเขายาง เวลามาถึงมพระนคร
 จะได้เกิดคอคอยากโดยเร็ว พระเจ้าเชียงใหม่จึงยกกรมทัพยก
 ทัพเรือรวมจำนวนพล ๑๐๐,๐๐๐ ให้พระยาเชียงแสนเป็นนาย
 ทัพหน้า พระเจ้าเชียงใหม่คุมทัพหลวงลงมาจากเมืองนครสวรรค์
 ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อได้ข่าวว่ากองทัพเมืองเชียง
 ใหม่สมทบกับกองทัพเมืองหงษาวดียกลงมาทางข้างเหนือ แต่
 แรกสมเด็จพระนเรศวรทรงสำคัญว่า ข้าศึกหมายจะลงมาตี
 กรุงศรีอยุธยาในต้นปีระกา นั้น ทรงพระดำริเห็นว่าข้าศึกยกมา

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า จำนวนพลของพระเจ้าเชียงใหม่ ๑๐๐,๐๐๐ เห็น
 ว่าจะมีมากเกินไป.

พร้อมกันเป็นทัพใหญ่ ทัพพลมากนัก จะออกไปต่อตีกลางทาง เห็นจะไม่ถนัด จึงให้ท่อนผู้คนเข้ามาไว้ในกรุง ฯ เตรียมการ รักษาพระนครเป็นสามารถ พระเจ้าเชียงใหม่เห็นผู้คนตามหัวเมือง ในมณฑลราชธานีเขายาง ไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็ยกกองทัพล่วงเลยลงมาตั้งบ้านสระเกษในแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ (อยู่ที่บ้านไทรโยหน้อยหนึ่ง) แล้วแต่งกองอาสาให้แยกย้ายกันไป เทียวไล่ขับเข็ญภุมราษฎรตามแขวงจังหวัดกรุง ฯ เพื่อจะมีให้ทำไร่นาได้ เจ้าเมืองพะเยาคุมทัพม้ากองอาสาล่วงเข้ามาเผาบ้านเรือนราษฎรจนถึงสะพานเผาเข้าในเขตรกรุง ฯ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบ ก็รีบเสด็จมณฑลทหารออกไปกับสมเด็จพระเอกาทศรถ เคารบพุ่งเข้าศึกถึงคลมขอน เจ้าเมืองพะเยาตายในทัพ พวกไพร่พลที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีไป ท่านองสมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงทราบความจากคำให้การของพวกเสลยที่จับได้ในคราวนั้น ว่าความคิดของข้าศึกจะทำสงครามเป็นการแรมยั้งกล่าวมา ทรงพระดำริเห็นว่าจะต้องตีกองทัพพระเจ้าเชียงใหม่ให้ถอยไปเสียจึงจะไม่เสียเปรียบข้าศึก จึงทูลความแก่สมเด็จพระราชาธิบดีฯ ทรงเห็นชอบด้วยแล้ว ก็ให้จัดกองทัพยกทัพเรือนี่จำนวนพล ๘๐,๐๐๐ ให้ไปตั้งประชุมพลที่ทุ่งลุมพลี.

ในเวลาเมื่อกำลังรวบรวมไพร่พลจัดกองทัพอยู่นั้น ได้ข่าวลงมาถึงสมเด็จพระนเรศวรว่า มีพวกกองอาสาเมืองเชียงใหม่

ยกลงมาเที่ยวไล่จับจับคนจนถึงย่านป่าโมกอีกทาง ๑ พอได้ทรง
 ทราบก็รีบเสด็จโดยกระบวนเรือเร็วไปก็สมเด็จพะเอกาทศรถแล
 ข้าราชการทักษาพระองค์ในทันทีนั้น พอเสด็จไปตั้งค่ายป่าโมก
 น้อยก็พมืองทัพสระเนนทัพซึ่งพระเจ้าเชียงใหม่ให้ก่ผล ๕,๐๐๐ ยก
 ลงมาเที่ยววังแกวราษฎร์ทางเมืองวิเศษไชยชาญ จึงรีบสั่งให้
 เทียบเรือเข้าข้างฝั่ง สมเด็จพระนเรศวรก็สมเด็จพะเอกาทศรถ
 เสด็จขึ้นบกยกพลเข้าโจมตีทัพข้าศึกรบพุ่งกันเป็นสามารภ ครั้น
 สมเด็จพระนเรศวรทรงยิงพระแสงปืนถูกนายทัพเชียงใหม่ตายคน ๑
 ข้าศึกถ้านทานไม้ไผ่ก็แตกหนีกลับขึ้นไปข้างเหนือ พวกพลอาสา
 ต่างแล่นไล่ติดตามขึ้นไป จนประทะกองทัพพระยาเชียงใหม่แสนทัพ
 นำของพระเจ้าเชียงใหม่ ซึ่งยกตามลงมากรบพุ่งกัน พวกกอง
 อาสาอันยกกว่า ถ้านทานไม้ไผ่ด้วยร่าดอย พวกเชียงใหม่ก็
 ไล่ติดตามลงมา สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทราบว่าข้าศึกได้ประชิด
 กองอาสาลงมา เกรงจะกลับลงเรือไม่ทัน จึงให้เลื่อนเรือพระที่นั่ง
 ก็เรือที่มิอยู่ในกระบวนเสด็จขึ้นไปรายลำอยู่ข้างเหนือปากคลอง
 ป่าโมกน้อย พอข้าศึกไล่กองอาสามาถึงนั้นก็ให้เอาปืนใหญ่ขึ้น
 ระดมยิงข้าศึกขึ้นไปจากในเรือ ฝ่ายข้าศึกเห็นทัพเรือไทยขึ้น
 ไปช่วยกัน ก็ละพวกอาสาสามารถพุ่งก็ทัพเรือ ข้าศึกตั้งรว
 ยบนตลิ่งยิงปืนตอบโต้กับทัพเรือ สมเด็จพระนเรศวรก็สมเด็จ
 พะเอกาทศรถต่างทรงพระแสงปืนนกลบยิงข้าศึกไปแต่เรือพระ

ที่นั่งด้วยพลทหารทั้งปวง แลครั้งนั้นรบกัณโกล์ ๆ ผู้คนถูก
 ยืนจับช่วยล้มตายลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่สมเด็จพระนเรศวร
 กับสมเด็จพระเอกาทศรถหาต้องอาวุธข้าศึกไม่ รบกัณอยู่จนกอง
 ทักษิณซึ่งยกไปจากกรุง ๆ ตามขึ้นไปถึงเข้าช่วยรบพุ่ง กองทัพ
 พระยาเชียงใหม่แล่นก็ดอยหนีกลับไปข้างเหนือ สมเด็จพระนเรศวร
 จึงรบสังโหรวรรวมกองทัพทั้งปวงตั้งอยู่ที่ตำบลป่าโมกนั้น

ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ตั้งอยู่ที่บ้านสระเกษ ทราบว่าสมเด็จพระ
 นเรศวรยกกองทัพขึ้นไปตั้งกองสระเรณันท์สุแตก แลรบพุ่ง
 กองทัพพระยาเชียงใหม่ต้องดอยหนีไป คิดว่าสมเด็จพระนเรศวร
 คงจะยกกองทัพตามขึ้นไป จึงปรึกษาแม่ทัพนายกองทั้งปวง
 เห็นพร้อมกันว่า ควรจะยกกำลังเป็นกองทัพใหญ่ซึ่งลงมาตีไทย
 เสียก่อน อย่าให้ทัพขึ้นไปขจรกึ่งจะได้เปรียบในเชิงสงคราม
 พระเจ้าเชียงใหม่จึงให้จัดกองทัพ ให้พระยาเชียงใหม่กับพระยา
 สระเรณันท์สุทำการแก้ตัวเป็นทัพนำคุมพล ๑๕,๐๐๐ กองทัพหลวง
 ของพระเจ้าเชียงใหม่มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ กำหนดฤกษ์จะยกลงมา
 ในเดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๒๘.

ขณะเมื่อพระเจ้าเชียงใหม่เตรียมทัพจะยกลงมาขึ้น กองทัพ
 สมเด็จพระนเรศวรประชุมพร้อมกันอยู่ที่ป่าโมก ทรงพระดำริห์
 ว่ากองทัพพระยาเชียงใหม่เป็นแต่ดอยหนีไปมิได้แตกยับเยิน น่า
 จะไปหากำลังเพิ่มเติมยกลงมาอีก แต่เหตุไหนหายไปหลายวันไม่

ยกลงมา ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่จะคิดเป็นอุบายการศึกสักอย่าง
 ใดอย่างหนึ่ง จึงดำรัสสั่งให้พระราชมนูคุมกองทัพมีจำนวนพล
 ๓๐,๐๐๐ ยกขึ้นไปตรวจตระเวนทั่วว่าข้าศึกจะทำอย่างไร แล้วสมเด็จพระ
 พระนเรศวรก็ขมีขมันแก่พระเจ้าเอกราช ครั้นก็เสด็จยกกองทัพหลวงเป็น
 ภาระบวนทัพยกมีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ตามขึ้นไป.

กองทัพพระราชมนูยกขึ้นไปถึงบางแก้ว ประทะกับทัพหน้า
 ของพระเจ้าเชียงใหม่ที่ยกลงมา ก็รบพุ่งกัน ขณะนั้นสมเด็จพระ
 พระนเรศวรเสด็จขึ้นไปตั้งบ้านแห่ โดยขึ้นเสียงปืนใหญ่ขึ้นย่อนาขึ้นทุกที่
 ก็ทรงทราบว่าพระราชมนูขึ้นไปพบกองทัพเชียงใหม่ที่หมายจะลงมา
 ศึกกองทัพไทย จึงทรงพระดำริห์เป็นกลอุบายกระบวนรบ ให้หยุด
 กองทัพหลวงมิให้ตามขึ้นไปช่วยพระราชมนู แล้วแปรกระบวน
 ทัพหลวงไปซุ่มอยู่ที่ป่าจิกป่ากระทุ่มข้างฝั่งควันตก แล้วดำรัส
 ให้ข้าหลวงขึ้นไปสั่งพระราชมนูให้ลาถอยลงมา ฝ่ายพระราชมนู
 ทำนองจะเห็นว่ากำลังพลไล่เลี่ยกับกองทัพหน้าของพระเจ้าเชียงใหม่
 ทัพพุ่งกันอยู่ พอจะต่อสู้รบกองทัพหลวงให้ขึ้นไปถึงใดก็ไม่ถอย
 ลงมา สมเด็จพระนเรศวรดำรัสสั่งให้มนูตีพริกษาเป็นข้าหลวง
 ขึ้นไปเร่งให้ถอยอีก พระราชมนูก็สั่งให้มากรายทูลว่า รบพุ่ง
 กับข้าศึกคิดพินกันอยู่แล้ว ถ้าถอยเกรงจะเสียแตกพ่ายเอาไว้ไม่
 อยู่ สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้มนู
 ตีพริกษาคุมทหารม้าเร็วรีบกลับไปสั่งพระราชมนู ให้ถอย ถ้า

ไม่ถอยก็ให้ตัดเอาศีรษะพระราชมนูมาถวาย พระราชมนูแจ้งกระแส
 รัยสั่งก็ตกใจ ให้โยกของขอกสัญญาสั่งให้ถอยทัพ นายทัพนาย
 กองทั้งปวงเห็นของสัญญาต่างก็พากันล่าถอย ขณะนั้นเพอกองทัพ
 หลวงพระเจ้าเชียงใหม่ยกหนุนลงมาถึง พวกเชียงใหม่สำคัญว่า
 กองทัพไทยแตกก็ตีใจ พากันให้ร้องรุกไล่ลงมา เห็นไทยเอาแต่
 หนีก็ยิงชิงกันไล่ ท้วยอยากไ้ช้างม้าเข้าเสดยเป็นอาณาประโยชน์
 คิดตามมามีไ้เป็นกระบวนศึก จนถึงที่สมเด็จพระนเรศวรชุม
 กองทัพหลวงอยู่ ทอดพระเนตรเห็นข้าศึกเสียดลสมพระประสงค์ ก็
 ให้ยิงปืนโยกของสัญญายกกองทัพหลวงเข้าออกกลางทัพข้าศึก ฝ่าย
 พระราชมนูเห็นกองทัพหลวงเข้าตีโอบคั้นนั้น ก็โยกของสัญญาให้
 กองทัพกลับตีกระหนาบเข้าไปอีกด้านหนึ่ง ไ้รบพุ่งกันถึงคตม
 ขอน กองทัพเชียงใหม่เสียทั้แตกพ่ายทั้งทัพหน้าทัพหลวง สมเด็จพระ
 นเรศวรเห็นไ้ตกแรงกองทัพให้ติดตามตีข้าศึกจนแตกฉานยับ
 เป็นคุมกันไม่คิด ทั้ถูกฆ่าฟันตายเสียก็มาก ท้วยนายตายใน
 ทัรบครั้งนั้นท้าวพระยาเชียงใหม่ ๕ คน คือ พระยาถล ๑ พระยา
 กาว ๑ พระยานคร ๑ พระยาเชียงใหม่ ๑ พระยาภิรม ๑ พระยา
 มอญที่มากำกับทัพ คือ สมิ้งโยคราชกับสระเรนันทสุเจ้าเมืองเทริน
 ก็ตายในทัรบด้วย แลกองทัพไทยไ้ช้างใหญ่ ๒๐ ช้าง ม้า ๓๐๐
 เศษ กับเครื่องศาสตราวุธอีกเป็นอันมาก.

สมเด็จพรนเรศวรทรงพระดำริหว่า ข้าศึกเสียดพิภบาลงตน
 ตกใจ เป็นโอกาสที่จะทำซ้ำเติมย่ำให้คงตัวได้ จึงจะเสด็จคิดสม
 พระประสงค์ จึงเสด็จยกกองทัพหลวงติดตามข้าศึกขึ้นไปในวันนั้น
 จนเวลาพลยค่ำถึงบ้านชะว้ เห็นรพลเห็นคเห็นอยจประทภัยแรมที่
 บ้านชะว้ แลสั่งนายทัพนายกองทั้งปวงให้เตรียมยกไปแต่เพลาคึก
 ให้ถึงบ้านสระเกษเข้าค้ค้าย พระเจ้าเชียงใหม่แต่เข้าครู่ให้พร้อมกัน
 ฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่หนีกลับขึ้นไปถึงบ้านสระเกษ ทราบว่ากองทัพ
 ไทยยกติดตามขึ้นไป ก็เสียดหนีค้ไปแต่ในเพลากลางคืน ครั้น
 กองทัพไทยขึ้นไปถึงบ้านสระเกษเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ เพลาเข้า
 เห็นแต่พวกข้าศึกกำลังอลหม่าน ไม่มีผู้ใดค้สู้ กองทัพไทยก็ค้
 ค้ายพระเจ้าเชียงใหม่โดยง่าย จับไปค้พระยาเชียงใหม่แสนนายทัพหน้า
 ของพระเจ้าเชียงใหม่แลรพลนายไพร่เป็นเสดลยรวมหมื่นเศษ กบ
 ช้าง ๓๒๐ ช้าง ม้า ๓๐๐ เศษ เรือรบแลเรือเสียดยรวม ๔๐๐ ลำ
 ไปค้เครื่องสำตราขุขุทขัณท์เสียดยอาหารอีกเป็นอันมาก แม้
 จนเครื่องราชประโภคของพระเจ้าเชียงใหม่ก็ค้ทิ้งไว้หลายอย่าง.

เมื่อไปค้ค้ายที่บ้านสระเกษแล้ว สมเด็จพรนเรศวรเสด็จคิด
 ตามข้าศึกขึ้นไปจนถึงเมืองนครสวรรค์ เห็นว่าพระเจ้าเชียงใหม่หนี
 ไปสมทภัยกับกองทัพพระมหาอุปราชแล้ว จะติดตามค้ไปไม่ได้
 ก็ให้ยกกองทัพกลับมา แลค้รงนสมเด็จพรมหาขรรคมราชา
 ขิราชทรงพระวิคกเกรงว่าพระมหาอุปราชจะยกกองทัพหนุนพระเจ้า

เชียงใหม่ลงมาอีกทัพ ๑ จึงให้ตั้งกองทัพหลวงเสด็จโดยกระบวน
 เรือจากกรุงศรีอยุธยาเมื่อเดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ยกหนุนสมเด็จพระ
 พระนเรศวรขึ้นไปตั้งปากน้ำบางพตรา สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถเสด็จกลับลงมา จึงกราบทูลการที่ไครยพุ่มมีไชย
 ชนระชาศักให้สมเด็จพระราชาธิบดีาทรงทราบทุกประการ สมเด็จพระ
 มหาธรรมราชาธิราช ก็มีรับสั่งให้เลิกกองทัพทั้งปวงกลับคืนมาบัง
 พระนคร.

สงครามครั้งที่ ๙ คราวพระเจ้าหงษาวดีล้อมกรุง ฯ

ปีจอ พ. ศ. ๒๑๒๙

สงครามครั้งนี้เป็นการรู้ล่วงหน้า นาน เหมือนคราวพระเจ้า
หงษาวดีรบนองขอช้างเผือก เพราะกองทัพพระมหาอุปราช
เข้ามาตั้งทำนาแต่บริเวณกวางแล้ว ครั้นถึงเดือน ๑๒
ปีจอ พ. ศ. ๒๑๒๙ พระเจ้าหงษาวดีขึ้นทัพเร่งยกกองทัพหลวง
มา เวลานั้นไทยทั้งหัวเมืองเหนือให้แกชาศึก พระเจ้าหงษาวดี
จึงให้กองทัพทั้งปวงเข้ามาประชุมกันที่เมืองกำแพงเพชร เป็น
จำนวนพลเบ็ดเสร็จ ๒๕๐,๐๐๐ ให้จัดเป็นทัพชาย ๓ ทัพ คือ
ทัพพระเจ้าหงษาวดีทัพ ๑ ทัพพระมหาอุปราชทัพ ๑ ทัพพระ
เจ้าคองอุทัย ๑ แต่พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าหงษาวดีคิดเคืองว่า
มาแพ้ไทย จึงให้เป็นแต่พนักงานสำหรับขียนเสบียงอาหาร ครั้น
จัดพร้อมแล้วก็เดินทัพลงมา เมื่อถึงเมืองนครสวรรค์ให้กองทัพ
พระมหาอุปราชยกแยกมาทางเมืองลพบุรี เมืองสระบุรี แล้ว
มาบรรจบทัพหลวงที่กรุงศรีอยุธยา ส่วนกองทัพพระเจ้าคองอุ
ทัยยกลงมาทางริมแม่น้ำฝั่งตะวันออก กองทัพพระเจ้าหงษาวดี

นแขกลงมาทางฝั่งตะวันตก ทั้ง ๒ ทิศลงมาตรงกรุงศรีอยุธยา
 เมื่อเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ คังค้าวยรายกันอยู่ข้างทิศเหนือกับทิศตะวัน
 ใต้ ๒ คำน ค้วยเป็นทางที่จะเขาคัดพระนครใกล้ศอกกว่า
 คำนอน กองทัพพระเจ้าหงสาวดีอยู่ค้ำหน้าเหนือ คังค้ายหลวง
 ทิศตอนปากคู ให้กองมังมอตราชยบุตรกับพระยาพระรามคังท
 ค้ายลมะขามหย่อง ให้กองพระยานครคังทค้ายลพทขเลา ให้
 กองนั้นทูลตั้งทศนอบางกลาง กองทัพพระเจ้าคองอให้ตั้งที่ทุ่ง
 ชายเคืองทางทิศตะวันออก ครนกองทัพพระมหาอุปราชามาตั้งให้
 ตั้งที่ทุ่งชายเคืองค้ำหน้าตะวันออก ค้อกองทัพพระเจ้าคองอลงมา
 ทางบางตะนาวซ่างใต้

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาได้มีเวลาเตรียมรักษาพระนครหลาย
 เดือน เพราะรู้ตัวก่อนคังกล่าวมาแล้ว การเตรียมครนนิม
 รายการปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงษาวดารหลายอย่าง คือ

(๑) คังแต่เข้าระคู้ฝน ให้เกณฑ์คนออกตั้งค้ำหน้าทั่วทุก
 ดินทำเลนาในจังหวัดกรุง ฯ แลให้ทหารกองอาสาออกไปคอย
 ตรวจตราป้องกันมิให้พวกซำคักมาท้าวร้ายได้ เมื่อใดซำวราชำคัก
 ยกกองทัพใหญ่ลงมา เวลานั้นเขาค้ำลงออกตรวจ ก็ให้รีบเก็บ
 เก็บขนเอาเข้ามาในกรุง ฯ ที่จะเอาไม่ไค้ทนก็ให้ทำลายเสีย
 มิให้ไค้ไปเป็นประโยชน์แก่ซำคัก.

(๒) ให้ระดมคนทั้งในจังหวัดกรุง ๆ แลหัวเมืองชนชั้นในเข้ามาชำระรักษาพระนครเหมือนทุกคราว แต่คราวนี้อาณาประชาราษฎร์ที่เคยปรากฏว่า เมื่อก่อนคนเข้าพระนครแต่ก่อนมา ผู้คนที่อยู่แขวงห่างไกลมักเที่ยวหลยหลีกชุมนุมซ่อนอยู่ในป่าดง ไม่ได้เข้ามาเสียเป็นอันมากทุกคราว คราวนี้จึงเลือกพวกทหารที่ชำนาญป่าดงเป็นนายกองอาสา ให้แยกย้ายกันไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนที่จะจับปลัดพรายรวมเข้าเป็นกองโจร คอยเที่ยวตัดค้ำลำเลียงข้าศึกทำลายเสีย อย่าให้ส่งเสบียงอาหารแลเครื่องยุทธารณ์มาได้ถึงมือได้สะดวก.

(๓) การที่ตระเตรียมต่อสู้ข้าศึกนั้น ระวังรักษาแต่ที่พระนครกับทางที่จะไปมาข้างใต้ให้ใช้เรือใหญ่ไปมาทางทะเลได้สะดวก ส่วนทางข้างเหนือตั้งแต่เมืองวิเศษไชยชาญขึ้นไป ปล่อยให้ข้าศึกทำตามชอบใจ ไม่คิดรักษาให้เปลืองผู้คนทีเดียว แต่ในซานพระนครนั้นเตรียมกองทัพใหญ่แลกระบวนทัพยกทัพเรือไว้คอยชองกันเป็นสามารถ มิให้ข้าศึกเข้ามาตั้งปืนใหญ่ยิงเข้ามาในกรุง ๆ ได้.

ขณะเมื่อกองทัพพระเจ้าหงษาวดียกกลงมาถึงกรุง ๆ เมื่อต้นเดือนยี่นั้น เข้าในท้องนาทุ่งหินตราข้างนอกกรุงคืนวันออกยังเกี่ยวไม่เสร็จ เห็นกองทัพข้าศึกมาใกล้ จึงไปรดให้เจ้าพระยากำแพงเพชร ซึ่งใ้คิดว่าทัพสมุหพระกลาโหมคุมกองทัพออกไปตั้งชองกันผู้คนทีออกไปเกี่ยวเข้า พอพระมหาอุปราชายกกองทัพ

มาดิ่ง ใ้ห้กองทัพมามาตักกองทัพเจ้าพระยากำแพงเพชรแตก
 พ่ายเข้ามายังพระนคร สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ด้วย
 รบกันมาในชั้นนี้ไทยยังไม่เคยแตกพ่ายข้าศึกเลย เจ้าพระยา
 กำแพงเพชรไปทำเสียดการ จะให้ไพร่พลกลับเกรงกลัวข้าศึก
 เสีย จึงมรยสั่งให้รบจับกองทัพ แล้วสมเด็จพระนเรศวรกับ
 สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จลงทรงเรือพระที่นั่งดำเคียวกันยกออกไป
 ในทันที ไ้รบพุ่งกับข้าศึกที่ทุ่งชายเคืองเป็นสามารด สมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถถูกกระสุนปืนผลของพระองค์ขาดตลอดพระกร แต่
 หาดทองพระองค์ไม่ รบกันอยู่จนเวลาพลบค่ำ ข้าศึกถอยไป
 จากค่ายเจ้าพระยากำแพงเพชรที่คโค่นนั้นแล้ว จึงเสด็จกลับเข้า
 พระนคร ค่ำรัสสั่งให้ประหารชีวิตเจ้าพระยากำแพงเพชร แต่
 สมเด็จพระราชบิดาค่ำรัสขอชีวิตไว้ จึงเป็นแต่ให้ถอดจาก
 ตำแหน่ง มิให้ว่าการกลาโหมต่อไป พวกข้าราชการทั้งปวง
 ก็พากันเกรงพระราชอาญา ตั้งหน้ารบพุ่งตัวกันแต่นั้นมา.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อพระเจ้าหงษาวดีตั้งล้อมกรุงศรี
 อโยธยาแล้ว ใ้ห้กองทัพเขาคืบปล้นพระนครหลายครั้งก็เข้าไม่ได้
 ด้วยไทยต่อสู้แข็งแรงกว่าครั้งก่อน ๆ พม่ายกเข้ามาคราวใด
 ไทยก็ถอยกลับต้องถอยคืบไปค่ายที่เดิมทุกคราว แต่พระเจ้า
 หงษาวดีตั้งพระนครอยู่กว่าเดือนก็ไม่ประชิดเข้ามาได้ ในระหว่าง
 นั้น พวกกองโจรซึ่ง สมเด็จพระนเรศวร ใ้ไปรวบรวมคนจิตขันทาม

หฺมเมือง มีหลายหมวกหลายกอง พากันเที่ยวตักค้ำาเลี้ยง
 เสียบอาหารของข้าศึก ส่งมาตักกันไม่ไต่ส่วก ก็เกิดชิตคคคแล้ว
 เลยมีความไข้เจ็บเกิดขึ้นในกองทัพตงล้อมพระนคร พอสมเด็จ
 พระนเรศวรทรงทราบว่าเกิดความไข้เจ็บในกองทัพข้าศึก เห็นได้ก็
 ก็ให้ออกตีปล้นค่ายข้าศึกตงกลางวันกลางคืนมิให้ยู่เป็นปรกติได้
 ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีรายการ เฉพาะแต่คราวที่สมเด็จ
 พระนเรศวรเสด็จออกไปรบเองหลายคราว คือ

เมื่อเดือน ๓ แรม ๓๐ ค่ำ เวลา ๓๓ ทุ่ม (๕ ก. ท.) เสด็จ
 ออกปล้นค่ายพระยานครที่ปากน้ำพทขเลา (ทำนองกำลังข้าศึก
 กองนี้จะอ่อนกว่ากองอื่น) ข้าศึกแตกหนี ใต้ค่ายพระยานคร
 (ให้เสาค่ายข้าศึกเสียบ) แล้วเสด็จกลับคืนเข้าพระนคร.

เดือน ๔ ขึ้น ๓๐ ค่ำ เวลากลางคืนเสด็จออกไปปล้นค่าย
 ทพหน้าของพระเจ้าหงษาวดี ข้าศึกไม่รู้ตัวแตกพ่ายใต้ค่ายนั้นแล้ว
 ไล่พันแทงข้าศึกเข้าไปจนถึงค่ายหลวงพระเจ้าหงษาวดี สมเด็จ
 พระนเรศวรเสด็จลงจากม้าพระที่นั่งทรงคายนพระแสงดาบนำทหารชน
 ชนระเนียด จะเข้าค่ายพระเจ้าหงษาวดี ถูกข้าศึกแทงตกลงมา
 จึงเขาไม่ไต่ ขณะนั้นพอข้าศึกกรกนมามากก็เสด็จกลับคืนเข้า
 พระนคร พระแสงดาบซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงในวันนั้น จึง
 ปรากฏนามว่า “พระแสงดาบคายนค่าย” มาจนตรวยเท่าทุก
 วันน.

การที่สมเด็จพระนเรศวรไปปล้นค่ายพระเจ้าหงษาวดีครั้งนั้น
 เนื่อความปรารถนาในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระเจ้า
 หงษาวดีทราบ ครัสแก่เสนาบดีว่า ซึ่งพระนเรศวรออกมาทำ
 การเป็นอย่างพลทหารดังนี้ เหมือนกับเอาพิมเสนมาแลกเกลือ
 นั้นพระราชบิดาจะรู้ฤๅไม่ว่า เสนาบดีก็กราบทูลว่า พระราชบิดา
 เห็นจะไม่ทรงทราบ ถ้าทราบก็คงไม่ยอมให้มาทำอย่างนั้น พระ
 เจ้าหงษาวดีครัสว่า พระนเรศวรนั้นทำศึกอหิงสาญนิก ถ้าออกมาอีก
 ดั่งจะเสียดทหารสักเท่าใดก็ตาม จะแลกเอาตัวพระนเรศวรให้จึงได้
 จึงให้ลี้กไวทำมู ซึ่งเป็นนายทหารมีฝีมือ เลือกลทหาร ๑๐,๐๐๐
 ไปรักษาค่ายกองนำ รัยสิ่งกำชัยไปว่า ถ้าพระนเรศวรออกมา
 อีก ให้ลี้กไวทำมูจับเป็นให้จึงได้.

ครั้นถึงเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกไป
 ตีรชู้มที่พ้อมอยู่ที่ทุ่งลมพลัด หมายจะเข้าปล้นค่ายพระเจ้าหงษาวดีอีก
 แล่ครั้งนั้นองลี้กไวทำมู ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีให้คอยจับสมเด็จพระ
 นเรศวร จะไปคอยสอดแนมรู้ว่าเสด็จออกไปอีก จึงให้ทหารทศ
 คูมพลกลง ๑ ขกมารบ สมเด็จพระนเรศวรเห็นซำคักกันน้อยก็เสด็จ
 เข้ารยพุ่มแต่ด้วยลำพิงกระบวนมา พวกพม่าสู้พลางหนีพลาง
 ล้อให้ไล่ไปจนถึงที่ลี้กไวทำมูคุมกองทหารชู้มอยู่ ก็กรุกันออก
 ห้อมล้อม สมเด็จพระนเรศวรทรงต่อสู้ซำคักเป็นสามารถ ลี้กไว
 ทำมูชู้มเข้ามาจะจับพระองค์ สมเด็จพระนเรศวรทรงแทงด้วย

พระแสงทวนดกลักไวทำมูตาย ทหารทศเข้ามาแกดักไวทำมู
ทรงฟันด้วยพระแสงดาบตายอีกคน ๑ แต่พวกพม่าเห็นไทยน้อย
ตัวก็ห้อมล้อมไว้ รบสู้กันอยู่กว่าชั่วโมง พวกกองทัพไทยจึง
ตามไปทัน เข้าแก่ไซสเมเค็จพระนเรศวรออกจากที่ลอบมกลบคน
มาพระนครได้.

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จโดย
กระบวนเรือไปตีทัพพระมหาอปราชา ซึ่งตั้งอยู่ณะชนอนนาง
ตระนาวแตกพ่ายถอยลงไปตั้งอยู่ที่บางกระดาน.

พระเจ้าหงสาวดีตั้งล้อมกรุง ๆ มาแต่เดือนยี่ ปีจอ จน
เดือน ๖ บกญ พ.ศ. ๒๑๓๐ ถึง ๕ เดือน ก็ไม่ได้กรุงศรีอยุธยา
เห็นไพร่พลช่วยจับล้มตายร้อยหรือสองทุกที่ที่ทัพพระไทย คำว่า
ปลุกฆาตพินายกองทั้งปวง เสนาบดีผู้ใหญ่จึงทูลว่า กรุงศรี
อยุธยาอันภูมิฐานมั่นคงนัก จะตีเอาโดยเร็วนี้ไม่ได้ บัดนี้ถ้า
จะตั้งทำการต่อสู้ไปไพร่พลก็จะลำบากยิ่งจนทุกที่ ควร
จะถอยทัพกลับไปบ้านบำรุงรพดเสียดีกคราว ๑ ค่ะพระคุณแล้งนำ
จึงค่อยยกมาตีใหม่ ถึงพระนเรศวรกล้าหาญในการศึก รพด
ก็มันน้อย รบซบเคียวกันไปหลายคราวเขาก็คงหมดกำลังที่จะต่อสู้
พระเจ้าหงสาวดีเห็นชอบด้วย จึงมีรับสั่งให้เตรียมถอยทัพ ให้
กองทัพพระมหาอปราชาซึ่งลงมาตั้งอยู่ที่ลัดแควข้างใต้ถอยกลับไป
ก่อน ให้กองทัพพระเจ้าคองอยู่กกลบเป็นกองหลัง.

ถึงเดือน ๖ แรม ๓๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรยกทัพเรือลงไป
 ที่บางกระดาน หมายถึงคอกทัพพระมหาอุปราชาก็เห็นพระ
 มหาอุปราชากำลังถอยทัพกลับไป ได้รบพุ่งแต่กับกองหลังของ
 พระมหาอุปราชาก็ทรงทราบว่าพระเจ้าหงษาวดีจะถอยทัพ จึง
 เสด็จกลับไปคืนเข้าพระนคร รัยทรงจับกองทัพยกไปตั้งทัพที่เขตเมือง
 เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ ให้เอาปืนขนาดใหญ่ลงในเรือสำเภานับตาม
 ชนไปหลายลำ พอเตรียมพร้อมเสร็จ ถึงวันขึ้น ๘ ค่ำก็ให้เอาปืน
 ใหญ่ระดมยิงค่ายหลวงพระเจ้าหงษาวดี ถูกผู้คนข้างมั่วล้มตาย
 พระเจ้าหงษาวดีทนอยู่ไม่ได้ก็ถอยทัพหลวงกลับไปตั้งอยู่
 ที่ป่าโมก เมืองกองทัพหงษาวดีถอยกลับไปครั้งนั้น สมเด็จพระ
 พระนเรศวรรัยสั่งให้กองทัพยกติดตามตีข้าศึกไปจนทเลมหรรษ
 ทาง ๑ ส่วนสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จโดย
 กระบวนทัพเรือตามคอกทัพหลวงของพระเจ้าหงษาวดีขึ้นไปจนถึง
 ป่าโมกอีกทาง ๑ แต่ข้าศึกมากกว่ามากนักก็ไม่แตกฉานไปได้
 ก็เสด็จกลับไปคืนเข้าพระนคร ทางนั้นพระเจ้าหงษาวดีก็ให้เลิก
 ทัพกลับไปบ้านเมือง.

เรื่องสงครามครั้งนั้นไปหนังสือพงษาวดารเขียนกันอยู่ใน
 พระราชพงษาวดารแดงพงษาวดารรามัญว่า พระเจ้าหงษาวดี
 นั้นทยุเรงยกมาตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อปลายชุกฎ พ. ศ. ๒๓๓๐ อีก

สงครามครั้งที่ ๙ ศึกพระมหาอุปราชายกมาครั้งแรก
ปีชวด พ. ศ. ๒๑๓๓

ตั้งแต่พระเจ้าหงสาวดีนั้นทัพเรือเล็กทัพกลับไปจากกรุงศรี
อยุธยาแล้ว ไทยว่างการสงครามกับพม่าอยู่ ๓ ปี ในระหว่างนั้น
สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชประชวรเสด็จสวรรคต เมื่อณ
วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีชวด จุลศักราช ๙๕๒ พ.ศ.
๒๑๓๓ สมเด็จพระนเรศวรพระชนมายุได้ ๓๕ ปี เสด็จเสด็จ
ถวัลย์ราชสมบัติ ทรงสถาปนาสมเด็จพระอนุชาธิราชพระเอกาทศรถ
ให้เป็นพระมหาอุปราช แต่ให้สมเด็จพระเกียรติยศสูงเสมอ
อย่างเป็นพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์ ๑ สมเด็จพระนเรศวรเสวย
ราชย์ได้ ๘ เดือนก็เกิดศึกหงสาวดีอีก.

เหตุที่จะเกิดสงครามคราวนี้ปรากฏในพงษาวดารพม่าว่า
เจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองคังตั้งแขวงเมืองชานอก พระเจ้าหงสาวดีอุปราช
เสนาบดีถึงการที่จะปราบปราม มีเสนาบดีคน ๓ ชื่อศิริไชยนรธา
ทูลว่า ที่เมืองคังกำเริบขึ้นก็เพราะเห็นว่าอุปราชไทยไม่ลง จึง
ตั้งแขวงเมืองเอาอย่างไทยบ้าง ถ้ายังปราบไทยไม่ลงอยู่ตรา
มไต่ ดึงปราบเมืองคังได้แล้วก็คงมีเมืองอื่นเอาอย่างไทยต่อไป

อีก ต้องปราบเมืองไทยขึ้นเป็นต้นเหตุให้รบคาบเสี้ยให้โคกขย
 จึงจะเรียบร้อยเป็นปรกติโคกขยทั้งพระราชอาณาจักร พระเจ้าหงษา
 อดิศเห็นชอบด้วย แลท่านองจะไคเจ้าออกป่าวว่ากรุงศรีอยุธยา
 เปลี่ยนรัชกาลใหม่ ประมาณว่าการภายในบ้านเมืองกำลังเปลี่ยนแปลง
 ไม่เป็นปรกติจะเห็นเช่นโอกาสด้วยอีกอย่าง ๑ พระเจ้าหงษา
 อดิศให้เจตภองทัพ ๒ ทัพ ให้ราชบุตรองค์ ๑ ซึ่งไคเป็นพระเจ้าแปร
 ขนใหม่คุมกองทัพจำนวนพล ๓๐๐,๐๐๐ ยกไปตีเมืองคังทาง ๑ ให้
 พระยาพลิม พระยาภูคาม เป็นกองนำ พระมหาอุปราช
 เป็นกองหลวง คุมกองทัพรวมจำนวนพล ๒๐๐,๐๐๐ ยกมาตี
 เมืองไทยอีกทาง ๑.

พระมหาอุปราชายกออกจากเมืองหงษาวดีเมื่อเดือน ๑๒ แรม
 ๑๒ ค่ำ ขีชาล พ.ศ. ๒๓๓๓ เติงกองทัพมาทางด่านพระเจดีย์สาม
 องค์ หาเส้นทางด่านแม่ละเมาตั้งกราวก่อนไม่ ความซันตำ
 ไทเห็นว่ากองทัพหงษาวดียกมากองนี้ หมายถึงจะเข้ามาตีกรุงศรี
 อยุธยาไม่ให้ทันเตรียมขงกันไคพร้อม เพราะยกเข้ามา
 ทางด่านแม่ละเมา ตั้งแต่เข้าแดนไทยต้องเดินทางกว่าเดือนกอง
 ทัพจึงจะลงมาถึงกรุง ฯ แลยังต้องสั่งให้เตรียมเสี้ยบอาหารล่วงหน้า
 ให้ไทยรู้ตัวมีเวลาเตรียมนาน ถ้ายกมาทางด่านพระเจดีย์สาม
 องค์ข้ามแดนมาเพียง ๑๕ วันถึงกรุง ฯ ทางใกล้กว่า เข้าใจว่า
 เพราะเหตุนี้พระมหาอุปราชายกยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้น ไทรู้ตัวเร็ววุ่นก็เห็นจะมีความลำบากอยู่ ครั้นการที่จะต้อนรับผู้คนเข้าพระนครตั้งคราวก่อนๆ ไม่ใคร่ทันแต่ไว้สยสุมเต้จพระนเรศวรร้องไว้ในเชิงศึก เมื่อเห็นว่าจะคงคอยต่อสู้อยู่ที่กรุงฯ จะไม่ใคร่เปรียบซำคักเหมือนหนหลัง ก็ทรงพระดำริห์กระชอนรบเป็นอย่างอื่น วิชาเสด็จยกกองทัพหลวงออกไปในเดื่อนยครั้นเสด็จไปถึงเมืองสุพรรณบุรี ไททรงทราบว่าซำคักยกหลวงเมืองกาญจนบุรีเข้ามาแล้ว จึงให้ชุมนุมทัพหลวงไว้ (เขาใจว่าที่ล่านำบ้านคอบ) แต่งกองทัพน้อยทำนองเหมือนกับที่จะให้ไปรักษาเมืองกาญจนบุรียกไปล้อมซำคัก ฝ่ายกองทัพพระมหาอุปราชามาถึงเมืองกาญจนบุรีเห็นไม่มีผู้ใดต่อสู้ สำคัญว่าไทยจะตั้งมั่นคอยต่อสู้อยู่ที่กรุงศรีอยุธยาอย่างคราวก่อน ก็ยกเข้ามาด้วยความประมาท ครั้นมาพบกองทัพล่อของสุมเต้จพระนเรศวร เห็นเป็นกองทัพเล็กน้อย ทัพหน้าของพระมหาอุปราชาชำรบพุ่ง กองทัพล่อต่อสู้ด้วยหน้อยหน่งแล้วแกลงถอยหนี พวกกองทัพหงษาวดีเห็นได้ทักไล่ติดตามมา เขาก็ในที่ชุมนุมทัพของสุมเต้จพระนเรศวร ๆ ให้กองทัพออกกระดมตี ไทรบพุ่งกันถึงตลุ่มขะน กองทัพหงษาวดีเสียที่แก่แตกพ่าย ถูกไทยฆ่าฟันตายเสียเป็นอันมาก พระยาภักกามนายทัพหน้าก็ตายในที่รบ รพลที่เหลือพากันแตกหนี กองทัพไทยไล่ติดตามไป จับพระยาพลิมนายทัพหน้าได้ที่ขานจรเข้สามพันอีกคน * กองทัพหน้าของพระมหาอุปราชากำลังแตกหนี

อลหม่าน ไทยไล่ติดตามไปประทะทัพหลวงทัพหลวงก็เลยแตก
 ด้วย ในพงษาวดารพม่าว่า ครั้นนั้นไทยเกือบจะจับพระมหา
 อู่ปราชาได้ ด้วยกองทัพพม่าแตกยับเยิน แลเสี้ยมผู้คนข้าง
 มาเครื่องสาตราวุธแก่ไทยเป็นอันมาก พระมหาอู่ปราชาหนีไปพ้น
 แล้วก็ให้รวบรวมรพลที่เหลืออดยักกลับไปตั้งเมืองหงสาวดีเมื่อเดือน ๕
 ปีเถาะ พ. ศ. ๒๓๓๔ พระเจ้าหงสาวดีทรงชัคเคอง ให้ส่งพระ
 ราชอาญาแก่นายทัพนายกอง แต่พระมหาอู่ปราชานั้นให้ภาค
 ทัณฑ์ไว้จะให้ทำการแก่ตัวใหม่ คงจะปรากฏต่อไปข้างหน้า.

สงครามครั้งที่ ๑๐ ความสมเด็จพระนเรศวรชนช้าง
ปีมะโรง พ. ศ. ๒๑๓๕

เรื่องราวการสงครามครั้งหนึ่งสี่พงษาขาวชาวไทยกับ
พงษาขาวพม่าฝักกันแต่พลความ ส่วนเนื้อเรื่องใดความประกอย
กันตั้งแต่ต้นจนปลาย มีเนื้อความว่าพระเจ้าหงษาวดีนั้นทวยเร
งให้มาตีเมืองไทยไม่สมประสงค์หลายครั้งก็ทรงพระวิตก เกรง
เหล่าประเทศราชแลไพร่บ้านพลเมืองจะพากันประมาทหมิ่นพระ
เดชานุภาพ ครั้นพระมหาอุปราชามาแตกทัพกลับไปก็ยิ่งทรงโทมนัส
ด้วยพระมหาอุปราชามาเป็นผู้ยี่ริชทายาทสืบพระวงศ์ต่อไป มา
ช้าเสียเกียรติยศลึงอีกองค์ จึงเห็นว่าอย่างไร ๆ จำจะต้อง
ปราบปรามเมืองไทยลงให้จงได้ ทำนองในชั้นนี้จะได้มรยสังปลอย
โยนพระมหาอุปราชามาให้รับอาสามาตีเมืองไทยแก่ตัวใหม่ แต่
พระมหาอุปราชามีความครั้นคร้ามทูลว่าเคราะห์ร้ายยิ่งร้าย ดังกล่าว
ในหนังสือพระราชพงษาขาวตาร เป็นเหตุให้พระเจ้าหงษาวดีชกเคือง
ปรากฏในหนังสือพงษาขาวตารพม่าว่า วันหนึ่งมีรยสังให้หาเจ้านาย
แลข้าราชการผู้ใหญ่มาประชุมพร้อมกันที่ในท้องพระโรง แล้ว
พระเจ้าหงษาวดีตรัสตักถ้อว่า ทุกวันนึ่งเจ้าตังขุนนางช่างไม่มีใคร

ช่วยเอาใจเข็มนอนในเรือเมืองไทยข้างเลย พระนเรศวรครองกรุง
 ครอบงำสยามรพลเพียงสักหอยมือเด็ว ก็ไม่มีใครจะกล้าไปรบพุ่ง
 นเมืองหงษาวดีจะหมกสนคนคิดเสียแล้วฤาอย่างไร ขณะนั้นขุนนาง
 คน ๓ ชื่อว่าพระยาธนู ทูลพระเจ้าหงษาวดีว่า กรุงศรีอยุธยา
 นั้น สำคัญที่พระนเรศวรองค์เดียว เพราะกำลังหนุ่มรบพุ่งเข้ม
 แข็ง ทั้งยังคบขบถผู้คนคิดก่อกบฏ รพลทั้งนายไพร่กล้า
 ชาญของพระนเรศวรเสียยิ่งกว่ากลัวความตาย เจ้าให้รบพุ่ง
 อย่างไม่คิดแก่ชีวิตรบด้วยกันทั้งนั้น คนน้อยจึงเหมือนกันคน
 มาก เจ้านายในกรุงหงษาวดีรุ่นเดียวกับพระนเรศวร ที่ทำ
 สังครามเข้ม แข็งเคยชนะทัพศึกเหมือนอย่าง พระนเรศวรก็มีหลาย
 พระองค์ ถ้าไปรบให้ศึกกองทัพให้เป็นหลายทัพ แล้วทรง
 เลือกลงเจ้านายที่เข้มแข็งการศึกให้เป็นนายทัพ ยกไปช่วยกัน
 รบพระนเรศวรก็เห็นจะเอาไชยชนะได้ ถ้าชนะพระนเรศวรแล้ว
 กรุงศรีอยุธยาเหมือนนอนอยู่ในเงอมนมมือ คงตีได้โดยง่าย พระเจ้า
 หงษาวดีได้ทรงฟัง พระยาธนูทูลแนะนำ ให้แต่งเจ้านายไปทำศึก
 ประชันกันก็เห็นชอบด้วย แต่เกรงว่าถ้าไม่ให้พระมหาอุปราชไป
 ควบ คนทั้งหลายก็จะพากันตหมิ่นรัชทายาทยังชน พระเจ้า
 หงษาวดีคง ครัดตอยตามทำนองความที่กล่าวในหนังสือพระราช
 พงษาวดารว่า ที่พระยาธนูว่านั้นก็อยู่ แต่ตัวของข้าเป็นคนอาภัพ
 ไม่เหมือนพระมหาธรรมราชาธิราช นั้นเขามีสูกพ่อไม่ต้องพัก

ใช้ให้รับฟัง มีแต่กลับจะต้องห้ามเสียอีก แต่ตัวข้าไม่รู้ว่าจะใช้
 ใคร พระมหาอุปราชาก็ยินยอมตั้งบริภายเช่นนั้นก็อภัยคอกส
 จึงกราบทูลขอรับอาสาสามาดเมืองไทยแก้ตัวใหม่ พระเจ้าหงษาวดี
 ก็ให้เกณฑ์กองทัพ ๓ เมือง คือกองทัพเมืองหงษาวดี ให้เจ้า
 เมืองจาปะโร^๑ เป็นกองนำ พระมหาอุปราชาก็เป็นกองหลวงทัพ ๓
 กองทัพเมืองแปร ให้พระเจ้าแปรลูกเขมือที่ไปตีเมืองคังไคเมื่อคราว
 หลังเป็นนายทัพทัพ ๓ ทัพเมืองคองอ ให้ลูกของพระเจ้าคองอ ชื่อ
 นัตจินหน่อง ผู้ที่ชำนาญทางกองทัพไทยไว้ไคเมื่อคราวพระเจ้าหงษา
 วดีล่าทัพกลับไปเป็นนายทัพทัพ ๓ รวมทั้ง ๓ ทัพ จำนวนพล
 ๒๕๐,๐๐๐ ยกมาตีกรุงศรีอยุธยา แล้วสั่งให้พระเจ้าเชียงใหม่ยก
 กองทัพเมืองเชียงใหม่ลงมาสมทบด้วยอีกทัพ ๓ กองทัพพระมหา
 อุปราชาก็ออกจากเมืองหงษาวดีเมื่อฉวันพุธ เดือนธันวาคม เดือนอายุ ชน ๗
 ค่ำ ขยมโรง พ.ศ. ๒๑๓๕.

เรื่องการสงครามคราวนี้ ในพงษาวดารพม่าว่าเข้ามารบ
 กันถึงชานกรุงศรีอยุธยา ที่ทุ่งสมพลี แต่ในพระราชพงษาวดาร
 ว่าไปรบกันในแขวงเมืองสุพรรณบุรี ขอนพงษาวดารพม่าผิด
 ความจริงเป็นอย่างว่าในพระราชพงษาวดารเป็นแน่ไม่มีที่สงสัย
 เพราะพระเจดีย์ที่สร้างตรงที่ชนช้างยังปรากฏอยู่จนควายเท้าทุกวันนี้

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกมังจาละโร ว่าอุปราชของพระมหาอุปราช
 แต่พงษาวดารพม่าว่าเป็นเจ้าเมืองจาปะโร.

แต่เหตุใดในพระราชพงษาวดารจึงกล่าวถึงกองทัพพระมหาอุปราช
 ทพเคี้ยว ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแปรเกณฑ์เงินหน่องยกมาอีก ๒ ทพ
 ขอนชาพเจ้าสนธิฐานว่า กองทัพชาศึกกตยกมาครั้งนี้ เห็นจะ
 ให้ยกมาทั้ง ๒ ทาง คือให้พระมหาอุปราชายกมาทางด่านพระ
 เจดีย์สามองค์ ให้พระเจ้าแปรยกเงินหน่องยกมาทางด่านแม่
 ละเมา ให้พระเจ้าเชียงใหม่คุมเรือลงมาเป็นกองลำเลียงเหมือน
 คราวก่อน กำหนดให้กองทัพยกมาทั้ง ๒ ทางมารวมกันที่กรุง
 ศรีอยุธยา กระทบทัพของชาศึกกตยกมาเห็นจะเป็นคิงว่าน แต่
 เพราะไทยได้รบกับกองทัพพระมหาอุปราชาทพเคี้ยวแล้ว ก็เลยสัน
 สงคราม กองทัพเมืองแปรเมืองตองอูมาที่หลัง ไม่ทันเข้า
 มารบพุ่ง จึงมิได้ปรากฏในพระราชพงษาวดาร ว่ามีกองทัพยก
 มาทางอื่นอีก การที่คลาตเคลื่อนเห็นว่าจะเป็นตัวเหตุตั้งกล่าว
 มา.

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวร ตั้งแต่กองทัพพระมหาอุปราช
 แยกไปจากเมืองสุพรรณบุรีเมื่อคราวก่อน คาคในพระไทยว่าเห็นจะ
 วางศึกหงษาจะไปสู้กับสองบ ้วยชาศึกเสียช้ำมารพลมาก คง
 ยังจะต้องหาเพิ่มเติมอยู่นานวัน ในขุมโรงนี้ หมายถึงเสด็จ
 ไปตีกรุงกัมพูชา ้วยทรงช้ตเคื่องว่า เมื่อคราวไทยเสียกรุง ๑
 แก่พระเจ้าหงษาวดีขุเรนอง เขมรพลอยเข้ามาช้ำเติมยังมีทันท
 จะไปแก้แค้น พอเขมรเห็นว่าไทยมีกำลังขึ้น จึงเข้ามาขอ

เป็นไมตรี ก็ไต่ขอมคิดด้วยครั้ง ๑ ครั้นต่อมาพอเขมรเห็นพระเจ้า
 หงษาว่าคิดยกกองทัพใหญ่มาล้อมกรุง ฯ คิดว่าไทยจะสู้พม่าไม่
 ไต่ก็ละสัตรูเสียดกลับมาพลอยซ้ำเติมอีก จึงแค้นพระไทยคอยหา
 โอกาสที่จะยกลงไปตีกรุงกัมพูชาอยู่เสมอ ถึงเดือนอ้าย ปีมโรง
 จึงดำรัสสั่งใหม่ทองตราเกณฑ์ทัพที่จะไปตีเมืองเขมร กำหนดให้
 พร้อมกันทันยกไปในกลางเดือนนี้ พร้อมทองตราไปได้ ๒ วัน ถึง
 เดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ ก็ไต่รบไชยบอกเมืองกาญจนบุรีว่า พระเจ้า
 หงษาจะให้พระมหาอุปราชายกกองทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์
 สามองค์ แลต่อมาคงไต่ข่าวมาจากหัวเมืองเหนือว่ายังมีกองทัพ
 ซ้ำคิดยกลงมาอีกทาง ๑ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นว่า
 ซ้ำคิดยกมา ๒ ทาง ถ้าปล่อยให้มีมาสมทบกันไต่กำลังก็จะมากนัก
 กองทัพพระมหาอุปราชายกเข้ามาก่อน จำจะต้องชิงดีให้แตกเสีย
 ก่อนกองทัพทางเหนือยกลงมาจึงไต่เขามือ จึงมีรับสั่งให้ย้ายที่
 ประชุมพลซึ่งกระไว้ว่าจะตั้งที่ทุ่งบางซวด สำหรับกองทัพที่จะยกไปตี
 กรุงกัมพูชานั้น ให้ไปตั้งที่ทุ่งป่าโมกแขวงเมืองวิเศษไชยชาญ
 อันร่วมทางที่จะยกไปเมืองสุพรรณบุรี แลเมืองเหนือไต่ทั้ง ๒ ทาง
 แล้วให้เร่งเรียกรพลพาหนะเสบียงอาหารให้พร้อมโดยเร็ว แลใน
 ระหว่างนั้นมิรับสั่งให้พระอมรินทรฤาไชย ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี
 คุมพล ๕๐๐ เป็นกองโจรไปซุ่มซ่อนคอยตีค้ำลำเลียงแลรอสพานทาง
 เต้นทัพของข้าศึกอยู่ข้างหลัง แลให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นนาย

ทัพ พระยาราชาดุกษานนท์เป็นยกรบตัว คุมกองทัพหัวเมือง
 ไปตั้งขังคทาทัพรบนำข้าศึกอยู่ที่ลำน้ำท่าคอยแขวงเมืองสุพรรณบุรี
 แห่ง ๓ ครั้นเตรียมกองทัพหลวงพร้อมเสร็จ ถึงเดือนยี่ ขึ้น ๘ ค่ำ
 สมเด็จพระนเรศวรก็สมเด็จพะเอกาทศรถก็เสด็จโดยกระบวนเรือ
 พระที่นั่งจากพระนครไปทำพิธีพนมไม้มขามนามที่ทุ่งลุมพลี แล้วเสด็จ
 ไปยังที่ตั้งทัพไชยณตำบลมะม่วงหวาน ประทับแรมจักรกระบวน
 ทัพอยู่ ๓ ราตรี ถึงวันขึ้น ๑๒ ค่ำเสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวน
 พล ๓๐๐,๐๐๐ ออกจากทุ่งป่าโมกไปเมืองสุพรรณบุรีทางบ้านสาม
 โگی แล้วข้ามลำน้ำสุพรรณที่ท่าท้าวอู่ทองไปตั้งค่ายหลวงที่หนอง
 ลำห้วยริมลำน้ำท่าคอยเมื่อวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนยี่นั้น.

ฝ่ายพระมหาอุปราชายกกองทัพเข้ามาทางด้านพระเจดีย์
 สามองค์ครึ่งนี้ ไม่รีบเร่งยกเข้ามาเหมือนครั้งก่อน คงยืนด้วย
 ระมิดระวังไม่ประมาณ ครั้นเห็นไทยไม่ต่อสู้ก็เดินกระบวนทัพมา
 ตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังกรูแขวงเมืองสุพรรณบุรี แล้วแต่งให้สมิง
 จอคราน สมิงเขือ สมิงขาม่วน คุมกองทัพม้ามาเที่ยวลาด
 ตระเวนสืบข่าวกองทัพที่จะยกลงมาทางฝ่ายเหนือ แลตรวจตรา
 ว่าไทยจะยกกองทัพออกไปคอยต่อสู้อยู่ที่ไหนบ้าง.

มีความกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารถึงเรื่องอัครมยุรีใน
 ตอนนั้นว่า เมื่อวันพระมหาอุปราชายกกองทัพมาถึงตำบลพนมทวน
 ซึ่งเรียกในยุคนั้นว่าบ้านทวน เวลาบ่าย ๓ โมงเกิดลมเวรัมพา

พิศณุโลกเสวยตรนิตรหลังข้างทิศขัณฑ์ลง เป็นเหตุให้พระมหาอุปราช
 เห็นว่าเป็นลางร้ายหวาดหวั่นพริ่นพระไทยที่จะมาทำสงคราม อีก
 เรื่อง ๑ ว่าเมื่อวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๕ สมเด็จพระนเรศวรประทับ
 ชยที่ค่ายหลวงตำบลมะม่วงหวาน ก่อนวันจะเสด็จยกกองทัพไป
 เมืองสุพรรณบุรี ในกลางคืนทรงพระสุบินว่า น้ำท่วมเข้ามาแต่
 ทิศตะวันตก เสด็จลุยน้ำไปพบจรเข้ใหญ่เข้าตัว ๑ ได้ต่อสู้กัน ทรง
 ประหารจรเข้นั้นสิ้นชีวิตด้วยพระหัตถ์ มีรับสั่งให้ โหรทำนาย
 พระสุบิน พระยาโหราธิบดีทูลพยากรณ์ว่า เสด็จไปคราวนี้
 จะไทรยพุงกับข้าศึกเป็นมหายกทำสงคราม ถึงได้ทำยุทธหัตถ์
 (คือชนข้างกัน อันนี้ว่าเป็นยอดของยุทธการ) แต่จะมีไชย
 ชนะข้าศึก ความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารเรื่องพระ
 สุบินนี้ ถ้าเป็นความจริงก็อาจจะเป็นเหตุให้สมเด็จพระนเรศวรทรง
 มุ่งหมายตระเตรียมไปแต่แรกว่าจะชนข้างในกรุงนั้น แต่ถึงจะไม่
 เป็นความจริง เมื่อพิเคราะห์เหตุเหตุการณ์ทั้ง ๒ ฝ่ายก็น่าเชื่อว่า
 ฝ่ายข้างพระมหาอุปราชายกมากจริง มากด้วยความครั้นคร้าม
 ไม่นั้นพระไทยว่าจะมีไชยชนะ แต่ฝ่ายข้างสมเด็จพระนเรศวร
 ยกไปก็ด้วยมั่นพระไทยว่าจะสู้ได้ ไทเปรียบข้าศึกอยู่อย่าง
 ประการหนึ่งเป็นแน่

ฝ่ายกองทัพมารมาข้าศึก ซึ่งเสด็จลอคเข้ามาสอคนแนมจนถึง
 บางกระทิงในแขวงจังหวัดกรุง ฯ เมื่อรู้ว่าสมเด็จพระนเรศวรยก

กองทัพไป กิริยเอาความไปทูลพระมหาอุปราชว่า เวลานั้นพระ
 มหาอุปราชตั้งอยู่ที่ตำบลตระพังกรู ห่างหนองสาหร่ายที่กองทัพ
 พระยาศรีไสยณรงค์ตั้งอยู่ระยะทาง ๓ วัน ครั้นพระมหาอุปราช
 ได้ทราบข่าวกองทัพที่สมเด็จพระนเรศวรยกไปจำนวนพลน้อยกว่า จึง
 ปรึกษานายทัพนายกองทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควรจะเสด็จกำลัง
 คนมากเข้าท้อมเตี้ยเสียให้แตกทีเดียว อย่าให้ทันตั้งมั่นได้ ถ้าได้
 ก็จะได้ติดตามเข้าไปให้ถึงกรุงศรีอยุธยา เห็นพร้อมกันตั้ง
 พระมหาอุปราชจึงให้ยกกองทัพมาจากบ้านตระพังกรู เห็นจะยก
 ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ วันทูลสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงค่าย
 หลวงทหนองสาหร่ายนั้น

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จไปถึงที่หนองสาหร่าย ทำ
 นองจะให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาราชฤทธานนท์ ซึ่ง
 ออกไปตั้งขีตคาคัพพอยู่แต่ก่อน เลื่อนออกไปตั้งค่ายขีตคาคัพพ
 ที่ดอนระฆัง (รอยค่ายยังมีอยู่) เพื่อให้ลาดตระเวนสืบสวน
 ข้าศึกที่จะยกมา ส่วนกองทัพหลวงนั้น พลเสด็จไปตั้งที่ค่าย
 เตาบรมกระบวนทัพที่จะรบข้าศึก ด้วยคิดว่าคงจะได้รบกันใน
 วันสองวันเป็นแน่ เพราะกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายใกล้กันอยู่นักแล้ว
 ทรงจัดทัพเป็นกระบวนเขย่งเสนา ๕ ทัพ คือทัพที่ ๑ ซึ่งเป็นกอง
 นำ ให้พระยาสิทธิราชเคไชโยเป็นนายทัพ พระยาพิไชย
 วัฒนฤทธิเป็นยกขวา พระยาราชิตณรงค์เป็นยกซ้าย ทัพที่ ๒

กองเกียกกาย ให้พระยาเทพอรชุนเป็นนายทัพ พระยาพิไชย
 สงครามเป็น^๔ ขวาท พระยารามคำแหงเป็น^๕ ขวาท ทัพที่ ๓
 กองหลวง สมเด็จพระนเรศวรทรงเป็นจอมพล พร้อมด้วย
 สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชา เจ้าพระยามหาเสนาเป็น^๔ ขวาท
 เจ้าพระยาจักรีเป็น^๕ ขวาท ทัพที่ ๔ กองยกบริวาร ให้พระยา
 พระคลังเป็นนายทัพ พระราชสงครามเป็น^๕ ขวาท พระราม
 ฆราวาสเป็น^๕ ขวาท ทัพที่ ๕ กองหลัง ให้พระยาท้าวหน้าเป็นนาย
 ทัพ หลวงหลุทภัยเป็น^๕ ขวาท หลวงอภัยสุรินทรเป็น^๕ ขวาท
 พิเคราะห์ความตามทีปรากฎในหนังสือพระราชพงษาวดาร ดูเหมือน
 ในการรบครั้งสมเด็จพระนเรศวรตั้งพระไทยจะคงรบ ให้ข้าศึก
 ต่ก่อน เพราะทรงทราบว่าข้าศึกมีกำลังมากกว่ากองทัพที่ยกไป
 ครั้นถึงวันแรม ๓ ค่ำ เดือนยี่ พระยาศรีไสยณรงค์ยกมากราบทูล
 ว่า ให้ไปสอดแนมเห็นข้าศึกยกทัพใหญ่พินบ้านจรเข้สามพันมา
 แล้ว จึงมีรับสั่งให้กองทัพทั้งปวงเตรียมตัวรบข้าศึก ในวันรุ่งขึ้น
 แล้วสั่งไปยังพระยาศรีไสยณรงค์ว่า ให้ลาดตระเวนดูให้รู้เค้าเงื่อน
 ว่ากระบวนข้าศึกยกมาอย่างไร แล้วให้ถอยมา^๑

๑ ความตรงนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารมีแต่ว่า ให้พระยาศรีไสยณรงค์ยก
 ไป แต่ได้กล่าวให้ไปรบดูไปลาดตระเวนไม่ ข้าพเจ้าพิเคราะห์ความตามเรื่อง
 เห็นว่าจะมีรับสั่งให้ไปรบ จึงไม่มีทัพหนุน แลพระยาศรีไสยณรงค์ขึ้นไปรบจึงถูกตัดสิน
 ว่ามีความผิด.

รุ่งขึ้นณวันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ กองทัพทั้งปวงเตรียมพร้อมแต่เวลาเช้า สมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถต่างแต่งพระองค์ทรงเครื่องพิไชยยุทธ ให้ผูกช้างพระที่นั่งซ้อพลายภูเขาทอง ชนชนะรวางเป็นเจ้าพระยาไชยานุภาพเป็นพระคชาธารสมเด็จพระนเรศวร เจ้ารามราคพเป็นกลางข้าง นายมหาอนุภาพเป็นควาญ อีกข้าง ๓ ซ้อพลายบุญเรือง ชนชนะรวางเป็นเจ้าพระยาปราบไตรจักร ผู้เป็นพระคชาธารสมเด็จพระเอกาทศรถ หมั้นภักดีศวรเป็นกลางข้าง ขุนศรีศกชคงเป็นควาญ พร้อมด้วยแวงจตุลึงคมาทพวกทหารคู่พระไทยสำหรับรักษาพระองค์ แลกระบวนช้างคังกันทั้งปวงเตรียมเรียบร้อย สมเด็จพระนเรศวรทรงเครื่องแล้ววกโดยนเลียงบันดิ่งสนันทางนำทัพ จึงตำรัสสั่งให้หมื่นทิพเสนาปลัดกรมตำรวจเอาม้าเร็วรีบไปคว่าเป็นอย่างไรกัน หมื่นทิพเสนาได้ตัวชนหมื่นในกองทัพ พระยาศรีไสยณรงค์ มากราบทูลรายงานว่า พระยาศรีไสยณรงค์ยกไปประทะทัพข้าศึกที่ค่ายลกลอนเผาเช้าเมื่อเวลาเช้าโมงเศษ (๗ ก.ท.) เข้ารบกัน ข้าศึกมากนัก ท่านทานไม้ไหวงแตกมา สมเด็จพระนเรศวรคำรัสปลุกยานายทัพนาย

๑ บิดความเห็นในพวกศึกษาโบราณคดีอย่าง ๑ ว่า ช้างจะชนกัน ๒ ตัว ถ้าตัว ๑ คนขี่หลังเปล่า แลอีกตัว ๑ เอาเท้าค้ำบักฉัตรอยู่ประทุกไปบนหลังควม เห็นจะสู้ตัวหลังเปล่าไม่ได้ ด้วยเขาตัวคงคล่องแคล่วกว่ากัน เพราะฉะนั้นพระคชาธารที่ทรงชนนำจะเป็นช้างหลังเปล่า คนกลางข้างหนึ่งไปกับหลังข้างนั้นเอง ถึงรูปภาพช้างชนแต่ก่อนมาที่เขียนหลังเปล่า พึงมาเขียนมีสัปลับบักฉัตรต่อให้ขึ้นหลัง.

กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์แตกพ่ายมาอย่างนั้นจะทำอย่างไร นายทัพนายกองกราบทูลว่า ขอให้มังกองทัพหนุนออกไปช่วยต่อสู้รบข้าศึกไว้ให้อยู่เสียก่อน แล้วจึงยกกองทัพหลวงออกตีต่อภายหลัง สมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงเห็นชอบด้วย คำว่า กองทัพแตกฉานมาอย่างนั้นแล้ว จะให้กองทัพไปหนุนไหนจะรับไว้ อยู่ มาประทะกันเข้าก็จะพากันแตกลงมาด้วยกัน จึงมีรับสั่งให้ จมนทีพเสนา จมนราชามาตย์ ขนมาเร็วรีบไปประกาศแก่พวกกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ว่า อย่าให้เร่งรบข้าศึกเลย ให้เช็ดหน้าไปเถิด พวกกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ได้ทราบกระแสรับสั่งต่างก็รีบหนีเอาตัวรอด พากันแตกกระจายไปไม่เป็นหมวดเป็นกอง ข้าศึกเห็นกองทัพไทยแตกฉานได้ก็รีบยกตามมาไม่หยุดยั้ง สมเด็จพระนเรศวรส่งขทัพหลวงรออยู่เป็นเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) เห็นข้าศึกไล่ตามลงมาไม่เป็นกระบวนสมคณ ก็ คำรับสั่งให้ยกอัสัญญากองทัพทั้งปวงให้ยกออกตีข้าศึก แลในขณะนั้นเสด็จขึ้นทรงพระคชาธารกับสมเด็จพระเอกาทศรถ ยกกองทัพหลวงเข้าตีโดยกองทัพหน้าข้าศึกในทันที แต่ส่วนกองทัพท้าวพระยาได้ทราบกระแสรับสั่งช้าบ้างเร็วบ้าง ยกไปไม่ทันเสด็จโดยมาก มีแต่กองทัพพระยาสิหราชเดโชไชยกับกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาซึ่งเป็นเอกขวา ตามกองทัพหลวงไปโจมตีข้าศึก

๑. ทราบได้ว่าพระเจ้าพระยเมหาเสนากับพระยาสิหราชเดโชไชยไปทัน เพราะไม่ถูกตัดสินธพไทยเมื่อเสด็จกลับ.

เข้าไป กองทัพหน้าข้าศึกกำลังละเล็งไล่มาโดยประมาท ไม่ได้
 ระวังว่าจะมีกองทัพไทยไปยอทัพ ก็เลยทัพวันยัน แล้วเลยแตก
 หนีเป็นอลหม่าน ขณะนั้นข้างพระที่นั่งซึ่งสมเด็จพระนเรศวรกับ
 สมเด็จพระเอกาทศรถทรงไป เป็นข้างชนะกำลังตกน้ำมีนตัง ๒
 ข้าง ครั้นเห็นเหล่าข้างข้าศึกกลับหน้าพากันหนี ก็ออกเล่นไล่ไป
 โดยเมื่อน้ำมีน พาสมาเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถเข้า
 ไปในกลางหมู่ข้าศึก มีแต่กำลังคยาทกับพวกทหารรักษาพระองค์
 ตามติดไป เพราะในเวลานั้นกำลังรบพุ่งกันโกลาหล ผู้ฟัง
 ละครหลบจนมีคมวิทวาทศ พวกนายทัพนายกองที่อยู่ห่างไม่เห็น
 ว่าเสด็จล่องเลยเข้าไป ถึงเหล่าข้าศึกก็มิได้เห็นพระองค์อันดี
 ข้างพระที่นั่งพาสมาเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถยไล่เข้า
 ศึกไปสัก ๓๐๐ เส้น พอผู้จางทอดพระเนตรไป เห็นพระมหาอุป
 ราชาทรงพระคชาธารยืนข้างอยู่ในร่มไม้กับเหล่าท้าวพระยา จึง
 ทรงทราบว่าข้างพระที่นั่งพาไล่เข้าไปจนถึงในกองทัพหลวงของข้าศึก
 แต่สมเด็จพระนเรศวรพระสติมันไม่หวั่นหวาด คิดเห็นในทันทีว่า
 ทางสังขรามที่จะเอาไชยชนะได้ มีอยู่อย่างเดียว จึงชี้ข้างพระ
 ที่นั่งตรงไปยังนำข้างพระมหาอุปราชา แล้วร้องตรัสไปโดยฐาน
 ที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนว่า “เจ้าพี่ จะยืนข้างอยู่ในร่มไม้ทำไม
 เชิญเสด็จมาทำยุทธหัตถีกันใหม่เป็นเกียรติยศเถิด กษัตริย์ภายนำ
 ที่จะชนข้างใดอย่างเราจะไม่มีแล้ว” ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวร

๒ ข้าง ท้าช่นข้างนั้น ที่จริงเสด็จอยู่กลางหมู่ข้าศึก มีแต่ข้างพระที่นั่ง
 ๒ ข้าง ก็ยพวกทหารรักษาพระองค์ไม่สู้คนนัก ถ้าพระมหา
 อู่ปราชาสั่งให้พวกกองทัพมรบพุ่งก็เกือยจะไม่พ้นอันตราย แต่
 พระมหาอู่ปราชาพระหฤทัยก็เป็นวิไสยกษัตริย์เหมือนกัน เมื่อได้
 ทรงฟังสมเด็จพระนเรศวรชวนชนข้าง จะไม่รบก็ลodayพระไทย จึง
 ชี้ข้างพลายพิททกซึ่งเป็นพระคชาธารตรงออกมาชนกับเจ้าพระยา
 ไชยยานุภาพพระคชาธารของสมเด็จพระนเรศวร ฝ่ายเจ้าพระยา
 ไชยยานุภาพกำลังคลั่งน้ำมัน เห็นข้างข้าศึกตรงออกมาเข้าโถม
 แทะทันทีไม่ยับยั้ง เสียทัพพลายพิททกไ้กลางแยกกรนเอาเจ้าพระยา
 ไชยยานุภาพเบนจะขวางตัว พระมหาอู่ปราชาโคตพันทวยพระแสง
 ของ้าว สมเด็จพระนเรศวรเบี่ยงพระองค์หลบทัน ถูกแต่พระ
 มาลาหนึ่งซึ่งทรงในวันนั้นขาดลิไป พอเจ้าพระยาไชยยานุภาพ
 สยัคหลุด แล้วกลับชนไ้กลางแยกถันตรุนพลายพิททกหันเบนไป
 สมเด็จพระนเรศวรก็จ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ถูกพระมหา
 อู่ปราชาที่ไหล่ขวาขาด ชบสิ้นพระชนม์อยู่กับคอข้าง ส่วน
 สมเด็จพระเอกาทศรถก็ไ้ชนข้างกับเจ้าเมืองจาปะโร ฟันเจ้าเมือง
 จาปะโรตายเหมือนกัน พวกท้าวพระยาเมืองหงษาวดีเห็นพระมหา
 อู่ปราชาเสียที่ถูกฟัน ต่างก็กรกันเข้ามาช่วยแก้ไข เอาชนะคมยิง
 ถูกสมเด็จพระนเรศวรที่พระหัตถ์ถึงขาดเจ็บ แลถูกนายมหานุภาพ
 ๒ ข้าง พระที่นั่ง ก็ยหม่นกาศก็ศวรกลางข้างสมเด็จพระเอก

ทศรถตายทั้ง ๒ คน ขณะนั้นพอพลกกองทัพหลวงแลกองทัพเจ้า
 พระยามหาเสนา พระยาสีหราชเดโชไชยตามไปถึงทันเข้า ก็เข้า
 รบพุ่งแก่กันเอาสมเด็จพระนเรศวร กับสมเด็จพระเอกาทศรถออกมา
 พนจากกองทัพข้าศึกได้ พวกท้าวพระยาเมืองหงษาวดีกำลังตกใจ
 ด้วยพระมหาอุปราชผู้เป็นจอมพลสิ้นพระชนม์ มิได้คิดจะรบพุ่ง
 ต่อไป หมายถึงจะรวบรวมกองทัพกลับไปค่ายเดิม ก็พากันยับ
 ยงอยู่ ด้วยกองทัพหงษาวดีครั้งนั้นแตกยับเยินแต่ทัพหน้าทัพเดียว
 ทัพอื่นยังหาแตกไม่ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรออกมาพ้นข้าศึกได้
 แล้ว เห็นข้าศึกย่นย่อออกจะตีให้ยับเยิน แต่กำลังกองทัพ
 ที่ตามเสด็จไปเวลานั้นมีน้อยนักจึงพระไทย จึงจำต้องเสด็จกลับไป
 มาค่ายหลวง ฝ่ายพวกกองทัพหงษาวดีรวบรวมกันไว้แล้วก็เชิญ
 ศพพระมหาอุปราชเลิกทัพกลับไปเมืองหงษาวดี สมเด็จพระ
 นเรศวรทรงระแวงว่าข้าศึกยังจะยกมาทางข้างเหนืออีก จึงมิให้
 กองทัพไปติดตาม แต่เมื่อพระเจ้าหงษาวดีได้ทรงทราบว่าพระมหา
 อุปราชสิ้นพระชนม์ ก็เสียดพระไทยสิ้นหวังที่จะตีเมืองไทย จึง
 สั่งให้หากองทัพกลับไปบ้านเมืองหมดทุกทัพ.

สมเด็จพระนเรศวรมีไชยชนะยุทธหัตถีครั้งนั้น พระเกียรติ
 ยศเลื่องกาแพร่หลายไปทั่วทุกประเทศในชมพูทวีป ด้วยถ้อยคำ
 เป็นคติมาแต่ครั้งกำรบรบ ว่าการชนะข้างเป็นยอดยุทธวิธีของนักรบ
 เพราะเป็นการต่อสู้กันตัวต่อตัว แพ้ชนะกันแต่ด้วยความคล่องแคล่ว

แก่วัวกล้า กับขานี่ขานาญการขบข้างชน มิได้เอาไครยกำลัง
 รพตฤกถลอบยบายอย่างหนึ่งอย่างใด อีกประการ ๑ ในการทำยุทธ
 สงคราม ที่จอมพลทั้ง ๒ ฝ่ายจะไต่เข้าไปใกล้ ชีคจนตั้งชนข้างกัน
 ไต่กันก็มีน้อย จึงถือว่าเป็นการสำคัญเพราะหาโอกาสยากด้วยอีก
 อย่าง ๑ เพราะฉนั้นถ้ากษัตริย์พระองค์ใดทำยุทธหัตถีมีไชยชนะ
 ก็ไต่รับความยกย่องว่ามีพระเกียรติยศอย่างสูงส่ง เหมือนเช่นพระเจ้า
 อภัยทัษฐคามินี่ชนข้างกับพระยาเอฬารทมิฬที่เมืองลังกาเป็น
 ตัวอย่าง ถึงผู้แพ้ก็ยกย่องสรรเสริญกันว่าเป็นนักรบแท้ มิได้
 ตีเตยนเลย คิดที่กล่าวมานี้ก็เป็นความนิยมของไทยเหมือนกัษัตริ
 ย์อื่น ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นองค์
 ๑ ทรงที่ซึ่งไต่ชนข้างกับพระมหาอุปราช ตามเขียงอย่างพระเจ้า
 อภัยทัษฐคามินี่ ไต่ทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้นในลังกาทั่วไป ทรงที่ทำ
 ยุทธหัตถ์กับพระยาเอฬารทมิฬ อันมีเรื่องปรากฏอยู่ในหนังสือ
 มหาวงศ์นั้น พระเจดีย์ยังปรากฏอยู่ วัดฐานไต่ถานละ ๑๐ วา
 สูงตลอดคยอก เต็มเห็นจะราว ๒๐ วา ราษฎรเรียกที่ทรงนั้นว่า
 คอนพระเจดีย์ อยู่ห่างหนองสาหร่ายไปประมาณ ๑๔๐ เส้น ยัง
 ปรากฏจนทุกวันนี้ ช้างพระที่นั่งที่ชนชนะศึก ก็พระราชทาน
 ชื่อว่า “เจ้าพระยาปราบหงสาวดี” พระแสงของ้าวที่ทรงประหาร
 พระมหาอุปราชาก็ได้นำมาปรากฏว่า “เจ้าพระยาแสนพลพ่าย”
 นับถือเป็นพระแสงศักดิ์สิทธิ์ สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงพระคชา

ชาวในรัชกาลหลัง ๆ สืบมา แลพระมาลาซึ่งสมเด็จพระนเรศวร
ทรงในวันนั้นก็ปรากฏนามว่า “พระมาลาเย็บ” มาจนครายเท่า
ทุกวันนี้.

ถึงว่าโดยทางพงษาวดาร การที่สมเด็จพระนเรศวรทรงชนะ
ยุทธหัตถีครั้งนั้น ก็ควรเห็นว่าเป็นการชนะอย่างอัศจรรย์ แลควร
นับว่าเป็นไชยมงคลของบ้านเมืองไทยแท้ ส่วนความอัศจรรย์
อย่างไร ในหนังสือพระราชพงษาวดารได้แต่งไว้เป็นถ้อยคำของ
สมเด็จพระพนรัตน์ถวายพระพรไพเราะอยู่ ข้าพเจ้าจะได้คัดลงไว้
ในตอนหน้าต่อไป ที่ว่าเป็นไชยมงคลแก่บ้านเมืองนั้น เพราะตั้งแต่
สมเด็จพระนเรศวรมีไชยชนะครั้งนั้นแล้ว ก็มีใครมาคิดจะมา
เบียดเบียนเมืองไทยแต่ณทิศใดใดอีกต่อไปจนตลอดกาลนาน ส่วน
การสงครามก็เริ่มต้นที่ไทยจะกลับเป็นฝ่ายปราบปรามข้าศึกศัตรู
ถึงต่าง ประเทศแต่กันไป จนมีอำนาจอาณาเขตของสยาม
ประเทศให้กว้างขวางถึงที่สุด ซึ่งเคยปรากฏในเรื่องพงษาวดาร
ตลอดสมัยกาลอันหนึ่ง.

สงครามครั้งที่ ๑๑ ท้าวไทยตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี
ปีมะโรง พ. ศ. ๒๑๓๕

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชไชยชนะยกทัพตีได้แล้ว ท้าวโตนันต์
น้อยพระไทยที่ไม่สามารถจะตีเข้าศึกให้แตกยับเป็นไข้ได้เหมือน
ครั้งก่อน เพราะเหตุที่กองทัพท้าวพระยาข้าราชการไม่เคารพเสด็จ
ไปให้ทันรบพุ่งพร้อมกัน เมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนครจึงตำรัสสั่งให้
ลูกขุนประชุมปรึกษาไทยแม่ทัพนายกองตามพระอัยการศึก ลูก
ขุนปรึกษาวางมทว่า พระยาศรีไสยณรงค์มีความผิดฐานยังอาจฝ่า
ฝืนพระราชโองการ ไปรบพุ่งเข้าศึกโดยพลการจนเสียทัพแตกมา
แลเจ้าพระยาจักรี พระยาพระคลัง พระยาเทพอรชุน พระยา
พิไชยสงคราม พระยารามคำแหง มีความผิดฐานละเลยมิ
ไปตามเสด็จให้ทันช่วงที่การพระราชสงคราม ไทยถึงประหาร
ชีวิตรบด้วยกันทั้งนั้น จึงตำรัสสั่งให้เอาตัวข้าราชการเหล่านั้นไป
จำคุกไว้ พอพ้นวันพระแล้วให้เอาไปประหารชีวิตตามคำลูกขุน
พิพากษา ครั้นถึงวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ สมเด็จพระพน
รัตนวิคิตมาแก้ว (เคียนวันเรียกวัดใหญ่) กับพระราชาคณะรวม ๒๕ รูป
เข้าไปเฝ้าถามข่าวถึง การที่เสด็จพระราชสงครามตามประเพณี

สมเด็จพระนเรศวรจึง ทรงเล่า แดง การ ทั้ง ปวง ตั้ง แต่ ต้น จน ใต้ ทำ
 ยุทธหัตถิมิไชยชนะพระมหาอุปราช ให้พระราชาคณะทั้งปวง
 ฟังทุกประการ สมเด็จพระพนวันถวายพระพรถามว่า “สมเด็จพระ
 บรมยพิตรพระราชสมภารเจ้ามิไชยแก้วช้างศึก เหตุไฉนข้าราชการ
 ทั้งปวงจึงต้องราชทัณฑ์เล่า” สมเด็จพระนเรศวรศรีศตอบว่า “นาย
 ทักษณกมลเหล่านั้นมันกลัวช้างศึกมากกว่ากลัวโยม ละให้แต่โยม
 สองคนพี่น้องเข้าไปในท่ามกลางช้างศึก จนใต้ทำยุทธหัตถิมิ
 พระมหาอุปราช ค้อมมิไชยชนะกลับมายังใต้เห็นหน้ามัน นั้นหาก
 ว่าโยมยังไม่ถึงที่ตาย หากไม่แผ่นดินก็จะเปนของชาวหงสาวดีเสีย
 แล้ว เพราะเหตุนี้โยมจึงให้ละโทษมันตามอาญาศึก” สมเด็จพระ
 พระพนวันจึงถวายพระพรว่า “อาคมภาพิเคราะห์ที่ข้าราชการ
 เหล่านี้ ที่จะไม่กลัวพระราชสมภารเจ้านั้นหามิได้ เหตุทั้งนี้เห็นจะ
 พิเณญเปน เพื่อจะให้พระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเป็นมหัศจรรย์
 คอก เหมือนสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้า เมื่อพระองค์เสด็จเห็น
 อุปราชศิขลลังก์ ได้ดวงพระมหาโพธิ์ ณ เพลาสายัณห์ครั้งนั้น เทพย
 เจ้าก็มาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาฬ พระยารัศวิก์มารชกพลเสนา
 มาขณู ถ้าพระพุทธองค์ได้เทพเจ้าเป็นบริวารมิไชยแก้วพระยา
 มารก็หาสู้เป็นมหัศจรรย์นักไม่ นี้พิเณญให้หมู่อมรินทร์พรหม
 ทั้งปวงปลาศนาการหนีไปสิ้น ยิ่งแต่พระองค์เคยวธาสสามารถขณู
 พระยามาราชิราชก็พลเสนามารให้ปราชัยพ่ายแพ้ ใต้สมเด็จพระ

พระบรมโลกนาถเจ้าจึงได้พระนามว่า พระพิชิตมารโมฬีศรี
 สวรรค์เพ็ชคาญาณ เป็นนมหามหิศจรรยบันดาลไปทั่วอนันตโลกชาติ
 เอยงยงนตราวยเท่าถงภวัคพรหม เอยงต่ำตลอดถงอโภภาคอเวจ
 เป็นที่สุด พิศวระหัตถ์ก็เหมือนพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์
 ครองนี้ ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนางคณิกโรยชาทวยหาญมาก แล
 มีไชยแก่พระมหาอุปราชา ก็จะทำให้ไปนมหิศจรรยแผ่พระเกียรติยศ
 ให้ปรากฏไปในนานาประเทศธานีใหญ่่น้อยทั้งปวงไม่ พระราช
 สมภารเจ้าอย่าทรงพระปริวิตกน้อยพระไทยเลย อันเหตุที่เป็น
 ทรงเพื่อเทพยเจ้าทั้งปวงอันรักษา พระองค์จักสำแดง พระเกียรติยศ
 คุจอาตมภาพถวายพระพรเป็นแท้” สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้
 ทรงฟังสมเด็จพระพนรัตน์ถวายวิสัชนากว้างขวาง ออกพระนาม
 สมเด็จพระบรมอรรคโมฬีโลกครั้งนี้ รุกถงพระคุณนามอันยิ่ง
 ก็ทรงพระบิศไสมนต์คืนเต็มพระกมลทูลไทยปราโมทย์ ยกพระกร
 ประนมเหนือพระอุตมางคศิโรคมน์นมัสการ แยมพระโอบยจู้ว่า
 “สาธุ สาธุ พระผู้เป็นเจ้าอันควรนิกหนา” สมเด็จพระพนรัตน์
 เห็นว่าพระมหากษัตริย์คล้ายพระพิโรชแล้ว จึงถวายพระพรว่า
 “อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวงเห็นว่าข้าราชการซึ่งเป็นโทษเหล่า
 นกผิดหนักหนายอยู่แล้ว แต่ทว่าได้ทำราชการมาแต่ครั้งสมเด็จพระ
 พระบรมโอบยภิราชแลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทั้งทำราชการใน
 ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทของพระราชสมภารเจ้าแต่เดิมมา คุจพุทธ

บริษัทสมเด็จพระบรมครูเหมือนกัน อาตมภาพตั้งปวงขอพระราชทาน
 โทษคนเหล่านี้ไว้สักครึ่งหนึ่งเด็ก จะได้ทำราชการฉลองพระเดช
 พระคุณสืบไป” จึงมีรับสั่งว่า “พระผู้เป็นเจ้าขอแล้วโยมก็จะถวาย
 แต่กว่าจะต้องให้ ไปตีเอาเมืองตะนาวศรีเมืองทวายแก่ศรีลอน” สม
 เ็จพระพนรัตน์ถวายพระพรว่า “การซึ่งกระไร ไปตีบ้านเมืองนั้นก็สู้
 แต่พระราชสมภารเจ้าจะสงเคราะห์ มิใช่กิจของอาตมภาพตั้งปวงอื่น
 เป็นสมณะ” ว่าแล้วสมเด็จพระพนรัตน์พระราชาคณะตั้งปวงก็ถวาย
 พระพรลาไป” สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้นายทัพนายกองที่มีความ
 ความฝึกฝนจากเวรทำ แล้วคำสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกกองทัพ
 จำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองตะนาวศรี ๑ แลให้พระยาพระคลัง
 ยกกองทัพจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ไปตีเมืองทวายอีกทัพ ๑ พวกนาย
 ทัพนายกองที่มีความฝึกก็ให้เข้ากองทัพไปทำการแก้ตัวด้วยกัน
 ทุกคน ยกไปในปลายขั้วมโรง พ. ศ. ๒๓๓๕ นั้น

เมืองตะนาวศรีเมืองทวายเป็นเมืองจีนของไทยมาแต่ครั้งกรุง
 ศุโขทัยเป็นราชธานี พม่าซึ่งเข้าไปเสียบเมื่อพระเจ้าทรงชัยวงศ์
 นองคโติกรุงศรีอยุธยา ควบคุมพม่าโอกาสสมเด็จพระนเรศวร
 จึงให้ไปตีก่อนเมืองอื่น แต่เมืองทั้ง ๒ นิสิตกัน เมืองทวาย
 ซึ่งอยู่ต่อแดนมอญข้างเหนือเมืองตะนาวศรี ไพร่บ้านพลเมือง

๑ ความตอนสมเด็จพระพนรัตน์ทูลขอโทษข้าราชการต่อนี้ สักมาตามสำนวนใน
 หนังสือพระราชพงษาวดาร.

เปนทวยชาติ ๓ ค้างหาก การปกครองเคยตั้งทวยเป็นเจ้าเมือง
 กรมการทั้งหมคจึงเป็นแต่ชนกรุง ๆ เหมือนอย่าง เป็นประเทศราช
 ขึ้นหนึ่ง ไม่สนิทนัก แต่ส่วนเมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ใต้เมือง
 ทวายลงมาต่อกับเมืองชุมพรนั้น ไพร่บ้านพลเมืองมีทั้งพวกเมืองแล
 ไทยปะปนกัน แลมีเหตุอีกอย่าง ๓ ตั้งแต่พวกฝรั่งเล่นเรือออก
 มาได้ถึงประเทศทางตะวันออกเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี
 ที่ ๒ คือมาเมื่อก่อนนั้นแขกฝรั่งมาค้าขายที่เมืองมฤตอินเป็นเมือง
 ขึ้นตั้งอยู่ที่ปากน้ำเมืองตะนาวศรีหลาย ๆ ลำทุกปี เพราะ
 ชาวสำหรับจอศเรอมีเกาะกำบังคลื่นลมได้สนิท แลมีทางขนสินค้า
 มาถึงกรุงศรีอยุธยาได้สะดวก เมืองมฤตจึงกลายเป็นเมืองท่า
 ทำการค้าขายของเมืองไทยทางอ่าวมิงก่า ซึ่งเราเรียกว่า "ทะเล
 ตะวันตก" เพราะฉนั้นจึงทรงตั้งข้าราชการในกรุง ๆ ออกไปเป็น
 เจ้าเมืองตะนาวศรีอย่างหัวเมืองทั้งปวงแต่โบราณมา เมื่อพม่าซึ่ง
 เอลาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีไป ก็เอาแบบอย่างไทยไปปกครอง
 คือให้พวกทวยปกครองกันเอง แลให้ข้าราชการพม่าลงมา
 ครองเมืองตะนาวศรี.

ครั้นพม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีทวยข่าวว่ากองทัพไทยจะยกไป
 ตีเมือง ก็รีบยกขึ้นไปยังกรุงหงษาที่ ขอกองทัพลงมาช่วย
 รักษาเมือง แลครั้งนั้นพระเจ้าหงษาวคัตทรงพระพิโรธท้าวพระยา
 นายทัพนายกองที่มาช่วยพระมหาอุปราชายูเห็นอนัน จึงตรัส

สั่งให้พวกท้าวพระยาเหล่านั้นคุมกองทัพลงมารักษาเมืองทวาย
 เมืองตะนาวศรี ให้มารักษาไทยแก่ตัวใหม่ แต่ในขณะที่เมื่อกำลัง
 เกิดที่ทัพอยู่นั้น เจ้าพระยาจักรียกไปตั้งเมืองตะนาวศรีเสียก่อน
 ให้กองทัพล้อมเมืองไว้ พม่าเจ้าเมืองตะนาวศรีต่อสู้ไปได้ ๓๕ วัน
 ก็เสียเมืองแก่เจ้าพระยาจักรี ส่วนกองทัพพระยาพระคลังซึ่งยก
 ไปตีเมืองทวายได้รบพุ่งกับข้าศึกที่ค่านเซิงเขยอันตักครั้ง ๓ ข้าศึก
 มตกพ่ายไป พระยาพระคลังยกกองทัพตามเข้าไปล้อมเมือง
 ทวายไว้ ๒๐ วัน พระยาทวายซึ่งพระเจ้าหงสาวดีตั้งให้ครองเมือง
 เห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ก็ออกมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของ
 กรุงศรีอยุธยาอย่างเต็ม.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีเมื่อได้เมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤตแล้ว
 ก็คิดว่าเมืองทวายอยู่คั่นทาง ถ้าพระเจ้าหงสาวดีให้กองทัพยก
 ลงมา ก็จะเข้าตีกระหนาบเอากองทัพพระยาพระคลัง จึงให้รีบเรือ
 กำนันท่ามาค้าขายอยู่ที่เมืองมฤต ไปเรือสลบของฝรั่งลำ ๓ ของแขก
 ๒ ลำ แลเก็บเรือในพนมเมืองไต่อีก ๓๕๐ ลำ จัดเป็นเรือรบให้พระยา
 เทพอรชุนเป็นนายทัพเรือ คุมพล ๓๐,๐๐๐ ยกไปเมืองทวายทาง
 ทะเล แลให้พระยาศรีไสยณรงค์คุมพล ๓๐,๐๐๐ อนุรักษ์เมืองตะ
 นาวศรี แลเจ้าพระยาจักรียกพล ๓๐,๐๐๐ ตามขึ้นไปเมืองทวาย
 โดยทางบก กองทัพเรือพระยาเทพอรชุนยกไปทางทะเลถึงตำบล
 บ้านย้อย ในแคว้นเมืองทวาย ประทะกับกองทัพเรือสมเด็จพระที่นั่ง

พระตะบะ ซึ่งพระเจ้าหงษาวดีให้ลงมาช่วยรักษาเมืองตะนาวศรีมี
 เรือรบเรือบรรทุกรวมกันราว ๒๐๐ ลำ จำนวนพลประมาณ ๓๐,๐๐๐ ก็
 เขารบพุ่งกันที่ในทะเล สู้กันแต่เช้าจนเที่ยงยังไม่แพ้ชนะกัน ถึง
 เวลาบ่ายลมตึงคลื่นใหญ่ก็ทอดรอกันอยู่ทั้งสองฝ่าย ฝ่ายพระยา
 พระคลังเมื่อใดเมืองทวายแล้ว ก็คิดเป็นห่วงเจ้าพระยาจักรีเหมือน
 กัน คว้าไม้โตขาวว่าจะตีเมืองตะนาวศรีได้แล้วฤๅยัง จึงจัด
 กองทัพเรือมีจำนวนเรือรบ ๓๐๐ ลำ กับพลทหาร ๕,๐๐๐ ให้พระยา
 พิไชยสงคราม พระยารามคำแหง คุมลงไปช่วยเจ้าพระยา
 จักรีที่เมืองตะนาวศรี พอกองทัพออกจากปากน้ำเมืองทวายก็ได้
 ยืนเสี้ยมยืนทางทิศใต้ พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง
 จึงให้ขุนโจมจตุรงค์คุมเรือลาดตระเวนล่องนำลงไปสืบ ได้ความ
 ว่ากองทัพเรือของไทยยกขึ้นมาจากข้างใต้ สู้รบอยู่กับกองทัพ
 เรือของพม่า พระยาพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง ก็
 ยกกองทัพเข้าตกระหนาบพม่าลงไปจากข้างเหนือ ฝ่ายพระยาเทพ
 อรชุนรู้ว่ามักองทัพเรือไทยยกลงมาช่วย ทางข้างเหนือก็ยกเข้าตี
 พม่าทางค้ำันใต้ กองทัพไทยจึงถดถอยอยากองนายทัพตายใน
 ทราย แล้ววิ่งเรือลี้มิงพระตะบะแลเรือรบซาคักแตกจมอีกหลายลำ
 กองทัพเรือพม่าก็แตกกระจัดกระจาย พวกซาคักแล่นใบหนีไป
 บ้าง เอาเรือเกยฝั่งชนบกหนีไปบ้าง กองทัพไทยจับปืนได้ประมาณ
 ๕๐๐ ทั้งได้เรือแลเครื่องสำคราวย่ออีกเป็นอันมาก.

พระยาเทพอรชุน พระเจ้าพิไชยสงคราม พระยารามคำแหง
ได้ทูลถวายความจากคำให้การพวกเขลoday ว่า ยังมีกองทัพของข้าศึกยก
ลงมาทางบกจากเมืองเมเระคัมระ จะมาช่วยเมืองทวายอีกทัพ ๓ จึง
รวบรวมกองทัพกลับไปแจ้งความแก่เจ้าพระยาจักรีศรีเมืองทวาย
เจ้าพระยาจักรีจึงบัญชาท้าวพระยาพระคลัง จัดกองทัพยกยกขน
ไปทางริมแม่น้ำทวายเป็น ๒ ทาง กองทัพเจ้าพระยาจักรียกขน
ไปทางฝั่งตะวันออก กองทัพพระยาพระคลังยกขนไปทางฝั่งตะวันตก
ไปชุมนุมอยู่สองฟากทางที่กองทัพพม่าจะยกลงมา ฝ่ายกองทัพ
พม่าที่ยกลงมาทางบกครั้งนี้ ยังไม่ทราบว่าเมืองทวายเมือง
ตะนาวศรีเสียแก่ไทยแล้ว เจ้าเมืองมดวันเช่นนายทัพยกลงมา
ทางฝั่งตะวันออกของ ๑ ครองมาทางเมืองกลดอง หมายจะเข้าเมือง
ทวายทางค้ำขลเสื่อขาม ซึ่งกองทัพไทยตั้งชุมนุมอยู่ เจ้าเมืองกลด
องยกคุมกองทัพยกลงมาตามทางชายทะเลข้างฝั่งตะวันตก กอง ๑
มาถึงบ้านเหนือย่านห่วนโพะ กองทัพไทยเห็นทัพพม่ายกถลาเข้า
มาในที่ชุมนุมก็ออกกระดุมตึง ๒ ทัพ ข้าศึกไม่สู้ตัวก็แตกพ่ายยับเยิน
เสียข้างมาผู้คนแลเครื่องศาสตราวุธแก่ไทยเป็นอันมาก ไทยจับได้
นายทัพพม่ากอง ๑๑ คน ไพร่พล ๕๐๐ เศษ ครั้นเสร็จการรบแล้ว
เจ้าพระยาจักรียกเข้ามากราบบังคมทูล ๓ สมเด็จพระนเรศวรก็
พระไทย โปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์รักษาเมืองตะนาวศรีต่อไป
ส่วนเมืองทวายนั้นให้เจ้าเมืองกรมการเข้ามาเฝ้าถือนำพระพิพัฒน์

สัจจาแล้ว ไปรคให้กลับไปรักษาเมืองอยู่อย่างเดิม แล้วมีตรา
ให้หากองทัพกลับเข้ามายังพระนคร ในขั้มแสง พ. ศ. ๒๑๓๖.

ถึงปลายขั้มแสงนั้น สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวง
ลงไปตีกรุงกัมพูชา มีไชยชนะจับนักพระสัญญาเจ้ากรุงกัมพูชาได้
ให้ประหารชีวิตตรเสียในพิชัยภูมิกรรม แล้วกวาดต้อนครอบครัว
เขมรมาเป็นเชลยเป็นอันมาก ครั้นเสด็จกลับมาถึงพระนครจะ
ตำรัสสั่งให้ตั้งหัวเมืองเหนือที่ใดทรงให้วางมือเวลาทำสงครามกับ
อิศรภาพอยู่ ๘ ขั้มนั้น ให้กลับมีเจ้าเมืองกรมการปกครองดังแต่
ก่อน ทรงตั้งข้าราชการที่มีอำนาจเห็นใจความชอบให้ไปเป็นผู้ปกครอง
คือ พระยาไชยบูรณ์ข้าหลวงเดิม ที่ใดทรงใช้สอยทำศึกมา
แต่แรกนั้น ให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ ครองเมืองพิศณุโลก ให้
พระศรีเสาวราช (ท่านองจะเป็นราชินิกุล) ไปครองเมืองสุโขทัย
ให้พระองค์ทอง (เป็นเจ้าราชินิกุล) ไปครองเมืองพิไชย ให้
หลวงจำไปครองเมืองสวรรคโลก และเข้าใจว่าสงครามกับครอบครัวเขมรที่
ได้มาคราวนั้นไปอยู่ที่หัวเมืองเหนือโดยมาก.

สงครามครั้งที่ ๑๒ การล้อมเจ้าพระนเรศวรไว้หัวเมืองมอญ
ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๑๓๗

เมื่อกองทัพไทยไปตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี ในคราวที่
กล่าวมาแล้ว กองทัพที่พระเจ้าหงษาวดีให้ลงมาช่วยรักษาเมือง
เกณฑ์มอญเข้ากองทัพมาโดยมาก เพราะเมืองมอญอยู่ใกล้เมือง
ทวายเร็วผู้คนที่เร็วกว่าเกณฑ์คนทางอื่น แต่พวกมอญไม่ชอบ
พม่า คิดหาโอกาสที่จะพ้นจากอำนาจพม่าอยู่เสมอ เมื่อยังไม่พ้น
ได้ก็ต้องยอมให้พม่าใช้มารยพุงกยไทย พวกนั้นมาล้มตายได้ความ
ลำบากมากเข้า ก็ยิ่งอยากพ้นจากอำนาจพม่ามากขึ้นทุกที ครั้น
พวกมอญเห็นกองทัพของพระเจ้าหงษาวดีมาแพ้ไทยไปศึก ๆ กัน
หลายคราว แลที่สู้คดีไทยขลุกรุกเข้าไปตีเอาเมืองทวายเมืองตะนาว
ศรีได้ทั้ง ๒ เมือง ก็พากันกระตังกระเดื่องไม่กลัวเกรงพม่า
เหมือนแต่ก่อน ท่านองคมนตรีจะปรากฏแก่พระเจ้าหงษาวดีว่ากอง
ทัพยกทัพเรือที่ให้ลงมารักษามืองทวายเมืองตะนาวศรี มาเสียที่
ไทยแตกยับเยินไปเพราะพวกมอญไม่เป็นใจรบพุง ฤามีคนนเมอ
เสียที่พุกกลับไปแล้วพวกมอญจะกำเรียบขึ้นอย่างไรโดยยงหนึ่ง ความ
ปรากฏในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงษาวดีทรงซัดเคืองพวก

มอญว่าเอาใจมาเผื่อแผ่แก่ไทยจะก่อการขบถ จึงให้กองทัพยก
 ลมมาจากเมืองหงสาวดี ให้ลงมาปราบปรามพวกมอญ จะไว้กับ
 พุงกันอย่างไรหาปรากฏไม่ มีในพงษาวดารแต่ว่าพวกมอญพา
 กันอพยพครอบครัวหนีกองทัพมาไปอยู่เมืองยะไข่บ้าง ไปอยู่
 เมืองเชียงใหม่บ้าง แต่โดยมากนั้นเข้ามาอยู่กับสมเด็จพระนเรศวร
 ที่กรุงศรีอยุธยา ต่อมาพระเจ้าหงสาวดีทรงตั้งขุนนางผู้ใหญ่
 ซึ่งเป็นท้าวพระราชหฤทัยคน ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร
 เรียกชื่อว่า "พระยาลาว" ลงมาเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ตำแหน่ง
 เทศาภิบาลมณฑลหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้.

ในเวลานั้นพวกมอญที่อพยพไปอยู่ต่างประเทศกับพวกญาคูฬ
 นองซึ่งยังอยู่ในเมืองมอญ ลอบไปมาสื่อสารถึงกันอยู่เนือง ๆ พวก
 พระยามอญเข้ามาสามัคคีอยู่ในกรุงศรีอยุธยา คงเกลี้ยกล่อม
 ชักชวนเจ้าเมืองมอญจะให้มาเข้ากับไทย ที่เห็นชอบด้วยก็มี ที่
 ยังกลัวพม่าพากันเฉย ๆ อยู่ก็คงจะมี ครั้นนั้นเห็นจะมีผู้ร้องฟ้อง
 คือพระยาลาวเจ้าเมืองเมาะตะมะ ว่าพระยาพะโรเจ้าเมืองเมาะ
 ลำเลิง (ที่เรียกภายหลังว่าเมืองมรแมน) มาเข้ากับไทย
 พระยาลาวจะเอาตัวพระยาเมาะลำเลิงไปชำระลงไทย แต่พระยา
 เมาะลำเลิงรู้ตัวก่อน ด้วยเมืองเมาะลำเลิงคงอยู่ฝั่งใต้ลำแม่น้ำ

๑. ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นคนเดียวกับที่เรียกในพงษาวดารชื่อว่า "พระยาโล" ซึ่ง
 ปรากฏชื่อในเรื่องสงครามคราวที่ ๑๐.

สลวันข้ามฟากใกล้กันกับเมืองเมะตะมะ จึงรวบรวมกำลังตั้งแขวง
 เมืองแล้วให้ทูตเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ขอสามพันคนเป็นข้า
 ขอยขัดศัสตรา ขอพระราชทานกองทัพออกไปช่วยรักษาเมือง
 เมะตะมะแลงไว้ สมเด็จพระนเรศวรจึงมีรับสั่งให้พระยาศรีไชยสงคราม
 กองทัพจำนวนพล ๓,๐๐๐ ยกไปช่วยเมืองเมะตะมะแลงไว้ พอ
 กองทัพไทยยกไปถึง ข่าวทราบถึงพวกมอญตามหัวเมืองก็พากัน
 มาเข้ากับไทยเป็นอันมาก จนพม่าที่รักษาเมืองเมะตะมะต้อง
 ทิ้งเมืองหนีไป พระเจ้าหงสาวดีได้ทรงทราบความว่า หัวเมือง
 มอญเข้ากับไทยกำเริบชนหลายเมือง จึงดำรัสสั่งให้พระเจ้าคองอ
 ยกกองทัพลงมาปราบปรามเสียให้ราบคาบ ทำนองพระเจ้าคองอ
 จะเข้าพระไทยว่า เช่นแต่พวกเจ้าเมืองกรมการศึกขยด ราษฎร
 โดยมากหาได้เป็นใจด้วยไม่ ยกกองทัพลงมาโดยประมาณ
 กองทัพไทยกับมอญช่วยกันรบพุ่ง ตีกองทัพพระเจ้าคองอแตก
 ยับเป็น จนพระเจ้าคองอต้องหนีกลับไปเมือง กองทัพไทยมอญ
 ได้ติดตามขึ้นไปจนถึงเมืองสะโคง แต่กำลังไม่พอจะตีต่อไป
 ก็ต้องยกกลับเข้ามาเมืองเมะตะมะ.

ตั้งแต่นั้นครั้นแล้ว หัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ ตั้งแต่
 เมืองเมะตะมะตลอดมาจนถึงแดนไทย ก็มาเป็นเมืองขึ้นกรุง
 ศรีอยุธยาหมดทุกเมือง.

๐ พิเคราะห์ตามเรื่องเห็นว่า ที่ในหนังสือพระราชพงสาวดารว่า กองทัพไทยยก
 ไปคราวนี้ ๓,๐๐๐ น้อยนัก จำนวนพลเห็นจะมากกว่านั้น.

สงครามครั้งที่ ๑๓ สมเด็จพระนเรศวรตีเมืองหงสาวดี
ครั้งแรก ปีมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘

สมเด็จพระนเรศวรได้หัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาเป็นเมืองชน
ของไทย เป็นหัวค่อซึ่งสำคัญในเรื่องพงษาวดารการสงครามที่ไทย
รบกับพม่าในครั้งนั้น เพราะการสงครามที่รบกับพม่ามาตั้งแต่
สมเด็จพระนเรศวรทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครง ฝ่ายพม่าจะ
ปราบปรามไทย พยายามยกกองทัพมาย่ำยี ฝ่ายไทยต่อสู้รักษา
ความเป็นอิสระของชาติ รบกันอยู่ ๓๐ ปีไทยก็อิสระสำเร็จได้ใน
คราวเมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชแล้ว
เลยได้เมืองทวายเมืองตะนาวศรีกลับคืนมาเป็นของไทยอย่างเต็ม
เรื่องการสงครามที่ไทยเป็นฝ่ายต่อสู้พิชิตเพียงเท่านี้ ครั้นได้หัวเมือง
มอญข้างใต้มาเป็นของไทย ก็เหมือนมีปัญหาก็คือว่า ไทยจะ
คอยแทนพม่าข้างฉุ่ไม่ ถ้ามีประสงค์จะย้ายข้างก็มีโอกาสแล้ว
เพราะได้เมืองเมาะตะมะอันเป็นที่เหมาะสำหรับการตั้งทัพไว้ในมอญ
ไทย อาจจะไปตีเมืองหงสาวดีได้สะดวกเหมือนกับที่พระเจ้าหงสาวดี
มาตีกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อน ขณะนั้นไทยเห็นจะรู้สึกอยู่ทั่วกันว่า
พม่าได้มาย่ำยีบ้านเมืองมากมายนักแล้ว เมื่อได้โอกาศก็ควรจะ

คอยแทนพม่าบ้าง จึงอยู่ที่ไทยได้ โอกาสครั้งนั้น ไม่ได้เปรียบ
พม่าเท่าพม่าเคยได้เปรียบไทยมาแต่ก่อน เพราะไทยมาได้เปรียบ
เมื่อถูกพม่าทำยั้เป็นเสียคราว ๑ แล้ว ต้องก่อร่างสร้างตัวใหม่
แล้วต้องรยพุ่งมาเป็นชานานจึงมีไชยชนะ กำลังรพลย่อมไม่บริบูรณ์
เหมือนพม่าเมื่อมาตีเมืองไทย อีกประการ ๑ หัวเมืองมอญที่
ไค้มาเป็นของไทยในชนนั้นก็ยังไม่หมด แม่เมืองที่ไค้มาผู้คน

ก็แตกกระจัดกระจายไปเสียก่อนแล้วเป็นอันมาก ไทยไม่ได้มอญ
เป็นกำลังเหมือนอย่างพม่าเคยได้ไค้มาแต่ก่อน ข้อที่ไม่ได้เปรียบ
พม่าเหมือนอย่างพม่าเคยได้เปรียบไทยทั้งกล่าวมานักก็ง ทรายกัน
อยู่ แต่วิไชยสมเด็จพระนเรศวรเป็นนักรบ ไม่เคยทิ้งโอกาสที่จะ
ทำแก่ข้าศึกได้ ไค้หลวงไปเสียเปล่า พอได้โอกาสจึงเสด็จยก
กองทัพหลวงไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อขมะแม พ.ศ. ๒๑๓๘.

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ใน
หนังสือพระราชพงษาวดารฉบับอื่นหาไม่ มีแต่ในฉบับหลวง
ประเสริฐฉบับเดียว ยุติคดียกทัพหงสาวดีพม่า แต่กล่าวย่อๆ
เกือบจะไม่มีรายการด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย จึงจำต้องสันนิษฐานราย
การประการอย่าง ความปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกอง
ทัพหลวงออกจากพระนครเมื่อวันอาทิตย์ เดือนห้า ชัน ๓ ค่ำ ข
มะแม พ.ศ. ๒๑๓๘ จำนวนพลที่ยกไป ๑๒๐,๐๐๐ ไปตั้งเมืองเมาะตะมะ
รวบรวมกองทัพมอญเข้าสมทบแล้ว เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไป

หงษาวดีเข้าล้อมเมืองไว้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จ
 ไปครั้งนี้เป็นการยกทัพไป ไม่ใช่ข้าศึกมีเวลาพอจะตระเตรียมต่อสู้
 ไปได้พร้อม แลพระราชประสงค์ที่ยกไปนั้นเห็นจะเป็น ๓ ประการ
 คือ ประการที่ ๑ ถ้าสามารถจะตีเอาเมืองหงษาวดีได้ก็จะตีเอาที่
 เกี้ยว ประการที่ ๒ ถ้าตีเมืองหงษาวดียังไม่ได้ในคราวนี้ ก็จะ
 ตรวจภูมิลำเนาแลกำลังของข้าศึกให้รู้ไว้สำหรับคิดการคราวหน้าต่อไป
 ประการที่ ๓ อย่างไร ๆ คงจะคิดกวาดเอาครอบครัวพลเมือง
 ของข้าศึกมาเป็นเชลยให้จงมาก โดยประสงค์ตัดทอนกำลัง
 ของข้าศึก แลเอาผู้คนมาเพิ่มเติมเป็นกำลังสำหรับพระราชอาณาจักรต่อไป
 ความปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรล้อมเมืองหงษาวดี
 อยู่ถึง ๓ เดือน ใต้ให้เข้าปล้นเมืองเมื่อวันจันทร์ เดือน ๕ แรม
 ๓๓ ค่ำ ครึ่ง ๑ เข้าเมืองหาได้ไม่ ครั้นใต้ทรงทราบว่าพระเจ้าแปร
 พระเจ้าอังวะ พระเจ้าตองอู ยกกองทัพมาช่วยพระเจ้าหงษาวดีทั้ง
 ๓ เมืองเห็นกำลังข้าศึกมากนัก จึงมีรับสั่งให้เลิกทัพกลับมาเมื่อ
 วันสงกรานต์ เดือน ๕ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๘ แลใต้กวาดเอาครอบครัว
 คราวนี้ในเมืองมณฑลหงษาวดีมาเป็นเชลยในครั้งนี้เป็นอันมาก.

สงครามครั้งที่ ๑๔ สมเด็จพระนเรศวรที่เมืองหงสาวดี
ครั้งที่ ๒ ปีบุญ พ. ศ. ๒๓๔๒

สมเด็จพระนเรศวรทำสงครามฝึกก็พม่าเป็นข้อสำคัญ ๒
ประการ คือที่ทรงฉันทในวิชาต่อสู้คนมากด้วยคนน้อยประการ ๑ แด
ไม่ตั้งโอกาสประการ ๑ ฝ่ายพม่าไม่เช่นนั้น เหมือนเมื่อพยายามจะ
ปราบปรามไทย ยกกองทัพเข้ามารบไทยไม่ชนะทัพ ๑ แล้ว รุ่งขึ้น
คงให้ทัพอื่นยกเข้ามาอีก คิกต่อกันมาทุกปี ไม่มีที่ระอห
โอกาสก่อน แต่สมเด็จพระนเรศวรนี้ ถ้าได้โอกาสเป็นไมละ
แต่ถ้าไม่เป็นโอกาสแล้วก็ไม่ทำ เหมือนอย่างที่เมืองหงสาวดี
เสด็จไปตีครั้งแรกไม่สำเร็จแล้วจึงเฉยเสียถึง ๓ ปี จนมีโอกาสดีก
จึงไปตีอีกครั้ง ๑.

ในระหว่าง ๓ ปีนั้นมีเหตุการณ์อันเป็นฝ่ายหายนะของพม่าเกิด
ขึ้นหลายอย่าง ล้วนแต่เนื่องด้วยเหตุที่พระเจ้าหงสาวดีแพ้สงคราม
ไทยเป็นอันจัญไปทุกเรื่อง รวกรับว่าอภิสถกรรมที่พม่ามาทำร้าย
ไทยตามสนองให้เห็นประจักษ์ ตั้งคนมาแต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวร
ไปตีเมืองหงสาวดี ประเทศราชที่ยกกองทัพไปช่วยเมืองหงสาวดี
ครั้งนั้นพระเจ้าตองอูซึ่งเป็นลูกของพระยาศุลา กับพระเจ้าอริวงระซัง

เป็นลูกเขยของพระเจ้าหงษาวดียกไปตั้งก่อน กองทัพพระเจ้าแปร
 ที่เขยลูกเขยอีกกองก็ ๓ ไปยังหาถึงไม่ พระเจ้าหงษาวดียกย่อง
 ความชอบว่าเพราะ กองทัพพระเจ้า ต้องอุกกับพระเจ้าอังวะ ยกไป สนม
 เจ้าพระนเรศวรจึงเลิกทัพกลับมา จะพระราชทานบำเหน็จบำนาญ
 แลเวลานั้นตำแหน่งพระมหากษัตริย์ว่างอยู่ ท่านองพระเจ้า
 ต้องอุจะตลอดคหณอย่างไรอย่างหนึ่งด้วย พระเจ้าหงษาวดีจึงตั้ง
 พระเจ้าลูกเขยองค์ที่เป็นพระเจ้าอังวะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แทน
 องค์ที่ขาดคชช้าง ฝ่ายพระเจ้าแปรยกกองทัพไปตั้งกลางทางได้
 ทราบความก็น้อยพระไทย ด้วยหมายว่าพระราชบิดาจะให้ขึ้น
 พระมหากษัตริย์ เพราะได้เคยทำศึกสงครามมีบำเหน็จความชอบ
 มาแต่ก่อน ครั้นไม่สมหมายก็เลยแค้นพระเจ้าต้องอุว่าเป็นผู้ทอด
 ยุงให้พระราชบิดาเกลียดชัง จึงหนีหนียกกองทัพเลยไปตั้งเมือง
 ต้องอุ เวลานั้นพระเจ้าต้องอุยังอยู่ที่เมืองหงษาวดี ให้นัดเงินทอง
 ผู้เป็นราชบุตรอยู่รักษาเมือง นักเงินทองเป็นคนเข้มแข็งการศึก
 ก่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารภ พระเจ้าแปรจะตีเอาเมืองต้องอุไม่ได้
 ก็เลิกทัพกลับไปเมืองแปร แล้วเลยตั้งแขวงเมือง ไม่อ่อนน้อม
 ต่อพระเจ้าหงษาวดีผู้เป็นราชบิดาตั้งแต่ก่อน ต่อมาไม่ช้าพระหน่อ
 แถวลูกพระเจ้าไชยเชษฐา ก็พระเจ้าหงษาวดีให้ครองกรุงศรี
 สัตนานคนทุกทั้งแขวงเมืองขึ้นบ้าง พระเจ้าหงษาวดีเกรงว่าประเทศ
 ราชเดหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจะพากันเอาอย่าง กระทั่ง กระเคืองชน

จึงอุบายตักเตือนให้ส่งบุตรหลานเข้าไปฝึกหัดราชการตาม โยวาท
ราชประเพณี โดยประสงค์จะให้เป็นตัวจํานำอยู่ในกรุงหงสาวดี
หัวเมืองที่ซึ่งมีความสามัคคีขำเแรงก็ส่งบุตรหลานไปถวายตาม
รับสั่ง แต่พระเจ้าทองอกกับมังนรธาช่อราชอนุชาซึ่งเป็นพระเจ้าเชียงใหม่
ใหม่แลพระเจ้าไชย ๓ องค์คนเพิกเฉยเสีย ให้อส่งราชบุตรไปตาม
รับสั่งไม่ พระเจ้าหงสาวดีก็มีรู้ที่จะทำประการใด ด้วยหัวเมืองที่
วางพระไทยไทยยังเหลืออยู่นัยนัก ไม่มีกำลังพอที่จะปรายปราม
ก็ตองนั่งอยู่.

ฝ่ายพระหน่อแก้วเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อดังแขงเมือง
แล้ว แต่งท้าวพระยาให้ไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมชาวล้านช้าง ซึ่ง
ตกไปอยู่ต่างประเทศให้กลับไ้บ้านเมือง พวกชาวล้านช้างที่ถูก
พระเจ้าหงสาวดีกวาดเอาไปมีมากด้วยกัน เพราะถูกกวาดไป
หลายคราว เมื่อไ้ทราบว่พระหน่อแก้วราชบุตรของพระเจ้าไชย
เซษฐา ซึ่งนับถือกันว่าเป้นมหาราชในพวกล้านช้าง ไ้ไ้เป็น
อิศระก็เกิดนิยมนินดี ชวนกันอพยพกลับไ้บ้านเมือง แต่ทาง
ไปจะต้องเดินผ่านอาณาเขตร์เชียงใหม่ เวลานั้นพระหน่อแก้วกับ
พระเจ้าเชียงใหม่เป้นอริกันอยู่ ด้วยเมื่อพระหน่อแก้วตั้งตัวเป้น
อิศระแล้ว เห็นว่พระเจ้าเชียงใหม่เป้นน้องพระเจ้าหงสาวดี จึง
อุคหนุนให้พระยาน่านแขงเมืองเอาพระเจ้าเชียงใหม่ย่าง ครั้น
พระหน่อแก้วเกรงพระเจ้าเชียงใหม่จะขัดขวางมิให้พวกศรีกลับไ้

จึงเตรียมกองทัพจะยกมารบครูล้านช้างไปจากเมืองเชียงใหม่
พระเจ้าเชียงใหม่ทราบความก็ร้อนตัว ด้วยรู้สึกว่าเป็นพม่าเข้ามา
ครอบครองราษฎรซึ่งเป็นไทยต่างชาติต่างภาษากัน ปกครอง
เมืองมาได้ด้วยราษฎรกลัวพม่า พม่าก็ทำสงครามแพ้ไทยจน
หมดอำนาจไม่เหมือนแต่ก่อน ซ้ำพระเจ้าหงสาวดีก็เป็นอริ แม้
ตั้งแขวงเมืองเฉยอยู่ ถ้ากองทัพกรุงศรีอยุธยา ฤๅกรุงศรี
สัตตนาคนหุตยกมาตีเมือง น่ากลัวราษฎรพลเมืองจะพากันไปเข้า
กับชาติก ฤๅไม่เต็มใจอพยพ ก็จะเกิดโงยอันตรายได้ทั้ง ๒
สถาน จะอยู่ไปแต่โดยลำพังเห็นจะไม่ได้ พระเจ้าเชียงใหม่
จึงแต่งตั้งให้เสนาราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุง
ศรีอยุธยา ขอมออ่อนน้อมต่อสมเด็จพระนเรศวร ขอเป็นข้า
ขอบขัณฑสีมาสยไป แลขอพระราชทานกองทัพขึ้นไปช่วยยั้งกัน
อย่าให้พวกกรุงศรีสัตตนาคนหุตมาเบียดเบียนด้วย.

ในเวลานั้นพวกท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่ที่หนีพม่ามาพึ่งสม
เด็จพระนเรศวรอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเห็นจะมีมาก ที่เป็นตัวสำคัญ
อันผู้คนพลเมืองนับถือมากมีอยู่คน ๓ ทรงตั้งให้เป็นทัพพระยาราม
เทโช ครั้นพระเจ้าเชียงใหม่มาอ่อนน้อมขอมชนต่อกรุงศรีอยุธยา
สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่จริง
มีกำลังผู้คนมากกว่าเมืองล้านช้าง ถ้าให้ไพร่บ้านพลเมืองเป็น
ใจต่อสู้ข้าศึกพร้อมกัน เมืองล้านช้างก็จะทำไม่ไหว จึงโปรด

ให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปห้ามมิให้ชาว
 ลานช้างมาเยือกเขยิบเมืองเชียงใหม่ แลให้ฟ้าตัวพระยารามเคโซ
 ขึ้นไปเป็นผู้ช่วยพระเจ้าเชียงใหม่รักษาบ้านเมืองต่อไปด้วย เจ้า
 พระยาสุรสีห์ยกขึ้นไปตั้งเมืองเชียงแสน ให้ไปห้ามกองทัพกรุง
 ศรีสัตนาคคนहुตซึ่งกำลังตั้งคอกเมืองเชียงแสนอยู่นั้น ว่าอย่าให้
 เยือกเขยิบเขตรแดนเมืองเชียงใหม่ต่อไป ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้
 มาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุธยาแล้ว พวก
 แม่ทัพนายกองกรุงศรีสัตนาคคนहुตได้ทราบข่าวกองทัพไทยยกขึ้นไป
 ก็เกรงพระเดชานภาพสมเด็จพระนเรศวร พาภันเล็กทัพกลับไป
 แต่ในเวลาอันเมืองน่านแลเมืองฝางยังกระด้างกระเดื่อง ไม่อ่อน
 น้อมต่อพระเจ้าเชียงใหม่ เจ้าพระยาสุรสีห์จึงให้พระยารามเคโซ
 เช่นข้าหลวงรักษาการอยู่ที่เมืองเชียงแสน หวังจะเกลี้ยกล่อม
 หัวเมืองที่ยังกระด้างกระเดื่อง แลให้ก่ออระวังมิให้เกิดเหตุกบ
 เมืองลานช้างต่อไป แต่ณประเทศลานนาเชียงใหม่ก็มาเป็นเมือง
 ขนของไทยเหมือนกับหัวเมืองมอญข้างฝ่ายใต้ แลยังมีเหตุเกิด
 ขนทางเมืองยะไข่อีกทาง ๑ เมืองยะไข่แต่เดิมเป็นประเทศที่มี
 อิศระอยู่ทางชายทะเลข้างทิศตะวันตก ต้องเป็นประเทศราชขนพม่า
 มาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีบรมอง เหมือนกับประเทศอื่นที่อยู่ใกล้
 ชิดกับพม่าในสมัยเดียวกัน ครั้นพระเจ้าหงษาวดีนั้นทยเรงเสียม
 อำนาจลง พระเจ้ายะไข่ก็ตั้งแขวงเมืองย่าง เหตุการณ์ทั้งปวง

ทุกถ้าวมาจนเกิดติดต่อกันมาในระหว่างขั้แม่เม พ. ศ. ๒๓๓๘ จนขื่อ
 พ. ศ. ๒๓๔๑ สมเด็จพระนเรศวรทรงพระราชดำริเห็นว่าเมืองหงษา
 วกขั้นขั้วนรวนเร เป็นโอกาสอยู่แล้ว จึงดำรัสสั่งให้เตรียมการ
 ตเมืองหงษาอีกครั้ง ๓.

เรื่องตเมืองหงษาอีกครั้งที่ ๒ พิเคราะห์ความราชการที่ปรากฏ
 ในหนังสือพระราชพงษาวดาร สมเด็จพระนเรศวรตั้งพระไทยจะ
 พยายามตีเอาเมืองหงษาตีให้จงได้ ไม่ยกขั้ไปเป็นการทดลอง
 เหมือนครั้งก่อน เริ่มตนจึงให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพมีจำนวนพล
 ๑๕,๐๐๐ ยกไปเมื่อต้นขั้ฎฎ พ. ศ. ๒๓๔๒ ไปตั้งอยู่ที่เมืองเมาะ
 ลำเลิง เกณฑ์ผู้คนพลเมืองมาทำนาในระดั้นขั้นน หาเสบียง
 อาหารไว้สำหรับกองทัพหลวง แลเกณฑ์กองทัพเมืองทวายเป็นจำนวน
 พล ๕,๐๐๐ ให้ไปตั้งต้อเรือสำหรับกองทัพที่เกาะพระอกแขวงเมือง
 ว่างราว (ที่อังกฤษเรียกว่าเมืองฮัมเชสต์ทงวันน) ทัพอีกแห่ง ๑
 เข้าใจว่าเจ้าพระยาจักรีจะไ้รับกระแสนขั้ขั้ไปในการอีกอย่าง ๑ คือ
 ให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองที่ยังมิได้มาขั้นแก่ไทยให้มาอ่อนน้อมด้วย
 จึงปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ครั้งนั้นเมื่อหัวเมืองขั้น
 หงษาคั้ทราบว้สมเด็จพระนเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองหงษาคั้ ต่าง
 ก็พากันมาอ่อนน้อมเป็นหลายเมือง เมืองที่มาอ่อนน้อมคราวนั้นท
 สำคัญคือเมืองยะไซ่ กั้ขั้เมืองตองขั้ ทั้ง ๒ เมืองนี้เป็นประเทศ

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกว่า เมืองละเคว.

ราชที่ตรงแขวงเมืองคือพระเจ้าหงษาวดี มีศอกอภยวิไลทอดมาถวาย
สมเด็จพระนเรศวร รั้วว่าถ้าเสด็จไปตีเมืองหงษาวดีเมื่อใดจะยก
กองทัพมาช่วย.

ทรงนจะคิดขบบายถึงฐานะของเมืองยะไข่กับเมืองตองอูก่อน
ให้เข้าใจว่าเหตุใดเมืองหง ๒ นั้นจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร
ส่วนเมืองยะไข่เป็นเมืองชายทะเล พวกชาวเมืองชำนาญการใช้
เรือ พระเจ้ายะไข่อยากไปทวงเมืองหงษาวดีติดต่อแดนกันทาง
ชายทะเลวันตกไปเป็นเมืองชนของยะไข่ ครั้นทราบว่าสมเด็จพระ
นเรศวรจะเสด็จไปตีเมืองหงษาวดี จึงมาขอเข้ากับไทยประสงค์จะ
ให้สมเด็จพระนเรศวรยอมยกหัวเมืองเหล่านั้นให้เป็นข้าหนึ่ง ครั้น
ทูตยะไข่กลับมาจากกรุงศรีอยุธยา พระเจ้ายะไข่ทราบว่าสมเด็จพระ
นเรศวรทรงรั้วเป็นไมตรีตามประสงค์ ก็ให้กองทัพเรือยกมา
ยึดเมืองสิเรียมอันอยู่ปากน้ำหงษาวดีไว้รอท่ากองทัพไทย ส่วน
เมืองตองอูนี้ พระเจ้าตองอูเห็นว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรตีเมือง
หงษาวดีได้แล้ว คงแสวงหาผู้ที่จะครอบครองเมืองหงษาวดีต่อไป
ถ้าใครได้เป็นพระเจ้าหงษาวดีมีกำลังไทยออกหนุน ก็จะได้เป็นใหญ่
ในเมืองพม่า พระเจ้าตองอูจึงมาเข้ากับสมเด็จพระนเรศวร ด้วย
ประสงค์จะเป็นพระเจ้าหงษาวดีต่อไป แต่การที่ให้ทูตมานั้นลอบ
ให้มา หาให้ทราบถึงพระเจ้าหงษาวดีไม่.

๑. เรียกอีกชื่อ ๑ ว่าเมืองศรีเมือง

ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า ที่เมืองตองอูในเวลานั้นมีพระ
 ภิภษของ ๑ ชื่อพระมหาเถรเสียมเพ็ชรยม จะเป็นศิษย์อาจารย์ของ
 พระเจ้าตองอูอย่างไรไม่ปรากฏ แต่เป็นคนฉลาดในเล่ห์อุบาย
 เมื่อทราบว่าพระเจ้าตองอูให้มาช้อนนมต่อไทย จึงเข้าไปทักทวน
 พระเจ้าตองอูว่า ที่จะหมายเป็นใหญ่โดยไปพึ่งไทยนั้นเห็นจะไม่
 สมคึก ที่ไหนไทยจะเลี้ยงให้ถึงใจ เพราะกรุงหงษาวดีก็ยกกรุง
 ศรีอยุธยาบงบงขยับเคี้ยวกันมากด้วยแข่งอำนาจกัน ถ้าพระนเรศวร
 ใดเมืองหงษาวดีแล้วไหนจะยอมให้ใครมีอำนาจขึ้นเป็นคู่แข่งอีก
 คงจะคิดคิดครั้นทอนกำลังมิให้เมืองหงษาวดีกลับเป็นอิสระได้อีกต่อ
 ไป อย่างดีก็จะไปเป็นเพียงประเทศราชชนกรุงศรีอยุธยาเหมือน
 อย่างที่ชนพระเจ้าหงษาวดีเคยยวน เห็นว่าทางที่จะคิดเป็นใหญ่ได้
 โดยลำพัง ไม่ต้องไปเป็นเบื่องชนของไทยยังมีอยู่ แล้วพระมหา
 เถรเสียมเพ็ชรยมก็บอกอุบายให้พระเจ้าตองอู เห็นชอบด้วย จึง
 แต่งเหล่าคนสนิทให้ลอบลงมาเที่ยวขยงพวกมอญที่ไทย เถรเสียม
 มาทำนา ประสงค์จะให้มอญเป็นอริชนกับไทยจนเกิดเหตุการณ
 กัดกันมิให้สมเด็จพระนเรศวรยกไปยังเมืองหงษาวดีได้ โดยสะดวก
 แล้วแต่งทูตไปยังกองทัพเมืองยะไซซึ่งตั้งอยู่ณเมืองสิเรียมไปชวน
 พระเจ้ายะไซให้ยกกองทัพมาตีคเมืองหงษาวดี พระเจ้าตองอู
 จะยกกองทัพไปประหนึ่งว่าจะไปช่วยพระเจ้าหงษาวดี พอเข้าไปใน
 เมืองได้แล้วจะหย่าทัพกับพระเจ้ายะไซ แล้วยอมยกหัวเมืองทาง

ชายทะเลให้ตามแต่จะต้องการ พระเจ้าชายเห็นว่าเขาภัยพระเจ้า
 ต้องอุระไต่กำไรมากกว่าทรอรนกองทัพไทยยกไปจึงรีบตกลง แล้ว
 ยกกองทัพขึ้นไปยึดเมืองหงสาวดี เห็นระวามเมื่อเดือน ๑๒ บกญ
 ฝ่ายพระเจ้าต้องอุภัยกองทัพลงมาว่าจะมาช่วยพระเจ้าหงสาวดี
 แต่พระเจ้าหงสาวดีระแวงไม่ไว้พระไทยพระเจ้าต้องอุ ไม่ยอมให้
 กองทัพเข้าไปในเมือง กองทัพเมืองต้องอุภัยเมืองยะไข่ก็ตั้งล้อม
 เมืองหงสาวดีไว้

ฝ่ายพวกคนสนิทของพระเจ้าต้องอุเมื่อลงมาถึงเมืองเมาระตะมะ
 ก็แยกย้ายกันไปประปรายอยู่ในพวกพลเมือง เทียวหลอกลวงพวกมอญ
 ว่าไทยเกณฑ์มาทำนาพอเสร็จแล้วจะกวาดต้อนเอามาไว้ใช้ในกรุง
 ศรีอยุธยาให้หมด พวกราษฎรก็เกิดหวาดหวั่น บางพวกก็คิดจะ
 หลบหนี หาทำการงานแปนปรกติตั้งแต่ก่อนไม่ ครั้นพวกไทยที่เป็น
 พนักงานตรวจตราเห็นมอญหลอกลวงหลบหนีตั้งใจจับกุม มอญก็
 เลยเข้าใจกันไว้ว่าจะจับเอามาเมืองไทย ยิ่งคนแค้นกันมากขึ้น ทหลัง
 บางทีถึงต่อสู้ไม่ยอมให้ไทยจับกุม แล้วเลยสมัครกันเป็นพวก ๆ
 ถ้าไทยไปน้อยตัวก็ช่วยกันทำร้าย เกิดการฆ่าฟันกันมากขึ้นทุกที
 เจ้าพระยาจักรีเห็นพวกมอญกระต้างกระตองขึ้น เข้าใจว่าเพราะ
 มุลนายไม่กำร้ายปรายปรายกัน ให้เอามุลนายมาของจำทำโทษ
 พวกมอญที่เป็นชั้นมุลนายก็พากันหลบหนีไปเข้ากับพวกราษฎร จึง
 เลยเป็นชบถชน แต่พวกชบถไม่กล้าเข้ามารบพุ่งกองทัพใหญ่

เป็นแต่เที่ยวแอบแฝงคอยทำร้ายอยู่ตามบ้านนอก กองทัพไทยก็
ต้องเข้ามารวบรวมกันอยู่เป็นกองใหญ่ จะแยกย้ายกันไปเที่ยวตรวจ
ตราบังคับบัญชาการตั้งแต่ก่อนหา ไต้ไม่ พอข่าวที่พวกมอญ
กำเรียบทรายเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรก็รับ
เสด็จยกกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๓๐๐,๐๐๐ ไปจากพระนครพร้อม
ด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อเดือน ๓๓ ขึ้น ๓๓ ค่ำ เสด็จไป
ทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ครั้นถึงเมืองเมาะตะมะต้องยั้งกองทัพ
ทัพปราบปรามพวกมอญชดอยู่เกือบ ๓ เดือนจึงรบคาย.

ฝ่ายเมืองหงสาวดีซึ่งพระเจ้ายะไข่แลพระเจ้าตองอูตั้งล้อมอยู่
นั้น ทำนองข้างในเมืองความเห็นจะแตกต่างกันเป็น ๒ พวก พวก
หนึ่งเชอถือพระเจ้าตองอูว่าชอบตรงต่อพระเจ้าหงสาวดี อีกพวกหนึ่ง
ระแวงไม่ไว้ใจ ครั้นถึงล้อมเมืองอิตคักเข้าปลานอาหารเข้า พวกไพร่
บ้านพลเมืองที่คอยยากก็พากันหลบหนีออกไปพึ่งพระเจ้าตองอู ก็
หลังกมาถึงมีพวกข้าราชการ แลที่สถิตยพระมหากษัตริย์เองก็ไป
เข้ากับพระเจ้าตองอู แต่พระเจ้าหงสาวดียังซัดแซงอยู่ จนได้
ข่าวไปถึงเมืองหงสาวดีว่า สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตั้งเมืองเมาะ
ตะมะ พระเจ้าหงสาวดีก็ตกพระไทยกลัวสมเด็จพระนเรศวรเป็นกำลัง
มีฤทธิ์จะทำอย่างอื่นประการใด ด้วยพระญาตีวงศ์แลข้าราชการ
ตลอดจนไพร่บ้านพลเมืองพากันไปเข้ากับพระเจ้าตองอูเสียเป็นอัน
มากแล้ว จึงจำพระไทยอนุญาตให้พระเจ้าตองอูยกกองทัพเข้าไป

ในพระนคร แล้วยอมบวชถาวรบ้านเมืองให้พระเจ้าทองอุ้งคืบ
 ขันนุชาต่างพระองค์แต่นั้นมา พระเจ้าทองอุ้งสั่งราชสีดาของพระ
 เจ้าหงษาวดีขบวนองของ ๓ กับช้างเผือกตัว ๓ ไปถวายพระเจ้า
 ยะไข่ขอหย่าทัพตามทีไ้ที่เขาใจกันมาแต่ก่อน แลขอให้คอยช่วย
 กัดกันกองทัพสมเด็จพระนเรศวรคยแดนทัพกหัวเมืองชายทะเลให้
 นั้นด้วย พระเจ้ายะไข่ก็ยอมหย่าทัพขเป็นไมตรีคามประสงค์
 ครั้นพระเจ้าทองอุ้งทัพกับพวกยะไข่แล้ว จึงเข้าไปทูลพระเจ้า
 หงษาวดีว่ากองทัพพระนเรศวรทัพยกมามีกำลังมากนัก จะต่อสู้ที่
 เมืองหงษาวดีเห็นจะไม่ไหว ขอเชิญเสด็จไปเมืองทองอุ้งตั้งต่อสู้
 ที่นั่นจงจะพินมธิชาติไว้ พระเจ้าทองอุ้งแล้วจึงให้เกียรติ
 รวมทัพยี่สิบยี่สิบ แลกวาดต้อนครอบครัวในเมืองหงษาวดีผ่อนส่ง
 ไปเมืองทองอุ้งโดยลำตั้มา ในพงษาวดารพม่าว่าพระเจ้าทองอุ้ง
 ส่งพระมหาดูปราชาไปก่อน พอไปถึงไม้ซ่านตีเงินหน่องราชบุตร
 ของพระเจ้าทองอุ้งก็ลอบปลงพระชนม์พระมหาดูปราชาเสีย แล้ว
 ปกขีตหาให้ความทราบถึงพระเจ้าหงษาวดีไม่

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเมื่อเสด็จยกกองทัพหลวงไปตั้งเมือง
 เมาระตมะ ทัพทรงทราบว่ากองทัพเมืองยะไข่กับเมืองทองอุ้งไป
 ล้อมเมืองหงษาวดีอยู่ก็ออกแถลงพระไทย ด้วยพระเจ้ายะไข่
 กับพระเจ้าทองอุ้งก็ทูลมาในศุภอักษรว่า ถ้ากองทัพหลวงยก
 ไปตีเมืองหงษาวดีเมื่อใด จะยกกองทัพมาช่วยทั้ง ๒ เมือง

เหตุใดจึงด่วนไปล้อมเมืองหงสาวดีเสียก่อน กองทัพหลวงไปถึง
 แต่เป็นเวลา กำลังต้อง ปรายปราม พวกมอญที่เป็นขบถจึงทรงตั้ง
 พอปรายปรามมอญเรียบร้อยแล้วก็เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจาก
 เมืองเมาระตะมะใน เดือน ๓ ปีขลุ่ยนั้น พอพระเจ้าคองอุทราทราบว่าสมเด็จพระ
 พระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองหงสาวดี ก็พาพระเจ้า
 หงสาวดีออกจากพระนครไปเมื่อเดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ ถึงเมือง
 หงสาวดีให้แก่พวกยะไข่ ๆ ก็เข้าคั้นควาหาทรัพย์ที่เหลืออยู่ใน
 เมืองหงสาวดี เทยวเก็บรวบรวมแย่งสิ่งของเครื่องประดับประจำ
 แล้วเสวยเผาปราสาทราชวังแล้วควาหาราม ไฟไหม้ลูกตามไปแทบ
 ทิ้งเมือง พอพระเจ้าคองอุทราพระเจ้าหงสาวดีหนีไปได้ ๘ วัน
 ถึงเดือน ๔ ขึ้น ๓๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จไปถึงเมือง
 หงสาวดี พวกยะไข่ก็พากันหลบหลีกหนีไป.

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปถึงเมืองหงสาวคนนั้น ไฟเห็น
 จะยังกำลังไหม้เมืองไม่ทันดับหมด ทอดพระเนตรเห็นเมือง
 เหลือแต่ซากโซมอยู่ก็ขัดพระทัย ให้กองทัพยับยั้งตั้งค่ายหลวง
 ประทับอยู่ที่สวนหลวงใกล้พระธาตุมาตวมในเมืองหงสาวดี แล้ว
 แต่งข้าหลวงถือนั่งสั่งไปยังพระเจ้าคองอุทรา เติมใต้น้ำอ่อน
 น้อมแล้วสัญญาว่าถ้าเสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองหงสาวดีเมื่อ
 ใด พระเจ้าคองอุทราจะยกกองทัพมาช่วย กองทัพหลวงยกไปยัง
 ไม่ทันถึง พระเจ้าคองอุทราจึงมาตีเมืองหงสาวดี ถวาคตอินครอมครว

แลพาเอาพระเจ้าหงษาวดีไปเมืองตองอูจึงจะคิดเป็นประการใด ถ้า
 หากว่าพระเจ้าตองอูขอตรงคงความสัตย์อยู่คงโตตลอดไว้ก็ให้มาเสวย
 แลพาพระเจ้าหงษาวดีมาถวายตามประเพณี ถ้าไม่ทำดังนี้จะยก
 กองทัพหลวงตามไปตีเอาเมืองตองอูให้จงได้ พระเจ้าตองอูได้
 ทราบหนังสือรับสั่ง จึงให้มั่งวรค่องเป็นทูตเชิญพระขำมรงค์เพชร
 สามยอด อันเป็นเครื่องราชูประโภคสำหรับพระเจ้าหงษาวดีมา
 ถวายสมเด็จพระนเรศวร ทูลว่าพระเจ้าตองอูมีความสามัคคีกับ
 ครองอยู่หาได้คิดคดอย่างไรไม่ เที่ยวนพระเจ้าหงษาวดีประชวรอยู่
 แลพระเจ้าตองอูกำลังให้รวบรวมช้างม้าพาหนะที่ได้ออกจากเมือง
 หงษาวดีอยู่ที่ควย ขอเชิญเสด็จพักอยู่ที่เมืองหงษาวดีก่อน พอพระเจ้า
 หงษาวดีหายประชวรเมื่อใด พระเจ้าตองอูจะพามาถวายพร้อมด้วย
 ช้างม้าพาหนะที่ได้ออกไป สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงฟังก็รู้เท่าว่าพระ
 เจ้าตองอูไม่สรวัดจริง ให้มาว่าอนม่อนฝัดประสังข์จะหนองกองทัพ
 หลวงไว้ พอให้มั่งเวลาดระเตรียมมณฑลเมืองใหม่ในแดนเท่านั้น จึง
 มีรับสั่งให้หานายทัพนายกองมาประชุมกัน แล้วทรงบัญชาการ
 ที่จะยกไปตีเมืองตองอูต่อไป ที่ควยเมืองตองอูตั้งอยู่ในลุ่มน้ำสะโคง
 ข้างเหนือเมืองหงษาวดี ทางประมาณ ๖,๐๐๐ เส้น ถ้าจะเปรียบ
 กับแผนที่เมืองไทย ก็ราวจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองนครราชสีมา
 ทางที่ไปต้องข้ามเทือกเขาเป็นทางกันดาร สมเด็จพระนเรศวรเสด็จ
 ยกกองทัพไปครั้งนั้น ได้ทรงตระเตรียมการโดยรอบคอบก็จริง แต่

มุ่งหมายเพียงจะคิดเมืองหงสาวดีให้จงได้ หากได้คิดว่าจะต้องยก
 กองทัพหลวงขึ้นไปรบพุ่งถึงเมืองของอูไม่ จึงเกิดเป็นปัญหาถึง
 ต้องไปถูกข่าหรือกัน มาคิดคิดในเวลาอัน ถ้าหากความมุ่งหมาย
 ทัพยกกองทัพไป ประสงค์จะเอาเมืองหลวงของข้าศึก แลจะทำ
 แก่ข้าศึกให้ ได้ความยากแค้นแสนสาหัส การที่สมเด็จพระนเรศวร
 เสด็จไปตีเมืองหงสาวดีครั้งนั้น ก็สำเร็จพระราชประสงค์ทั้ง ๒ สถาน
 การที่มิใช่ชนะชวาคอย่างเดียวกันแต่ไม่ได้ข้าศึกไว้ในอำนาจ แต่
 ความซอ้นเป็นข้อสำคัญ เพราะถ้าไม่ทำข้าศึกให้ยอมอยู่ในอำนาจ
 ได้ ฤๅยังไม่ทำลายล้างข้าศึกเสียได้คราใด ถึงได้บ้านเมืองของ
 ข้าศึกไว้ในมือก็ไม่เป็นประโยชน์มั่นคง ด้วยข้าศึกคงพยายามมา
 ทำร้ายไม่สิ้นสักการสงครามได้ แลข้อสำคัญยังมีอีกข้อหนึ่งที่พระเจ้า
 ของอูขึ้นเป็นแต่ประเทศราชยังอาจมาชิงเอาเมืองหงสาวดีไปได้ก่อน
 ซอ้นคงเป็นเหตุให้แค้นเคืองตลอดจนถึงนายทัพนายกอง จึงไปถูกข่า
 ทกลงกันว่าจำจะต้องยกกองทัพไปตีเมืองของอูในครั้งนั้นด้วย.

ฝ่ายพระเจ้าไชยเมือหย่าทัพกับพระเจ้าของอูแล้ว ฤๅ
 ทัพกลับลงไปตั้งอยู่ที่เมืองสิริเยม ให้แต่กองโจรซุ่มซ่อนอยู่คอย
 ทำการตีเมืองหงสาวดีตามทีใครยเวกยพระเจ้าของอู พวกกอง
 โจรเองที่เผาเมืองหงสาวดีตั้งกล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อสมเด็จพระ
 พระนเรศวรเสด็จไปตีเมืองหงสาวดี พระเจ้าไชยเมือจึงให้ขุนนาง

๑ ความในตอนนี้สันนิษฐานประกอบกันที่ปรากฏในพงษาวดาร.

ผู้ใหญ่เขมรทูลขึ้นไปเฝ้ากราบทูลขแจ้งว่า พระเจ้ายะไข่ยกกองทัพ
มาช่วยพระราชสังครามตามที่ไครยไว้ เมื่อมาถึงทราบบว่าพระเจ้า
ทองอุยกกองทัพมาตีเมืองหงสาวดี สำคัญว่าไครยบกระแสรบสั่ง
มา จึงยกกองทัพขึ้นไปหมายว่าจะช่วย ต่อภายหลังจึงได้ทราบ
ว่าพระเจ้าทองอุยกคิดเป็นกลอุบายจะชิงเอาเมืองหงสาวดีเอง แต่พวก
เมืองหงสาวดีหลงเชื่อถือ ขอมให้พระเจ้าทองอุเข้าไปเมือง พระ
เจ้ายะไข่มีรับสั่งจะทำประการใดจึงถอยลงไปปรอกองทัพหลวงอยู่ที่เมือง
สิเรียม^๑ เกยวันได้เตรียมพลไว้ ๕,๐๐๐ จะให้กองทัพเมืองยะไข่
เข้ากระบวนเสด็จอย่างไรก็ได้แล้วแต่จะไปรุก แต่สมเด็จพระนเรศวร
ทรงแคลงพระทัยด้วยพระเจ้ายะไข่มิได้มาเฝ้าเอง แลกันจะ
จะไครยทรงทราบก็คิดพิศว่าพวกยะไข่เฝ้าเมืองหงสาวดี จึงรับสั่ง
ตอบไปว่า กระบวนทัพหลวงมิรพลพอแก่การรบแล้ว ออย่าให้
กองทัพพระเจ้ายะไข่ยกมาเลย.

ครั้นที่ทพระเจ้ายะไข่กลับไปแล้ว จึงโปรดให้กองทัพพระเจ้า
จันทร์บุรีรักษามืองหงสาวดี แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไป
เมืองคองอ หนทางที่ยกไปเป็นทางกันดาร ด้วยเมืองคองอมี
ภูเขาคือเขตรคันมันคง แต่พระเจ้าทองอุมิได้มาต่อสู้ตามทรา
บคิดแต่จะรักษาเมืองมั่นไว้อย่างเดียว ช้างมาพาหนะที่ไครยไปจาก
เมืองหงสาวดีจะเอาไว้ในเมืองไม่ได้ ก็ให้เอาไปชุมนุมซ่อนเสียให้ห่าง

๑. ต่อนี้ไปกล่าวตามความในหนังสือพระราชพงษาวดาร.

โกล สมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพหลวงไปตั้งเมืองทอง
 กี้ให้ล้อมเมืองไว้ แลครั้งนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ให้กองทัพไปช่วย
 การพระราชสงคราม จึงไปรบให้พระยาแสนหลวง พระยานคร
 คุงกองทัพเมืองเชียงใหม่ตั้งข้างด้านใต้ กัยกองทัพพระยาศรี
 สัขรรม พระยาทำนน้ำ แลหลวงจ่าแสนยดี ขุนราชนิกุล (นอก
 ราชการ) กองทัพหลวงก็ตั้งอยู่ทางค้ำนั้น ค้ำวันออกให้กองทัพ
 พระยาเพชรบูรณ์ พระยาสุพรรณบุรี กัยหลวงมหาอำมาตย์
 ไปตั้ง ส่วนค้ำนั้นให้กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ แลพระยา
 กำแพงเพชรไปตั้ง ข้างทิศตะวันตกให้กองทัพพระยานครราชสีมา
 พระสังขบุรี ขุนอินทริบาล แลสนภูมิโลกาเพชร^๑ไปตั้ง ให้เจ้าพระ
 ยาสุรสีห์เป็นผู้ตรวจตรานำทัพไปทั่วไป แลเมืองทองนั้นคนเมือง
 ทุ่งกว้างทุ่งรกมาก เมื่อตั้งล้อมเมืองแลหลวงรบสิ่งใหญ่กองทัพชุก
 เหมืองไขน้ำในคูเมืองให้ไหลไปลงแม่น้ำเสียบ เหมืองนั้นยังปรากฏ
 อยู่ พม่าเรียกว่า "เหมืองสยาม" จนตราขเท้าทกวิน^๒ ครั้น
 ไขน้ำในคูเมืองออกหมดแล้วก็ให้กองทัพยกเข้าปล้นเมือง พวก
 ชาวเมืองต่อสู้ป้องกันเมืองเป็นสามารถ ไทยจะเข้าเมืองไม่ได้
 ก็ต้องถอยออกมา แลเข้าปล้นเมืองเป็นหลายครั้งก็ยังหาได้
 เมืองไม่ ครั้นนานวันเข้าก็เกิดอดอดเคียดเคืองอาหารในกองทัพ
 ด้วยแต่เค็มไม่ได้กะการว่าจะขึ้นไปตั้งเมืองทอง^๓ ครั้นยกขึ้นไป

๑ ที่เรียกว่าสนภูมิโลกาเพชร เห็นจะเป็นกระแจะ
 ๒ ขัน
 ๓ เมือง

การลำเลียงเสบียงอาหารต้องจัดโดยขี้อุ่นทันทันด่วน หนทางที่ไกล
ข้าพวงกของโรเมืองยะไข่เที่ยวข่มช้อนคอบยัคคีตลำเลียงด้วยอีก
อย่าง ๓ เเสบียงอาหารที่ไม่พอใช้ในกองทัพหลวง ให้ออกลาภ
หาเสบียงอาหารในท้องที่ชนไปจนแค้นเมืองอิงวะ ไปได้ข้างปลาย
พังของพระเจ้าหงษาวดี ที่พระเจ้าทองอุให้เอาไปข่มช้อนมาเป็น
อันมาก แต่หาได้เสบียงอาหารมาพอเลี้ยงกองทัพไม่ กองทัพ
ไทยก็อ่อนกำลังลง สมเด็จพระนเรศวรทรงพยายามตีเมืองทองอุ
อัย ๒ เดือน จนถึงกลางเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๑๔๓ เห็นรพล
ออกชวยกชวยมดงสมคายกม ทั้งฝนก็ตกชุกลงมา จึงม
รับสั่งให้เลิกทัพกลับมาจากเมืองทองอุ เมื่อเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ
ฝ่ายข้างพระเจ้าทองอุก็ครั้นคร้ามไม่กล้ายกกองทัพออกติดตาม
เพราะที่ในเมืองทองอุก็อดชวยกอดโรชอยู่มากเหมือนกัน ครั้นนั้น
จึงเหมือนกันกับหย่าทัพชวยมาได้โดยสะดวก เเสบียงกลับมาทาง
กลอกหม้อ ครั้นมาถึงตำบลคัยแกจึงไ้รคให้สมเด็จพระเอก
ทศรถแย่งกองทัพยกแยกทางมาเมืองเชียงใหม่ เพื่อจะระงับเหตุ
วิวาทซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างพระเจ้าเชียงใหม่กับพระยารามเดโช แล้ว
สมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จกลับมาเมืองเมาระตมะ ทรงตั้งพระยา
ทะเล^๑ เจ้าเมืองมอญผู้มำเห็นใจความชวย เช่นที่ไว้วางพระราช
หฤไทย ให้เป็นเจ้าเมืองเมาระตมะ ว่ากล่าวหัวเมืองมอญทั้งปวง

๑ เมืองทะเลอยู่ตรงกับเมืองร่างกุ้งทางฝั่งตะวันตก.

ข้างพระเนตรพระกรรณ แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงกลับคืนมา
พระนคร.

ฝ่ายสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกกองทัพไปตั้งเมืองเถิน ตั้ง
พลับพลาประทับอยู่ที่นี่ แล้วให้หนังสือรับสั่งไปยังพระเจ้า
เชียงใหม่แลเจ้าเมืองใหญ่น้อยในแคว้นแดนนาใหม่มาเฝ้าที่เมือง
เถิน จะทรงจัดการระงับวิวาทขาดหมางให้เรียบร้อย.

อันเหตุวิวาทที่เกิดขึ้นครั้งนั้น เนื่องมาแต่ครั้งเจ้าพระยา
สุรสีห์ให้พระยารามเดโชเป็นข้าหลวงอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ พระยา
รามเดโชเป็นคนในพื้นเมือง มีผู้คนนับถือมาก พวกเจ้าเมืองที่
กระด้างกระเดื่องต่อพระเจ้าเชียงใหม่ มีพระยาราม แลพระยาฝาง
เป็นต้น ตลอดจนพวกท้าวชนไฟบ้านพลเมือง เมื่อทราบว่า
สมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งพระยารามเดโชเป็นข้าหลวงขึ้นไปเกลี้ย
กล่อม ต่างก็พากันนิยมยินดีมาเข้ากับพระยารามเดโชเป็นอัน
มาก แต่พระยารามเดโชถือตัวว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงชุบเลี้ยง
ให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ ไม่ได้เคยเป็นข้าพม่า ก็ไม่ยอมอ่อนน้อม
ต่อพระเจ้าเชียงใหม่มังนระชาซื่อ อาณาเขตแดนนาจึงแตกเป็น
๒ ฝ่าย ฝ่ายเหนือขึ้นต่อพระยารามเดโช ฝ่ายใต้ขึ้นต่อพระเจ้า
เชียงใหม่ คุณเชิงกันอยู่ พระเจ้าเชียงใหม่ทูลร้องทุกข์ไปยังสมเด็จพระ
นเรศวร จึงโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไประงับให้
เรียบร้อย ทำนองการที่เมืองเชียงใหม่เวลานั้นคล้ายกับครั้งเมือง

พิศณุโลกแตกกันกับกรุงศรีอยุธยา เมื่อปลายแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระมหาจักรพรรดิ ก็คิดในเวลานั้นหากสมเด็จพระนเรศวรหมาย
 แต่จะให้เหมือนกับพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ให้กองทัพกรุง
 ขนไปช่วยพระยารามเดโชศักดิ์ ถ้าแม่แต่ทรงเพิกเฉยเสียก็
 พระเจ้าเชียงใหม่มีนรธาชอกก็คงจะอยู่เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ เป็น
 ชองที่จะทรงตั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ไปเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ได้ ใน
 ครองนั้น เหมือนกับที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตั้งมีนรธาชอราชบุตร
 มาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ไม่ผิดกัน แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงถือ
 ราชธรรมเป็นใหญ่ ด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ได้นำอันน้อมโดย
 อ้าเออใจ แลรักษาความสัตย์ซื่อตรงตลอดตามมาได้ก็คิดทรง
 พระราชดำริเห็นว่าจำจะต้องซื่อตรงตอบ จึงตั้งพระฤๅไทยจะ
 ออกหนุนพระเจ้าเชียงใหม่ให้ไว้ครองเมืองต่อไป

ฝ่ายเจ้าเมืองใหญ่น้อยในแคว้นล้านนา เมื่อได้ทราบ
 หนึ่งลือรับสั่งสมเด็จพระเอกาทศรถ ต่างก็เกรงพระเดชานุภาพ
 พากันลงมาเฝ้าถวายต้นไม้ทองเงิน แลเครื่องราชบรรณาการลง
 เมืองเกินทุกเมือง แต่พระเจ้าเชียงใหม่เป็นแต่แต่งให้บุตรคน
 คนไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการมาถวายต่างตัว หลงมาเองไม่
 ด้วยยังไม่สิ้นทัย ถือว่าเป็นลูกของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ซึ่ง
 คนทั้งหลายเรียกว่าพระเจ้าชนะสิบทิศ เกรงจะต้องถวายบังคม
 สมเด็จพระเอกาทศรถต่อหน้าขาร้านั้น ก็กลอุบายขบคิดพลวเสียบ

ครั้นหัวเมืองทั้งปวงมาพร้อมกัน ยังขาดแต่พระเจ้าเชียงใหม่
 สมเด็จพระเอกาทศรถทรงคาดเห็นเหตุ จึงเสด็จยกกองทัพหลวง
 ขึ้นไปยังเมืองลำพูน แล้วให้ข้าหลวงเข้าไปบอกแก่พระเจ้าเชียงใหม่
 ใหม่ว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระกรุณาจะทำนุบำรุง
 พระเจ้าเชียงใหม่ จึงโปรดให้เสด็จขึ้นไปทรงบิณฑบาต เจ้าเมืองใหญ่
 น้อยทั้งปวงก็มาเฝ้าอ่อนน้อมยอมตามพระราชประสงค์หมดแล้ว
 เหตุใดพระเจ้าเชียงใหม่จึงยังไม่ออกมาเฝ้า ฤ่จะให้เสด็จกลับ
 คืนพระนคร ปลอຍเมืองเชียงใหม่ให้ยังอยู่อย่างแต่ก่อนก็ให้ว
 มา พระเจ้าเชียงใหม่ใดแจ้งกระแสรับสั่งก็มีความเกรงกลัวสัน
 ทิษฐาน มาเฝ้าถวายบังคมที่เมืองลำพูน แล้วถวายพระทูลของ
 ราชบุตรให้ลงมาทำราชการในกรุงศรีอยุธยา แลในพงษาวดาร
 พม่าว่าถวายบังคมอีกของ ๓ ค่าย สมเด็จพระเอกาทศรถทรงเห็นว่า
 พระเจ้าเชียงใหม่สิ้นทิษฐานแล้ว จึงมีรับสั่งให้ตั้งการพิธีพระมหา
 ชาติหรือบุญไชย ให้พระเจ้าเชียงใหม่ถือน้ำกระทำสัตย์ต่อกรุงศรี
 อยุธยา แล้วให้เจ้าเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงถือน้ำกระทำสัตย์ต่อ
 พระเจ้าเชียงใหม่ ยอมฟังบังคับบัญชาฉันผู้น้อยผู้ใหญ่ตาม
 ประเพณีแต่ก่อนมา ครั้นทรงรงบิณฑบาตแล้วจึงวางการทั้งปวงเรียบร้อย
 เรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จกลับคืนมายังพระนคร.

สงครามครั้งที่ ๑๕ สงครามครั้งที่สี่ของสมเด็จพระนเรศวร
ปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๔๗

สงครามของสมเด็จพระนเรศวรคราวนี้ ไม่ได้เป็นการวิวาท
กับพระเจ้าหงสาวดีเหมือนอย่างคราวก่อน ๆ เป็นสงครามเกิด
ขึ้นเพราะเหตุการณ์ในเมืองพม่ากระทบกระเทือนมาถึงเมืองไทย
เพราะฉนวนระนองเดาถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองพม่าก่อน แล้ว
อธิบายเรื่องการสงครามจึงจะได้ความชัดเจน.

ความคิดของพระเจ้าคองอุทพาเอาพระเจ้าหงสาวดีไปไว้เมือง
คองอุ ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๔ นั้น ประสงค์จะให้
ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าเป็นผู้ปล้นชิงพระเจ้าหงสาวดี แล้ว
จะได้อ้างรับสิ่งบังคับบัญชาการได้ทั่วทั้งพระราชอาณาเขต หมายถึง
ว่าถ้าสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีไว้ได้ตลอดไปก็คงได้เป็นผู้รับรัชทายาท
ครั้นสมเด็จพระนเรศวรเด็กที่พลัดขึ้นมาแล้ว พระเจ้าคองอุจึงทำ
หนังสือรับสั่งพระเจ้าหงสาวดีประกาศไปตามหัวเมืองใหญ่น้อยทั้ง
ปวงว่า ซึ่งเกิดศึกสงครามไปประชิดติดองพระนคร เป็นเพราะ
ชกคามเมืองหงสาวดีถึงเวลาเสื่อมทราม ก็พลเรือนให้เกิดเหตุเภทภัย
ต่าง ๆ พระเจ้าหงสาวดีจึงได้เสด็จแปรสถานไปอยู่ที่เมืองคองอุ

จะเอาเมืองตองอูเป็นราชธานีที่ประทับไปสัก ๗ ปี พอให้สิ้นเคราะห์
เมืองหงสาวดีแล้วก็จะเสด็จกลับไปอยู่อย่างเดิม อย่าให้หัวเมือง
ใหญ่น้อยทั้งปวงหวาดหวั่นวิตกอย่างใดเลย เจ้าเมืองทั้งปวงได้
รับหมายประกาศที่เช็ดอกก็มีบ้าง แต่ที่สงสัยว่าพระเจ้าตองอูก็คิด
กลอุบายจะชิงราชสมบัติกันแน่ มีเจ้าเมืองที่ยังสามีกตักตะพระ
เจ้าหงสาวดีหลายคนชวนกันยกกองทัพเข้าไปยังเมืองตองอู หัว
จะไปชิงเอาพระเจ้าหงสาวดีมา พระเจ้าตองอูทราบความจึงเข้าไป
ทูลขยงพระเจ้าหงสาวดีว่า พวกเจ้าเมืองเหล่านั้นเห็นจะไปเข้าเป็น
พวกพระนเรศวรเสียแล้ว ขยายยกกองทัพมาประสงค์จะลบลวงเอา
พระองค์ไปส่งให้พระนเรศวร ขอให้มิพระราชโองการเป็นกระตุ้ตาม
ภาคของกู ตบขมาว่ากระไรก็จะรู้น้ำใจได้ จะเป็นด้วยพระเจ้าหงสาวดี
เช็ดอกถูกแล้วพระเจ้าตองอูอย่างใดอย่างหนึ่งนี้ จึงยอมทำหนังสือ
รับสั่งประทับพระราชลัญจกรเป็นสำคัญ มอบให้พระเจ้าตองอูส่ง
ไปยังพวกเจ้าเมืองที่ยกกองทัพมา เนื้อความในหนังสือรับสั่งนั้นว่า
ความราชประเพณีแต่ปางก่อน ข้อมต้องมีท้องตราสั่งไป หัวเมือง
วังจะยกกองทัพเข้ามายังราชธานีได้ ถ้ายกเข้ามาโดยอำเภอใจ
ก็มีความผิดโทษฐานเป็นขบถ ครองนักหาได้มีท้องตราให้หาไม่
ที่พวกเจ้าเมืองยังอาชยกกองทัพเข้ามาอย่างนี้ จะคิดเป็นขบถฤ
อย่างไรให้ว่ามา พวกเจ้าเมืองใดเห็นหนังสือรับสั่งก็จงใจมิรู้
จะทำประการใด ก็ต้องพากันเลิกทัพกลับไปบ้านเมือง แล้ว

แต่งให้คนลอบไปสืบสวนก็ได้ความว่า ราชการงานเมืองลี้ลี้ชชชช
 อยู่กับพระเจ้าทองทิพย์ พระเจ้าหงษาวดีหามีอำนาจบังคับบัญชา
 การอย่างใดไม่ พวกเจ้าเมืองทั้งปวงก็พากันท้อใจ ที่เป็นเมือง
 ใหญ่อยู่โดยลำพังได้ ก็ตั้งแขวงเมืองไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้าทอง
 เหล่าหัวเมืองมอญในมณฑลราชธานียังมีได้มาเป็นเมืองขึ้นไทย
 แต่ก่อน ก็พากันมาอ่อนน้อมต่อพระยาพระยาพระยาพระยาพระยา
 ลีมาของสมเด็จพระนเรศวร ในพงษาวดารพม่าว่า ครั้นนั้นบรรดา
 หัวเมืองมอญที่อยู่ใต้เมืองหงษาวดีลงมา มาเป็นเมืองขึ้นของไทย
 ทองทิพย์ ใช้แต่เท่านั้น เมื่อก็คิดพิทเลื่องญาแพร่หลายไปถึง
 เหล่าเมืองไทยใหญ่ว่า พระเจ้าหงษาวดีอันอำนาจ ถึงต้องหันสมเด็จพระ
 พระนเรศวรไปจากเมืองหงษาวดี พวกประเทศราชไทยใหญ่ก็ตั้ง
 แขวงเมืองไม่ยอมขึ้นพม่าเหมือนแต่ก่อน ในเวลานั้นที่เมืองแสนหัว
 อันเป็นประเทศราชไทยใหญ่อยู่ข้างเหนือใกล้กับแคว้นจีน เกิดขมถ
 ขึ้นในเมือง เจ้าคำไชน่รบเจ้านครแสนหัวสู้พวกขมไม่ได้ ทราบว่า
 ไทยได้เมืองเชียงใหม่ก็ลงมาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารอาศัยอยู่
 ในกรุงศรีอยุธยา ครั้นพวกราชวงศ์เจ้าคำไชน่ช่วยกันปราบ
 ปรามพวกขมลงได้แล้ว ก็ให้ท้าวพระยาคุมต้นไม้ทองเงินเครื่อง
 ราชบรรณาการมาถวายสมเด็จพระนเรศวร ขอพระราชทานเจ้า
 คำไชน่ยกกลับไปครองบ้านเมือง สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรด
 ให้กองทัพไทยพาเจ้าคำไชน่ยกขึ้นไปตั้งเมืองแสนหัว แต่นั้น

เมืองแสนหวักมาชนกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายพวกเมืองประเทศราช
 ไทยใหญ่ที่อยู่ริมน้ำสกลีน มีเมืองทาง เดเมื่องหน้าเป็นต้น
 อันเขตรแดนต่อกับเมืองเชียงใหม่ เห็นพระเศษานุภาพของ
 สมเด็จพระนเรศวรปกแผ่ขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่เดเมื่องแสนหวัก
 ก็พากันเกรงกลัว ต่างแต่งทูตให้คุมต้นไม้เงินทองเครื่องราช
 บรรณาการมาถวายขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกเป็นหลายเมือง ครั้น
 นั้นอาณาจักรไทยข้างทิศเหนือจึงแผ่ขึ้นไปจนต่อกับแดนจีน.

จะกลบั้กล่าวดังเรื่องเมืองตองอูต่อไป พระเจ้าหงสาวดีไป
 อยู่เมืองตองอูได้ ๘ เดือน เมื่อกองทัพพวกท้าวพระยาหัวเมือง
 พากันกลับไปแล้ว นักเงินหนึ่งราชบุตรของพระเจ้าตองอูก็เห็น
 ว่า ตั้งแต่พระเจ้าตองอูรับเอาพระเจ้าหงสาวดีไปไว้ บ้านเมือง
 ก็วุ่นวายไม่มีความสุข ต้องสู้ศึกพระนเรศวรเกือบจะเสียบ้านเมือง
 ครึ่ง ๓ แล้ว แต่พญไทยสิ้นเสบียงอาหารจึงรอดมาได้ พอ
 สิ้นศึกพระนเรศวรก็มีกองทัพพวกหัวเมืองยกมาจะทำร้ายอีก หาก
 ก็ตอขยายแก้ไขพระรอดมาได้อีกครั้ง ๑ ต่อไปได้ไครยของพระเจ้า
 หงสาวดีให้ประกาศกล่าวโทษพระเจ้าตองอูไปตามหัวเมืองว่าเอา
 มากดขี่กักขังไว้ก็ดี ฤๅมิฉะนั้นถ้าพระนเรศวรยังมีงุมหมายจะเอา
 ตัวพระเจ้าหงสาวดีให้จงได้ ก็คงมีศัตรูมาทำร้ายเมืองตองอูอีก

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารเรียกว่า เมืองแก่งหลวง เพราะเป็นราชธานีเดิม
 ของไทยใหญ่.

ตกลงพระเจ้าหงษาวดีขยับเมืองคองคิรรายบิโก เมืองคองคิรี
 จะไม่มีเวลาที่จะพันโยยอินตรายอยู่ตรายนั้น นักจีนหนึ่งองค์คิด
 เห็นดังนี้ จึงลอบวางยาพิศม์ปลงพระชนม์พระเจ้าหงษาวดีคนนทบุเร
 เสียบเมื่อเดือน ๑๒ แรม ๓๐ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้าคอง
 ทรายความก็ตกพระไทย ปฎักษากัษพระมหาเถรเสียมเพ็เรียน
 เห็นว่า ท้าวหงจะเป็นใหญ่ให้ ไค้ ไค้โดยเร็วขยับนั้นไม่สำเร็จเสียแล้ว
 แต่จำต้องเลยไปตามเลย จึงให้มีหมายประกาศว่าพระเจ้าหงษาวดี
 ประชวรสิ้นพระชนม์ แต่เมื่อประชวรหนักอยู่นั้นไค้ทรงมอขบวน
 ราชมบัติแก่พระเจ้าคองคิรีเป็นพระอนุชาธิราช ให้เป็นรัชทายาท
 ครอบครองหงษาวดีต่อไป ประกาศนั้นก็ห้ามเมืองไค้เชอถือไม่

ขณะเมื่อพระเจ้าหงษาวดีหนีไปจากราชธานีนั้น นั้ลงยาเรือ
 พระองค์ ๑ คนทิ้งปลงเรียกนามตามเมืองส่วยที่ไค้ว่ากล่าววว่า เจ้า
 นะของราม หนีไปเอาไค้รอยอยู่ในแขวงเมืองฤกคาม ครั้นทราบายว่า
 พระเจ้าหงษาวดีนั้นทบุเรสังสิ้นพระชนม์ ก็คุมส่มัคพรคพวกขยับไป
 คุมขยับที่เมืองอิงวะ คุ้มเวลาดานนั้นเมืองอิงวะมีแต่ขุนนางว่าราชการ
 เมืองมาแต่ครั้งพระเจ้าหงษาวดีเสด็จพระเจ้าอิงวะไปเป็นพระมหาอุป
 ราชา พวกชาวเมืองเห็นว่าเป็นราชชคกรของพระเจ้าหงษาวดีขยับเรงนง

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อพระมหาเถรเสียมเพ็เรียนเห็นว่ากาลไม่สิ้นเร้ง
 ดังความคิด จึงแนะนำให้พระเจ้าคองคิรีมาขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยา แต่ตามความใน
 พระพงษาวดารว่าเมืองคองคิรีไทยต่อแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ตั้งจะปรากฏ
 ต่อไปข้างหน้า.

ก็พากันหนีขมขื่นที่ ยกเจ้านะยงรามขึ้นเป็นพระเจ้าอังวะ ตั้งเป็น
 บิ๊ตระอยู่ส่วน ๓ หายอมขึ้นแก่ผู้ ไคไผ่ เวลานั้นในเมื่องพม่าจึง
 แยกกันเป็น ๓ ก๊ก คือพระเจ้าตองอู ซึ่งตั้งพระองค์เป็นพระเจ้า
 หงษาวตีกก ๓ พระเจ้าแปร ซึ่งตั้งแขวงเมืองมาแต่ครั้งพระเจ้า
 หงษาวตั้นนทยเรงกิก ๓ พระเจ้าอังวะกิก ๓ ทำนองพวกพม่าจะเห็น
 กันโดยมากกว่าพระเจ้าตองอูพระเจ้าแปรไม่ซื่อตรงต่อพระเจ้าหงษา
 วตีกกจึงพากันหนีต่อพระเจ้าอังวะมาก ครั้นพระเจ้าตองอูกับพระเจ้าแปร
 เห็นผู้คนพากันหนีขมพระเจ้ายังวะมากจนกั้วคก กั้วเข้าพระไทย
 อยู่ด้วยกันว่า ถ้าพระเจ้าอังวะมีกำลังมากเมื่อใด ก็คงจะยก
 กอทัพลงมาตีทงเมืองแปรแลเมืองตองอู เพื่จะรวบรวมราชอาณาจักร
 เขตรของพระเจ้าหงษาวติวไว้ในอำนาจให้เหมือนแต่ก่อน พระเจ้า
 ตองอูกับพระเจ้าแปรนั้นแท้จริงก็ไมซื่อกัน แต่หากเกรงอินตราช
 ิงย์ถูกฆาตกลกลงกันว่าจะชิงยก กองทัพขึ้นไปตีเมือง อังวะเสียก่อน
 อยาให้ตนพระเจ้าอังวะจะมีกำลังตั้งมั่นได้ กำหนดคิดกันให้พระเจ้า
 แปรเป็นทัพเรือ พระเจ้าตองอูเป็นทัพยก ยกขึ้นไปตี เมืองอังวะ
 ให้พวรมกัน ครั้นถึงวันกำหนดยกกองทัพ พระเจ้าแปรไปลง
 เรือมีคนลอบจะตำร้าย พระเจ้าแปรโตคตหนผู้ร้ายเลยตกน้ำนึ่ง
 พริาโดย ฝ่ายพระเจ้าตองอูกองทัพไปไค้ทราญความในกตาร
 ทวงว่าพระเจ้าแปรตองพริาโดย กตขี้เห็นเป็นท่วงที่ที่จะเอาเมืองแปร
 ไว้ในอำนาจไค้กอน กั้วเมืองแปรอยู่ใกล้ จึงให้แปรกระชวน

ก็พากันไปตีเมืองแปร แต่พวกท้าวพระยาข้าราชการเมืองแปรช่วย
กันต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารถ พระเจ้าตองอูระตีเขาเมืองแปร
ไม่ได้ก็ถอยเลิกทัพกลับไปเมืองตรงอู แต่หนักหามิใครไปย่ำยี้
พระเจ้าอังวะไม่ ส่วนเมืองแปรตัวหัวหน้าพวกทักทิมร้ายต่อพระเจ้า
แปรก็ขึ้นครองนครองเมืองต่อมา ทั้ง ๓ ถกจึงเป็นอิสระแก่กันต่อมา
อย่างเดิม เหตุการณ์ที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นในระหว่างตั้งแต่รัชชกาล
พ. ศ. ๒๓๔๓ รัชชกาล พ. ศ. ๒๓๔๖ กรุงศรีอยุธยา กว้างการศึก
สงครามตลอดมาทั้ง ๕ ปี.

ฝ่ายพระเจ้าอังวะเมื่อเกิดภัยล้อมรพได้มาก เห็นว่ามีกำลัง
มั่นคงแล้ว ก็ทำพิธีราชาภิเศกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระนาม
ว่าพระเจ้าสิหสัธธรรมราชา แล้วก็คชขยายอาณาเขตให้กว้างขวาง
ตลอดออกไป แต่เมืองอังวะนั้นอยู่ข้างเหนือใกล้กับแดนไทยใหญ่
คือที่เมืองไทยใหญ่จึงมีอำนาจแต่ไร ๆ มา พระเจ้าอังวะจึงตั้งหน้า
แต่อำนาจออกไปทางแคว้นแคว้นไทยใหญ่ก่อน ในเวลานั้นประเทศ
ราชไทยใหญ่ที่เรียกว่า ๗๘ เจ้าฟ้า แต่เดิมเคยขึ้นอยู่กับพระเจ้า
หงษาวดี ครั้นเห็นพระเจ้าหงษาวดีหมดอำนาจก็พากันตั้งแข่งเมื่อ
ยังเป็นอิสระอยู่บ้าง ก็อยู่ใกล้แดนไทยพากันมาข่มขืนแก่ไทย
บ้าง ครั้นพระเจ้าอังวะมีอำนาจขึ้น เหล่าเมืองไทยใหญ่ที่อยู่ใกล้
แดนพม่ากลัวเกรงกลัวยข่มขืนอันต่อพระเจ้าอังวะก็มี เมืองที่
อยู่ห่างออกไปไม่ข่มอันอันไทยก็ พระเจ้าอังวะก็ยกกองทัพ

ไปปรายปราย ที่ไคเมืองไทยใหญ่ที่ครั้งตัวเป็นนิกะโดยลำคัยมาจน
ถึงเมืองหน่วยที่มาขึ้นอยู่แก่ไทย พระเจ้าอังวะที่ไคเมืองหน่วย
แล้วจะมาตีเมืองแสนหวี สมเด็จพระนเรศวรทรงทราวยกขัณฑ์เคื่อง
จึง ค้ำรัสสั่งให้กะเกณฑ์พลจำนวน ๑๐๐,๐๐๐ เข้ากองทัพจะเสด็จ
ไปตีเมืองอังวะ.

กองทัพบกไปคราวนี้ จะเดินทางเมืองเชียงใหม่ไปข้าม
น้ำสลอนที่เมืองหาง แล้วผ่านแคว้นแคว้นไทยใหญ่ไปเข้าแดน
พม่าที่ใกล้เมืองอังวะ ทางที่กะนั้นคิดว่าจะยกไปทางเมืองมอญ
เพราะไปทางเมืองมอญจะตัวรยพุงกัมีเมืองคองอันแลเมืองแปรก่อน
จึงจะผ่านขึ้นไปถึงเมืองอังวะได้ ไปทางเมืองเชียงใหม่เดินทาง
ในพระราชอาณาจักรไปจนในแดนไทยใหญ่ พวกไทยใหญ่ที่เข้า
กัมีไทยกัมีมาก โดยจะมิบางเมืองที่จะต่อสู้จะไม่แข็งแรงเท่า
ไรนัก เพราะพระเจ้าอังวะก็ส่งไปไคเมืองเหล่านั้นไว้ในอำนาจ ถ
สมเด็จพระนเรศวรเสด็จทางเมืองเชียงใหม่ คงเป็นกัวยเหตุเหล่านี้
เห็นจะเอาเมืองเชียงใหม่เป็นที่ประชุมพล แลเกณฑ์กัองทัพมอญ
ทัพชาวลานนาเข้าสมทบกองทัพไทย จำนวนพลเบ็ดเสร็จคงจะราว
สัก ๒๐๐,๐๐๐ แต่ราชการทัพในหนึ่งสี่พระราชพงษาวดารน้อยนัก
ย่ราดรู้แต่ว่า สมเด็จพระนเรศวรก็สมเด็จพะเอกาทศรถเสด็จ
ออกจากพระนครเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ค่ำ ปีมะโรง
พ. ศ. ๒๓๔๘ เสด็จโดยกระบวนเรือไปยังทัพไซยอนตามลพระหล่อ

แล้วยกเป็นกองทัพยกไปทางเมืองกำแพงเพชร ครั้นเสด็จไปถึง
เมืองเชียงใหม่หยุดพักจัดกระบวนทัพอยู่เดือน ๓ แล้วให้กองทัพ
สมเด็จพระเอกาทศรถยกไปทางเมืองฝาง ส่วนกองทัพหลวงยก
ไปทางเมืองหาง ครั้นเสด็จถึงเมืองหางตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่
ทุ่งแก้ว สมเด็จพระนเรศวรประชวรเป็นโรคชันทพระภักตร์ แล้ว
กลายเป็นบาทพิศม์พระอาการหนัก จึงโปรดให้ข้าหลวงรีบไปเชิญ
เสด็จสมเด็จพระเอกาทศรถมาเฝ้า สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมา
ถึงไค้ ๓ วัน สมเด็จพระนเรศวรก็สวรรคตที่เมืองหางเมื่อฉวันจันทร์
เดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๑๔๘ พระชันษา ๕๐ ปี เสด็จ
ราชสมบัตไค้ ๑๕ ปี.

สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทำสงครามกับพม่ามาแต่พระชันษา
ไค้ ๒๐ ปี การสงครามในชั้นต้นเป็นการสู้รยามประเทศให้พ้นจาก
อำนาจพม่า พยายามรบพุ่งมา ๘ ปีเมืองไทยจึงไค้เป็นอิสระภาพ
สมดังพระราชประสงค์เมื่อคราวชนช้างชนะพระมหาอุปราชา การ
สงครามต่อมาในตอนกลางเป็นการรวบรวมเขตรแดนของสยาม
ประเทศไค้ไค้เสียไป คือเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี ซึ่งเสีย
ไปแก่พม่า กับทั้งกรุงกัมพูชาซึ่งกลับเป็นศัตรูเองไทยลำพัง ไค้
กลับมาเป็นของไทยหมดภายในระยะเวลา ๓ ปี การสงครามข้าง
ตอนหลังในระยะเวลา ๔ ปีเป็นการแผ่พระราชอาณาจักรให้กว้างขวาง
ออกไป ทางทิศตะวันตกไค้หัวเมืองมอญภายในเมืองหงษาวดีมา

เป็นเมืองขึ้นของไทยทั้งหมด ทางทิศเหนือได้แคว้นแคว้นลานนา
 เชียงใหม่ (คือมณฑลพายัพทุกวันนี้) แลหัวเมืองไทยใหญ่ตลอด
 ขึ้นไปจนเมืองแสนหัวมาเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา รวมเวลา
 ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงทำสงครามมา ๑๖ ปี ด้วยสามารถพระ
 ปรชชากรล่าหาญอันพึงเห็นได้ในเรื่องสงครามทุกคราวมา สยาม
 ราชอาณาจักรรุ่งเรืองเกรงกลัว มีอาณาเขตรแม่ไพศาลเป็น
 อย่างยิ่งในกาลครั้ง ๓ เพราะเหตุนี้คนทั้งหลายจึงยกย่องพระ
 เกียรติยศสมเด็จพระนเรศวรว่าวีเศษทั้งที่เป็นนักรบแลที่เป็นพระเจ้า
 แผ่นดิน นับเป็นมหाराชพระองค์ ๓ ซึ่งเคยปรากฏมาในโลกนี้ การ
 ยกย่องนี้จะโตเป็นแต่ในหมู่ไทยเท่านั้นหามิได้ ถึงในหนังสือ
 พงษาวดารของชาติอื่น เช่นพม่า มอญ เขมร ล้านช้างแล
 เชียงใหม่ แม้ที่สถิตในจดหมายเหตุของจีนแลฝรั่ง ขรรค
 ทักกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารประเทศทางตะวันออกในสมัยนั้น ก็ยอม
 ยกย่องสมเด็จพระนเรศวรว่าเป็นวีรมหาราชอย่างเดียวกัน พระ
 เกียรติยศจึงยังปรากฏอยู่จนตรวยเท่าทุกวันนี้.

ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรประสูติอยู่นั้นที่เมืองหางนั้น
 สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จมาถึงทันได้รักษาพยาบาลอยู่ ๓ วัน
 สมเด็จพระนเรศวรจะได้ทรงสั่งเสียประการใด ไม่มีเค้าเงื่อนใน
 หนังสือพงษาวดารที่จะทราบได้ ปรากฏแต่ว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวร
 สวรรคตแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถก็ดำรัสสั่งให้เลิกกองทัพทั้งปวง

เชิญพระบรมศพกลับมาบังพระนครศรีอยุธยา ฝ่ายพระเจ้า
 อังวะทราบข่าวสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตแลไทยเลิกทัพกลับมาหมด
 เห็นไตตักยกกองทัพไปตีเมืองแสนหัว เจ้าคำไช้หนีสู้ไม่ได้ต้อง
 บอมนินแก่พม่าตั้งแต่ก่อน แต่เมื่อพระเจ้าอังวะได้เมืองแสนหัว
 แล้วเลิกทัพกลับไปเมืองอังวะก็ไปช่วยเจ้าถึงพิราไลยลงกลางทาง
 ราชบุตรระคำใหญ่ได้ครองเมืองอังวะ เพราะฉนั้นเมืองทองบูเมือง
 แปรแลเมืองอังวะ จึงยังเป็นอิสระแก่กันต่อมา ฯ

สังครามครั้งที่ ๑๖ คราวพม่าตีเมืองทวาย

ปีฉลู พ.ศ. ๒๑๕๖

สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ เมื่อยมเสง
 พ.ศ. ๒๑๔๘ ในเวลานั้นไทยกำลังมีอำนาจเต็มเขมม ชำณาเขตรัก
 กว้างขวางกว่าครั้งใดที่เคยล่วงแล้วมา แลเป็นที่เกรงขามของต่าง
 ประเทศที่ใกล้เคียงอยู่โดยรอบ ถึงว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จ
 สวรรคต ความยำเกรงของกันทั้งหลายก็ยังมิค่นมาถึงสมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถ ด้วยพระเกียรติยศปรากฏว่าพระองค์ก็เป็นนักรบ
 ไปได้ทำสงครามเป็นคู่พระหฤทัยสมเด็จพระนเรศวรมาแต่ต้นจนยี่สิบ
 เพราะฉนั้นเมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นผ่านพิภพ จึงไม่มี
 คึกเสียนสัตว์ร่ำเวียงทั้งภายในนอกภายใน.

ที่จริงในเวลานั้นเมืองพม่ากำลังยั้งเป็น แลแตกกันเป็นหลาย
 ก๊กหลายเหล่า ถ้าหากว่าสมเด็จพระเอกาทศรถทรงทำสงคราม
 เจริญรอยพระราชนิยมของสมเด็จพระนเรศวรต่อไป ก็เห็นจะตีเอา
 เมืองพม่าได้ไม่ยากนัก เพราะหัวเมืองมอญแลหัวเมืองไทยใหญ่
 ก็ตีมามากแล้ว ยิ่งเหลือแต่เมืองพม่าเท่านั้น แต่สมเด็จพระ
 เอกาทศรถคงทรงพิจารณาเห็นว่า ไทยได้ทำสงครามมาช้านาน

ถึงขณะผู้คนที่ล้มตายเปลืองไปทุกที ความมุ่งหมายที่ทำสังคราม
ก็สำเร็จหมกแล้ว ควรจะหยุดการทัพศึกทำนุบำรุงบ้านเมืองเสีย
สักที อีกประการ ๓ คงจะทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชาอาณาจักร
เขตรก็แผ่ไพศาลมากอยู่แล้ว ถ้ายังจะขยายต่อออกไป การที่จะ
ปกครองเอาไว้ในอำนาจก็ยิ่งยากขึ้นทุกที เพราะเป็นบ้านเมือง
ของคนต่างชาติต่างภาษา คงจะไม่รวมคายอยู่ได้เสมอ ก็
ต้องยกกองทัพไปเที่ยวปราบปรามไม่มีที่สิ้นสุด ที่ไหนจะได้ผ่อนพัก
ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เป็นสันติสุข คงทรงพระราชดำริเห็นดังนี้
จึงไม่คิดตีเมืองพม่าต่อไป.

เรื่องพงษาวดารในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ หนึ่งสี่พระ
ราชพงษาวดารฉบับหลวงประเสริฐฉบับหมกมีลงมาถึงไม่ถึง หนึ่งสี่
พระราชพงษาวดารฉบับอื่นว่าว่างศึกสังครามตลอดรัชกาล แต่ใน
สมัยนั้นเป็นเวลาพวกฝรั่งเริ่มเข้ามาตั้งค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุธยา
หลายชาติด้วยกัน มีจุดหมายเหตุของพวกฝรั่งความยุติต้องกับ
พงษาวดารพม่าแลพงษาวดารรามัญว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเอก
าทศรถไทยยังรบกับพม่าอีก ข้าพเจ้าจึงได้เก็บเนื้อความในพง
ษาวดารพม่าสอดกับจุดหมายเหตุของฝรั่ง เามาเรียบเรียงเรื่อง
การสังคราม ๒ คราวต่อไปนี้.

เหตุที่ไทยจะเกิดรบกับพม่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ
ฝรั่งเข้ามาเป็นขี้อภัยแซกแซงอยู่ไม่น้อย จำจะต้องอธิบายถึงเหตุ

ที่ฝรั่งเข้ามาเกี่ยวข้องกับเสียก่อน จึงจะเข้าใจเรื่องสงครามได้ชัดเจน.

เดิมฝรั่งไปตุเกศพยายามเล่นเรือกำปั่นอันมีที่อาฟริกา มาถึงประเทศทางตะวันออกได้ก่อนฝรั่งชาติอื่น ๆ ไปตุเกศมีอำนาจด้วยอำนาจใช้ปืนไฟใหญ่น้อยยิ่งกว่าคนในพื้นเมือง จึงเที่ยวแย่งชิงเอาเมืองท่าค้าขายอันอยู่ตามชายทะเลเขาเป็นเมืองขึ้นของไปตุเกศเป็นระยะมาตั้งแต่อาฟริกาแลอินเดี๋ย จนถึงเมืองมะละกาในแหลมมลายู แล้วที่สัดชขายต่อไปถึงเมืองหมาเก่าในแดนจีน การปกครองเมืองขึ้นทั้งปวงนี้พระเจ้าแผ่นดินไปตุเกศตั้งอุปราชไว้บัญชาการต่างพระองค์อยู่ที่เมืองโค้วในอินเดี๋ย ว่ากล่าวหัวเมืองขึ้นของไปตุเกศทั่วไป เมื่อรัฐบาลมีอำนาจทางประเทศตะวันออก พวกชาวไปตุเกศก็พากันออกมาเที่ยวแสวงหาผลประโยชน์เป็นอันมาก ทำการอยู่ในรัฐบาลของตนบ้าง ไปเที่ยวหากินตามต่างประเทศพึงพาอาศัยอยู่กับผู้ปกครองประเทศนั้น ๆ บ้าง จึงมีพวกไปตุเกศเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏครั้งรัชกาลสมเด็จพระไชยราชาธิราช ว่ามาทำความชอบครั้งรบพม่าที่เมืองเซียงกราน จนได้พระราชทานให้ตั้งบ้านที่เห็นอกคลองตะเคียน แลอนุญาตให้สร้างวัดวาได้ตามอำเภอใจ ดังกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๓ นั้น พวกไปตุเกศออกมามีอำนาจอยู่ทางประเทศตะวันออกเกือบถึงร้อยปี พวกฝรั่งฮอลันดาจึงเล่นเรือมาได้ถึงประเทศตะวันออกมาที่เมืองบันตัมในเกาะชวาเป็นที่ตั้งค้าขายก่อน แล้วจึงเข้า

มาตั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่อปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร ครั้น
ถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ พวกฮอลันดาก็เข้ามาตั้งค้าขาย
ในกรุงศรีอยุธยา.

พวกโปรตุเกศกับพวกฮอลันดาเป็นปรปักษ์กันด้วยเหตุหลาย
อย่าง เบื้องต้นเพราะถือลัทธิศาสนาฤคคังต่างกัน พวกโปรตุเกศ
ถือลัทธิโรมันคะโรลิก พวกฮอลันดาถือลัทธิโปรเตสตันต์ ซึ่ง
แตกไปจากลัทธิโรมันคะโรลิก การที่พวกฝรั่งแตกลัทธิศาสนา
กันนั้นถึงเกิดรบพุ่งกันในยุโรป พวกฮอลันดาแต่ก่อนเคยเป็นเมือง
ขึ้นของโปรตุเกศ (เวลารวมกับประเทศสเปน) ครั้นรบกันขึ้น
พวกฮอลันดาไปเข้าอังกฤษ เพราะถือศาสนาที่โปรเตสตันต์
ด้วยกัน พวกสเปนแลโปรตุเกศปราบปรามไม่ลง พวกฮอลันดา
ได้เป็นอิสระจึงคิดมาค้าขายแข่งพวกโปรตุเกศทางประเทศตะวันออก
มารบพุ่งกันถึงทางตะวันออกกันเอง ๆ พวกฮอลันดาจนได้ใช้เรือ
รบกว่าพวกโปรตุเกศ แต่กำลังทางบกยังน้อยกว่า จึงยังไม่กล้า
ตีหัวเมืองขึ้นของโปรตุเกศ เป็นแต่เที่ยวค้าขายแข่งตามเมืองที่
ยังเป็นประเทศมิอิสระภาพเป็นกลาง พวกฮอลันดามาสืบสวนถึง
วิถีที่โปรตุเกศมาค้าขาย ได้ความว่าพวกโปรตุเกศมักจะเที่ยว
กตขี้ข่มเหงชาวตะวันออกให้กลัว ด้วยถือว่ามีกำลังมากกว่า อีก
ประการ ๑ โปรตุเกศรับสัญญาต่อไซบีที่กรุงโรม ว่าจะมาช่วยแผ่
ศาสนาฤคคัง แล้วมาพยายามจะให้ชาวตะวันออกเข้ารีตด้วย

อุบายต่าง ๆ จึงเป็นเหตุให้พวกชาวควีนออกพากันเกลียดชัง
 ไปตุเกศอยู่โดยมาก พวกฮอลันดาทราบความดังนี้จึงเปลี่ยนทาง
 ความประพฤติ ทำโดยอ้อมฮารีเอาใจพวกชาวเมือง ทว่าแต่จะให้
 ได้ประโยชน์ในการค้าขายแข่งพวกไปตุเกศเป็นประมาณ ส่วน
 พวกอังกฤษนั้นก็ออกมาค้าขายในคราว ๆ เคียงกับพวกฮอลันดา
 แต่พึ่งเริ่มจะเข้ามาค้าขายในเมืองไทยเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระ
 เอกาทศรถนั้น ทั้งพวกฮอลันดาแลอังกฤษมารู้แล้วว่า บรรดา
 ประเทศทางควีนออกนั้น การภายในบ้านเมืองสุดแล้วแต่พระราช
 หฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองประเทศเป็นสำคัญ จึงทูลขอ
 ให้พระเจ้าแผ่นดินของตนมีพระราชสาส์นมาทรงฝากฝังพวกพ่อค้าที่
 มาค้าขาย พวกพ่อค้าเหล่านั้นเชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราช
 บรรณาการมา ฝ่ายเจ้าของประเทศก็รับรองพวกพ่อค้าในฐานะ
 เป็นทูตเชิญพระราชสาส์น เพราะฉะนั้นพวกพ่อค้าฮอลันดาแล
 อังกฤษจึงได้เข้าเฝ้าเห็น แลได้รับความทันทูบารุงของพระเจ้า
 แผ่นดินตามประเทศที่มาค้าขายแทบทุกแห่ง.

มีจดหมายเหตุปรากฏว่า เจ้ามอริซซ์ในราชวงศ์ฮอเรนซ์
 ซึ่งครองเมืองฮอลแลนด์มีพระราชสาส์นส่งเครื่องราชบรรณาการเข้า
 มาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถเมื่อแรกเสวยราชย์ ครั้นเมื่อมี
 พระราชประสงค์จะตอบแทนตามราชประเพณี พวกฮอลันดาได้จัด
 เรือรบบริวารชุกชุมเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการ

ไปถึงยุโรป เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๕๐ แลเมื่อทูตไทยกลับมา
 เจ้ากรุงซอแลนก็ฝากขิ่นใหญ่กับเครื่องสาตราวุธแลของดีวิเศษ
 ต่าง ๆ มาถวายสมเด็จพระเอกาทศรถอีกเป็นอันมาก ในการที่
 พวกซอแลนเข้ามาเป็นไมตรีกับไทยตั้งกล่าวมานั้น เป็นเหตุให้พวก
 ไปตุเกศรู้สึกร้อนใจ มีใจหมายเหตุไปตุเกศยกราฎนบีว่า เมื่อ
 คุยราชทูตเฝ้างโศวทรราชว่าสมเด็จพระเอกาทศรถให้ราชทูตไปเจริญ
 ทางพระราชไมตรีถึงประเทศซอแลนก็กิดปรารถนาซึ่งเมือง
 เมาะตมะไปเสียจากไทย ด้วยเกรงว่าพวกซอแลนเข้ามาเข้ากับไทย
 จะมาขอเอาเมืองเมาะตมะไปทำที่ค้าขายแข่งไปตุเกศ แต่ความ
 กิถนั้นระงับไปด้วยเห็นว่าไทยยังมีกำลังมากนัก แลประวดย
 ไปได้ช่องทางเมืองสิริเวียมในแดนพม่าซึ่งอยู่ไม่ห่างเมืองเมาะตมะ
 ไปตุเกศจึงทั้นไปจับเมืองสิริเวียม ก็กิดรบกันชนกับพม่า ๆ ชนะ
 ไปตุเกศ พม่าจึงเลยกำเรียบมารบกับไทยเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถ.

ทั้นจะกล่าวถึงเรื่องเมืองสิริเวียมอันเป็นต้นเหตุให้พม่ามารบกับ
 ไทยต่อไป เรื่องราวมูลเหตุมีต่อเนื่องมาแต่ในรัชกาลสมเด็จพระ
 นเรศวร ครั้นเสด็จไปตเมืองหงษาวดีหนที่ ๒ ครั้งนั้นพระเจ้ายะไซ
 ขกกองทัพมายกเมืองสิริเวียมอันอยู่ปากน้ำหงษาวดีไว้ ครั้นปรากฏ
 อยู่ในเรื่องสังศรามาครงที ๑๔ ครั้นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จ
 กลับมาแล้ว พระเจ้าตองอูก็อนุญาตให้พระเจ้ายะไซรักษาเมือง

สิริเวรมต่อมา แต่ทำนองพระเจ้ายะไข่จะเกรงพวกมอญที่ชนกับไทย
 ะไปเหยียดเข็นน เพราะเมืองสิริเวรมอยู่ตรงข้ามอ่าวทะเลกับเมือง
 เมาระตมะ พระเจ้ายะไข่จึงให้ฝรั่งไปตักคน ๑ ชื่อ พิลิป เคอ
 ยริโต ซึ่งไต่ไปสามีกักต้อยกับพระเจ้ายะไข่ เสนนายทหาร
 คุมเรือกำปั่นรบ ๓ ลำ กับไพร่พล ๓,๐๐๐ มาอยู่รักษาเมืองสิริเวรม
 ้วยเห็นว่าพวกไปตักคนชำนานูการไต้ขึ้นไฟใหญ่น้อย มอญะไต้
 ร์วันคร้ามไม่กล้าไปรบกวน เคอขริโตมาอยู่ที่เมืองสิริเวรมก็ชัก
 ชวนพวกไปตักคนมาอยู่มากขึ้น ให้สร้างข้อมปราการสำหรับป้องกัน
 ันเมือง แลตั้งด่านเก็บภาษีสินค้าที่ผ่านไปมาทางปากน้ำทางยาวค
 ึ่งไปถวายพระเจ้ายะไข่มิได้ขาด ส่วนเคอขริโตเองได้โอกาส
 ก็ประกอบการค้าขายหาผลประโยชน์ไปด้วย ไม่ช้าก็ไต่กำโรรวย
 อยู่มามีเหตุเกิดขึ้น ทำนองพระเจ้ายะไข่จะระแวงว่าเคอขริโตจะ
 ึ่งตัวเป็นใหญ่ แลพยายามจะถอดถอน เคอขริโตจึงคบคิดกับ
 วกไปตักคนซึ่งเอาเมืองสิริเวรมไต่แล้วก็เลยตั้งแขวงเมือง เก็บภาษี
 อากรเขาเช่นประโยชน์ของตนเอง แลเห็นจะเอิบเอื่อมเข้าไต่ยก
 ้อเอาหัวเมืองของพระเจ้าตองอูอันอยู่ใกล้เคียงด้วย พระเจ้าตองอู
 ึ่งให้ไปฟ้องต่อพระเจ้ายะไข่ ๆ ก็นิตพระเจ้าตองอูให้ยกกองทัพไป
 ปรายปราบเคอขริโตด้วยกัน พระเจ้ายะไข่ให้มังกระมธราชบุตร
 ึ่งเป็นพระมหาอุปราชาคุมกองทัพเรือมา พระเจ้าตองอูก็ให้ม
 ินหนองราชบุตร ึ่งเป็นพระมหาอุปราชาคุมกองทัพบกยกถล่มมา

กองทัพเรือเมืองยะไข่มาถึงเมืองสิริเยิมก่อน เคนยริโตเห็นว่า
กองทัพยกมามากนักจะสู้ไม่ไหว ก็เก็บรวบรวมทรัพย์สินสมบัติ
พาครอบครัวลงเรือกำปั่นจะแล่นหนีไปทางทะเล พระมหาอุปราช
เมืองยะไข่ให้กองทัพเรือเขาล้อมกำปั่นไว้ เคนยริโตจวนตัวก็ต่อสู้
พวกฝรั่งโยกเกศยิงปืนใหญ่ถูกเรือรบเมืองยะไข่แตก ล่มลงหลาย
ลำ แล้วพเรือใหญ่ไปถูกเรือลำทรงของพระมหาอุปราชเมืองยะไข่
ล่มลงด้วยอีกลำ ๑ กองทัพเมืองยะไข่ก็แตกหนี เคนยริโตจับ
พระมหาอุปราชเมืองยะไข่ได้ เห็นได้ตกกลีบมาตั้งที่เมืองสิริเยิม
อีก ฝ่ายกองทัพพระมหาอุปราชเมืองตองอูลงมากลางทาง ได้
ทราบข่าวกองทัพเมืองยะไข่แพ้ซาศักก็ให้หยุดทัพ รออยู่ยังหายกลง
มาไม่ พระเจ้ายะไข่ได้ข่าวว่าพระมหาอุปราชเสียดซาศักก็ตกพระ
ไทย วิงจักกองทัพเรือยกมา แล้วให้ไปนำตัวกองทัพเมืองตองอู
ลงมาสมทบกันล้อมเมืองสิริเยิมไว้ แต่เคนยริโตได้พระมหาอุป
ราชเมืองยะไข่ไว้เป็นตัวจ่านักไม่หว่าดหวั่น ให้รักษาเมืองมั่นอยู่
แล้วให้ไปทูลแก่พระเจ้ายะไข่ว่า ถ้าพระเจ้ายะไข่เขาคัดเมืองเหลอ
กำลังจะสู้รบเมื่อใด ก็ขอพระมหาอุปราชมาเป็นเพื่อนตายด้วย
พระเจ้ายะไข่ก็มีรู้ที่กระทำให้ระการใจ กงวี่เคนยริโตจะฆ่าพระ
มหาอุปราชเสียด จึงให้เข้าไปว่ากล่าว ว่าให้เคนยริโตปล่อยพระ
มหาอุปราชเสียด เมื่อจะต้องการอะไรอย่างก็ให้ว่ากันโดยดี เคนยริ
โตสั่งให้มาทูลว่า ต้องการแต่จะอยู่ที่เมืองสิริเยิมให้เป็นอิสระแก่ตัว

เท่านั้น ถ้าไต่อย่างนั้นแน่นอนแล้วก็จะตั้งพระมหาอุปราชามาถวาย
 พระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าทองอุ้งก็ต้องยอมสัถยัญญาขมเมืองสิเรียมให้
 เคนยริโตอยู่เป็นอิสระแต่ยเถาะ พ.ศ. ๒๑๔๖ ก่อนสมเด็จพระ
 นเรศวรสวรรคต ๒ ปี.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อเคนยริโตจะตั้งแขวงเมืองนั้น ได้
 มาเข้ากับไทยก่อน เพราะไทยออกหนุนเคนยริโตจึงกล้าตั้งแขวง
 เมืองเอาพระเจ้ายะไข่ ซ่อนก็น่าจะเป็นความจริง ด้วยพระบาทละ
 ชงเป็นข้าหลวงของไทยมีกำลังตั้งอยู่เมืองเมาะคมะ ไม่ห่างเมือง
 สิเรียมนัก ถ้าเป็นสัตรีชนอีกทาง ๑ เคนยริโตจะต้องสู้ศึกกรอข้าย
 ก็คงจะลำบากมาก เพราะฉนั้นอาจจะมาทาบตามเส้นทางไม้ตรีกับ
 พระบาทละ แล้วให้เขามาขอสามีกักคตสมเด็จพระนเรศวรก็เปน
 ได้ ความปรากฏแต่ว่า เมื่อมาถึงในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ
 เคนยริโตกับพระบาทละเข้ากันสนิทสนม จนถึงพระบาทละยกลูก
 สาวให้แต่งงานกับลูกชายของเคนยริโต ให้วงศ์สกุลเกี่ยวคองกัน
 เข้าใจว่าเคนยริโตคงได้มาสามีกักคตชนอยู่แก่ไทยในเวลานั้น เพราะ
 เกรงพระเจ้ายะไข่กับพระเจ้าทองอุ้งยังผูกพยาบาทหาเหตุมาทำร้าย
 นั้นประการ ๑ เพราะเคนยริโตหมายจะหาอำนาจขยายอาณาเขต
 ให้กว้างขวางออกไปด้วยอีกประการ ๑ พอมาเข้ากับไทยได้แล้ว
 เคนยริโตก็ไปยึดเมืองหงษาวคินเป็นเมืองร้างอยู่ แลหัวเมือง
 ที่อยู่ตามบรรดาปากน้ำเอราวดี ตั้งแต่เมืองพลิมเป็นต้นมาจน

เมืองสิริเวรม เขาไว้ในอำนาจได้ทั้งหมด ครั้นนี้การค้าขายใน
เมืองพม่าที่ต้องไปมาทางทะเลก็ตกอยู่ในอำนาจของเคอบริโกตตลอด
ในเวลากาลอันหนึ่ง.

ฝ่ายพระเจ้าอังวะผู้เป็นราชบุตรของพระเจ้านยะยองราม ทัด
พิราโดยเมื่อกลับไปจากเมืองแสนหัว ครั้นได้ครองเมืองแทน

พระบิดาก็ทำพิธีราชาภิเศก ทรงพระนามว่าพระมหาธรรมราชา
แล้วพยายามทำนุบำรุงรพลต่อมา พระเจ้าอังวะองค์นี้มีปรีชา

สามารถยิ่งกว่าเจ้านายที่ตั้งเป็นอิสระในเมืองพม่าแห่งอื่น ๆ ครั้น
รวบรวมได้กำลังเห็นพอรจะทำสงครามแผ่อาณาเขตให้กว้างขวางได้

ก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองแปรได้เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๕๐ แล้วให้
น้องชายของตน ๑ อยู่ครองเมืองแปร ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าทอง

ประสูรถึงพิราโดย นิตินหน่องราชบุตรซึ่งเป็นพระมหาอุปราช
ได้ครองเมืองตองอู เห็นว่าพระเจ้าอังวะคงจะลงมาตีเมืองตองอู

ในไม่ช้า เกรงจะต่อสู้ต้านทานไม่ไหว จึงแต่งทูตให้เชิญสุภอักษร
กษัตริย์คนไม่เงินทองแล เครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวาย สมิแก่้พระ

เอกราทศรณ อ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาของกรุงศรีอยุธยา
เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๒ ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะก็ยกกองทัพลงมา

๑. ข้อนี้กล่าวตามข้าพเจ้าคิดเห็น ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมืองตองอู
มาขอขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ข้าพเจ้าเห็นว่าเหตุไม่
สมกัน.

มาคเมืองตองอุ พระเจ้าตองอุให้มาชองกองทัพไทยไปช่วย สมเด็จพระเอกาทศรถหาได้โปรดให้กองทัพในกรุงศรีอยุธยาออกไปไม่ มีรับสั่งให้พระยาทะละกับเคอบริโตเกิดตั้งกองทัพมอญยกขึ้นไปช่วยเมืองตองอุ แต่จะเป็นด้วยกะเถาะที่กลางทัพข้า ถูกรังรอดอยู่อย่างโรอย่างหนึ่งยกไปหาทันไม่ พระเจ้าตองอุยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะเสียก่อน พระเจ้าอังวะกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองไปเสียเป็นอันมาก แล้วข้ายังค้ำให้พระเจ้าตองอุแต่งกองทัพลงมาตั้งสกัดทางที่จะไปจากเมืองมอญ พระยาทะละกับเคอบริโตยกกองทัพขึ้นไปตั้งรบกับพวกเมืองตองอุอย่างเล็กนัยจึงขึ้นไปได้ถึงเมืองตองอุ พระเจ้าตองอุก็ออกมาอ่อนน้อมโดยทัณฑ์ ทำนองพระยาทะละกับเคอบริโตจะยกไทยว่าพระเจ้าตองอุมาสามีกกต ขนกับกรุงศรีอยุธยาแล้ว ถัดกับเอาใจออกหากไปเข้ากับพระเจ้าอังวะจึงให้เผาเมืองตองอุเสีย เก็บวีรกรรมพิสัยสมบัติแลกวาดต้อนผู้คนพลเมืองที่ยังเหลืออยู่ในเมืองตองอุเอารวบรวมลงมา ตัวพระเจ้าตองอุก็เอาลงมากับ แต่ในตอนปลายพระยาทะละกับเคอบริโตเกิดขัดใจกันขึ้น จึงเป็นด้วยแย่งอำนาจกันในหัวเมืองมอญ ทำนองอย่างคำโบราณว่าเหมือนราชสีห์มีตัวด้วยกัน ๒ ตัว แต่สิ่งมี

* ในพงษาวดารพม่าว่า พระยาทะละกับเคอบริโตขึ้นไปตีเมืองตองอุโดยพลการ ข้าพเจ้าเห็นพงษาวดารเช่นนั้นได้ใจได้ตัวด้วยกระหนาบสิ่ง เพราะชาวเมืองมอญยังขึ้นกรุงศรีอยุธยาอยู่ในเวลานั้น.

เหตุด้วยเรื่องซึ่งทรัพย์สินมรดกที่เมืองทองด้วย ในพงษาวดาร
 พม่าว่าเคอบริโตเป็นมิชฌาติชฐี แลกอบด้วยความโสมหาประมาณ
 มิได้ พอน้ำอำนาจเข้มเต็มทักให้เที่ยวเกี่ยสิ่งของเครื่องพุทธบูชา
 แลที่สุดถึงบังอาจให้ รัชพระพุทธรูปแลพระสถูปเจดีย์ ค้นหาทรัพย์สิน
 สิ่งของที่ประทุไไว้ในนั้นเอามาเป็นอาณาประโยชน์ จึงเป็นเหตุให้
 พวกพลเมืองพากันเกลียดชัง เคอบริโตเห็นจะไปทำการอุจาด
 อย่างนั้นที่เมืองทองด้วย จึงเลยแตกกับพระยาทะเลาะ ครั้น
 พระเจ้าอังวะทราวยว่าเคอบริโตแตกกับพระยาทะเลาะ แลผู้คนพล
 เมืองพากันเกลียดชังโดยมาก เห็นได้ทีจึงยกกองทัพลงมา
 ที่เมืองสิริเยม เมื่อชัวยศ พ.ศ. ๒๑๕๕ เคอบริโตไม่ได้กำลัง
 ไทยช่วย จึงเอาเมืองหงสาวดีไปยกให้รัฐบาลไปตกแล้วขอ
 กองทัพเรือมาช่วยด้วยกัน อพยราช ไปตกศอชากจะได้เมือง
 สิริเยมไว้เป็นเมืองท่าค้าขาย จึงให้กำนันรบมาช่วยรักษาเมือง
 สิริเยม แต่ประมาณการผิด โห้รอรรมมาถึงหาทันไม่ พระเจ้า
 อังวะตีเมืองสิริเยมได้เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีชง พ.ศ. ๒๑๕๖
 รัชได้ทั้งเคอบริโตแลพระเจ้าตองอินคินหน่อ ซึ่งเคอบริโตพาเอา
 ไปไว้ที่เมืองสิริเยม พระเจ้าอังวะพิพากษาไทยพระเจ้าตองอินคิน
 ความผิดฐานขบถ เพราะไต่ข้อม่อนน้อมแล้วกลับมาก่อกบฏไทย
 อีก ส่วนเคอบริโตนั้นว่ามีความผิดฐานเป็นโจรอุกฤษฐ์ไทยปล้นพระ
 สิวาสนาให้เอาไปประหารชีวิตครั้งเสียดัง ๒ คน แลให้เก็บทรัพย์สิน

สมบัติแลจับพวกไปตกเถรวมทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่กว่า ๔๐๐ คน
 เป็นเสลยส่งไปไว้ที่เมืองอังวะ เรือกำปั่นรบที่ปราชัยให้มาช่วยเมือง
 สิริเยม มาถึงตอเมื่อพระเจ้าอังวะโตเมืองแล้ว หลงเข้าไปใน
 แม่น้ำ พระเจ้าอังวะก็เลยจับเอาเรือกำปั่นรบของไปตกเศ็เสียด้วย.

พระเจ้าอังวะปราบปรวมเคอบริโตไปตกเศ็โตแล้วก็สิ้นเสี้ยน
 สัตว์ในเมืองพม่า จึงกลับขึ้นไปตกเมืองหงสาวดีเป็นราชธานี
 ประสงค์จะให้เหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบรมองผู้เป็นพระโอรย
 ภาชีราชแต่ก่อนมา แต่เมืองหงสาวดีเป็นเมืองร้างมาแต่ครั้ง
 พระเจ้าหงสาวดีนั้นทรงหนีสมเด็จพระนเรศวร ปราบสาตราช
 มณเฑียรของเดิมถูกพวกระชังเผาเสียในครั้งนั้นหมด พระเจ้าอังวะ
 กลับไปอยู่ต้องสร้างวัดประทัยใหม่ แต่กำลังมีน้อยได้แต่ทำเป็น
 พลับพลาพอกอยู่ ถึงต่อมาในชั้นหลังก็ไม่สามารถจะสร้าง
 ปราบสาตราชมณเฑียร แลทำนบารุงเมืองหงสาวดีให้เหมือน
 อย่างเดิมได้ เมืองหงสาวดีจึงสักแต่มีชื่อว่าเป็นราชธานี
 อีกชั่วคราว ๓ เท่านั้น.

ในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อพระเจ้าอังวะตั้งเมืองหงสาวดี
 เป็นราชธานีแล้ว ให้ตั้งมาเกล็ดกล่อมพระยาทะเล ๆ ก็ยอม
 ย่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะโดยดี พระเจ้าอังวะจึงตั้งให้พระยาทะเล
 เป็น "พระยาธรรมราชา" (ชอบเข้าใจว่าเห็นระบถย่องยศขึ้น
 เป็นอย่างประเทศราช) ให้ครองหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ เท่านั้น

เมืองเมาระตมะแลหัวเมืองมอญโดยมากก็ กลัวยกขึ้นไปเป็นของพม่า
อย่างเต็ม.

ทรงน่าน่าจะวินิจฉัยว่า ทางกรุงศรีอยุธยาปรารถนาอย่างไรใน
ตอนนี้ ฤ็ว่ามีเหตุอย่างไรจึงยอมให้หัวเมืองมอญกลับไปเป็นของ
พม่าโดยง่าย เมื่อลองคิดดูถึงที่ใดทางเสียดของไทยที่มีเมือง
เมาระตมะเป็นเมืองขึ้นในครั้งนั้นว่าจะเป็นอย่างไรรู้ เห็นว่าเมืองเมาระ
ตมะ ฤ็จะว่าที่แท้หัวเมืองมอญทั้งปวงในสมัยนั้น เป็นประโยชน์
แก่ไทยในการสงครามยิ่งกว่าอย่างอื่น เพราะเป็นกำลังที่ค้ำกัน
มิให้พม่ามาทำร้ายเมืองไทย แลเป็นกำลังของไทยที่จะไปทำร้าย
เมืองพม่าด้วยทั้ง ๒ ฐาน เพราะฉะนั้นในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร
เมื่อไทยทำสงครามตีพม่านับร้อยครั้ง ฤ็หัวเมืองมอญไว้
จึงเหมือนกับมีทรัพย์สินจะประมาณค่ามิได้ ครั้นถึงปลายรัชกาล
สมเด็จพระนเรศวร เมื่อพม่าหมดกำลังที่จะมาทำร้ายเมืองไทย
ได้แล้ว แลต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ เมื่อไทย
ไม่มีความประสงค์ที่จะยกกองทัพไปตีเมืองพม่าแล้ว ประโยชน์
ของหัวเมืองมอญก็น้อยลงกว่าแต่ก่อน ความลำบากในการ
ปกครองเมืองมอญก็เห็นจะมีมากขึ้น เพราะอาณาเขตมอญที่
มาขึ้นแก่ไทยครั้งนั้น มีหัวเมืองใหญ่น้อยหลายหัวเมือง คั้นแค้น
กว้างใหญ่กว่าครั้งรามัญประเทศ ราษฎรพลเมืองเช่นมอญ ล้วน
มีความนิยมอยากจะให้บ้านเมืองของตนเป็นอิสระแก่ตนยิ่ง กว่าที่จะ

ชนแก่พม่า ๆาแม่ชนแก่ไทยนั้นเป็นธรรมดา แต่เวลาไทยรบกับพม่ามอญไม่มีกำลังที่จะตั้งอยู่เป็นอิสระได้ ก็เลยคชังพม่าจึงมาเข้ากับไทย สมเด็จพระนเรศวรก็โปรดให้พวกเจ้าเมืองกรมการมอญควมามปกครองกันเอง คงเป็นเมืองใหญ่่น้อยมีอิสระแก่กันอยู่หลายเมือง แต่ในเวลาเมื่อไทยยังกำลังทำสงครามอยู่กับพม่ามีกองทัพไทยไปตั้งอยู่ ๆาเดินผ่านไปมาในหัวเมืองมอญเสมอ แม้สมเด็จพระนเรศวรเองก็เสด็จไปเกือบทุกปี เสมอไทยได้ตรวจตราว่ากล่าวการงานหัวเมืองมอญอยู่เสมอ การปกครองก็เรียบร้อยราบคาบ ครั้นเมื่อไทยทำลายอำนาจพระเจ้าหงษาวดีได้ จนถึงพระเจ้าหงษาวดีต้องหนีไปหาใคร่เมืองทองอยู่แล้ว แต่นั่นกองทัพไทยก็ไม่ใคร่จะไต่ยกไป ทางเมืองมอญสมเด็จพระนเรศวรตั้งพระยาทะละให้เป็นอุปราช บังคับบัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณ คนชั้นแรกพระยาทะละคงจะทำการโดยสามิภักดีต่อสมเด็จพระนเรศวร แต่ครั้นสันรัชกาลนั้นแล้วเห็นว่าไทยห่างเหินไป แลพระยาวิโตไปคฤศเข้ามาตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ใกล้ ๆ นำที่พระยาทะละพระยาวิโตอยากเป็นใหญ่ขึ้นในเมืองมอญบ้าง จึงได้คบค้าสนิทสนมกับฝรั่ง แต่ฝ่ายเจ้าเมืองมอญเมืองอื่น ๆ แต่เดิมมาก็เห็นจะไม่มาดำรงอยู่ในอำนาจพระยาทะละอยู่แล้ว ครั้นอำนาจไทยที่เคยควรจะครอบงำกล่าวอยู่แต่ก่อนก็จางห่างเหินไป ก็คงจะถือตัวเป็นอิสระขึ้น มีความยำเกรงพระยาทะละน้อยลงทุกที เห็นจะเกิด

ของให้กองทัพลงไปปราบปราม แล้วในครั้งนั้นเจ้าฟ้าผายนำ^๑
 (คือเจ้าฟ้าสุทัศน์) เกรงว่าพวกย่นจะพากันเป็นขบถชนทั้งหมัด
 จึงลอบให้ไปขอกำลังเมืองล้านช้างลงมาช่วย^๒ กองทัพพวกล้าน
 ช้างลงมาตั้งอยู่ที่เมืองลพบุรี สมเด็จพระเอกาทศรถทราบความ
 ก็ทรงพระพิโรธ^๓ ดำรัสสั่งให้เตรียมกองทัพหลวงเสด็จเป็นจอม
 พลยกไปเมืองลพบุรี แล้วให้หมายมาเมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม
 ค.ศ. ๑๖๑๒ เกณฑ์พวกฮอลันดาไปยิงปืนใหญ่ซึ่งเจ้ากรุงฮอ
 แลนคัดถวายมาเป็นราชบรรณาการ พวกฮอลันดาได้พากันตาม
 เสด็จขึ้นไปถึงกองทัพหลวง ซึ่งตั้งอยู่ข้างใต้เมืองลพบุรีกำหนด
 ว่าวันที่ ๕ เมษายนจะเข้าระดมตีพวกล้านช้างแต่เช้า แต่ในคืน
 วันที่ ๔ พวกล้านช้างพากันรีบหลยหนีไปเสียก่อนจึงหาได้รบกันไม่
 สมเด็จพระเอกาทศรถก็เสด็จกลับคืนมายังพระนครเมื่อวันที่ ๑๒
 เมษายน ได้ความในจดหมายเหตุของฮอลันดาดังนี้ ย่างที่

ยี่บันที่ปากน้ำจาย มีเจ้าทหารอาสา เรือย่นไปค้าขายที่กรุงกับพวชาในสมัยนั้น พวก
 กูมเรือก็ไปเที่ยววุ่นวายอย่างเดีวกัน.

๑ ฮอลันดาเขียนว่า เจ้าฟ้าคตะ.

๒ ในพงษาวดารล้านช้างว่า ในสมัยนั้นกรุงศรีสัตนาคมนุดมาอ่อนน้อมยอมขึ้นอยู่
 กับไทย.

๓ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าฟ้าสุทัศน์ผู้ลอบพิจารณาออก สมเด็จพระ
 เอกาทศรถทรงพระพิโรธ ดำรัสถามว่า “จะเป็นขบถฤ” เจ้าฟ้าสุทัศน์เกรงพระราช
 อาญาเป็นภัยถึง ครั้นกลับไปตั้งวังที่สวดยาพิศม์สิ้นพระชนม์ เรื่องที่จริงน่าจะเป็น
 ทำนองในจดหมายเหตุฮอลันดา.

จะเป็นเพราะมีเหตุอันวายเป็นอยู่ใกล้กรุง ฯ ในเวลานั้น จึงมิได้ให้กอง
ทัพยกไปปราบปรามพวกพระยามอญที่เขาใจออกหากก็จะเป็นได้.

จะบรรยายถึงเรื่องที่ไทยเกิดรบกับพม่าต่อไป ในพงษาวดาร
พม่าว่า แต่เดิมพระยาทะเลให้พระยาพระรามผู้เป็นบุตรลงมา
รักษาเมืองเว^๑ อันอยู่ทางชายทะเลในระหว่างเมืองเมเระคมะกับ
เมืองทวาย ครั้นพระยาทะเลไปสามีกักคือพระเจ้าอังวะฯ บ่ระสงค์
จะคุมพระยาทะเลไว้ให้มัน จึงให้พระยาพระรามขึ้นไปตำแหน่งรัย
ราชการอยู่ในเมืองทวายตัวอย่างเช่นตัวจำนำ แล้วให้ตระแคงเมง
ซึ่งเป็นน้องยาเชอพระองค์ ๓ ลงมาครองเมืองเว รักษาอาณาเขต
ที่ต่อกับแดนทวาย ชุ่มมาไม่เข้าสัมพันธ์พระเอกราชครณมีรับสั่งให้
เจ้าเมืองทวายยกกองทัพไปตีเมืองเว จับได้ตระแคงเมงส่งเข้า
มายังกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าอังวะได้ทราบก็ชกเคือง จึงให้
เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ยกลงมาตีเมืองทวายเมื่อ
เดือนยี่ ปีฉลู พ.ศ. ๒๑๕๖ พระยาทวายคือผู้รักษาเมืองเป็นสามารถ
พญ่พระยาทวายต้องอาวุธตายในรบ ก็เสียบเมืองทวายแก่พระ
เจ้าอังวะฯ เห็นไม่มีกองทัพไทยไปช่วยเมืองทวาย ล้าคัญว่าคงจะ
มีเหตุการณ์อย่างใดเกิดขึ้นทางกรุงศรีอยุธยา ทำให้ไทย
อ่อนกำลังลงจึงไม่กล้าไปรบพุ่งเหมือนแต่ก่อน พระเจ้าอังวะเห็น
ได้ทีก็ยกกองทัพเลยลงมาตีเมืองตะนาวศรี มาพบกองทัพไทยตั้ง

๑ เมืองนี้อังกฤษเรียกตามสำเนียงพม่าว่า เมืองเซ.

สกัคคอยู่ท่าข้ามลำน้ำตานาว ๒ ทิว . พระเจ้าอังวะจะข้ามมาไม่ได้
 ก็ต้องหยุดอยู่ ในเวลานั้นกองทัพไทยอีก ๒ ทิว พระยาสุวรรณโลก
 คุมทัพ ๑ พระยาพิไชยคุมทัพ ๑ ยกอ้อมไปข้างหลังกองทัพพม่า
 ไปตักไม้ล้มทับทางทัพพม่ายกกองทัพมา พระเจ้าอังวะเห็นว่าไทย
 จะล้อมจับก็ตกพระไทย ให้รบยกกองทัพกลับไปพบกองทัพพระยา
 พิไชย พระยาสุวรรณโลกตั้งสกัคคอยู่ ใกล้เคียงกันเป็นสามารถ
 กองทัพพม่าตีหักออกไปได้ พระเจ้าอังวะจึงรอกกลับไปตั้งเมือง
 เมาระตมะ ไทยมีไชยชนะที่เมืองตระนาวศรีแล้วก็ยกทัพ
 กลับคืนมาเป็นของไทยตั้งแต่ก่อน.

สงครามครั้งที่ ๑๗ การพม่าตีเมืองเชียงใหม่

ปีชวด พ.ศ. ๒๑๕๗

พระเจ้าอริยวงศาเมืองทวายเมืองตะนาวศรีไม่ใคร่สมัคคิด ต้อง
หนีไปทขลยไปก็มีความลอบาย ครั้นลยไปถึงเมืองเมะตะมะได้
ข่าวว่าเมืองเชียงใหม่เกิดวุ่นวายกันในบ้านเมืองไม่เรียบร้อย เห็น
เป็นโอกาสที่จะทำสงครามแก่ฮายไ้ ด้วยเมืองเชียงใหม่เวลานั้น
ขึ้นอยู่กับไทย พระเจ้าอริยวงศาพม่ารพลพอหลายเห็นอภัยแล้วก็ยกกองทัพ
มาจากเมืองเมะตะมะ เมื่อเดือน ๑๑ ปีชวด พ.ศ. ๒๑๕๗.

ครั้นจะตั้งอชียาถึงเหตุการณ์ที่เกิขึ้นทางเมืองเชียงใหม่
แซกลงสักหน้อยหนึ่งก่อน ได้ความตามพงษาวดารพม่าว่า
พระเจ้าเชียงใหม่มีงนราชช้อ ราชบุตรของพระเจ้าหงษาวดีบุตรของ
ทขลยมออันนอมต่อไทย จึงกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๔ นั้น
มีบุตรธิดา ๔ องค์ ธิกาองค์ใหญ่ถวายเป็นสนับแต่พระเจ้ากรุงศรี
อยุธยา บุตรองค์ใหญ่ชื่อพระทูลองก็ถวายเป็นราชการอยู่
กรุงศรีอยุธยา ครั้นเมื่อยมออันนอมต่อไทย พระเจ้าเชียงใหม่
ยังมีบุตรอีก ๒ คน ชื่อพระไชยที่ปองศ์ ๑ พม่าเรียกว่าสะโระ

• ในพงษาวดารพม่าว่ายกมาเดือน ๖ เห็นจะผิดด้วยเป็นระดูเดือน ที่จริงเห็นจะยก
มาต่อราวเดือน ๑๑ ฤๅเดือน ๑๒.

กยอติของศักดิ์ พระเจ้าเชียงใหม่มีมังนรธาช่อครองเมืองเชียงใหม่มา
 ๒๘ ปี ถึงพิราลัยในปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร เมื่อขึ้นโรง
 พ.ศ. ๒๑๕๓ ท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่บอกลงมาทูลขอพระทูลอง
 ขึ้นไปครองเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงตั้งพระทูลอง
 เป็นพระเจ้าเชียงใหม่ แล้วให้กองทัพไทยพาพระทูลองขึ้นไปส่ง
 พระทูลองไปช่วยถึงพิราลัยเสียยังไม่ทันได้นิ่งเมือง จึงทรง
 ตั้งพระไชยที่ป็นอรรจงลงมาเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ให้ครองเมืองต่อ
 มา อยู่มาพระยาแสนหลวงกับพระยาสามล้านเสนาบดีเมืองเชียง
 ใหม่ปลงพระเจ้าเชียงใหม่ไชยที่ป็นเสียจากราชสมยัตติ ยังกษัตริย์ให้
 ออกยวชเป็นพระภิกษุ แล้วเชิญเจ้าสะโตะกษัตริย์องค์เล็กขึ้น
 ครองเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าอึ้งวะได้ทราบข่าวว่าเกิดกวนวากัน
 ทั้งนี้จึงยกกองทัพเข้ามา ด้วยคิดว่าชาวเมืองเชียงใหม่คงจะแตก
 กันเป็น ๒ พวกไม่พอใจต่อสู้พร้อมเพรียงกัน คงจะตีเมืองเชียงใหม่
 ได้โดยง่าย.

ครั้นพระเจ้าอึ้งวะยกกองทัพมาถึงเมืองลำพูน ได้ความว่าพระ
 เจ้าเชียงใหม่สะโตะกษัตริย์กับท้าวพระยาพากันทั้งเมืองเชียงใหม่เสีย
 กวาทผู้คนพลเมืองลงมาตั้งมั่นอยู่ณเมืองนครลำปาง จึงยกกองทัพ
 ตามมาล้อมเมืองนครลำปางไว้ แล้วให้เขาคัดเมืองเป็นหลายครั้ง
 ก็ไม่ได้เมืองนครลำปางด้วยพวกชาวเชียงใหม่สู้รบแข็งแรง ไม่
 เกียงแย่งกันในกลางศึกเหมือนอย่างพระเจ้าอึ้งวะคาดไว้ พม่า

ล้อมเมืองอยู่นอกกองทัพซัดสนเสี้ยมอาหาร พระเจ้าอังวะก็ถูกษากับนายทัพนายกองทั้งปวงว่า จะเลิกทัพกลับไปก็ดูจะพยายามตีเมืองนครลำปางต่อไปก็ ท้าวพระยานายทัพนายกองบางคนเห็นว่าไพร่พลคอยยากอดโรยนัก . คราวจะเลิกทัพกลับไปเสียสักที แต่อีกพวก ๑ ว่าไต่คงล้อมเมืองจนชิดแล้ว ข้างในเมืองก็ซัดสนเสี้ยมอาหารคอยยากอยู่เหมือนกัน ถ้าเลิกทัพกลับไปเสียจะหาโอกาสอย่างนี้อีกยากนัก ขอให้พยายามตีเมืองนครลำปางต่อไป แต่ในเวลาที่ถูกษาไต่แย่งกันอยู่ดังนี้ พอพระยาน่านคุมเสี้ยมอาหารมาส่งพระเจ้าอังวะก็ให้คงล้อมเมืองนครลำปางต่อมา ขณะนั้นพลเรือพระเจ้าเชียงใหม่สะโตะยกขบวนระชวรถึงพิราลัยที่ในเมืองนครลำปาง พวกท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่พากันท้อใจ ก็ออกมาขอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอังวะ^๑ พระเจ้าอังวะไต่เมืองเชียงใหม่แลเมืองนครลำปางแล้ว จึงตั้งให้พระยาน่านผู้มีความชอบเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ แล้วก็เลิกกองทัพไปเมืองหงสาวดี พระเจ้าอังวะยกกองทัพกลับไปแล้วไม่ช้า กองทัพไทยก็ยกขึ้นไปถึง พวกชาวเชียงใหม่ก็พากันกลับมากเข้ากับไทย ช่วยกันขับไล่พม่าที่เข้ามาทำกับ

๑ ในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าเชียงใหม่อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อกองทัพพม่ายกไปถึงเมืองลำพูน ให้มาทูลพระเจ้าอังวะว่าที่เมืองเชียงใหม่ไม่มีผู้ใดจะต่อสู้ พวกที่จะต่อสู้ก็นั่งอยู่ที่เมืองนครลำปาง พระเจ้าอังวะจึงยกลงมาตีเมืองนครลำปาง พระยานครลำปางต่อสู้จนทราบว่าพระเจ้าเชียงใหม่ถึงพิราลัยจึงขอมอ่อนน้อมต่อพม่า ข้าพเจ้าเห็นไม่สมคั้นสมปลาย.

บ้านเมืองหนักกลับไปหมด เมืองเชียงใหม่แลหัวเมืองในอาณา
เขตล้านนาก็กลับมาเป็นของไทยอย่างเดิม.

เรื่องที่ไทยยกกองทัพขึ้นไปขับไล่พม่าไปจากเมืองเชียงใหม่
คราวนี้ ไม่มีในหนังสือพงษาวดาร มีแต่ในจดหมายเหตุของพวก
ฮอลันดาแลอังกฤษที่เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาในสมัยนั้น ว่า
พวกฝรั่งไม่ใคร่ขึ้นไปค้าขายทางเมืองเชียงใหม่อยู่เกือบ ๒๕ ปี เพราะ
ไทยรบกับพม่าอยู่ทางเมืองเชียงใหม่ จนฤศศก ๑๖๑๘ (ตรงกับ
สมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ พ.ศ. ๒๑๖๑) ไทยกับพม่าจึงได้ทำสัญญาเลิกสงคราม
กัน ไทยยอมยกเมืองเมะตะมะให้พม่า พม่ายอมยกเมืองเชียงใหม่
ให้แก่ไทย แต่นั้นมาพวกฝรั่งจึงขึ้นไปค้าขายถึงเมืองเชียงใหม่
ได้ดังแต่ก่อน.

เรื่องเมืองเมะตะมะยังมีข้อความพิศดารอยู่ในจดหมายเหตุ
ของโปรตุเกสอีกทาง ๑ ว่า เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๑๕๘ (ตรงกับ
สมัยพระเจ้าอู่ทองยกมาเมืองเชียงใหม่) มีทูตไทยออกไปถึงเมือง
โค้วบอกแก่สุปราชโปรตุเกสว่า ถ้าหากโปรตุเกสรับให้กองทัพ
เรือมาลาดตระเวนทางชายทะเลตะวันตก ลอบยิงกันอย่าให้พม่า
มาตีเมืองทวายเมืองตะนาวศรี ไทยจะยอมยกเมืองเมะตะมะให้
โปรตุเกสสร้างข้อม (แทนเมืองสี่แควที่พม่าตีเอาไปเสีย) สุปราช
โปรตุเกสให้ข้าคหลวงคน ๑ ชื่อฟรานซิสโก เข้ามากรุงศรีอยุธยา
กับทูตไทย มาพูดจาปรึกษาข้อสัญญาที่จะทำต่อกัน ฝ่ายโปรตุเกส

ต้องการเป็นเนื้อความ ๓ ข้อ ข้อ ๑ ว่าไปตุเกศกับไทยจะรวมกำลังกันรบพุ่งพม่า ปรายปรามพระเจ้าอังวะลงให้จงได้ ข้อ ๒ ขอให้ไทยกับไปตุเกศไปมาค้าขายถึงเขตแดนกันแลกันได้โดยสะดวก (อย่าต้องเสียภาษีอากร) ข้อ ๓ ให้ไทยขมิไล่พวกชอลันดาออกไปเสียจากสยามประเทศให้หมด ฝ่ายไทยจะยอมตกลงในข้อ ๑ ข้อ ๒ แต่ข้อ ๓ ที่ไปตุเกศต้องการจะให้ขมิไล่พวกชอลันดาไปเสียนั้น สมเด็จพระเอกาทศธรรมมีรับสั่งว่า พวกชอลันดาขมิอังกฤษได้เข้ามาซื้อค้าขายโดยสุภาพ ก็โปรดอนุญาตให้มาค้าขายเหมือนกับแขกฝรั่งแลชาวต่างประเทศชาติอื่น ๆ การที่ให้เข้ามาค้าขายก็เป็นประโยชน์แก่เมืองไทย ทั้งพวกชอลันดาแลอังกฤษก็อ่อนน้อมนับถือเป็นปรกติดอยู่ ไม่มีความผิดอย่างไร ที่จะให้ขมิไล่เสียนั้นหาควรไม่ บาดหลวงฟรานซิสโคไม่ได้ล้มปราดนาก็กลับไป ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะจะได้ข่าว (เห็นจะเป็นเมื่อกลับไปจากเมืองเชียงใหม่) ว่าไทยไปพุกจาจะเอาไปตุเกศเข้าเป็นสัมพันธมิตรก็เกิดวิตก จึงให้ทูตพม่าไปเมืองไควย่าง ไปชี้แจงถึงการทัพมาตีเมืองสิริเยม (ตั้งใกล้เสดงมาในเรืองสงครามครั้งที่ ๑๖) ว่าเพราะเคยบริโศกศิครายก่อน แลพระเจ้าอังวะจะยอมคืนครัวไปตุเกศที่กวาดเอาไปจากเมืองสิริเยมให้แก่อุปราช ขอให้ไปตุเกศไปเข้าเป็นพวกข้างพม่า ถ้าหากว่าไปตุเกศจะต้องการเมืองยะไข่พระเจ้าอังวะก็จะยอมยกให้ อุปราชจึงแต่งตั้งให้ไปตุเกศคน ๑ ขั

ขณะเห็นจะยากนัก จึงเห็นว่าเปนกลางอยู่อย่างเดิมดีกว่า แต่
 ไปตุเกศมีข้อที่ควรจะต้องส่งจากพม่าอยู่อย่าง ๓ ด้วยเรื่องพวก
 ไปตุเกศที่พม่ากวาดเอาไปจากเมืองสิริเยม อูปราทจึงได้ให้ไป
 ว่าแก่พระเจ้าอังวะว่า ถ้าจะยกเมืองยะไซให้จริง ขอให้ปล่อย
 พวกไปตุเกศที่พม่าจับไปไว้ ให้ลงมาอยู่ที่เมืองเมาระตมะก่อน
 อูปราทจะได้จัดเป็นที่ประชุมพลช่วยพม่าต่อไป ฝ่ายพระเจ้าอังวะจะ
 รู้เท่าไปตุเกศฤาอย่างไร จึงไม่ยอมทำสัญญากับไปตุเกศ แล้ว
 มาตกลงเป็นไมตรีกับไทยตั้งกล่าวมาแล้ว.

สังครามครั้งที่ ๑๘ คราวพม่าตีเมืองทวาย
 ปีจอ พ.ศ. ๒๑๖๕

ไทยกับพม่าเลิกสงครามกันมาได้ ๒ ปี สมเด็จพระเอกาทศรถ
 กัศวรยศ เมื่อขวอก จุลศักราช ๙๗๒ พ.ศ. ๒๑๖๓ เสวยราชย์
 มาได้ ๑๕ ปี สมเด็จพระเอกาทศรถมีเจ้าฟ้าราชโอรส ๒ พระองค์
 พระองค์ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้าสุทัศน์ พระองค์น้อยทรงพระนาม
 เจ้าฟ้าศรีเสวภาคย์ ทรงตั้งเจ้าฟ้าสุทัศน์เป็นพระมหาอุปราช
 แต่ทิวงคตเสียดก่อนสมเด็จพระราชบิดา เมื่อสมเด็จพระเอกา
 ทศรถเสด็จสวรรคตยังหาได้ทรงตั้งพระมหาอุปราชไม่ เจ้าฟ้าศรี
 เสวภาคย์เป็นสมเด็จพระราชโอรสรองลงมา ก็ได้รับรัชทายาทชน
 ดรของราชสมบัติ.

ทรงพระทัยวิริยแรงเหตุการณที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุธยา
 ตอนก่อนแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถเสียดก่อน เพราะหนังสือ
 พงษาวตารกล่าวความตรงนี้ผิดกับจดหมายเหตุเป็นข้อสำคัญ ใน
 หนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ
 นั้น พระศรีศัลยขวชอยู่ทั่วพระมิ่งได้เป็นพระราชาคณะที่

๑. สันนิฐานว่า ที่เรื่อกว่าวัดเชิงท่าทุกวันนี้.

พระพิมลธรรม มีวิชาความรู้ผู้คนนับถือมาก ทั้งจมนครสวรรค์
ก็ถวายตัวเป็นบุตรเลี้ยง ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์
พระพิมลธรรมก็ศึกษาของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้มากแล้วลอบลักออกมา
คุมสมเด็จพระพรคพวกเข้าปล้นพระราชวัง จับสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์
ไว้ให้ปลงพระชนม์เสีย แล้วพระพิมลธรรมก็ไต่ครองราชสมบัติ
ปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ในหนังสือพระราชพงษา
พงษาการกล่าวความต่อมาว่า เวลานั้นพวกขุนเข้ามาค้าขาย
อยู่ในกรุง ฯ มีความโกรธแค้นว่า พระพิมลธรรมเป็นชก
ข้าราชการยังพากันถวายราชสมบัติไม่จำกัดเสีย พวกขุน
ประมาณ ๕๐๐ จึงพากันเข้าไปในพระราชวัง หมายถึงทำร้าย
สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเมื่อเสด็จออกบอก พระปริยัติธรรม พระภิกษุ
สามเณรที่พระที่นั่งจอมทอง แต่พระสังฆวัดประจำวังธรรมพา
พระองค์หนีรอดไปได้ พอพระมหาอำมาตย์คุมพวกเจ้านาที่เข้า
ไปถึง จึงไล่ฆ่าฟันขุนล้มตายแตกหนีลงเรือแล่นออกทะเลไป
แต่ณนั้นพวกขุนก็มีไต่มาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาอีก แล้วครั้ง
นั้นสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงตั้งพระมหาอำมาตย์ผู้มีความชอบให้
เป็นเจ้าพระยาโกษาธิบดี โสภณพิทยการบดี ๗ นั้นที่ต่อมาไต่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
ทรงพระนามว่าพระเจ้าปราสาททองในรัชกาลหลัง ความที่กล่าว
ในหนังสือพระราชพงษาการตั้งแต่ลงมา เพียงพิจารณาทุกข้อ
เห็นได้ว่าคงไม่ตรงตามเรื่องจริง ข้อคนที่ควรสังเกตนั้นคือ นาม

ว่าพระศรีศิลป์ เป็นพระนามเจ้าอย่างเจ้าต่างกรม มีใช้ชื่อคน
 สามัญ อีกประการ ๑ ที่ว่าพระพิมลธรรมเป็นขบถนั้น ถ้าเป็นคน
 สามัญบวชเรียนได้เป็นพระราชาคณะมีพวกพ้องศิษย์หามาก จะ
 คิดเป็นขบถนั้นพอจะเป็นได้ แต่เมื่อชิงราชสมบัติได้แล้ว ที่คน
 ทั้งบ้านทั้งเมืองจะยอมให้เป็นพระราชามหากษัตริย์ปกครองแผ่นดิน
 อยู่ต่อไป ชื่อนั้นไม่เห็นว่าจะเป็นที่ ยกข้อสงสัยเสียเหล่านี้พอ
 ให้เห็นเป็นอุทาหรณ์ ว่าเหตุใดจึงเห็นว่าการที่กล่าวในหนังสือ
 พระราชพงษาวดารจะไม่ตรงต่อเหตุการณ์จริง เรื่องราวเหตุ
 การณ์ที่เกิดขึ้นในกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้น มีจดหมายเหตุของชาว
 ต่างประเทศทั้งจดหมายเหตุของพวกฝรั่งแลของพวกยี่ปุ่น ซึ่งหอ
 พระสมุด ฯ ได้มาขึ้นหลัง เล่าเรื่องราวไปเป็นอย่างอื่น จะจริง
 เพียงใดแลจะเท็จเพียงใดข้าพเจ้าก็ทราบไม่ได้แน่ แต่จะลองเก็บ
 เนื้อความมาแสดงไว้พอเป็นทางวินิจฉัยของท่านทั้งหลาย.

ในจดหมายเหตุของพวกฝรั่งว่า เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์นั้นพระ
 อธิยาไครยอ่อนแอปราศจากความสามารถ (ท่านองจะเป็นเพราะ
 เหตุนี้ สมเด็จพระเอกาทศรถจึงยังไม่ทรงตั้งให้เป็นพระมหาอุปราช
 ตำแหน่งจึงว่างอยู่จนเสด็จสวรรคต) ครั้นเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ขึ้น
 ครองราชสมบัติ ข้าราชการก็ไม่ยำเกรง มีแต่คนซึ่งโดยมาก
 ขณะนั้นเรี่ยรายเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง ฯ พวกยี่ปุ่นชาวเรือน
 คล้าย ๆ กับสลัก ครั้นเห็นว่ารัฐบาลไทยอ่อนแอได้ทั่วทั้งที่ ก็เที่ยว

ข้านั้นสครมายฎฐกิจเคยทำมาแต่ก่อน แล้วพากันลอบเข้าไปใน
 พระนคร^๑ กรุกกันเข้าไปตั้งในพระราชวัง จับพระเจ้าแผ่นดิน
 (คือสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์) ไปได้ พวกขบขันบังคับให้ทรงขีฎฐญา
 ลัญญาทวยตงพระโลหิตเป็นสำคัญ ว่าจะไม่ให้ใครไปทำร้าย
 คอยแทนพวกขบขัน แลเรียกเอาพระสังฆราชเป็นหัวหน้าคุมไป
 ฆนชากน้ำทวย แล้วพวกขบขันก็แล่นเรือออกทะเลกลับไป (เพราะ
 พวกขบขันลอบหลัด^๒ไคตงน) ต่อมาไม่ช้าสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์
 ก็ถูกปลงพระชนม์ ครองราชสมบัติอยู่ไม่ถึงขี

สมเด็จพระเอกาทศธรรมมีพระเจ้าลูกยาเธอเกิดควยพระสนมอีก
 ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงตั้งเป็นที่พระอินทราชา ทรงผนวชอยู่
 (ประมาณได้สัก ๘ พรรษา) พระองค์กลางทรงตั้งเป็นที่พระศรี
 ศิลปี พระองค์น้อยไคเป็นที่พระองค์ทอง ชำราชาการพร้อมกัน
 ทูลขีฎฐเชิญพระอินทราชาให้ลาผนวชขึ้นผ่านพิภพ เมื่อขีฎฐออก
 พ.ศ. ๒๑๖๓ ปราบฎฐพระนามว่า “พระเจ้าทรงธรรม^๒” เมื่อเสวย
 ราชขีฎฐนพระชัฎษาไค ๒๘ ขี

๑ มีในจดหมายเหตุขีฎฐบไหวว่า “บ๊วอด จุลศักราช ๕๑๒ (พ.ศ. ๒๑๖๓) เลข ๘
 ขีฎฐนเข้าเมือง” ความตรงกัน.

๒ ที่ในภาษาไทยเรียกว่า “พระเจ้าทรงธรรม” บางทีจะมาจากพระสงฆ์ถวายพระ
 นามเป็นภาษาขีฎฐว่า “วิมลธรรม” เหมือนพระนามพระเจ้าแผ่นดินในลังคาทวีปแต่
 โบราณมีหลายองค์ จึงเกิดความเข้าใจกันขึ้นหลังว่าเป็นพระพิมลธรรมราชาคณะ เจ้า
 คณะรองคณะเหนือ.

ส่วนเรื่องการสงครามที่มีกับพม่านั้น ในหนังสือพระราชพงษา
วดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์ไต่ยี่ ๓ พม่าก็ยกกองทัพ
ลงมาตีเมืองตะนาวศรี แล้วว่าครั้งนั้นกองทัพกรุงฯ ยกออกไป
ช่วยไม่ทัน จึงเสียเมืองตะนาวศรีแก่พม่า แต่เรื่องที่ว่าพม่าตี
เมืองตะนาวศรีครั้งนั้น ไม่ปรากฏทั้งในพงษาวดารพม่าแต่ในจด
หมายเหตุของฝรั่ง สอดส่องไปกลับไต่หลักฐานเป็นอย่างอื่น
เป็นต้นว่าไต่พบหนังสือออกไซยาบียัต เจ้าเมืองตะนาวศรีอนุญาต
ให้ชาวเตนมากเข้ามาค้าขายในสยามประเทศเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระ
เจ้าทรงธรรม ไซ้แต่เท่านั้น ยังมีในจดหมายเหตุของฝรั่งว่า
เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น เรือกำปั่นไต่ตุเกศเข้า
มากรุงศรีอยุธยา มาพบเรือชอลันคาที่ในแม่น้ำเจ้าพระยา เข้า
จึงเรือชอลันคา คิวซาคีทั้ง ๒ นั้นเป็นชาคักกัน สมเด็จพระเจ้า
ทรงธรรมมีรับสั่งให้ทหารลงไปจับกุมพวกไต่ตุเกศให้ต้องคืนเรือแก่
ชอลันคา ไปนเหตุให้ไต่ตุเกศโกรธาเคืองไทย เลิกถอนห้างที่มา
ค้าขายอยู่ในกรุงศรีอยุธยาไปเสีย แล้วให้กองทัพเรือมาจับ
ข้าวเมืองมฤตอินเป็นเมืองท่าของเมืองตะนาวศรี ก็ทำสำเร็จความ
ประสงค์ไม่ ไต่ตุเกศต้องเลิกทัพกลับไป ไต่ความคงจนจึงเห็น
ว่า เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม พม่าหาไต่มาตี
เมืองตะนาวศรีไม่ แต่พบความปรากฏในพงษาวดารพม่าว่าเมื่อ
แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ไทยไต่ยกกองทัพไปตีเมืองทวาย ก็

เมืองทวายสีไทยไท่กลับมาแล้ว เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ก็กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๓๗ เหตุใดไทยจึงกลับคือคิด ด้วยเหตุนี้จึงเข้าใจว่าพม่าคงคิดเอาเมืองทวายกลับไป เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่ผู้แต่งหนังสือพระราชพงษาวดารกล่าวเป็นเมืองตะนาวศรีไป เพราะที่กองทัพไทยเห็นจะยกไปทางเมืองตะนาวศรี เหมือนอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ท้าวพระยาทั้งเมืองตะนาวศรีแลเมืองทวายด้วยกันจึงชวนชื้อว้ายกไปเมืองตะนาวศรี คงจะยกไปไม่ทันรักษาเมืองทวาย แล้วให้หากองทัพกลับ ด้วยเห็นไม่ใช่นประโยชน์ที่จะใช้คิดเอาเมืองทวายคืนในครั้งนั้น.

การสงครามไทยรบกับพม่า ตั้งแต่ครั้งว่างมาช้านาน ประมาณ ๔๐ ปี จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ไทยกับพม่าจึงได้เกิดรบกันขึ้นอีก ในระหว่าง ๔๐ ปีนี้ทั้งเมืองไทยแลเมืองพม่ามีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่าง พระเจ้าแผ่นดินก็เปลี่ยนพระองค์เป็นหลายรัชกาลด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่เป็นเรื่องระหว่างว่างสงครามก็ไปฆ่าหาเกี่ยวกับหนังสือเรื่องนี้ ครั้นมาคิดว่าจะข้ามไปจับกล่าวขณฉงเรื่องสงครามที่เกิดขึ้นใหม่ทีเดียว เห็นว่าผู้อ่านไม่ทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในระหว่างนั้น ก็จะไม่เข้าใจเรื่องสงครามไทยกับพม่า จึงได้ต้องเขียนเนื้อความในเรื่องพงษาวดาร

ทั้ง ๒ ประเทศ ในระหว่างเวลา ๔๐ ปี ทว่าการสงครามมาเรียง
เรียงพอให้ทราบเรื่องต่อไปข้างท้ายตอนน.

จะกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารไทยก่อน สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม
ผ่านพิภพเมื่อวอก จุลศักราช ๘๘๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ เมื่อเสวยราชย์
พระชนมษา ๒๘ ปี ในจดหมายเหตุของฝรั่งยุคทองก็ความที่
กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น
เป็นนักเรียน ทรงรอบรู้วิชาหลายอย่าง ทั้งทรงเคารพในพระพุทธ
ศาสนาแลประเพณีราชธรรมมั่นคง เป็นที่รักใคร่นับถือทั่วไป
ทั้งชาวพระนครแลชาวต่างประเทศ แลว่าไม่โปรดที่จะทำศึก
สงคราม พอพระราชฤทัยแต่จะเปนมิตรกับนานาประเทศ จึงได้
เป็นไมตรีกับประเทศชอแดนแลอังกฤษต่อมา แลมีจดหมายเหตุ
ยืนยันปรากฏว่ายังรักษาทางไมตรีกับประเทศ ยืนยันต่อมาเหมือนเมื่อ
ครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถด้วย ความที่ปรากฏในหนังสือพระราช
พงษาวดารว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต พระเจ้าอังวะ
แต่งราชทูตให้เข้ามาเยี่ยมพระบรมศพ ขอนักเป็นหลักฐานว่า ถึง
ประเทศพม่าก็กลับเป็นไมตรีกันเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรง
ธรรม น่าจะเป็นเพราะสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงนิยมแต่จะให้ไพร่
ฟ้าชาแผ่นดินเป็นสันติสุขตนเอง เป็นเหตุให้กำลังทแกล้วทหารอ่อน
แอลง กรุงกัมพูชาซึ่งเคยขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนเป็นขบถ
แขวงเมืองชน ก็ช่วยปราบลงไม่ได้จนตลอดรัชกาล แลเคยเป็น

เหตุให้ประเทศลานนามเมืองเชียงใหม่เป็นต้น ซึ่งชนแก่ไทยมา
แต่ก่อนกลับเป็นอิสระขึ้นอีกทาง ๑ ด้วย.

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์อยู่ ๘ ปี สวรรคตเมื่อ
ปีมโรง พ.ศ. ๒๑๗๓ การรบรัชทายาทเกิดเหตุลงฆ่าฟันกัน เรือง
ราวตอนนั้นชอลันตาคคน ๓ ชื่อวันวลิต เป็นนายห้างอยู่ในกรุง ฯ
เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้เรียบเรียงเป็นจดหมายเทศ
ไว้อธิบายความซัดเซตึก ว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสวยราชย์มา
ได้ ๘ ปี ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๑๗๐ ประชวรพระอาการหนักถึง
เมื่อเดือน ๑๒ ทรงปรารภถึงการที่จะสืบพระราชวงศ์ ด้วยครั้ง
นั้นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ (อินทวงศ์พระนามว่าพระเชษฐา)
ยังทรงพระเยาว์ พระชนมายุเพียง ๑๔ ปี ส่วนพระเจ้านอองยาเธอ
พระศรีศิลาบันนั้นเป็นผู้ใหญ่ แต่ทูลลาออกทรงผนวชอยู่ สมเด็จพระ
เจ้าทรงธรรมจะใคร่ให้พระราชโอรสได้รับรัชทายาท แต่เกรง
ว่าข้าราชการทั้งปวงจะไม่เต็มใจ เพราะเหตุที่ยังทรงพระเยาว์อยู่
จึงทรงผูกขาดกับพระยาศรีวรวงศ์จ้างวาง มหาทเล็กผู้เป็นพระญาติ
จะสืบส่วนความนิยมของข้าราชการทั้งปวงว่าจะเป็นอย่างไร.

ทรงนจะกล่าวถึงเรื่องชาติประวัติของพระยาศรีวรวงศ์แทรก
ลงก่อน ด้วยพระยาศรีวรวงศ์นั้น คือพระเจ้าปราสาททองในรัชกาล

๑ พระเจ้านอองยาเธออีกพระองค์ ๑ ซึ่งเป็นพระองค์ทอง เห็นจะสิ้นพระชนม์เสีย
แล้ว ตอนนี้อย่าได้กล่าวถึงที่เดียว.

แล้วทรงชบเสวยเป็นหัวหมอนมหาดเล็กต่อมาจนตลอดรัชกาล ครั้น
 สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสด็จผ่านพิภพ จึงทรงเลือนขมนคร
 ขึ้นเป็นพระยาศรีวรวงศ์ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก เรื่องชาติประวัติ
 ของพระเจ้าปราสาททองทักกล่าวมานี้ ล้ำคัญที่เป็นของใคร่เรียน
 เรียงลงไว้ ในจดหมายเหตุตั้งแต่ในเวลาเมื่อพระเจ้าปราสาททองยังมี
 พระชนม์อยู่ คงจะมีความจริงเป็นเค้ามูลอยู่โดยมาก แลยังมี
 เรื่องประวัติที่เล่าสืบกันมาในสยามประเทศนั้นอีกอย่าง ๑ ว่าครั้น
 ๓ สมเด็จพระเอกาทศรถ (เมื่อยังเป็นพระมหาอุปราช) เสด็จทรง
 เรือลงมาประพาศทางแม่น้ำข้างใต้พระนคร เรือมาถูกพายุล้น
 ล่มลง ต้องเสด็จขึ้นหาใคร่พักอยู่บ้านราษฎรที่เกาะบางปิ่น
 เป็นเหตุให้ไต่หัดหญิงชวายนันเป็นหม่อมตามคน ๑ แต่หาได้ทรง
 รัชชไปเสวยคฤหาในพระนครไม่ นางนั้นมิบุตรชายเกิดขึ้น สมเด็จพระ
 พระเอกาทศรถจึงทรงรักภุมารนั้นไปเสวยคฤหา แต่ไม่ได้ทรงรัยโดย
 เบ็ดเผาะว่าเป็นราชบุตร กุมารนั้นมิบุญญาธิการต่อมาได้ครองราช
 สมบัติ ทรงพระนามพระเจ้าปราสาททอง จึงทรงสร้างวัดชุมพล
 นิกายาราม ทรงทึบ้านเดิมของพระชนนี แลสร้างวังเป็นที่เสด็จ
 ประพาศที่เกาะบางปิ่นแต่นั้นมา เรื่องราว ๒ เรื่องทักกล่าวมานี้
 คู่ปลาคัที่ราวกับจะต่อเข้าเป็นเรื่องเดียวกันได้ แต่น่าสงสัยว่า

๑ เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชวินิจฉัยไว้ มีพิมพ์อยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษารัชกาลที่ ๕ เล่ม บัชวด จุลศักราช ๑๒๓๖.

เรื่องที่ ๒ จะเกิดพุกกันขึ้นต่อในรัชกาลหลัง ๆ เพราะถ้าพุกกัน
อยู่แต่ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแล้ว ก็น่าจะมีถึง
วันวิบัติ ถ้าวันวิบัติที่ไหนจะไม่เขียนลงในจดหมายเหตุด้วย.

ระกัลยักกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารไทยตามที่วันวิบัติเล่าต่อไป
เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจะใคร่ทรงทราบว่า ความนิยมของข้าราช
การในเรื่องผู้รับราชการจะเป็นอย่างไร จึงโปรดให้พระยาศรีว
วงศ์เชิญกระแสรยสิ่งขอกมาข้ฤษาในที่ประชุมข้าราชการว่า เทียบ
นพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระชากการก็มากอยู่ ทรงพระปริ
วิตกถึงการซึ่งระปกครองแผ่นดินต่อไปภายหน้า จะใคร่ทรงทราบว่า
ข้าราชการทั้งปวงจะเห็นควรทรงปฏิบัติอย่างไรบ้านเมืองจึงจะเรียบ
ร้อยเป็นปรกติได้ ข้าราชการแสดงความเห็นต่างกันไป ๒ ฝ่าย
ฝ่าย ๑ เห็นว่าควรจะไปโปรดให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่รับราชสมบัติ
สืบสันตติวงศ์ต่อไป อีกฝ่าย ๑ มีเจ้าพระยามหาเสนาบดีที่สมห
กลาโหม พระยาท้าวหน้า พระยาธรรมไทรโลก กับขุนนางแขก
คือพระศรีเนาวรัตน์แลพระรพีพ่า เหล่านี้เป็นต้น มีความเห็นว่าพระ
ราชโอรสยังทรงพระเยาว์นัก จะว่าราชการบ้านเมืองยังไม่ได้ ควร
โปรดให้พระศรีคิลาธิราชอนุชาครองราชสมบัติก่อน แต่ข้าราชการ
ทั้ง ๒ ฝ่ายพร้อมกันให้แนวความกราบทูลว่า แล้วแต่จะทรงพระ
ราชดำริที่เห็นว่า พระราชวงศ์ พระองค์ใดจะสมควรปกครองแผ่นดิน
ได้ ถ้าทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระองค์ใด ข้าราชการ

ทั้งปวงก็เต็มใจที่จะรับราชการสนองพระเดชพระคุณตามพระราช
 ประสงค์มิได้มีความรังเกียจ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงทราบว่า
 ข้าราชการทั้งปวงไม่นิยมในพระราชโอรสพร้อมกัน จึงดำรัส
 สั่งเป็นความลับ ให้พระยาศรีวรวงศ์เป็นผู้อุปการะพระราชโอรส
 แลให้คิดอ่านหากำลังวังชาไว้ให้พอช้อยกัน อย่าให้เกิดโงย
 อันตรายได้ พระยาศรีวรวงศ์จึงเกลี้ยกล่อมไพร่พลพรรคพวกผู้
 ชึ่งเต็มใจจะเข้ากับพระราชโอรสเป็นอันมาก แม้พระยาเสนาภิมุข
 ยืนช้อยมะตะกาก็พาพวกทหารอาสาผู้นับจำนวน ๖๐๐ มาเข้า
 กับพระยาศรีวรวงศ์ทั้งกรม

ครั้นถึงเดือนอ้าย แรม ๗ ค่ำ ปีมโรง จุดศักราช ๘๘๐
 พ.ศ. ๒๑๗๑ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต พระชนินษาได้ ๓๗ ปี
 ครองราชสมบัติได้ ๘ ปี พระยาศรีวรวงศ์จึงให้ประชุมข้าราชการ
 ทั้งปวงที่ในท้องพระโรงแล้ว แจ้งความให้ทราบว่าสมเด็จพระเจ้า
 ทรงธรรมได้ทรงมอขราชสมบัติพระราชทานแก่พระเชษฐาผู้เป็นพระ
 ราชโอรสพระองค์ใหญ่แล้ว จึงเชิญพระเชษฐาเสด็จออกให้ข้าราชการ
 ทั้งปวงถวายบังคมแด่ถือน้ำกระทำสัจย์ถวาย ในเวลาที่ทำพิธี
 ถือน้ำนั้นพระยาศรีวรวงศ์สั่งให้จับเจ้าพระยามหาเสนาแลข้าราชการ

๑ จะเห็นได้ตรงนั้นว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมยังเลี้ยงขี้ขี้มนมาตลอดรัชกาล
 หาได้ขับไล่เสียอย่างว่าในหนังสือพระราชพงษาวดารไม่ จดหมายเหตุได้มาจากเมือง
 ขี้ขี้มนความก็ตรงกัน.

ที่ไม่เห็นชอบด้วยแต่กัน เอาตัวไปประหารชีวิตคนเสียที่ข้าง
 แล้วให้เรียเขาทรัพย์สินสมบัติมาแจกจ่ายแก่ผู้มีความชอบในพวกที่มา
 เข้าด้วย ครั้นปรายปรามพวกชนนางแล้ว สมเด็จพระเชษฐาธิราช
 จึงทรงตั้งพระยาศรีวรวงศ์เป็นเจ้าพระยามหาเสนา เสนาบดีที่สมุห
 พระกลาโหม แทนเจ้าพระยามหาเสนาบดีที่ถูกประหารชีวิตนั้น

ต่อมาเจ้าพระยากลาโหมให้พระยาเสนาภิมุขไปดวงพระศรีศิลป์
 ผู้เป็นพระบิณฑุลาให้คุมกำลังเข้ามาปล้นพระราชวัง รัยว่าพวกขุน
 จะเข้าด้วย พระศรีศิลป์ไม่รู้เท่าจึงตามนวยกพลเข้ามาตามนัด
 เจ้าพระยากลาโหมจับได้ จะให้ประหารชีวิตเสีย สมเด็จพระ
 เชษฐาธิราชทรงขอชีวิตไว้ ให้คุมเอาไปใส่กรงไว้ที่เมืองเพ็ชรบุรี
 มีหลวงมวงกลคน ๓ เป็นญาติกับพระศรีศิลป์ ลอบมาพาพระศรีศิลป์
 หนีไปได้ จึงไปช่องสมผู้คนจะคิดเป็นขบถอีก เรื่องก่อนไป
 ความที่วันวลิตกล่าว กับหนังสือพระราชพงษาวดารเนื้อเรื่องยติของ
 กันว่า สมเด็จพระเชษฐาธิราชให้กองทัพยกออกไปจับพระศรีศิลป์
 มาได้ให้สำเร็จโทษเสีย ครั้นสมเด็จพระเชษฐาธิราชเสวยราชย์
 มาได้ยี่สิบเศษ มีเหตุเกิดขึ้นด้วยเจ้าพระยากลาโหมทำการปลง
 ศพมารดา ทำเป็นการใหญ่โตหลายวัน ข้าราชการพากันไป

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระศรีศิลป์เป็นพระอนุชาของสมเด็จพระ
 เชษฐาธิราช แค้นพระไทยว่าไม่ได้ราชสมบัติ จึงหนีไปตั้งช่องสมผู้คนที่เมือง
 เพ็ชรบุรี เป็นขบถขึ้น.

ช่วยท้าวหน้า ^๑ ไปถึงนอนค้างอยู่ด้วยก็มีมาก สมเด็จพระเชษฐา
 ธิราชเสด็จออกว่าราชการ ^๒ ไม่มีข้าราชการเข้าเฝ้าตามตำแหน่ง
 ก็กริ้ว ^๓ ครั้นเสวยวิสาขบูชาโทษว่าจะลงพระราชอาญาบรรดาข้าราชการ
 การที่ละหน้าที่ไปประจบประแจงเจ้าพระยากลาโหม ^๔ ความรู้ไป
 ถึงพวกข้าราชการก็พากันเข้าไปปรีภัยทุกซีกแก่เจ้าพระยากลาโหม ^๕ ๆ
 จึงว่าถ้าจะลงพระราชอาญาตัวเราแทนท่านทั้งหลายแต่คนเคี้ยวเรา
 ก็เต็มใจ ^๖ เพราะตัวเราเป็นต้นเหตุให้ท่านทั้งหลายมีความผิด แต่
 นี้จะลงพระราชอาญาท่านทั้งหลายให้หมดทุกคน ^๗ เราก็มิรู้ที่จะทำ
 อย่างไม่ไต่ ^๘ พวกขุนนางจึงว่าถ้ากระนั้นนักขอพียงบารมีช่วยยั้งกัน
 ด้วย ^๙ ว่าแล้วต่างคนก็อยู่ช่วยงานเจ้าพระยากลาโหมหาเข้ามาเฝ้า
 ไม่ ^{๑๐} สมเด็จพระเชษฐาธิราชเห็นข้าราชการกลับพากันชกภัยสิ่งไม่
 เข้ามาเฝ้าก็ตกพระไทย ^{๑๑} ครั้นเสด็จออกมาพวกข้าหลวงเดิมต่างก็พา
 กันทูลว่า ^{๑๒} เจ้าพระยากลาโหมเห็นจะคิดขบถเป็นมั่นคง สมเด็จพระ
 พระเชษฐาธิราชก็ทรงเสียด ^{๑๓} มีรับสั่งให้ชาวบิสมลอมวังนครยก
 นำที่ ^{๑๔} แลเตรียมทหารรักษาพระองค์ไว้ ^{๑๕} แล้วให้ข้าหลวงเชิญ
 พระกระแสน้ำไปหาตัวเจ้าพระยากลาโหมให้เข้ามาเฝ้า ^{๑๖} ข้าราชการ
 ที่เป็นพรรคพวกเจ้าพระยา กลาโหมอยู่ในพระราชวัง ลอบ
 ขอดความออกไปให้ทราบ ^{๑๗} เจ้าพระยา กลาโหมก็ประกาศแก่คน
 ทั้งปวงว่า ^{๑๘} เราได้ทำราชการมาโดยสุจริต ^{๑๙} เกียวนพระเจ้าแผ่นดิน
 พาลเขาผิดว่าคิดขบถ ^{๒๐} ไกยมาถึงตัวก็จำต้องเช่นขบถตามรับสั่ง

ข้าราชการทั้งปวงก็พากันยอมเข้าถวาย จึงคุมกำลังเข้ามาปล้น
 พระราชวังจับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ ให้เอาไปปลงพระชนม์เสีย
 เมื่อในเดือน ๗ บรมเมษ พ.ศ. ๒๑๗๓ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
 ทรงราชสมบัติอยู่ได้ ๓ ปี ๗ เดือน เจ้าพระยาตากโฮมจึง
 ยกพระอาทิตย์วงศ์ราชอนุชาของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระ
 สัตย์ยาได้ ๓๐ ขวบขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนเจ้าพระยาตากโฮม
 เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

ตามเรื่องราวที่วนลิตเล่ามีแปลกตอนในเรื่อง ๑ ว่า เมื่อเจ้า
 พระยาตากโฮมได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้วไม่ไว้ใจพวกขุน
 ใจอูยบายยกของความชอบพระยาเสนาภิมุข จึงให้เป็นเจ้าพระยา
 นครศรีธรรมราช แล้วอ้างเอาเหตุที่พวกฮอลันดาจะเอียบเอื่อมเอา
 เมืองนครศรีธรรมราช ให้พระยาเสนาภิมุขคุมพวกอาสาข้ายืนลง
 ไปรักษาเมืองนครศรีธรรมราชหมดทั้งกรม แต่นั้นทหารข้ายืนก็มี
 ๗๕๐๐ ในกรุงศรีอยุธยา ต่อมาพวกทหารข้ายืนลงไปอยู่เมืองนคร
 ศรีธรรมราชล้มตายร้อยหรือไปทกที่ ครั้นเจ้าพระยานคร
 ๑ ยะมะศาตงอัสัญกรรม ข้ายืนที่เหลืออยู่ก็พากันไปจากเมืองนคร
 ศรีธรรมราช กลับไปบ้านเมืองข้าง ไปอยู่กรุงกัมพูชาข้าง
 ขอที่ว่าไม่เมื่อยยืนเข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาอีกนั้น ทั้งจริง
 เป็นเพราะเหตุอื่น คือรัฐบาลข้ายืนเกิดไม่พอใจจะให้พวกพลเมือง
 ไปต่างประเทศ เพราะไปเช่าวัดพาสานาคฤศตั้งเข้าไปถือ ทำ

่วนวายชนในบ้านเมือง จึงให้ประกาศห้ามมิให้ตั้งเรือใบขนาดใหญ่
อันจะเล่นมาถึงเมืองไกลได้ ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีเรือย่นมาค้าขาย
แต่พวกย่นที่เข้ามาอยู่อย่างเปนพลเรือน เช่นพวกที่ถูกขยี้ไล่มา
เพราะเขารอคติศาสนาถูกต้องเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ในกรุง ฯ ต่อ
มาจนในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ก็ยังไม่หมดย่น.

จะว่าด้วยเรื่องพงษาวดารอีกต่อไป เมื่อเจ้าพระยาตากลาโหมยก
พระอาทิตย์วงศ์ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินนั้น พระชันษาเพียง ๓๐ ขวบ
ทำนองจะไม่ได้จัดวางระเบียบการศึกษาสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่ยัง
ทรงพระเยาว์ให้สมควรแก่เหตุการณ์ สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์ก็เอา
แต่เที่ยวเล่นหัวตามอำเภอพระฤไทยที่เป็นทารก ไม่นำพารักษา
พระเกียรติยศ ครั้นสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์เสวยราชย์มาได้เดือน
เศษ ข้าราชการจึงพากันเข้าไปร้องต่อเจ้าพระยาตากโหมว่า ทก
วันเจ้าพระยาตากโหมก็ปกครองแผ่นดินเหมือนเป็นพระเจ้าแผ่นดิน
แล้ว แต่ยังมีพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์อยู่อีกพระองค์ ๑ บ้าน
เมืองมีเป็น ๒ เจ้า ๒ นาย นานไปเกรงจะเกิดเหตุให้เป็นอันตรวาย
แก่บ้านเมือง ขอให้เจ้าพระยาตากโหมขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระ
เจ้าแผ่นดินแต่พระองค์เดียวให้ตั้งตามราชประเพณี เจ้าพระยา
ตากโหมก็รับอัญเชิญ จึงให้ปลงสมเด็จพระอาทิตย์วงศ์เสวยจาก
ราชสมบัติ แล้วทำพระราชพิธีราชาภิเศกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ๘๘๒ พ.ศ. ๒๓๗๓ ปรากฏพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อได้เสวยราชย์นั้นพระชันษาได้ ๓๐ เศษ.

ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเมืองคานเป็นชบถ คบคิดกับพวกของตะหนัก คือแขกที่ปลายแหลมมลายู มาได้เมืองสงขลา เมืองพัทลุง ต้องรบพุ่งปรายปรามอยู่หลายปี จึงได้คนมา แล้วปรายปรามเมืองเขมรต่อมาจนได้กรุงกัมพูชามาขึ้นไทยตั้งแต่ก่อน (ด้วยเหตุสมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงให้ถ่ายแบบนครรมในกรุงกัมพูชามาสร้างพระนครหลวงขึ้น ที่ในบริเวณวังที่ประทับในทางเสด็จพระพุทธบาท เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศที่ได้กรุงกัมพูชากันมาครั้งนั้น) สมเด็จพระเจ้าปราสาททองครองราชสมบัติอยู่ ๒๕ ปี เมื่อประจวบหนักทรงมอบราชสมบัติประทานเจ้าฟ้าไชยสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แล้วเสด็จสวรรคตเมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ๓๐๓๗ พ.ศ. ๒๓๘๘.

สมเด็จพระเจ้าฟ้าไชยครองราชสมบัติอยู่ได้ ๓ ปี พระศรีสุนทรราชาพระเจ้าอาวกับพระนารายณ์ราชกุมารพระอนุชาช่วยกันจับปลงพระชนม์เสีย พระศรีสุนทรราชาขึ้นครองราชสมบัติอยู่ได้ ๓ เดือน เกิดวิวาทกับพระนารายณ์ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชรบกันชนกกลางเมืองพระนารายณ์ชนะจับสมเด็จพระศรีสุนทรราชาได้ให้ปลงพระชนม์เสีย แล้วเสด็จขึ้นผ่านพิภพเมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ๓๐๓๘ พ.ศ. ๒๓๘๙

ทรงพระนามสมเด็จพระนารายณ์ เสวยราชย์ต่อมา ๓๒ ปี
จึงสิ้นรัชกาล.

ทรงกล่าวถึงเรื่องพงษาวดารพม่าในระยะเวลา ๕๐ ปี อัน
ตรงกับพงษาวดารไทยที่กล่าวมานั้น.

พระเจ้าอโงวมหาชรรมราชา ซึ่งได้ทำทางไมตรีกับสมเด็จพระ
พระเอกาทศรถ ตามที่กล่าวมาในเรื่องสังครามครั้งที่ ๑๗ นั้น
เสวยราชย์อยู่ที่เมืองหงษาวดีต่อมาจนถึงรัชกาล พ.ศ. ๒๓๑๘ โหโร
ทูลพยากรณ์ว่าพระเคราะห์ร้ายนัก ขอให้เสด็จแปรเสถานไปประทับ
อยู่ที่อื่นเสียให้สิ้นพระเคราะห์ พระเจ้าอโงวจึงให้ขามฟากแม่น้ำ
ไปตั้งพลับพลาช้างนอกเมืองหงษาวดี แล้วเสด็จออกไปอยู่ที่พลับ
พลานนี้ได้ ๒ ปี ครั้นถึงขมโรง พ.ศ. ๒๓๑๗ (ในรัชสมัย
พระเจ้าทรงธรรมสวรรค์คนนั้น) มีคนร้ายลอบปลงพระชนม์พระเจ้า
อโงวมหาชรรมราชาเสีย มังเรติปราชย์ตรชนครองราชสมบัติ
ในหนังสือพงษาวดารพม่าว่า มังเรติปนั้นเองเป็นผู้คิดร้ายกระทำ
บิดามารดา เพราะเป็นชู้กับนักสนม ครั้นพระเจ้าอโงวทรงทราบ
มังเรติปเกรงจะต้องรับพระราชอาญา จึงให้ลอบปลงพระชนม์พระ
เจ้าอโงวเสีย พระเจ้าอโงวมหาชรรมราชามีน้องยาเขอ ๒ องค์
ตั้งเป็นพระเจ้าสุทโฆรรมราชาครองเมืองแปรองค์ ๑ เป็นมังร
กยอชวาครองเมืองอโงวองค์ ๑ ขณะเมื่อพระเจ้าอโงวสิ้นพระชนม์
น้องยาเขอทั้ง ๒ องค์นั้นคุมกองทัพไปทำสงครามอยู่ทางเมืองไทย

ใหญ่ ครั้นได้ข่าวว่าพระเจ้าอังวะสิ้นพระชนม์ มังราก็ขออาสา
 ไม่ทราบว่าจะถูกคนร้ายปลงพระชนม์ก็รีบกลับมาโดยปรกติ มังเร
 ทัพให้ไปคอยสกัดจับได้ แต่พระเจ้าสุทโธทรมหาราชนั้นพรรคพวก
 ที่ในเมืองหงสาวดีลอบบอกความไปให้ทราบเหตุการณ์ฉฉฉฉ ฉฉ
 ยกกองทัพตรงลงมาเมืองหงสาวดี จับมังเรทัพได้ ให้ประหาร
 ชีวิตเสีย พระเจ้าสุทโธทรมหาราชขึ้นครองราชสมบัติเมื่อปีมเสง
 พ.ศ. ๒๑๗๑ (ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระเชษฐาธิราช) แต่ยังไม่
 ทำพิธีราชาภิเศก ให้เตรียมกองทัพว่าจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่
 ให้เป็นเกียรติยศก่อน ทัพเมื่อพระเจ้าสุทโธทรมหาราชมา
 ปรายปรามหัวเมืองไทยใหญ่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชา
 นั้น ได้ขยับขานลงมาโดยลำดับจนถึงเมืองเชียงใหม่แล้ว ต้อง
 เลิกทัพกลับไปเสียเมื่อพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชาสิ้นพระชนม์ พระ
 เจ้าสุทโธทรมหาราชทราบอยู่ว่ากรุงศรีอยุธยาไม่ใคร่เกษมของมือง
 กันเมืองเชียงใหม่อย่างไรแล้ว เห็นโอกาสจึงยกกองทัพมาเมื่อ
 ปีมเมีย พ.ศ. ๒๑๗๒ (ในปีที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองเสวย
 ราชย์) พระยาเชียงใหม่ต่อสู้ไม่ไหว ก็เสียเมืองเชียงใหม่
 แก่พม่า แต่เมืองอื่นในเขตตานนา มีเมืองฝางเป็นต้นยังไม่ยอม
 อ่อนน้อม พระเจ้าสุทโธทรมหาราชต้องเที่ยวปรายปรามอยู่ ๓ ปี
 จนบวอก พ.ศ. ๒๑๗๕ จึงโคกหัวเมืองทั่วทั้งเขตตานนา แล้วกลับไป
 ไปทำพิธีราชาภิเศกที่เมืองหงสาวดี แต่เห็นว่าเมืองหงสาวดีชุก

โสมมากนัก จะทำนุบำรุงให้รุ่งเรืองตั้งแต่ก่อนไม่ได้ พระเจ้า
 สุธรรมาธิราชจึงย้ายราชธานีกลับขึ้นไปตั้งที่เมืองอังวะ ไปทำ
 พิธีราชาภิเษกอีกครั้ง ๑ แล้วตั้งให้มังรากลยอชวราชนาเป็น
 พระมหากษัตริย์ แต่นั้นพระเจ้าสุทธธรรมราชาก็เลิกทำสงคราม
 บ้างเพื่อแต่การกสิกรรมสร้างพระเจดีย์เป็นต้น เสวยราชย์อยู่ได้
 ๓๘ ปี สิ้นพระชนม์เมื่อพระกาฬคึกภราช ๓๐๓๐ พ.ศ. ๒๓๘๑
 (ตรงในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) มังรากลยอชวาน้อง
 ยายเธอเป็นพระมหากษัตริย์สืบพระชนม์ก่อนพระเจ้าอังวะ ราช
 สัมปัตย์จึงได้แก่มังเรนนันทมิตรราชบุตร ราชาภิเษกทรงพระนาม
 ว่า พระเจ้าศิรินนท สุธรรมราชายวราชิยติ เสวยราชย์ต่อมา
 จนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ตั้งจะปรากฏต่อไปในตอนหน้า.

สงครามครั้งที่ ๑๙ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่
ปีชวด พ.ศ. ๒๒๐๕

พม่าตีเมืองเชียงใหม่ได้เมื่อครั้งพระเจ้าสุทโธทรมหาราช ถึง
กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๘ เมืองเชียงใหม่จึงขนแก่พม่า
มาแต่บัดนั้น แต่พระเจ้าอังวะทรงให้เสด็จศรีเจ้านายเมืองเชียงใหม่
ครองเมืองเป็นอย่างดีประเทศราชขนแก่พม่าสยกันมา ครั้นเมื่อพวก
เม็งจซึ่งได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินจีนปราบปรามพวกจีนที่ยังไม่อ่อนน้อม
เจ้าเมืองจีนทั้นพวกเม็งจมาจากเมืองซุนทั้น มาอาไ้ครอบเมืองพม่า
พระเจ้าอังวะรับทำนบารุงไว้ พวกฮ้อ (คือพวกเม็งจ) จึงยกกองทัพ
ติดตามมาตีเมืองพม่า เมื่อขชวด พ.ศ. ๒๒๐๓.

ขณะเมื่อพวกฮ้อเตรียมกองทัพจะยกมาตีเมืองพม่า นั้น มีชาว
มาถถึงเมืองเชียงใหม่ว่า ฮ้อจะยกลงมาตีเมืองเชียงใหม่ด้วย
อีกทางหนึ่ง พระแสนเมืองซึ่งเป็นพระยาเชียงใหม่มีโยชยกไป
ทูลพระเจ้าอังวะ ขอกองทัพพม่ามาช่วยรักษาเมือง พระเจ้า
อังวะครั้นนั้นทูลสุวรรณราชาให้กองทัพมาช่วยเมืองเชียงใหม่เมื่อเดือน
๘ ขชวด พ.ศ. ๒๒๐๓ ครั้นฮ้อยกไปตีเมืองพม่า พระเจ้าอังวะ
เห็นว่าเป็นศึกใหญ่หลวง เกรงกำลังที่จะเกณฑ์ได้ในเมืองพม่า

จะไม่พ้อต่อสู้อาศึก จึงให้เรียกกองทัพพม่าที่ใหม่มาเมืองเชียงใหม่
กลับไปช่วยรักษาพระนคร ฝ่ายกองทัพช้อยกลงแดนพม่าที่
หัวเมืองใหญ่น้อยได้ โดยลำคัมมาจนถึงเมืองอังวะ เข้าปล้นเมือง
หลายครั้ง พม่าต่อสู้อริรักษาเมืองแข็งแรง กองทัพช้อยก็ตั้งล้อม
เมืองอังวะไว้

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่ตั้งแต่พระเจ้าอังวะเรียกกองทัพกลับไป
คอยฟังข่าวได้ความว่ากองทัพช้อยเข้าไปล้อมเมืองอังวะไว้ได้แล้วก็
ยิ่งหัวนหวาด คาดว่าเมืองอังวะคงจะเสียแก่ช้อย จะหมายเอาพม่า
เป็นที่พึ่งต่อไปไม่ได้ จึงแต่งให้แสนสุรินทรไมตรีเป็นทูตเชิญคุง
ชิกษรภัยเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงศรีอยุธยา ขออ่อน
น้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมา แลขอพระราชทานกองทัพขึ้นไป
ช่วยต่อสู้อริพวกช้อยรักษาเมืองเชียงใหม่ไว้ด้วย ขณะนั้นสมเด็จพระ
นารายณ์เสวยราชย์มาแต่ ๔ ปี ทรงพระราชดำริเห็นเป็นโอกาส
ที่จะไต่เมืองเชียงใหม่กลับมาเป็นของไทยตั้งแต่ก่อน จึงมีรับสั่งให้
จัดกองทัพ ให้พระยารามเทโชถือพล ๓,๐๐๐ เป็นกองนำ พระยา
สีหราชเทโชไชยถือพล ๔,๐๐๐ เป็นกองหลวง แลเกณฑ์กองมอญ
เข้าสมทบ ให้สึงพระรามคุมกอง ๓ สึงพระตะบะคุมกอง ๓
ยกล่วงหน้าไปจากกรุง ฯ เมื่อเดือน ๓๒ ปีชวด ให้แสนสุรินทรไมตรี
นำกองทัพขึ้นไป ครั้นถึงเดือนธันวาคมสมเด็จพระนารายณ์เสด็จยก

กองทัพหลวงขึ้นไปประทับอยู่ณเมืองพิศณุโลก เพื่อจะได้ทรงทราบ
เหตุการณ์กองทัพให้ทันทั่วทั้ง

ขณะเมื่อพระยาเซียงใหม่ให้ลงมาขอกองทัพไทยนั้น ฝ่าย
เมืองพม่าช้อดงัดล้อมเมืองอังวะอยู่จนเสียบอาหารในกองทัพเขายาง
เห็นว่าจะทำการต่อไปไม่สำเร็จ ช้อดก็เลิกกองทัพกลับไป ช่าว
ทราบมาแจ้งพระยาเซียงใหม่ว่าพม่ามีไชยชนะช้อดก็ตกใจกลัวพม่า
เป็นกำลัง ทราบว่าแสนสุนทรไมตรีนำกองทัพไทยขึ้นไปถึง
กลางทาง จึงให้คนเร็วลอบลงมาบอกแสนสุนทรไมตรีให้หลบหนี
ไปเสีย พระยาสีหราชเดโชไชยยกกองทัพขึ้นไปทางเมืองกำแพง
เพชรยังไม่ทันถึงเมืองเถิน เห็นพวกทูตเซียงใหม่หน้าทัพหลบหนี
ไปเป็นการฝึกสังเกตจึงหยุดกองทัพอยู่ แล้วบอกความมารายทูล
ขณะนั้นสมเด็จพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่ที่เมืองพิศณุโลก ได้
ทรงทราบว่าพระยาเซียงใหม่กลับใจไม่สามิภักดิ์โดยสุจริตก็ทรงชด
เคือง จึงดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาตากใหม่ถืออาญาสิทธิ์คุมกองทัพ
ยกหนุนขึ้นไปอีก ๕ กอง รวมจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ให้ไปตีเมือง
เซียงใหม่ กองทัพไทยยกขึ้นไปคราวนั้นพวกหัวเมืองขึ้นเซียงใหม่
ไม่รู้ตัว ไปถึงเมืองไหนก็ห้ามสู้ต่อสู้ไม่ จึงไต่เมืองตง เมืองลง
เมืองเถิน เมืองนครลำปาง กับทั้งเมืองกะเหรี่ยงลาวาทชนเมืองเซียง
ใหม่อีกหลายเมือง คือเมืองอินทศิรี เมืองรามดี แลเมืองด่าน

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร เรียกว่าเมืองตัง ข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นเมืองตัง.

อมตลกเป็นคน แต่กำลังทยอยไปยั้งน้อยนัก จึงหาโตเมือง
เซียงใหม่ไม่ ครั้นสมเด็จพระนารายณ์เสด็จกลับมาพระนครแล้ว
จึงให้หากองทัพกลับเข้ามาเมื่อขลุ พ.ศ. ๒๒๐๔.

ในขลุ พ.ศ. ๒๒๐๔ นั้น ที่เมืองอังวะเกิดเหตุขึ้น ด้วยเมือ
กองทัพเข้ามาล้อมเมืองอังวะอยู่นั้น พวกนักสนมของพระเจ้าอังวะ
เห็นว่าสิ่งของเครื่องบริโภคน้ำในเมืองอตกก็ กิ่งซ้อหาสิ่งของ
เครื่องบริโภคน้ำต่าง ๆ เอาไปกักไว้ขายขึ้นราคาหากำไร พวกพล
เมืองที่ถูกเกณฑ์ไปรักษาเมืองอังวะก็พากันโกรธแค้นพระเจ้าอังวะ
ว่าเกณฑ์มาให้ลำบากแล้วยังซ้ำให้นักสนมเขี่ยขับขึ้นอีกเล่า แต่
เวลาศึกตีเมืองกั้นอยู่ ครั้นข้อเล็กทัพกลับไปแล้วจึงมีผู้สมกันคิด
ขบถ ยกพระเจ้าแปรซึ่งเป็นราชอนุชาของพระเจ้าอังวะขึ้นเป็นหัวหน้า
แล้วเขย่งพระราชวงศ์ยัยพระเจ้าอังวะได้ ให้ปลงพระชนม์เสีย พระ
เจ้าแปรกษัตริย์ครองราชสมบัติ ราชานิกเศิกทรงพระนามว่าพระเจ้า
มหาสิหสูรสุธรรมราชา เป็นใหญ่ในเมืองพม่าต่อมา ชาวที่เกิด
วันวายในเมืองพม่านั้นทราบเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยาเมื่อขลุ พ.ศ.
๒๒๐๕ สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นโอกาสควร
จะตีเมืองเซียงใหม่ให้จงได้ จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวน
พล ๔๐,๐๐๐ จะให้ยกไปตีเมืองเซียงใหม่ในปีขลุ

ในเวลาเตรียมทัพนั้น ทรงปรารถนาผู้ซึ่งจะเช่นแม่ทัพใหญ่
ให้ ได้ครั้งพระราชเหตุไทย ด้วยแม่ทัพนายกองที่ไปคราวก่อน

มีเจ้าพระยามหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหมเป็นต้น ทำการไม่สำเร็จ
 ทรงพระราชดำริเห็นว่าเจ้าพระยาโกษาธิบดีขุนเหล็ก ข้าหลวงเดิม
 ซึ่งเป็นบุตรเจ้าแม่วัดกุสุมาแลได้ร่วมพระนมมาแต่ยังทรงพระเยาว์
 นั้น เป็นผู้มีความเฉลียวฉลาดสามารถ จะใคร่ทรงตั้งให้เป็นแม่ทัพ
 ไปตีเมืองเชียงใหม่นคราวัน แต่เจ้าพระยาโกษาธิบดีกราบทูล
 ขอดทูลว่า พึ่งเข้ามารับราชการไม่ช้านานเท่าใดนัก ข้าราชการ
 ที่เป็นผู้ใหญ่กว่า แลคุ้นเคยราชการยิ่งกว่ายังมีมาก เกรงจะถ้อย
 เบี้ยวเอียงแย่ง จะยังมีปัญญาการศึกษาไม่ได้สติซัด ฝ่าย
 ข้างสมเด็จพระนารายณ์จะให้เจ้าพระยาโกษา ๑ รับเป็นแม่ทัพให้ได้
 เจ้าพระยาโกษา ๑ จึงทูลขอ ทูลของดิฉฉาญาติที่รู้จักพิศก่อน
 สมเด็จพระนารายณ์จึง พระราชทานพระแสง อาญาสิทธิ์ให้ตามประ

๑ หนังสือพระราชพงษาวดารกับพงษาวดารพม่ายุติต้องกันว่า ตีเมืองเชียงใหม่
 คราวนี้เมื่อชลาท พ.ศ. ๒๒๐๕ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าพระยาโกษา ๑
 ขุนเหล็กถึงอสัญกรรม ทรงตั้งนายปานน้อยชายที่ได้เป็นบุตรไปเมืองฝรั่งเศษเป็นเจ้า
 พระยาโกษา ๑ แทน แล้วให้เป็นแม่ทัพคราวนี้ แต่ได้ความตามจดหมายเหตุของ
 ฝรั่งว่า เจ้าพระยาโกษา ๑ ขุนเหล็กถึงอสัญกรรมต่อเมื่อมกราคม พ.ศ. ๒๒๒๖ ก่อน
 สมเด็จพระนารายณ์สวรรคตเพียง ๕ ปี ส่วนนายปานนั้นเป็นพระวิสุตรสุนทรราชบุตร
 กลับมาจากเมืองฝรั่งเศษเมื่อมกราคม พ.ศ. ๒๒๓๐ ก่อนสมเด็จพระนารายณ์สวรรคตเพียง
 ๘ เดือน ได้เป็นพระยาโกษาธิบดีอยู่สัก ๕ เดือนก็สิ้นรัชกาล เพราะฉะนั้นเจ้าพระยา
 โกษา ๑ ขุนเหล็กเป็นแม่ทัพคราวนี้เป็นแน่ไม่มีที่สงสัย.

๒ ข้าพระเจ้าแผ่นดินว่า เวลาเมื่อจะไปตีให้เป็นแม่ทัพไปคราวนี้ เจ้าพระยา
 โกษา ๑ ขุนเหล็กเห็นจะยังไม่ได้เป็นจตุสดมภ์ ทำนองจะเป็นอย่างจงวางมหาดเล็กอยู่
 จึงยังเกรงว่าจะบังคับบัญชาการไม่ได้สติซัด เห็นจะได้เป็นพระยาโกษาธิบดีเมื่อเป็น
 แม่ทัพไปในคราวนี้.

สังข์ เจ้าพระยาโกษา ฯ ก็ออกมาสั่งกลาโหมมหาดไทยให้
 เกณฑ์คน ๓,๐๐๐ ให้เจ้าหมื่นนายกองคุมไปตั้งค่ายที่ทุ่งเพี้ยก
 ค่าย ๓ ค่ายนั้นให้ตัดไม้ไผ่มาปักเอาปลายลงเอาโคนขึ้นทำ
 เป็นรั้วระเนียด แล้วขุดดินทำเชิงเทินแลสนามเพลารั้วขวาง
 หนามตามแบบแผนให้บริบูรณ์ กำหนดให้พร้อมเสร็จในวันรุ่งขึ้น
 เจ้าพระยาโกษา ฯ จะออกไปตรวจในเวลา ๓ นาฬิกา (๘ ก.ท.) ถ้าแล
 ผู้ใดไม่ทำตามสั่งจะเอาโทษถึงสิ้นชีวิตตามพระอัยการศึก ฝ่าย
 เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาตากโหม แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
 เห็นเจ้าพระยาโกษา ฯ ถู้อาญาสิทธิสังการตั้งนต้างกันเห็นขึ้น
 แต่ไม่กล้าโต้แย้งก็เร่งรีบกระเกณฑ์ผู้คนไปทำการตามคำสั่งแต่ใน
 เพลากลางคืน พอรุ่งขึ้นก็ตั้งค่ายสำเร็จ ขณะนั้นมีขุนหมื่น
 เจ้านาทคน ๓ แลเห็นรั้วค่ายข้างเชิงเสาระเนียดห่างไปรั้งนัก เพราะ
 เหตุรั้วลำไม้ไผ่เอาปลายลงดินเอาโคนขึ้นข้างบน จึงว่าแก่พวก
 เจ้านาทด้วยกันว่า เขาตั้งค่ายกันมาแต่ก่อนไม่เห็นเขาทำอย่างนี้
 เขายักไม้เอาโคนลงเอาปลายขึ้น นี้มาทำผิดแบบแผนค่ายจึงได้
 ไปรั้งไป ว่าแล้วก็ให้ฉอนไม้ไผ่ปักเสี้ยนใหม่กลบเอาโคนลงตลอด
 นำที่ของตน ครั้นถึงเพล ๓ นาฬิกา เจ้าพระยาโกษา ฯ ออก
 ไปตรวจค่ายโดยกระบวนเต็มยศอย่างแม่ทัพดูอาญาสิทธิ ขึ้น

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดาร พรรณว่าแม่เจ้าพระยาโกษา ฯ ไปอย่างกระบวน
 เสด็จพระราชดำเนิน เห็นว่าเกินการไป.

ซึ่งข้างตรงจักษุมา เห็นตรงที่ปีกไม้ระเนียบค้ำยกลับเสียใหม่นั้น
 จึงเรียกตัวเจ้านาที่มาถาม ใต้ความว่าเจ้านาที่ชดชืนคำสั่งให้
 เอาตัวไปประหารชีวิตเสียในขณะนั้น แล้วให้เอาศีรษะมาเสียบไว้ที่
 ปลายไม้ไผ่ไว้ค้ำยกให้กันทั้งหลายเห็น ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย
 แลไพร่พลทั้งปวงเห็นเจ้าพระยาโกษา ๆ บังคับบัญชาการสิทธิ์ขาด
 ทั้งนั้นก็พากันยำเกรงทั่วหน้า สมเด็จพระนารายณ์จึงทรงตั้งเจ้าพระ
 ยาโกษา ๆ เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยาวิชัยภักดิ์เป็นยุกรมิตร พระยา
 สุรินทรภักดิ์เป็นเกียกกาย พระยาสีหราชเดโชไชยเป็นทัพหน้า
 พระยาสุรสงครามเป็นทัพหลัง แล้วให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียง
 ใหม่เมืองเขอน ๑๒ บ้างแลนั้น ครั้นถึงเขอนอายุสมเด็จพระนารายณ์
 ก็เสด็จยกกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๖๐,๐๐๐ ตามขึ้นไปอีกทัพ ๑.

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่คาคการอยู่ว่า ไทยคงจะไปตีเชียงใหม่
 อีก ครั้นได้ข่าวว่ากองทัพไทยยกขึ้นไปก็ยกไปยังเมืองอิงระขอ
 กองทัพพม่าให้มาช่วย แล้วให้จัดการเตรียมต่อสู้ตั้งแต่เมือง
 นครลำปางขึ้นไปทุกเมือง กองทัพเจ้าพระยาโกษา ๆ ยกขึ้นไป
 ตีประชุมพลที่เมืองเงิน แล้วยกขึ้นไปตีเมืองนครลำปาง ใต้รบ
 กันเล็กน้อย พวกพริกษาเมืองนครลำปางก็ทิ้งเมืองหนีไป ครั้น
 ใต้เมืองนครลำปางแล้วจึงยกตามขึ้นไปตีเมืองลำพูน พวกเมือง
 เชียงใหม่มาตั้งรักษาเมืองต่อสู้แข็งแรง รมกันอยู่ ๗ วันจึงตีเมือง
 ลำพูน แล้วเจ้าพระยาโกษา ๆ ก็ยกตามขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่

ฝ่ายพระยาเชียงใหม่เตรียมขบวนเมืองเป็นสามรถ กองทัพ
ไทยเข้าตั้งล้อมเมืองไว้ พวกเชียงใหม่ยกมาตีกองทัพไทยเป็น
หลายครั้งก็ล้มตายฝ่ายแพต้องหนีกลับไปเมืองไปทุกที พระยา
เชียงใหม่ก็ท้อใจ จึงเป็นแต่ให้รักษาน้ำที่เชิงเนินเมืองมั่นไว้ ใน
หนังสือพระราชพงษาวดารว่า เมื่อเจ้าพระยาโกษาฯ เห็นพวกชาว
เชียงใหม่ครั้งคราวไม่อาจออกมารบพุ่งแล้ว จึงให้ถมดินทำเชิง
เนินโดยกำแพงเมืองข้างด้านใต้^๑ สำหรับจะเอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งจึงกา
ยิงเข้าไปในเมือง ขณะนั้นกองทัพหลวงเสด็จขึ้นไปตั้งเมืองนคร
ลำปาง เจ้าพระยาโกษาฯ มีใบบอกลงมาถวายยังคัมภีร์รายงาน
การล้อมเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบก็รีบเสด็จ
ยกกองทัพหลวงหนุนขึ้นไป ตั้งเมืองเชียงใหม่ เมื่อวันอังคาร
เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ มีรับสั่งให้เตรียมการที่จะเข้าปล้นเมืองให้
พร้อมกันทุกด้าน ครั้นกองทัพหลวงเสด็จไปถึงใต้ ๗ วัน กองทัพ
ไทยก็เข้าปล้นเมืองเชียงใหม่ในเพลาสยาม (๓ ก.ท.) พอวัน
จันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ เพลาเข้าก็ตีเมืองเชียงใหม่ จับได้
พระแสนเมืองเจ้าเมืองเชียงใหม่กับท้าวพระยามาถวายเป็นอันมาก.
ได้ความตามพงษาวดารพม่าว่า พอไทยตีได้เมืองเชียง
ใหม่แล้วไม่ช้า กองทัพพม่าที่พระเจ้าอังวะให้มาช่วยรักษาเมือง

๑ เชิงเนินนี้ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้.

๒ วันที่ไทยตีได้เมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ มีในพงษาวดารพม่า.

เชียงใหม่ก็ยกเข้ามาถึง นายทัพพม่าหมายจะเข้าตีเอาเมือง
เชียงใหม่คืน ฝ่ายไทยแต่งกองทัพไปชุกมออยู่ข้างนอกเมืองทัพ
พอกองทัพพม่ายกเข้ามา พวกกองทัพไทยที่อยู่ในเมืองยกออก
รบทาง ๑ กองทัพชุกมออยู่นอกเมืองก็ตีกระหนาบกองทัพพม่า
เข้าไปอีกทาง ๑ ไคร่รบพุ่งกันถึงคลุ้มบอน กองทัพพม่าสู้ไทย
ไม่ได้ก็แตกหนีกลับไปเมืองอังวะ.

สมเด็จพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ๑๕ วัน
ทรงจัดราชการปกครองบ้านเมือง ตั้งท้าวพระยาผู้ใหญ่ที่มีความ
สามิภักดิ์เป็นพระยาเชียงใหม่ แลให้กองทัพพระยาลี้ทราซเดโช
ไชยตั้งอยู่รักษาการ แลไปรอกให้กวาดครัวอศรวแลทรัพย์สินของ
ซึ่งได้ในการสงคราม มีช่างมาแลเครื่องศาสตราวุธเป็นต้นลงมา
กรุงศรีอยุธยา แลเมื่อเสด็จกลับจากเมืองเชียงใหม่ ให้เชิญ
พระพุทธรูปอันทรงพระนามว่า พระพุทธลีลึงค์ อันเป็นของสมเด็จพระ
พระร่วงไชโยไทย ซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เคยได้มา
ไว้กรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนนั้น กลับคืนลงมากรุงศรีอยุธยา
ด้วย ครั้นเสด็จกลับมาถึงพระนครจึงพระราชทานบำเหน็จรางวัล

๑ พระพุทธลีลึงค์ลงมาคราวนี้ ประดิษฐานอยู่ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ในกรุงศรี
อยุธยาจนเสด็จ ๕ พวกเชียงใหม่เชิญกลับไป ครั้นในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงเชิญกลับมากรุงเทพฯ ๕ เดียวนี้ประดิษฐานอยู่
ในพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ที่พิพิธภัณฑสถาน.

เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็ก^๑ แลข้าราชการที่มำเห็นใจความ
ชอบในการสงครามครั้งนี้ทุกกัน.

มีเรื่องเนื่องในการยื่นมำเห็นใจครั้งนี้ปรากฏในหนังสือพระราช
พงษาวดารเรื่อง ๓ ว่าเมื่อสมเด็จพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่ที่
เมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น ได้นางกลดศิลาชาวเชียงใหม่เป็นบาท
บริจาคน ๑ นางนั้นมีครรภ์จะทรงเลี้ยงด็กกลายพระไทย
เมื่อยื่นมำเห็นใจข้าราชการจึงพระราชทานนางนั้นแก่พระเพทราชา
(ข้าหลวงเดิม ซึ่งเป็นลูกพระนมอีกคน ๑) ด้วยได้รัยฟังมีความ
ชอบในคราวนั้น นางกลดคบุตรเป็นชาย พระเพทราชาให้ชื่อว่า
นายเคื่อ แล้วถวายเป็นมหาดเล็ก สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระ
กรุณาชยเลี้ยงทำนบารุง ด้วยทรงทราบว่าเป็นพระราชบุตร แล
กุมารนั้นก่ถือตัวเป็นพระราชบุตร จึงทนงองอาจค่าง ๆ จนที่
สติคิดอ่านให้พระเพทราชาชิงราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระ
นารายณ์ ความชอบหลังนี้จะกล่าวค่อไปในเรื่องสงครามครั้งที่ ๒๒.

๑ ข้าพเจ้าสันนิฐานว่า เมื่อกบไปตีเมืองเชียงใหม่ เจ้าพระยาโกษา ฯ ขุนเหล็ก
เห็นจะเปนแต่เพียงพระยาโกษาธิบดี ด้วยแต่ก่อนจะจุตฺตบรรพ์เป็นแต่พระยา จนขณะศึก
กลับมำจึงทรงเลื่อนเป็นเจ้าพระยา.

สงครามครั้งที่ ๒๐ ความรบพม่าที่เมืองไทรโยค

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๐๖

เหตุที่จะเกิดสงครามคราวนี้ เนื่องมาแต่ศึกช่อมาคเมืองฉังวะ
 ตกกล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๙ นั้น เมื่อก่อนเกิดศึกช่อพระเจ้า
 ฉังวะตั้งให้มิ่งนันทมิตรผู้เป็นพระเจ้าอาวส่งมาเป็นอุปราชครองเมือง
 เมาระตมะ บังคับขยัญชาหิวเมืองมอญฝ่ายใต้ ครั้นชื่อยกมาคเมือง
 ฉังวะ พระเจ้าฉังวะสั่งมิ่งนันทมิตรให้เกณฑ์มอญขึ้นไปช่วยรักษา
 พระนคร พวกมอญไม่เต็มใจจะช่วยพม่าจึงพากันหลบหนีเสียเป็นอัน
 มาก มิ่งนันทมิตรได้มอญไปช่วยรักษาเมืองฉังวะเพียง ๓,๐๐๐ คน
 ทำนองจะถูกพระเจ้าฉังวะวิโรธโทษทัณฑ์อย่างไรอย่างหนึ่ง
 ครั้นเสด็จศึกช่อมิ่งนันทมิตรกลับลงมาเมืองเมาระตมะจึงให้เที่ยวจับ
 กุมมอญที่ใดหลบหนี จะเอามาทำโทษตามอาญาศึก ท้ายมา
 ได้บ้างให้เอาตัวใส่ครุไว้ ว่าพอได้มากจะเอาคตอกไฟเสียด้วยกัน
 ให้หมด พวกมอญก็พากันสันทุ้งสเทือนทั่วไป มีมอญพวก ๓
 พันร่วมใจกันประมาณ ๕,๐๐๐ คนจะเข้าปล้นเมืองเมาระตมะได้ จึงได้
 ตั้งตัวมิ่งนันทมิตรให้เอาจำไว้ ครั้นข่าวที่พวกมอญเมืองเมาระตมะ
 เป็นชยถทราบไปถึงอุปราชที่รักษาเมืองหงษาวดีก็เกณฑ์กองทัพยก

ลงมา ครั้นนั้นพวกมอญข้างฝ่ายใต้หาได้เข้ากับพวกที่ตีเมืองเมะ
 ตมะทั้งหมัดไม่ พวกที่ตีใต้เมืองเมะตมะเห็นว่าจะต่อสู้พม่ารักษา
 เมืองไว้ไม่ได้ ก็อพยบครอบครัวรวมคนประมาณ ๓๐,๐๐๐ เศษ
 แลคุมเอาตัวมิ่งนันทมิตรอ่าวพระเจ้าอังวะเข้ามาเมืองไทย ทางด่าน
 พระเจดีย์สามองค์ จะเข้ามาขอพึ่งพระบารมีอยู่ในกรุงศรีอยุธยา
 สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงทราบว่าพวกมอญจะเข้ามาสามีกัดเป็น
 อันมากก็ทรงพระโสมนัส ค้ำรัสสั่งให้ขุนนางนายกองมอญเก่าคุม
 กองทัพพวกมอญที่เข้ามาสามีกัดอยู่แต่ก่อนออกไปรับครัวมอญ
 ใหม่เข้ามายังกรุงศรีอยุธยา พวกสมิ้งมอญที่เป็นหัวหน้าของพวก
 ครัวเอาตัวมิ่งนันทมิตรเข้ามาถวาย แต่อยู่ได้ไม่ช้ามิ่งนันทมิตร
 ก็ป่วยถึงอนิจกรรม สมเด็จพระนารายณ์ทรงตั้งแต่งตั้งพวกนายครัว
 มอญให้มียศศักดิ์ควบคุมสมิ้งพรรคพวกที่เข้ามาด้วยกัน แล
 ไปรคให้พวกครัวมอญที่อพยบเข้ามาครั้งนั้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้าน
 สามโลกปลายเขตรจังหวัดกรุง ฯ ต่อกับแคว้นเมืองนนทบุรีข้าง ที่
 ริมวัดทองปี่ แลแถวคลองคูจามในชานพระนครข้าง

ฝ่ายเมืองพม่า พระเจ้าอังวะได้ทราบว่าพวกมอญเมืองเมะ
 ตมะเป็นชюд สงสัยว่าเพราะไทยให้ท้ายอุดหนุนพวกมอญ

๑ เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่า เมืองประทุมธานีตั้งในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ ใน
 คราวเมื่อพวกมอญอพยบเข้ามาในรัชกาลนั้น ต่อมาได้พบหนังสือทำนียบหัวเมืองครั้ง
 กรุงเก่ามีชื่อเมืองประทุมธานี จึงทราบว่าเป็นเมืองตั้งมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้ว เห็นว่าจะตั้ง
 ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เมืองนี้ครัวมอญที่เข้ามาครั้งนั้นก็อาจจะเป็นได้.

เหล่านั้น จึงกระเกณฑ์กองทัพ ให้ตั้งกระโยเมียนห่วนถือพล ๓๐,๐๐๐ เป็นกองนำ ให้มังสุรราชาถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพคุมพล ๒๐,๐๐๐ เป็นกองหลวง ยกลงมาปราบปรามพวกมอญที่เมืองเมาระตมะ มังสุรราชายกกองทัพลงมาตั้งเมืองเมาระตมะ ไท้ทวายว่าพวกมอญขบถจับมังนันทมิตรราชว่พระเจ้าอังวะพาเข้ามาเมืองไทย จึงมีหนังสือมายังพระยาภาณุจนบุรี ว่าให้ไทยส่งมังนันทมิตรกับพวกมอญที่เป็นขบถทั้งนายไพร่คนไปให้พม่าโดยดี ถ้าไม่ส่งจะยกกองทัพตามเข้ามาแย่งเอาให้จึงไต่ ขณะเมื่อกองทัพพม่ายกลงมาจากเมืองอังวะนั้น ก็คิดศัพททวายเข้ามาตั้งเมืองเซียงใหม่ พระยาเซียงใหม่บอกความแก่พระยาสี่ทราชเคโไซไซย จึงมีไชยบอกลงมา ยังกรุงศรีอยุธยา ไชยบอกพระยาภาณุจนบุรีกับไชยบอกพระยาสี่ทราชเคโไซไซยมายังกรุง ฯ พวักัน สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงทราบว่าพม่าจะยกกองทัพเข้ามาตามক্রวมอญ จึงดำรัสสั่งให้ม็องคังพระยาสี่ทราชเคโไซไซย ให้ยกกองทัพลงมารักษาค่านแม่ละเมา ถ้าแลพม่าไม่ยกมาทางนั้นก็ให้เลยลงมาช่วยรบพม่าทางเมืองภาณุจนบุรี แล้วโปรดให้เกณฑ์กองทัพในมณฑลราชธานีมีจำนวนพล ๓,๐๐๐๐ ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี ขุนเหล็ก ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยาวิเศษไชยชาญเป็นบุตรขัตตภพ พระยาราชบุรีเป็นเกียกกาย พระยาเพชรบุรีถือพล ๕,๐๐๐ เป็นกองนำ ยกไปต่อสู้กองทัพพม่าที่ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

ครั้งนั้นกองทัพพม่ายกลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเมาระตะมะแล้ว ทาง
 ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาจึงได้ตั้งมือเกณฑ์ทัพ เพราะฉนั้นพอเจ้า
 พระยาโกษาฯ ไปตั้งประชุมที่พิทคำยลปากแพรก^๑ ก็ได้ความ
 ว่าพม่ายกกองทัพล่วงด่านพระเจดีย์สามองค์เข้ามาแล้ว กองนำ
 เข้ามายังเมืองไทรโยค กองหลวงตั้งอยู่ที่ท่ากินแดง กำลัง
 ขนถ่ายเสบียงอาหารข้ามภเขาเขามาวางตามระยะที่จะยกต่อเข้ามา
 เจ้าพระยาโกษาฯ จึงรวบรวมกองทัพขึ้นไปตั้งรักษาเมืองกาญจนบุรี^๒
 แล้วให้กองนำออกไปตั้งซัดตาทพอยู่ที่ตำบลท่ากระดานแลด่าน
 กรามช้าง ริมลำน้ำแควใหญ่ทางทัพม่าจะยกมานั้น.

ฝ่ายกองทัพพระยาสิทธิราชเดโชไชยยกลงมาจากเมืองเชียง
 ใหม่มาตั้งเมืองตาก สืบสวนได้ความว่ากองทัพพม่ายกลงมาทาง
 ด่านพระเจดีย์สามองค์ จึงรบยกลงมาทางเมืองกำแพงเพชรเมือง
 นครสวรรค์ แล้วผ่านเมืองอุทัยธานีไปเข้าแขวงเมืองกาญจนบุรี
 ครั้นไปตั้งเมืองศรีสวัสดิ์ค้ำหน้าแควใหญ่ จึงให้มาเชิญไปแจ้ง
 ความแก่เจ้าพระยาโกษาฯ ว่ากองทัพพระยาสิทธิราชเดโชไชยยก
 ลงมาตั้งเมืองศรีสวัสดิ์แล้ว กอຍฟังคำสั่งอยู่ว่าจะให้รบฟังอย่างไร
 ค่อยไป เจ้าพระยาโกษาฯ จึงจัดกระบวนทัพที่จะยกไปตีค่ายพม่า
 ภาให้กองทัพกรุงฯ ยกไปตีค่ายพม่าที่เมืองไทรโยคข้างค้ำหน้า ให้

๑ ตำบลปากแพรก คือที่ตั้งเมืองกาญจนบุรีทุกวันนี้.

๒ คือเมืองกาญจนบุรีเก่าที่ตั้งอยู่ริมเขาชนไก่ในทุ่งลาดหญ้า.

กองทัพพระยาสิทธิราชเคไชโยยลัดทางข้ามภูเขาไปลงที่เมืองสงขลา
ข้างบ้านหลัง คักทางทัพพระเจ้าตากก็ตีทัพหลวงที่ท่าดินแดง แล้ว
ก็ยกกองทัพขึ้นไปเมืองไทรโยค ทัพหลวงก็ยกทัพมาเป็นสามรถ
รบกันอยู่ ๓ วันพม่าได้ข่าวว่ามีกองทัพไทยยกไปทางข้างหลังอีกทาง
๑ ก็ตกใจพากันแตกหนีไปจากค่ายเมืองไทรโยค กองทัพเจ้า
พระยาโกษาฯ ได้ติดตามฆ่าฟันพม่าล้มตายเป็นอันมาก กองทัพ
พระยาสิทธิราชเคไชโยยลัดที่ไปคักทางอยู่ที่เขาคู้เข้าเต็ม พม่าแตกยับ
เป็น ที่จวนตัวจะหนีไปไม่พ้นยอมให้จับโดยคักมีมาก กองทัพไทย
สมทบกันได้ติดตามต่อไปจนถึงค่ายหลวงของพม่าที่อยู่ท่าดินแดง
มังสุรราชาแม่ทัพใหญ่ขับพลออกต่อสู้ แต่พลกำลังอดหม่าน
ควยเพื่อนกันแตกทัพไปปะทะก็ไม่เป็นอันที่จะต่อสู้ รบกันอยู่ครู่ ๑
พเอิญมังสุรราชาแม่ทัพถูกปืนช่วยเจ็ย กองทัพพม่าที่ท่าดินแดง
ก็แตกพ่ายพากันหนีไป ทั้งข้างม้าสาตราวุธแลเสบียงอาหารเสีย
เป็นอันมาก กองทัพไทยได้ติดตามจนซำคักหนีไปพ้นเขตรแดน
หมดแล้วจึงกลับมารวมกัน ตำรวจเสด็จแลสิ่งของซึ่งได้ไว้
จากซำคักแล้วยกกลับเข้ามากรุงศรีอยุธยา.

สงครามครั้งที่ ๒๑ ทวายไทยตีเมืองพม่า
ปีมโรง พ.ศ. ๒๒๐๗

เรื่องสงครามคราวหนึ่งคือพระราชพงษาวดาร กับพงษาวดาร
พม่ายุคเดียวกันแต่ว่าไทยกับพม่าไ้รบกัน แต่ส่วนผลความแตก
ต่างกันไปหมด ในพงษาวดารพม่าว่าไทยยกไปตีเมืองเมะตะมะ
แลเมืองทวาย เสียที่แพ้วมาต้องเลิกทัพกลับมา ในหนังสือ
พระราชพงษาวดารว่าไทยยกกองทัพขึ้นไปตีถึงราชธานีของพม่า
ได้ล้อมเมืองอังวะไว้ แต่ซัดเสบียงอาหารจึงต้องเลิกทัพกลับมา
เพราะเหตุความตามหลักฐานที่มีอยู่ จะว่าความจริงจะเป็นอย่าง
ข้างไหน ก็ตัดสินยาก หลักฐานที่น่าจะสมจริงอย่างข้างพม่าว่า
มีอยู่ที่แผนที่ ทวายเมืองอังวะอยู่ไกลขึ้นไปข้างเหนือมาก ถ้า
ไทยจะยกกองทัพขึ้นไปจะคงได้หัวเมืองมอญไว้เป็นกำลังทั้งหมด
แล้วยังจะต้องตีเมืองแะว เมืองคองอ แลหัวเมืองใหญ่ขึ้นยต่อขึ้นไป
ไปอีกหลายเมืองจึงจะถึงเมืองอังวะ (เมืองอังวะคือเมืองพม่าครั้งแรก
ในปลายรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทรนี้ ต้องรบพุ่งกว่า
๒ ปี จึงยกกองทัพขึ้นไปตีถึงเมืองอังวะ) ครั้นสมเด็จพระ
นเรศวรได้หัวเมืองมอญไว้เป็นกำลังโดยมากแล้ว ก็ตีเพียงเมือง

ทรงทราบว่า ครั้นจะเสด็จไปตั้งเมืองอังวะยังเห็นว่าเกินกองทัพไปทาง
เมืองเชียงใหม่สทวกกว่า ครั้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เป็น
แต่มีเมืองเมือมหาราชเป็นขอบต่อพม่า แล้วพากันหนีมาพึ่งไทย
หัวเมืองมอญยังคงเป็นของพม่า หาได้มาขึ้นไทยอย่างครั้งแผ่นดิน
สมเด็จพระนเรศวรไม่ พิจารณาที่ความตามหลักฐานที่กล่าวมานี้
ดูใช้วิสัยที่กองทัพไทยจะยกขึ้นไปตั้งเมืองอังวะได้ในครั้งนั้น แต่
ราชการสงครามครั้งนั้นที่กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารก็ถนัด
หนักหนา จะว่าไม่มีมูลว่าไม่ได้ ช้าในพงษาวดารรามัญก็มี
เรื่องราวที่ดีตรงกันหนังสือพระราชพงษาวดารหมด ผิดกัน
แต่ว่าตั้งเมืองภูกาม อันอยู่ใต้เมืองอังวะลงมา หาได้ขึ้นไปตั้ง
เมืองอังวะไม่ ข้าพเจ้าจึงอนุมัติตามราชการที่กล่าวในหนังสือ
พระราชพงษาวดาร แลยอมเชื่อตามพงษาวดารรามัญว่าไทยได้
ขึ้นไปตั้งเพียงเมืองภูกาม.

เหตุที่ไทยไปตั้งเมืองพม่าคราวนี้ เพราะพม่าบังอาจยก
กองทัพตามครัวมอญเข้ามาตั้งเมืองไทยก่อน จึงไปตั้งเมืองพม่า
คอยแทนข้าง แต่เมื่อพิจารณาเห็นว่าจะไม่มีเหตุที่พม่ามา
ขบถก่อน ข้างที่ไทยก็อาจจะไปตั้งเมืองพม่าเหมือนกัน ด้วย
ครั้งนั้นมีโอกาสเกิดขึ้นหลายสถาน เช่นต้นแต่ไทยได้ชัยชนะพม่า
ตั้งเมืองเชียงใหม่และเมืองไทรโยค ประมาณฝีมือพม่าได้แล้ว
นั้นประการ ๑ ไทยมีแม่ทัพนายกองที่สามารถในการสงคราม

คนใหม่หลายคน คือเจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก แด่พระยาสุรราช
 เคาไซไซย เป็นต้น ทั้งไพร่พลก็กำลังร่ำเรียงในการศึกนั้นประการ ๑
 ไทยได้มอญเข้ามาสามีกักคเป็นอันมาก พวกมอญคงลือสารไป
 มาถึงกัน รัยรองว่าถ้ากองทัพไทยยกออกไปตีเมืองพม่าเมื่อใด
 มอญที่ยังอยู่ทางโน้นจะพากันมาเข้าภัยไทย เหมือนเมื่อครั้ง
 สมเด็จพระนเรศวร ประการ ๑ ในเมืองพม่าย่านเมืองก็ไม่เป็น
 ปรกติ ด้วยถูกช้อลงมาย่ำยหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือขยเป็นอยู่ทั้งนั้น
 ในเมืองอังวะเองก็เกิดขบดปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดิน ผู้คนข้าง
 ฝ่ายพม่ายังกำลังรวนระส่ำระสายด้วยอีกประการ ๑ ด้วยเหตุ
 ทั้งปวงนี้สมเด็จพระนารายณ์จึงให้กองทัพออกไปตีเมืองพม่า.

กองทัพไทยยกไปตีเมืองพม่าครั้งนั้น ในหนังสือพระราช

พงษาวดการหาปรากฏว่ายกไปยี่โตไม่ ในพงษาวดการรามัญว่า
 ยี่ชาติ พ.ศ. ๒๒๐๕ ก็ไปฟ้องกับยี่ตเมืองเชียงใหม่ ข้าพเจ้าจึง
 ลงศักราชว่าไทยไปตีเมืองพม่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เมื่
 ยี่มโรง พ.ศ. ๒๒๐๗ โคขเห็นยี่ตคามเหตุการณ์ เพราะรบกับ
 พม่าที่เมืองเชียงใหม่เมื่ยี่ชาติ รบพม่าที่เมืองไทรโยคเมื่ยี่เถาะ
 รบคราวนี้จึงต้องเป็นยี่มโรง.

กองทัพไทยที่ยกไปตีเมืองพม่าครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
 ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดการว่า จำนวนพลประมาณ ๖๐,๐๐๐
 ยกไปเป็น ๓ ทาง คือพระยารามเคไซคุมกองทัพเมืองเชียงใหม่ไป

ทางเมืองผาฮุ้นทาง ๑ พระยากำแพงเพชรคุมกองทัพหัวเมือง
เหนือยกไปทางด่านแม่ละเมาทาง ๑ เจ้าพระยาโกษา ชุนเหล็ก
ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยาสีหราชเดโชไชยเป็นนาย
ทัพหน้า พระยาวิชิตภักดีเป็นยุกรบตรีทัพ พระยาสุนทรภักดี
เป็นเกียกกาย พระยาสรรสงครามเป็นกองหลัง ยกไปทางด่าน
พระเจดีย์สามองค์ทาง ๑ แลเกณฑ์กองมอญเก่าให้พระยาเกียรติ
แลสมีงพระรามยกไปตีตเมืองทวาย กันมิให้ทวายค้อโยหลัง
กองทัพเจ้าพระยาโกษา ๑ อีกทาง ๑ กองทัพตั้งปวงยกไปประชุม
กันที่เมืองเมาระตมะ ครั้นกองทัพพร้อมกันแล้วเจ้าพระยาโกษา ๑
จึงยกออกจากเมืองเมาระตมะ ต่เมืองรายทางเป็นลำดับไป กองทัพ
ไทยยกไปคราวนี้ พวกมอญพากันมาเข้ากับไทยเสียเป็นอันมาก
มอญที่พม่าคุมไว้ไว้ไว้ก็ไม่เต็มใจต่อสู้ไทย เพราะฉนั้นกองทัพ
ไทยจึงตีหัวเมืองรายทางได้ โดยง่าย เมื่อได้เมืองจิตตองเมือง
สิเรียม เมืองว่างกุงแล้ว เจ้าพระยาโกษา ๑ ให้รวบรวมเรือใน
พื้นเมืองจิตตองทัพเรือชนอีกทัพ ๑ ยกกองทัพยกทัพเรือพร้อม
กันขึ้นไปตีเมืองหงสาวดีแลเมืองแปรได้เป็นอันคืบไป

ฝ่ายพระเจ้าอริราชว่าไทยตีหัวเมืองมอญด้วยพวกมอญ
ไม่เป็นใจต่อสู้ กองทัพไทยตีหัวเมืองรายทางขึ้นไปหลายเมือง
จึงให้กองทัพพม่าลงมาตั้งรักษาเมืองภักกมคอบต่อสู้ไทยอยู่ที่นั้น
ให้มังจาเดราชบุตร ซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองจาเด ถืออาญาสิทธิ์เป็น

แม่ทัพ ครั้นกองทัพไทยยกขึ้นไปถึง มังจาเลใหญ่กองทัพพม่า
 ยกมาตี ไต่รบกันกลางแปลงหลายครั้ง พม่าสู้ไทยไม่ได้
 ต้องถอยหนีไปทุกที ด้วยพระยาสิทธิราชเคโไซไซยนายทัพหน้านั้น
 เข้มแข็งในการศึกนัก มังจาเลเห็นว่าไพร่พลล้มตาย ด้วย
 ไทยยังมีกำลังมากนัก จึงเป็นแต่ให้รักษาค่ายซึ่งตั้งรายรอบ
 เมืองมั่นไว้ มิได้ยกกองรบกลางแปลงดังแต่ก่อน กองทัพไทย
 ขึ้นไปถึงพระมณเฑียรล้อมเมืองภักขามไว้

ฝ่ายพระยาสิทธิราชเคโไซไซยเห็นว่าพม่าไม่ออกรบกลางแปลง
 ก็คุมพลเข้าปล้นค่ายพม่า ฆ่าฟันพม่าล้มตายแล้วจับเป็นมาได้
 เนื่อง ๆ มังจาเลจึงให้ทำกลอุบายซุ่มทหารไว้ข้างหลังค่าย ครั้น
 พระยาสิทธิราชเคโไซไซยยกไปปล้นค่ายอีก พวกพม่าที่รักษาค่าย
 ต่อสู้บ้างเล็กน้อยแล้วเกล็ดงทำทางค่ายหนี พระยาสิทธิราชเคโไซไซย
 ไม่รู้เท่าว่าเป็นกลอุบาย คุมพลไล่ดล่าวงเข้าไปในค่าย พม่า
 ล้อมจับไปเกือบหมกทั้งกอง แต่พระยาสิทธิราชเคโไซไซยนั้นพม่า
 จับเอาไปแล้วหนักกลับมาได้

๑. กล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า “พระยาสิทธิราชเคโไซยที่ปล้นนี้ มีวิชา
 หายตัวได้ชั่วอึดใจหนึ่ง” มีผู้ศิลาโบราณคดีบางคนสันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นลาวฤๅษณ์
 ด้วยชื่อว่า “อทิปะ” มีวิชาชื่อไทย ข้าพเจ้าพิเคราะห์ดูเห็นว่าชื่อทิปะเท่านั้น ตัว อ
 ที่อยู่ข้างหน้า เห็นจะเป็นอักษรพริบคำ “ไซย” ซึ่งเขียนตก “ไซ” ไปเสีย.

๒. ในพงษาวดารพม่าว่า (รบกันที่เมืองเมาะตะมะ) พม่าจับทหารไทยได้กอง
 แลให้ประหารชีวิตรบทัพไทยที่จับได้นั้นเสียคน ๑. ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า

เจ้าพระยาโกษา ฯ ทั้งล้อมเมืองภักตามอยู่จนเข้าขามแสง พ.ศ.
 ๒๒๒๘ ที่เมืองไม้ไค้ เฝ้ายองอาหารก็อดคืดเข้าทุกที เห็นจะงดระกูป
 ฝืนคิดจะเลิกทัพกลับมา เกรงพม่าจะยกกองทัพตีคืดตาม จึงคิด
 อวยามี่หนึ่งลือเข้าไปยังมัจจาเล^๕ ว่ากองทัพไทยได้มาตั้งล้อม
 เมืองภักตามอยู่กันนานแล้ว พม่าก็หาออกมารบไม่ เคียงวันเสี้ยม
 อาหารก็อดคืด ไพร่พลอดอยากด้วยกันทั้งไทยแลพม่า เจ้า
 พระยาโกษา ฯ จะใคร่เลิกทัพกลับไปที่เกรงพระราชอาญา ด้วย
 ว่าหาไคร่รับฟังให้เต็มฝีมือก่อนไม่ ขอให้แม่ทัพพม่าจักกองทัพ
 ออกมารบให้ปรากฏฝีมือเสี้ยมสักหน่อย จะได้เลิกสงครามกัน ฝ่าย
 พม่าเข้าใจว่าเจ้าพระยาโกษา ฯ จะทำกลอุบายในกระบวนยุทธ์ก็จึง
 เสี้ยหาออกมารบไม่ เจ้าพระยาโกษาเห็นพม่าครั้นคร้ามสุมคน
 จึงให้ผ่นครว้แลคนเฝ้าช่วยส่งลงมาก่อน แล้วคนนวนหนึ่งให้ดอย
 กองทัพออกไปตั้งซุ่มอยู่ข้างหลังเมือง ครั้นถึงเวลาเที่ยงคืนให้
 ทหารที่เหลืออยู่ในค่ายยิงปืนไฟอย่างขุ่นสัญญา แล้วเผาเชื้อเพลิง

พอเจ้าพระยาโกษา ฯ ทราบว่าพม่าจับพระยาสีหราชเดโชไชยได้ก็ให้ม้าไชรืรับมาบอกยัง
 กรุง ฯ สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบก็ตกพระทัย จึงให้ไปนิมนต์พระพิมลธรรมเจ้า
 มาให้จับตามดู พระพิมลธรรมถวายพระพรว่าจะกลับคืนมาได้ หาเป็นอันตรายไม่
 ขณะพระพิมลธรรมยังเฝ้าอยู่นั้นม้าไชรืคนที่ ๒ ก็มาถึง ทูลว่าพระยาสีหราชเดโชไชยหนี
 กลับมาได้แล้ว.

• ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่ามัจจาเลตายในที่รบ แต่พงษาวดารรามัญไม่
 ปรากฏว่าตาย.

ซึ่งกองรวบไว้หลังค่ายให้แสงไฟสว่างขึ้น พวกพม่าข้างในเมือง
 ฤๅมสำคัญว่าไทยถอยทัพก็ยกกรรณิ์ออกมาเข้าค่ายไทย ประสงค์
 จะตามจับผู้คนแลเสบียงอาหารสิ่งของที่อยู่ข้างหลัง ขณะนั้นกองทัพ
 ไทยที่ชุมนุมอยู่ที่ออกกระตมัตพวกพม่าฆ่าฟันล้มตายเสียเป็นอันมาก
 ที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีกลับเข้าเมือง กองทัพไทยไล่ติดตามไป
 จนถึงกำแพงเมืองแล้วก็ถลันมาอยู่ในค่ายอย่างเดิม รุ่งขึ้นเจ้า
 พระยาโกษาฯ จึงมีหนังสือเข้าไปเฝ้าฯ พม่าว่าไม่รู้กลอุบายการ
 สงครามพากันออกมาล้มตายเสียเป็นอันมาก แต่ก็ไ้รบพุ่ง
 สมความปรารถนาของไทยแล้ว จะขอลาเลิกทัพกลับไป ขอให้
 พม่าอยู่ให้เป็นสุขเถิด ครั้นมีหนังสือเข้าไปแล้วพอเพลาค่ำในวัน
 รุ่งขึ้นเจ้าพระยาโกษาฯ ก็เลิกทัพกลับไป ฝ่ายพม่าข้างในเมือง
 เข้าใจว่าเจ้าพระยาโกษาฯ คงทำกลอุบายอย่างไรอีก ก็ไม่ยก
 ออกติดตาม ปล่อยให้กองทัพไทยถอยกลับไปได้โดยสะดวก.

สังกรามครั้งที่ ๒๒ คราวพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยา

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒

ตอนที่ ๑ ว่าด้วยเรื่องพงษาวดารเวลาว่างสังกราม

ครั้นที่ไทยไปตีเมืองพม่าเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ที่
 กล่าวมาในสังกรามครั้งที่ ๒๑ แล้ว ก็มาไทยกับพม่าก็ไม่
 ได้รบพุ่งกันช้านาน จนราชวงศ์หงษาตั้งเป็นใหญ่ในประเทศ
 พม่า ๆ ก็ยั้งใจเกิดสงครามกันขึ้นอีกเป็นยุคใหญ่ ในระยะเวลา
 ๘๕ ปี ที่ไทยกับพม่าหยดรบกันนั้น เคย ๆ กันอยู่บ้าง บางเวลา
 ถึงโตเป็นไมตรีกันก็มีบ้าง เพราะทั้ง ๒ ประเทศมีเหตุการณ์
 เปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกิดขึ้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย จะกล่าวเรื่อง
 พงษาวดารบ้านเมืองในตอนนั้นไว้พอให้เห็นเนื่อความ เมื่ออ่านถึง
 เรื่องสังกรามที่ก่อกวนคราวหลัง จะไปดูเข้าใจเหตุผลที่แจ่มแจ้งดี

จะว่าด้วยเหตุการณ์ในเมืองไทยตอนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
 ก่อน ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์นี้ไม่มีการศึกสงครามใหญ่
 หลวงเหมือนอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรที่ตี เหตุสำคัญ
 ซึ่งอาจจะมผลร้ายแรงแก่บ้านเมืองเกิดขึ้นหลายครั้งหลายคราว ถ้า
 หากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงพระปรีชาสามารถในรัฐาภิบาล

นโยบายเหมือนอย่างสมเด็จพระนารายณ์แล้ว ก็ระปกครองบ้านเมืองไว้ได้ โดยยาก ด้วยเหตุนี้ทั้งไทยแลชาวต่างประเทศแต่ก่อนมา จึงยกย่องสมเด็จพระนารายณ์ว่าเป็นมหाराชพระองค์ ๑.

เรื่องราวเหตุการณ์ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ จำเริญแต่จะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติก็ตรงกับพระเจ้าอาวุธเป็นศึกกลางเมือง แม้ขณะสมเด็จพระศรีธรรมราชาแล้ว เมื่อแรกสมเด็จพระนารายณ์เสวยราชย์พวกศัตรูยังมีอยู่มาก จึงเป็นเหตุให้เกิดกบฏขึ้น แม้นเจ้าชายในพระราชวงศ์ ต้องชำระสังคายนาจัดศัตราวุธในเปลี่ยนตัวข้าราชการเก่าเสียเป็นอันมาก พอปราบปรามราชศัตรูภายในราชคฤหาสน์ก็เกิดรบพุ่งกับพม่า จึงพรวณมาในเรื่องสงครามทั้ง ๓ ครั้งดังกล่าวมาแล้ว แต่การทำสงครามทั้ง ๓ ครั้งนั้น เป็นเหตุให้ปรากฏความสามารถของข้าราชการชั้นใหม่ ได้คนคัมภีร์หลายคน คือ เจ้าพระยาโกษา ๑ ขุนเหล็กแลพระเพทราชาข้าหลวงเดิม อันเป็นลูกพระนมทั้ง ๒ นั้นเป็นต้น นอกออกไปก็ยังมีอีก เช่นพระยาสิทธิราชเดโชไชย พระยาสรสงคราม แลพระยารามเดโชเป็นต้น เป็นไทยบ้าง เป็นเชื้อสายคนต่างประเทศถือศาสนาอื่นบ้าง ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ข้าราชการที่เป็นคนต่างชาติต่างศาสนาจึงมีมาก เพราะเหตุที่ข้าราชการเก่าร้อยละ ต้องหากคนใหม่เข้ารับราชการแทน ทั้งแต่รบพุ่งกับพม่าเป็นเดิมมา พอเสร็จเรื่องรบพุ่งกับพม่าก็เกิดเหตุการณ์ขึ้น

ทางข้างฝรั่งเป็นขี้น้ำในพงษาวดารมาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์.

เรื่องราวเหตุการณ์ที่ไทยเกี่ยวข้องกับฝรั่งต่างชาติครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ มีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของฝรั่งเป็นพันเข้าพเจ้าจะลองเก็บเนื้อความมาแสดงในตอนนพอให้รู้เรื่อง เพราะไม่มีในหนังสือพระราชพงษาวดาร แต่เกรงอยู่ว่าจะเรียบเรียงให้สั้นนักไม่ได้ ถ้าท่านผู้ใดอ่านเชื่อถือขอให้พลิกข้ามไปเสีย.

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ การที่ไทยสมาคมค้าขายกับต่างประเทศเจริญถึงที่สุด ซึ่งไม่เคยมีในสมัยเมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ชาวต่างประเทศทั้งจีนจามแขกฝรั่งที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยก็มากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน ฝรั่งที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยในครั้งนั้น ที่เป็นพวกใหญ่มี ๔ ชาติ คือ ไปตุเกศชาติ ๑ ฮอลันดาชาติ ๑ อังกฤษชาติ ๑ ฝรั่งเศสชาติ ๑ พวกไปตุเกศเข้ามาค้าขายถึงเมืองไทยแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมื่อราวปีชวด พ.ศ. ๒๐๖๑ พวกฮอลันดาเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ราวเมื่อขุมโรง พ.ศ. ๒๑๔๑ พวกอังกฤษเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ ราวเมื่อขุมชวด พ.ศ. ๒๑๕๕ แต่พวกฝรั่งเศสเข้ามาต่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ราวเมื่อขุมชวด พ.ศ. ๒๒๐๕.

เรื่องตำนานการที่ฝรั่งต่างชาติมาประเทศทางตะวันออก ไปได้
แสดงไว้ในเรื่องสงครามครั้งที่ ๑๖ ตอนหนึ่งแล้ว ในตอนนี้จะกล่าว
ถึงเรื่องที่ฝรั่งเศสออกมาประเทศทางตะวันออกให้ต่อกันไป.

มีเรื่องราวปรากฏว่าตั้งแต่รัฐบาลฝรั่งเศสทราบว่าฝรั่งเศสอัน
ออกมาค้าขายทางประเทศตะวันออกได้กำไรรวยกันมาก ก็อยาก
จะให้พวกฝรั่งเศสออกมาบ้าง ได้ชักชวนพวกพ่อค้าให้ตั้งบริษัท
ขึ้นหลายครั้ง ตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๓ มา ก็ไม่สามารถ
จะมาค้าขายทางตะวันออกได้ เพราะพวกพ่อค้าฝรั่งเศสไม่มีความ
พยายามกล้าเหมือนนักกับพวกพ่อค้าฮอลันดาแลอังกฤษ มาจนถึง
แผ่นดินพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ (ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์)
เสนาบดีชื่อ โคลแบต์ จึงคิดอ่านตั้งบริษัทฝรั่งเศสให้มาค้าขาย
ถึงประเทศทางตะวันออกได้ แต่บริษัทฝรั่งเศสยังต้องเที่ยวตรวจ
ตราหาถิ่นฐานที่ตั้งประกอบการค้าขายอยู่อีกหลายปี บริษัทฝรั่ง
เศสจึงได้มาค้าขายถึงเมืองไทยต่อตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระ
นารายณ์ เมื่อราวปีออก พ.ศ. ๒๒๒๓ ในเวลาสมเด็จพระนารายณ์
มีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อยู่แล้วเป็นหลายปี.

เหตุที่ไทยจะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศสนั้น เพราะพวกบาทหลวง
ฝรั่งเศสเข้ามาตั้งสถานศาสนาถูกต้อง แล้วจึงทูลชักชวนให้พระเจ้า
หลุยส์ที่ ๑๔ มาเป็นไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์ เพื่อจะให้อุดหนุน
ในการแผ่ศาสนาถูกต้องเป็นข้อสำคัญ เพราะฉะนั้นเรื่องราวที่ไทย

เกษียรของกษัตริย์ฝรั่งเศสจึงผิดกับฝรั่งเศสอื่น ควรจะกล่าวให้พิศดาร
สักน้อย.

เรื่องตำนานการที่บาทหลวงฝรั่งเศสจะมาเมืองไทยเป็นที่แรก
นั้น เป็นเหตุด้วยโยเซ็พเคลมองต์ที่ ๘ เห็นศาสนาถูกต้องทั้งทางประเทศ
ตะวันออกเคิร์ทหมองเลือกมาราม เพราะไปตกเคิร์ทเลือกอำนาจลง
ไม่มีใครกล้าศาสนาตั้งแต่ก่อน มาในตอนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔
มีอำนาจยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่น ๆ ที่ถือลัทธิโรมันคาทอลิก
ด้วยกัน จนโยเซ็พเคลมองต์พระเก็บริชชเป็นอัครศาสนปถัมภก
แล้ว โยเซ็พทูลขอให้พระเจ้าหลุยส์ช่วยทรงกู้ศาสนาถูกต้องให้
รุ่งเรืองทางประเทศตะวันออกตั้งแต่ก่อน ฝ่ายพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔
นั้นก็ทรงเลื่อมใสศรัทธาในศาสนามาก แลทรงอุปถัมภ์บำรุงพวก
บาทหลวงคณะเบซุอิก อันเป็นพวกแผ่นดินศาสนาอยู่แล้ว จึงทรง
รับพระโยเซ็พแล้วเลือกสรรบาทหลวงฝรั่งเศสที่มีปรีชาฉลาด ๓ รูป
ซึ่งสมัครอาสาจะออกไปสู่ศาสนาทางประเทศตะวันออก โยเซ็พจึง
ให้มิชเชลเป็นมิชเชลมิเชลรูป ๓ บิเดอบเฮลิโอโปลิสรูป ๓ บิเดเบเมเต
โกลโปลิสรูป ๓ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ให้จักษุส่งมากับพวกบาทหลวง

๑ ข้าพเจ้านิพนธ์หนังสือพระนารายณ์ว่า ที่เรียกพวกนักบวชฝรั่งว่า "บาทหลวง" นั้น
ทราบฤไม่ว่าหมายความว่าอย่างไร สังฆราชขอกล่าว เคยได้ยินว่าเดิมเรียกว่า "บาทหลวง"
หมายความว่าแปลพระที่พระเจ้าแผ่นดินทรงอุปถัมภ์ ข้าพเจ้านึกว่าถ้าเช่นนั้น เดิม
เห็นจะเรียกแต่บิชอปว่าบาทหลวง หมายความว่าบิชอปเป็นผู้ที่อยู่ในพวกนักบวช จะ
มาเข้าใจความไปเป็นอย่างไรต่อขั้นหลัง.

แตกดูหัตถ์เป็นมวิวารอีกหลายคน แต่จะเป็นจำนวนมากน้อยเท่าใดหาพยากรณ์ไม่ ให้ออกมาตรวจดูว่าจะควรจัดการกัญศาสนาทางประเทศอื่นออกอย่างไร หาใ้ใจะจงให้ตรงมาเมืองไทยแต่แห่งเดียวไม่ พวกบาทหลวงฝรั่งเศสเดินขกมาทางประเทศเอเชียจนประเทศอินเดีย เทียวตรวจครามาหลายปี บิฉอยเมเตโดโยลิสต์ มาถึงมรดภาพเสียดกลางทางรูป ๑ ที่เหลืออยู่อีก ๒ รูปกับมวิวาร เทียวตรวจครามาถึงกรุงศรีอยุธยา เมื่อมีชาติ พ.ศ. ๒๒๐๕ เป็นปีที่ ๖ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ บิฉอยฝรั่งเศสพิจารณาเห็นว่าเมืองไทยสมควรเป็นที่อาศัย ครองตั้งทำการแผ่ศาสนาให้แพร่หลายดีกว่าประเทศอื่น ๆ เพราะรัฐูปบาลไทยไม่เกียจกันการถือศาสนาต่าง ๆ เหมือนกับเมืองแขก อิสลามแลเมืองจีนเมืองญุ่นนั้นประการ ๑ เพราะชนต่างชาติชาวประเทศอื่นงอกมีมาอาศัยอยู่ในเมืองไทยแทบทุกชาติ ฉะนั้นจะเกลียดต่อมกนต่างชาติเหล่านั้นให้เขารักแล้วให้นำศาสนาไปยังบ้านเมืองของตนก่อน แล้วพวกบาทหลวงจะไปติดตามไปสั่งสอนให้แพร่หลายต่อไป คิดเห็นพร้อมกันดังนั้น จึงทำรายงานให้ศียบัตถกถียไปทูลไปยบแด่พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ แล้วบิฉอยกับบาทหลวงฝรั่งเศสก็มาอาศัยอยู่กับพวกภคคตตั้งที่ในกรุงศรีอยุธยา ตั้งคณะเรียนภาษาไทยแลประพฤติกวธสงเคราะห์แก่คนทั้งหลายด้วยประการต่าง ๆ เช่นช่วยรักษาพยาบาลไข้เจ็บ เป็นต้น มิได้เดียดหน้าว่าเป็นคนอยู่นอกอาณาเขตในศาสนาของตน

ประสงค์จะให้คนทั้งหลายชอบพอให้กว้างขวางจะได้เกิดความนิยม
แต่ในชั้นนี้พวกบาทหลวงฝรั่งเคสยังหาได้เข้าเฝ้าแผ่นดินสมเด็จพระ
นารายณ์ไม่ เรื่องราวอันเป็นมูลเหตุที่พวกบาทหลวงฝรั่งเคสแรก
จะมาตั้งในเมืองไทย มีเนื้อความดังแสดงมาฉนี้.

ทั้งนี้จะต้องกล่าวถึงลักษณะที่ไทยคบค้าสมาคมกับแขกฝรั่งต่าง
ชาติตั้งแต่เดิมมาแต่แรกลงลึกน้อก่อน อธิบายไครยไทยผิดกับชาว
ประเทศอื่นทางขวานอกัน ที่ไม่เกลียดฝรั่งเหมือนอย่างอธิบายไครย
จีนญายุ่ญญาแขกชวามลายูในสมัยนั้น แลอีกประการ ๓ พระพุทธ
ศาสนาไม่สั่งสอนให้เขียดเขียนศาสนาอื่น พวกแขกฝรั่งต่าง
ประเทศที่เข้ามาจะถือศาสนาอย่างไร ไทยก็ปล่อยให้ถือตามชอบ
ใจไม่กักกันห้ามปราม เพราะฉะนั้นเหตุที่พวกฝรั่งมักเกิดวิวาทยาก
ทะเลาะกับประเทศอื่น เพราะเจ้าของเมืองวังแก่เกลียดชังชนต่าง
ชาติด้วยเรื่องศาสนาจึงไม่มีในเมืองไทย ชาวต่างประเทศชาติ
ใดเข้ามาค้าขาย ไทยก็ถือว่ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สมเด็จพระ
พระเจ้าแผ่นดินทรงทำนุบำรุงเสมอหน้ากัน คือพระราชทานที่ให้
ตั้งบ้านเรือนแลทำมาหากินตามอธิบายไครย ตั้งให้ผูกเป็นหัวหน้า
ในชนชาตินั้นเองเป็นนายอำเภอ มียศเป็นหมื่นเป็นขุน สำหรับ
ดูแลว่ากล่าวกัน แลนำกิจศุขทุกข์ของพวกตนขึ้นร้องเรียนต่อ
รัฐบาล พวกใดที่ประกอบการค้าขาย ก็ให้ขนอยู่ในกรมท่า มี
ขุนนางเชื้อชาติชนพวกนั้นเป็นผู้ใหญ่ ดังเช่นพระโขนงเป็นหัวหน้าจีน

แลพระเจ้าเป็นหัวหน้าแขกเป็นต้น ชาวต่างประเทศบางพวกที่สมัคร
 รัชการเป็นทหาร ดังเช่นพวกมอญพวกขี้ขึ้นพวกไปตุเกศ
 แลแขกเทศแขกจามแขกมลายู ก็โปรดให้เป็นทหารอาสา
 อยู่ในกลาโหม มีสังกัดปกครองกันเป็นหมวดเป็นเหล่า แลทรง
 ตั้งเชื้อสายของชนชาตินั้น ๆ ให้เป็นมุลนายบังคับบัญชา บางพวก
 ที่เป็นคนของบริษัทผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาค้าขายไม่อยู่ประจำ เช่น
 พวกฮอลันดาแลอังกฤษ ก็โปรดให้จัดทูลวงให้ตั้งห้าง สร้าง
 โรงสินค้าให้เช่า แลตั้งผู้เป็นหัวหน้าให้ มียศเป็นหมื่นเป็นขุนตำแหน่ง
 นายอำเภอของชนชาตินั้น ๆ สังกัดอยู่ในกรมท่า ประเพณี
 เหล่านี้มีมาแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ฤๅบางทีจะก่อนนั้น
 ส่วนการค้าขายนั้น พวกชาวต่างประเทศเดินเรือบรรทุกสิ่ง
 ของสินค้าเมืองอื่น ๆ เข้ามาขายในเมืองไทย แลวิธีซื้อสิ่งของ
 สินค้าในเมืองไทยบรรทุกไปขายตามเมืองต่างประเทศ เรือเมือง
 ไทยที่ไปมาค้าขายอย่างนี้มีมาก กรุงศรีอยุธยาเป็นท่าสำหรับ
 ค้าขายทางเมืองชวามลายู ตลอดจนเมืองจีนเมืองขี้ขึ้นฝ่าย ๓
 เมืองมฤตเป็นท่าสำหรับค้าขายทางเมืองอินเดีย ตลอดจนเมือง
 เปอเซียแลเมืองอะหรับฝ่าย ๓ ส่วนภาษีอากรที่รับได้เก็บจาก
 พวกพ่อค้าเดิมเก็บแต่ภาษีปากเรือ คือบรรทุกเรือที่ไปมาค้าขาย
 กับต่างประเทศดำไหนปากกว้างเท่าใด คิดพิภักเก็บเงินภาษีเช่น
 อัตราตามขนาดปากเรือว่าวละเท่านั้น ๆ ทุกที่เข้าไปมา เก็บ

ภาช้อย่างนั้นเหมือนกันทั่วไปทั้งเรือไทยแลเงินจามแขกฝรั่ง อีก
 อย่าง๑ รัฐบาลได้ผลประโยชน์จากกำไรในการซื้อขายสินค้าเองด้วย
 การที่รัฐบาลค้าขายในชั้นแรกจะเป็นอย่างไรยังไม่ได้ความชัด เข้า
 ใจว่าจะเป็นด้วยเมื่อแรกชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขาย จะไม่ใคร่
 มีใครซื้อขายด้วย แลจะทวงหนี้สินยาก จึงพอใจค้าขายกับรัฐบาล
 ซึ่งเป็นเจ้าของเมือง ยางที่จะเป็นมาแต่ก่อนฝรั่งมาค้าขายแล้ว
 ครั้นฝรั่งมาค้าขายในชั้นแรกจึงพอใจให้รัฐบาลรับเหมาซื้อสินค้าจาก
 ฝรั่งไปจำหน่ายเป็นรายย่อยในพื้นเมือง แลให้รัฐบาลรับซื้อสินค้า
 ในพื้นเมืองมารวบรวมไว้ขายให้ฝรั่ง ประเพณีอันเห็นจะมีขึ้นตาม
 ประเทศในอินเดียก่อน แลจึงเอาอย่างมาในเมืองนี้ การที่
 รัฐบาลค้าขายดังกล่าวมานี้ เป็นการเกี่ยวข้องต้องจ่ายแลรับเงิน
 หลวง จึงให้เป็นหน้าที่ของพระยาโกษาธิบดีเจ้ากระทรวงพระคลังแต่
 เดิมมา โภษาธิบดีจึงเป็นเจ้าพนักงานการเกี่ยวข้องกับชาวต่าง
 ประเทศเริ่มด้วยพวกที่มาค้าขาย จนกลายมาเป็นกระทรวงต่าง
 ประเทศในชั้นหลังด้วยประการฉะนี้.

คราวนี้จะว่าด้วยเรื่องราวเหตุการณ์เกิดขึ้นเกี่ยวข้องกับชาว
 ต่างประเทศต่อไป คือเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
 ทรงจัดวิธีการค้าขายกับชาวต่างประเทศเปลี่ยนใหม่^๑ ให้ประกาศ

๑ การที่จัดใหม่นี้ สงสัยว่าจะเอาแบบอย่างมาแต่เมืองเบือเซียตุอินเดียบ เหมือน
 กับที่ดังกรมทำ.

กำหนดสินค้าบางอย่าง เช่นค้ำยูก งาช้าง หนังสัตว์ ไม้หอม
ไม้ฝาง เป็นต้น อันเป็นของหายาก ว่าเป็นสินค้าของหลวง ห้าม
มิให้ผู้ซื้อขายส่งไปต่างประเทศ ใครหากได้ต้องมาขายให้รัฐบาล
ซื้อตามอัตราราคาที่กำหนดไว้ แล้วเราเก็บไว้ในพระคลังสินค้า เมื่อ
พอ ราคาสินค้าจะขึ้นหรือใครได้สินค้าเหล่านั้นไปจำหน่าย ทั้งมา
ซื้อไปจากเจ้าพนักงาน แลยังมีสินค้าอีกอย่าง ๑ คือ เข็มเหล็ก
เข้าสาร ห้ามมิให้บรรดาภรรยานกพระราชอาณาเขตที่เกี่ยว
เว้นแต่จะได้รับอนุญาตของรัฐบาลจึงขจรทุกไปได้ แต่ถึงสินค้า
นอกจากที่กำหนดไว้ ใครจะซื้อเขาก็ไม่ห้ามปราม ไม่ตั้งให้
พวกเขาต่างประเทศมาซื้อขายแต่ที่รัฐบาลแห่งเดียวเหมือนแต่ก่อน
การที่จักใหม่ลงว่ามานี้ บางทีจะเกิดแต่ประสงค์จะไม่ให้
คุณที่ขอล่าสัตว์ตกไม้แลชดแรวโลหะอันมีค่าให้หมดสิ้นเสียโดยเร็ว
ก็จะเป็นได้ แต่พวกฝรั่งไม่ชอบ ว่ารัฐบาลกำหนดสิ่งสินค้าที่
ของก็มีราคาเป็นสินค้าต้องห้ามเสียเกือบหมด พวกพ่อค้าจะต้อง
การสิ่งใดต้องมาวิวอนขอซื้อจากรัฐบาล ถ้าหากว่าแย่งกันซื้อ
หลายราย ใครจะได้ก็แล้วแต่ความขยันของรัฐบาล ๆ มีอำนาจ
เห็นพวกพ่อค้ามากจน พวกพ่อค้าฝรั่งจึงรีบ ๆ แต่อำนาจ
รัฐบาลซื้อนั้นก็เช่นประโยชน์แก่บ้านเมืองไม่น้อย เพราะเช่นเดี๋ย
ผูกพันพวกพ่อค้าไว้ให้เรียบร้อย แลต่างพวกต่างต้องพยายาม
ทำความพอใจให้แก่รัฐบาล ทั้งเช่นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า

ปราสาททอง จะปรายปรามเมืองปัตตานีที่เป็นขมด ก็อาจะเกณฑ์
 พวกฮอลันดาให้เอาเรือกำปั่นรบมาช่วยได้ แลโดยปรกคิสิ้นค้า
 ต่างประเทศที่พวกพ่อค้าต่างชาติพาเข้ามา ด้ารัฐบาลจะต้อง
 ประสงค์สิ่งใด ก็ซอหาใ้ก่อนตามราคาที่รัฐบาลพอใจจะให้ บางที
 ถึงพ่อค้าชาติตนก็มี แต่พวกพ่อค้าต่างประเทศก็ต้องจำทน เพราะ
 ประโยชน์ที่ใดควยอำนาจของรัฐบาลไทยสงเคราะห์มีมากกว่ามาก
 เป็นต้นว่าการค้าขายกับประเทศยี่ปุ่นในสมัยนั้น ตั้งแต่รัฐบาลซัด
 เคืองฝรั่ง (โปตุเกศ) ำไปเกลี้ยกล่อมให้คนเขารักศาสนาฤคคัง
 เลยห้ามไม่ให้ฝรั่งเข้าไปค้าขายในเมืองยี่ปุ่น ฝรั่งก็ต้องมาเอาใ้ควย
 เรือไทยไปขายซอสินค้าของฝรั่งที่เมืองยี่ปุ่น คังนเป็นคัวอย่าง ๆ ๑
 แต่บางที่ถูเวลเวลาการค้าขายอศคคิ รัฐบาลไทยกวดขันนัก พวก
 พ่อค้าฝรั่งทนไม่ไหวก็เลิกห่างไปเสียบควว ๑ ฝ่ายรัฐบาลขาดผล
 ประโยชน์ก็ต้องผ่อนผันให้พวกฝรั่งมาค้าขายอีก เป็นคังนมาแต่
 ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง.

มาฉงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ กรมพระคลังสินค้าจัดการ
 เพิ่มเติมขนออกอย่าง ๑ คือใ้ค้อเรือกำปั่นหลวงขนหลายลำ
 ประสงค์จะบรรทุกสินค้าของหลวงไปขายเอง ฉงเมืองจีนเมืองยี่ปุ่น
 ในเวลาชอสินค้าใ้ค้อขงจำเกาะชวา มีอำนาจในท้องทะเลจีน
 ยิ่งกว่าชาติอื่น ส่วนอังกฤษใ้ค้อมันทางเมืองสุรัตแลมัทราฐใน

จีนเคียด มีอำนาจขึ้นทางทองทะเลอินเดียอีกทาง ๑ อนึ่งพวกซอลันคา
 ได้พยายามไปแสดงแก่ขุนว่า มิได้ถือศาสนา (โรมันคโรลิก)
 อย่างพวกไปตุเกศ ขุนเลยเข้าใจไปว่าซอลันคามิได้ถือศาสนา
 ศฤกษกิจอนุญาตให้ไปค้าขายถึงเมืองขุขันธ์ไต่แต่เมื่อปลายรัชกาล
 สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ครั้นพวกซอลันคาทราญว่ารัฐบาลไทย
 จะเอาสินค้าไปขายแข่งก็ไม่พอใจ เห็นว่าตัวมีกำลังมากแต่ไม่ต้อง
 อาศัยรบไทยคงแก่ก่อนแล้ว ก็ไม่วิงวอนว่ากล่าวโดยที่ พอไทย
 ทิศรบกับพม่าเมื่อปีมโรง พ.ศ. ๒๓๐๗ เห็นเป็นโอกาส ซอลันคา
 ก็หาเหตุตั้งวิวาท ให้เรอรบเที่ยวทำลายเรือพระคลังสินค้าที่ไป
 มาค้าขายทางเมืองจีนเสียบ้าง รัชเอาไปเสียบ้าง แล้วให้กองทัพ
 เรอมาขับปากน้ำเจ้าพระยา มิให้เรือไทยเข้าออก ฝ่ายข้างไทย
 ไม่ทันรู้ตัว ถ้วยไม้ไต่ค้ำกว่าซอลันคาจะอาปรระพุดร้ายแรงถึง
 เช่นนั้น เห็นเสียทีก็รบปรองคองทำสัญญาตกลงกับซอลันคา
 คือฝ่ายไทยยอมให้ซอลันคาขอหนังสือตัวแทนพระคลังสินค้าอย่าง ๑
 รัชสัญญาว่าจะไม่จ้างจีนลงเป็นลูกเรือหลวงที่ไปค้าขายทางเมืองจีน
 เมืองขุขันธ์อย่าง ๑ ฝ่ายซอลันคายอมคืนเรือหลวงที่ไต่จับไปไว้
 แลยอมใช้ราคาเรือที่ไต่ทำลายเสียอย่าง ๑ รัชว่าจะส่งหนังสือ

๑ ข้อนี้ เพราะซอลันคาเห็นว่าไทยที่สันหลังเดินเรือทะเลมีน้อย ถ้าไม่ใช้จีน เรือไทย
 ก็จะไม่ได้สักทีถ้านัก มิใช่ไทยต้องเลิกเรือไปเมืองจีน.

บิณฑุจึงให้ขาดหลวงโตมาส์ไปหาเจ้าพระยาโกษา ขุนเหล็ก รัย
 อาสาช่วยราชการที่จะทรงสร้างซ่อมปรกากรที่เมืองลพบุรี ขาด
 หลวงคนนั้นเป็นคนมีความรู้ คิดแยบแผนถวายต้องพระราชหฤทัย
 จึงได้เข้ารับราชการตั้งแต่แรกสร้างเมืองลพบุรี เมื่อข้มแสง พ.ศ.
 ๒๒๐๘ ขาดหลวงโตมาส์จะได้ทำแบบอย่างสร้างสิ่งใดข้างหาทราบ
 หมกไม่ ปรากฏแต่ว่าสมเด็จพระนารายณ์พระราชทานบ้านเรือนให้
 อยู่ในพระนคร แลโปรดให้สร้างโรงสวดพระราชทานขาดหลวงโต
 มาส์ในบ้านนั้นด้วย บิณฑุเห็นสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระเมตตา
 ขาดหลวงโตมาส์แลไม่ทรงรังเกียจศาสนาฤคคตัง จึงคิดว่าถ้าหาก
 ไปย้แลพระเจ้าหลุยทรงฝากฝั่งพวกขาดหลวงฝรั่งเศส เหมือนอย่าง
 พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษแลฮอลันดาได้มีพระราชสาส์นมาฝากฝั่งพวก
 พ่อค้า การแผ่ศาสนาคงจะสะดวกขึ้นอีกมาก บิณฑุเบริตซึ่งเป็น
 หัวนำจึงให้บิณฑุเฮลิโอโปลิศซึ่งเป็นที่ ๒ กลับไปยุโรป ในข้มแสง
 พ.ศ. ๒๒๐๘ นั้น ต่อมากคงเป็นด้วยขาดหลวงโตมาส์ชักโยงพวก
 ขาดหลวงเข้าไปช่วยราชการอย่างอื่นอีก จึงปรากฏว่าสมเด็จพระ
 นารายณ์โปรดให้บิณฑุเบริต ผู้เป็นหัวหน้าพวกขาดหลวงเข้าเฝ้า
 เป็นครั้งแรก เมื่อข้มเม็ย พ.ศ. ๒๒๐๘ แลพระราชทานให้สร้าง
 วัดสร้างที่พักของพวกขาดหลวงฝรั่งเศส เหมือนอย่างสมเด็จพระ
 ไชยราชาธิราชเคยพระราชทานพวกไปตุเกศมาแต่ก่อน.

๑. ลือที่วัดเซนต์โยเซฟ อยู่ข้างเหนือวัดพุทธไสสวรรย์ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

บิฉอยเฮลิโอโปลิสไปถึงยุโรป ในเวลาเมื่อไซบีเรียรับรายงานฉบับแรกของบิฉอยแล้ว เห็นชอบด้วยในการที่จะเอาไครยเมืองไทย เป็นที่อำนวยความสะดวกทางประเทศตะวันออก จึงออกอาชญาตั้งให้ บิฉอยเบริคเป็นตำแหน่งสังฆราชคฤศตังในเมืองไทย แลบรรดาประเทศที่ใกล้เคียงทั้งปวง อันมิได้อยู่ในอำนาจปกครองของรัฐบาลสเปนแลไปตุเกศ ส่วนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ก็ให้ส่งพวกฝรั่งเศสที่เป็นช่างบ้าง ที่ชำนาญวิชาอันบ้าง มาช่วยพวกยากหลวงอีกหลายคน แต่ตัวบิฉอยเฮลิโอโปลิสยังอยู่ในยุโรปจนปีฉลู พ.ศ. ๒๒๓๖ จึงกลับมา เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับทั้งสมณสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการของไซบีเรียเข้ามาให้สังฆราชถวายสมเด็จพระนารายณ์ จึงโปรดให้สังฆราชเบริค กับบิฉอยเฮลิโอโปลิสเข้าเฝ้าอย่างราชทูตจำทูลพระราชสาส์น แต่ความในพระราชสาส์นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แลสมณสาส์นของไซบีเรียที่มีมาครั้งนั้น จะว่าอย่างไรยังหาพบสำเนาไม่ ต้นนิษฐานว่า คงจะยกย่องพระเกียรติยศในข้อที่ไม่ทรงรังเกียจสาส์นอันนั้นประการ ๑ ขอฝากพวกฝรั่งเศสทั้งพวกยากหลวงที่มาสอนสาส์น แลพวกพ่อค้าที่มาก้าขาย ให้ทรงช่วยทำนุบำรุงประการ ๑ แลคงประสงค์จะเป็นสัมพันธมิตร รั้งจะช่วยพระราชธุระในบรรดาการทั้งปวง ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์จะค้องพระราชประสงค์ประการ ๑ จึงเป็นเหตุให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงยินดี

ที่จะไต่ถามทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เพราะทรงทราบ
 อยู่ว่าพระเจ้าหลุยส์มีอำนาจมาก ขอลินดาแลอังกฤมมีความยำ
 เกรงทั้งสองพวก อีกประการ ๑ มีพระราชประสงค์อยู่ที่จะให้ไทยได้
 เล่าเรียนรู้วิชาของฝรั่ง ซึ่งจะเอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่บ้าน
 เมือง พวกฝรั่งเศสที่มากับบาทหลวงก็ได้มาช่วยทำการให้เป็นประ
 โยชน์อยู่บ้างแล้ว ต่อไปจะให้หาผู้ที่จะเป็นครูฝึกหัดวิชาต่างๆที่
 วิชาชั้นไป มีวิชาทหารเป็นคนโตจากพระเจ้าหลุยส์ ด้วยเหตุนี้เมื่อ
 สังฆราชเชิญพระราชสาส์นแลสมณสาส์นมาถวายครั้งนั้น สมเด็จพระ
 พระนารายณ์มีพระราชประสงค์จะพระราชทานบำเหน็จทูตานุทูตให้
 ถูกพระหฤทัยของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แลพระหฤทัยของโป๊ป จึง
 ทรงรับจะสร้างวัดอันเป็นที่สถิตย์ของสังฆราช คุณคดียิ่ง พระราชทาน
 การอันนั้นถ้าว่าโดยราชประเพณีไทยก็ไม่ใช่เป็นการแปลกปลาดอันใด
 ก็ด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เคยสร้างวัดพระราชทานพวกแขกมา
 แต่ก่อนก็มี แต่พวกสังฆราชบาทหลวงคิดโดยใจของตนเห็นเป็น
 การอัศจรรย์ เพราะไม่เคยปรากฏว่ามีพระเจ้าแผ่นดินที่ถือศาสนา
 อื่นได้เคยสร้างวัดคุณคดียิ่งพระราชทานมาแต่ก่อน พวกสังฆราช
 บาทหลวงจึงเกิดความเข้าใจว่า สมเด็จพระนารายณ์คงจะทรง
 เลื่อมใสในศาสนาคุณคดียิ่งอยู่บ้าง ถ้าคิดอ่านอย่างไรให้ดี เห็นจะ
 เชิญเสด็จให้เขาริศโตสักเวลา ๑ เป็นแน่ ถ้าได้สมเด็จพระนารายณ์
 เขาริศโตแล้ว ราษฎรเมืองไทยก็คงพากันเขาริศโตตามเสด็จหมดทั้ง

บ้านทั้งเมือง จะเป็นปาฏิหาริอันใหญ่หลวงที่พวกตนมาทำให้เกิด
 ขึ้นอย่าง ๑ เมื่อเกิดเช่นนั้น พวกสังฆราชบาทหลวงก็ยิ่งพยายามที่
 จะทำให้สมเด็จพระนารายณ์พอพระราชหฤทัยในการงานทั้งปวงแล
 เรียกว่าพวกฝรั่งเศสมาถวายให้ทรงใช้สอยราชการ ได้มาทำการ
 อันเป็นประโยชน์ให้เกิดขึ้นหลายอย่าง เช่นตั้งโรงเรียนสอนภาษา
 แลวิชาศิลปศาสตร์ของฝรั่ง แลตั้งโรงพยาบาลเป็นต้น ส่วนสถาน
 ที่ต่าง ๆ ที่ช่างฝรั่งให้แบบอย่างสร้างขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระ
 นารายณ์ก็มีมาก ที่ยังปรากฏอยู่ในกรุงศรีอยุธยา เช่นพระที่
 นั่งพิไลยศลักษณะ (หอสูงที่ในวังจันทร์เกษม) ถึงพระป่าในพระ
 ราชวังหลวงเป็นต้น ที่เมืองลพบุรี มีบ่อนปรการแลพระราชวัง
 ตลอดจนพระป่า ที่เมืองธนบุรี มีบ่อนมิไชยประสิทธิ์^๑ แลเข้าใจ
 ว่ายังมีตามหัวเมืองอื่นต่อไปอีก คือ บ่อนปรการเมืองนครศรี
 ธรรมราชแห่ง ๑ บ่อนปรการเมืองนครราชสีมา (เมืองเดิมอยู่
 ใกล้ค่ายดลสูงเนินเป็น ๒ เมือง เรียกว่าเมืองโคราคบุตร คนเรียก
 ว่าเมืองโคราคฤเมืองเก่าเมือง ๑ เมืองสีมาเมือง ๑ ย้ายมาสร้าง
 เป็นเมืองใหม่จึงเอาชื่อเดิมมาปรุงเรียกว่า เมืองนครราชสีมา แต่
 คนยังคงเรียกว่าเมืองโคราค) แห่ง ๑ บ่อนปรการเมืองเพชร
 บุรณแห่ง ๑ ที่หรือเสียแล้วเข้าใจว่าเมืองพิศณุโลกแห่ง ๑ เมือง
 จันทบุรีแห่ง ๑ แลได้ยินว่าเมืองตะนาวศรีอีกแห่ง ๑ แต่จะสร้าง

๑ ที่เรียกชื่อว่าบ่อนมิไชยประสิทธิ์ เข้าใจว่าจะพึงมาเรียกเมื่อเป็นบ่อนมมวังครั้ง
 กรุงธนบุรี.

แห่งไหนก่อนหลังกันอย่างไรหาทราบไม่ เรื่องราวในตอนนั้นก็กล่าว
 ว่าเป็นตอนก่อนวิชนทรเข้ามารับราชการ เพราะตามความที่
 ปรากฏในจดหมายเหตุฝรั่ง วิชนทรพึ่งเข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อ
 พวกสังฆราชขาดหลวงฝรั่งเศสได้เข้ามาตั้งอยู่แล้วถึง ๓๓ ปี แล
 สมเด็จพระนารายณ์ก็ไต่ถามทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อยู่
 แล้ว วิชนทรหาได้เป็นผู้ชักโยงไทยให้เป็นไมตรีกับฝรั่งเศสไม่.

เรื่องราวประวัติของวิชนทรนั้น ว่าเป็นชาวเมืองในประเทศ
 ครีก เกิดเมื่อราวศกศัศค ๑๖๕๐ ตรงกับปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๓
 นามสกุลชื่อว่า เขวากี้ แปลว่าเหยยวงเขาตามภาษาครีก บิดา
 มารดาเป็นผู้ดีตกยาก วิชนทรเห็นว่าบิดามารดาต้องหาเลี้ยง
 ใต้ความลำบากนัก ก็ตระหาเลี้ยงตัวเองจึงหนีไปรับจ้างเป็นลูกเรือ
 อังกฤษตั้งแต่อายุได้ ๑๖ ปี ทำนองจะมีให้บิดามารดาไว้ร่องรอย
 จึงเปลี่ยนเรียกชื่อตัวเองเสียว่า ฟอลคอน อันเป็นภาษาอังกฤษ หมาย
 ความว่าเหยยวงเขาเหมือนกัน วิชนทรได้ไปอยู่เมืองอังกฤษ
 ลึกลองสามปี แล้วรับจ้างลงเรือกำปั่นของพ่อค้าอังกฤษคน ๑
 ชื่อ ยอช ไชวต์ ออกมาค้าขายทางประเทศตัวนั้นออก มาถึงเมือง
 ไทยเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๑๙ เป็นปีที่ ๑๘ ในรัชกาลสมเด็จพระ
 นารายณ์ เวลานั้นอายุวิชนทรได้ราว ๒๕ ปี ยอช ไชวต์ เห็น
 วิชนทรเป็นคนฉลาดเฉลียว จึงให้อยู่ช่วยสินค้าที่กรุงศรีอยุธยา
 ต่อมายอช ไชวต์จะไปค้าขายที่เมืองอื่น วิชนทรไม่ย่อถนาก็ไป

ด้วย เพราะได้เล่าเรียนรู้อาษาไทย แลได้สืมาคมคุ้นเคยกับพวกพ่อค้า
 กำนันในกรุงมาแล้ว จึงออกจากภาระงานของยอชไฮวค์มาเข้าหุ้น
 ส่วนกับพวกแขกเทศเดินเรือค้าขายทางอินเดีย ครึ่งหนึ่งเรือวิช
 เยนทรไปถูกพายุดังอัยปางทางทะเลอินเดีย เมื่อวิชเยนทรชนฝั่งใต้
 ไปพบราชทูตไทยที่กลับจากประเทศเปอร์เซีย เรือมาถูกพายุดัดท
 ตรงนั้นเหมือนกัน วิชเยนทรมีเงินติดตัวอยู่บ้าง จึงรีบอาสาพา
 ราชทูตไทยกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยา เจ้าพระยาโกษาชนเหล็ก
 เห็นวิชเยนทรรักดีต่อราชการมีความชอบ จึงให้เขารับราชการ
 อยู่ในกรมพระคลังสินค้า แต่แรกได้ทำการในหน้าที่สุมหยาญช
 วิชเยนทรเคยค้าขายเข้าใจเล่ห์กลของพวกพ่อค้า ไม่ซำ้กัทำ
 ความชอบให้ปรากฏ มีเรื่องราวกล่าวว้าครั้ง ๑ พวกพ่อค้าแขก
 เทศมาทวงเงินซึ่งอ้างว่าเกี่ยวค้างอยู่พระคลังสินค้าเป็นอันมาก เจ้า
 พระยาโกษาชนเหล็กให้ วิชเยนทรสอขยาญชกับพวกแขก วิช
 เยนทรสอขกลับไ้หลักฐานว่าที่จริงพวกพ่อค้าแขกเป็นหนี้พระคลัง
 สินค้าอยู่เป็นอันมาก กลับได้เงินหลวงมาเข้าพระคลัง เจ้าพระยา
 โกษาชนเหล็กก็ไ้วางใจวิชเยนทรยิ่งซึนกว่าแต่ก่อน กรายทูล
 ยกย่องต่อสมเด็จพระนารายณ์ จึงทรงตั้งเป็นหลวงวิชเยนทร มี
 ตำแหน่งราชการในกรมพระคลังสินค้า

วิชเยนทรฉลาดเฉลียวทำการงานของพระคลังสินค้าไม่เสีย
 เปรียบพวกพ่อค้า แลรู้จักผ่อนผันการงานที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งโดย

รู้จักนิสัยใจคอของฝรั่ง ไม่ช้านานเท่าใดพวกฝรั่งต่างชาติก็พากันชอบพอ พาให้กิจการงานในพระคลังสินค้าเรียบร้อยเจริญขึ้น จึงเป็นเหตุให้ไท่เลอเนยคังขึ้นเป็นพระวิเชนทร ตำแหน่งทำนองกรมท่าฝรั่ง อย่างพระโศฎีกาเป็นกรมท่าจีนฉนั้น

ในสมัยนั้นข้าราชการที่มีกำลังพาหนะ เช่นต้นแต่เจ้าพระยาโกษา ฯ ลงมา ทำการค้าขายด้วยโดยมาก พระโศฎีกาแลพระจุฬาทูที่เป็นหัวหน้ากรมท่าซ้ายขวา ก็เป็นพ่อค้าใหญ่ในพวกจีน แลแขกด้วยในตัว วิเชนทรเข้ารับราชการก็ทำการค้าขายมาด้วยแต่แรก ครั้นมีวาศนาขนการค้าขายก็ยิ่งใหญ่ขึ้นโดยลำดับมา เพราะพวกอังกฤษแลฮอลันดาช่วยเกอหนุนด้วยประการต่าง ๆ จนวิเชนทรมีกำลังทั้งตัวได้ แต่รับราชการอยู่ในยังคัมภีร์บัญชาเจ้าพระยาโกษาชนเหล็กตลอดมา เรื่องประวัติของวิเชนทร ตอนต้นได้ความดังกล่าวนั้น

จะว่าด้วยเรื่องพงษาวดารต่อไป ถึงขั้วอก พ.ศ. ๒๒๒๓ บริษัทฝรั่งเศสเข้ามาตั้งค้าขายในกรุงศรีอยุธยาเป็นที่แรก สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงยินดี พระราชทานอุปการะทำนบบำรุงด้วยประการต่าง ๆ เพราะว่ามีทางพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ ๑๕ อยู่แล้ว แลได้ทรงปรารภอยู่แต่ก่อนว่า จะแต่งตั้งให้เชิญพระราชสาส์น

• ในสมัยนั้น กรมท่าเป็นแต่กรมขึ้นกระทรวงพระคลัง กรมท่าขวาเป็นฝ่ายแขก กรมท่าซ้ายเป็นฝ่ายจีน กรมท่ากลางเมื่อแรกตั้งจะเป็นฝ่ายฝรั่งกรมวัง.

กับเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีตอบแทนพระเจ้า
หลุยส์แลไปขึ้นกรุงโรม แต่ยังมีข้อข้องอยู่ด้วยเรื่องเรือที่จะไป
ครั้งนี้บริษัทฝรั่งเศสมาอาสาจะรับทุกไป จึงโปรดให้ทูตาทูตไป
เมืองฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก เมื่อวัน พ.ศ. ๒๒๒๔ แต่ทูตาทูตไป
คราวนั้นเรือแตกกลางทางเลยสูญหายไปหมด หาได้ไปถึงเมือง
ฝรั่งเศสไม่.

ถึงบุญ พ.ศ. ๒๒๒๖ เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กถึงอสัญกรรม
เหตุอันนี้เป็นข้อสำคัญแก่เรื่องพงษาวดารในตอนต่อมาเป็นอันมาก
ด้วยเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กเป็นคู่พระราชหฤทัยของสมเด็จพระ
นารายณ์ ทรงใช้สอยต่างพระเนตรพระกรรณในราชการสำคัญ
ตั้งแต่ทำศึกสงครามกับพม่า ตลอดมาจนในการที่จะคยหวาสมาคม
เกี่ยวข้องกับฝรั่ง เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กก็เป็นมุขมนตรีในที่
บัญชา แลเป็นต้นรับสั่งอำนวยการตามพระราชโองบายทั้งสิ้น
ก็การที่ไทยเริ่มสมาคมกับฝรั่งเศส ด้วยพวกสังฆราชบาทหลวง
เข้ามาเป็นผู้สื่อสารชักโยงครั้งนั้น ผู้ที่ไม่เห็นชอบด้วยในฝ่าย
ข้างไทยมีมาก เพราะไม่คิดเห็นประโยชน์ทางรัฐาภิบาลโนบาย
ถูกซึ่งถึงพระปรีชาญาณของสมเด็จพระนารายณ์ ก็พากันสงสัย
ว่าที่พวกสังฆราชบาทหลวงมาสามิภักดีเป็นแต่กลอุบายจะให้ไทย
ละทิ้งพระพุทธศาสนาไปเข้ารับเป็นคฤศตัง ซึ่งที่แท้ก็เป็นความ
จริงอยู่ส่วน ๑ จึงจึงเกี่ยวกิจการที่ไทยไปสมาคมกับฝรั่งเศส แต่

เพราะคนทั้งหลายมีความสามัคคีกันในสมเด็จพระนารายณ์ แล
 วางใจในเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กว่ามีสติปัญญาแลเป็นคนซื่อตรง
 ก็ไม่มีใครคิดอ่านอุบายไปอย่างไร ครั้นเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก
 ถึงอสัญกรรม ข้าราชการไทยที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงไว้วาง
 พระราชเหตุไทย ร้องเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กลงมา คือ พระเพท
 ราชา ๆ เป็นแต่่นายทหาร ไม่สันทักแลไม่ชอบการเกี่ยวข้อกับ
 ฝรั่ง ข้าราชการที่มีสติปัญญาสันทักทางการงานต่างประเทศ มี
 แต่วิชเชนทรคนเดียว ในจดหมายเทศฝรั่งครั้งนั้นว่าสมเด็จพระนา
 รายนั้จะทรงตั้งวิชเชนทรเป็นที่โกษาธิบดี แต่วิชเชนทรทูลขอตัว
 เสียบ ด้วยเกรงข้าราชการจะพากันดูหมิ่นมากนัก จึงทรงตั้งขุนนาง
 เชื้อแขกคน ๑ เป็นที่โกษาธิบดี แต่จะเป็นพระยาฤาเป็นเจ้าพระยา
 หาปรากฏไม่ เพราะฝรั่งเรียกแต่ว่า "พระคลัง" แต่ว่าทำกรงาน
 ไม่ได้อย่างเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก เพราะฉนั้นราชการที่เกี่ยว
 กับต่างประเทศจึงมาตกอยู่ในหน้าวิชเชนทร เห็นจะใคร่เล่นขึ้นเป็น
 พระยาในตอนนี้ แต่วิชเชนทรเป็นฝรั่งคนทั้งหลายไม่เชื่อถือไว้วาง
 ใจเหมือนอย่างเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็ก แลยังมีเหตุให้รังเกียจ
 อีกอย่าง ๑ ด้วยเคมีวิชเชนทรถือศาสนาทัทธิโปรเตสแตนต์ บาค
 หลวงฝรั่งเศสเกลียดชังเขาเข้าวิคัลทธิโรมันคโซิลิกไต่เมื่อ ก่อน
 นิสักปี ๑ จึงเข้าใจกันโดยมากกว่าวิชเชนทรเป็นพรรคพวกของ
 บาคหลวง ด้วยเหตุเหล่านี้ ตั้งแต่เจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กถึง

เป็นล้าม ๒ รูป ความคิดของวิษเณทรอยากจะให้พระเจ้าหลุย
 แต่งราชทูตพิเศษต่างพระองค์เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ตาม
 แยกอย่างประเทศใหญ่ในยุโรปแต่งทูตไปยังประเทศที่มีเกียรติยศ
 เสมอกัน เพราะทูตฝรั่งที่เคยเข้ามาแต่ก่อน มักเป็นแต่พ่อค้า
 เชิญพระราชสาส์นมา หากได้เป็นราชทูตตรงมาจากราชสำนัก
 จริง ๆ ไม้ วิษเณทรคงไปพบกษัตริ์ให้สังฆราชช่วยเพ็ดทูล
 ขอร้องออกไปด้วย แลคงจะอ้างว่าถ้าพระเจ้าหลุยให้ราชทูตเข้า
 มายกย่องพระเกียรติยศสมเด็จพระนารายณ์อย่างนั้นแล้ว การที่
 จะแผ่ศาสนาถูกต้องก็จะสะดวกขึ้นอีกมาก สังฆราชเห็นชอบด้วย
 จึงบอกข้แรงความไปให้ทุกพระเจ้าหลุยด้วยอีกทาง ๑ ทูตไทยครั้ง
 ที่ ๒ ไปเมื่อขลุณ พ.ศ. ๒๒๒๖ เมื่อไปถึงเมืองฝรั่งเศสรัฐบาลก็
 ต้อนรับเป็นอันดี แต่เป็นทูตถือศุภอักษรเสนาบดีไปสืบข่าวทูต
 ที่ไปคราวก่อน ไม้ได้เชิญพระราชสาส์นไปถวาย พระเจ้าหลุย
 จึงเป็นแต่ให้เฝ้าที่พระราชวังเวอซายในเวลาเสด็จออกประพาศผ่าน
 ไปเมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน คฤศศคก ๑๖๘๔ หากได้เสด็จออกรับ
 เป็นการเต็มยศไม้.

-
- ๑ ในตอนนี้ บิลจอมบริดท์ที่เป็นสังฆราชแรกนั้นมรณภาพ ไปบได้ตั้งให้บิลจอม
 เมเตโลโปลิส (รูปที่ตั้งมาใหม่) เป็นสังฆราชแทน.
 - ๒ เมื่อคราวพระยามนตรีสุริยวงศ์ ขุ่ม เป็นราชทูตไปเมืองอังกฤษในรัชกาลที่ ๔
 กรุงรัตนโกสินทร หากถับแวะเมืองฝรั่งเศสจะเฝ้าเอมปเอนไปเลี่ยนที่ ๙ ก็ให้เฝ้า
 เวลาเสด็จประพาศเหมือนกัน คงถ่ายแบบมาแต่คราวที่กล่าวนี้.

เมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงทราบข่าวสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรง
 แต่งทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี แต่เรือแตก ทูตเป็นอันตราย
 เสียหมด ก็ทรงพระดำริเห็นว่าควรจะแต่งราชทูตให้เข้ามาสนอง
 ทางพระราชไมตรีให้ต้องตามราชประเพณี เพราะแต่ก่อนเป็นแต่ให้
 สัมภราชบาทหลวงเป็นผู้เชิญพระราชสาส์น ไม่เหมือนกับที่สมเด็จพระ
 นารายณ์ได้ทรงแต่งทูตไป แลครั้งนั้นจะเป็นด้วยสัมภราช
 ฝรั่งเศสทูตซึ่งจะไปจากเมืองไทยว่ากระไร ญาเป็นเพราะพวกบาท
 หลวงเบซุอิตที่เมืองฝรั่งเศสจะทูตอธิบายต่อไปประการใดหาปรากฏ
 ไม่ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เข้าพระทัยว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรง
 เลื่อมใสศรัทธาในศาสนาคริสต์อยู่แล้ว เช่นแต่ยังก็คิดด้วยเกรง
 ความครหาจึงยังไม่เขารัด ถ้าพระเจ้าหลุยส์ให้ราชทูตเชิญกระแส
 รัชซึ่งเข้ามาทูลเชิญให้เป็นพระเกียรติกษัตริย์แล้ว คงจะไม่ขัด
 พระอัยยาไครยเป็นแน่ เมื่อพระเจ้าหลุยส์ทรงแต่งให้เซวเล็ย
 เดอโซมอง เป็นเอกอรรคราชทูตมาเจริญทางพระราชไมตรี จึง
 ดำรัสสั่งให้มาทูลเชิญสมเด็จพระนารายณ์เขารัดศฤงคาร แลแต่ง
 ให้บาทหลวงซึ่งสำหรับจะเป็นราชครูผู้ถวายศีลสมเด็จพระนารายณ์
 ให้มากับราชทูตด้วยที่เด็ว โดยเชื้อพระไทยตามกติกาศัพทที่ได้
 ทรงทราบนั้น ราชทูตฝรั่งเศสมาด้วยเรือรบ ๒ ลำ รัับทูตไทยที่ไป
 คราวที่ ๒ กลับมาส่งด้วย มาถึงเมืองไทยในปีฉลู พ.ศ. ๒๒๒๘
 วิชเยนทรงลงใ้รับราชทูตฝรั่งเศส ทราบว่าพระเจ้าหลุยส์ให้ราชทูต

มาเชิญสมเด็จพระนารายณ์เข้าวัดก็ตกใจ ออกช้แจงแก่ทูตว่า
 สมเด็จพระนารายณ์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามั่นคง เห็นระไม่
 ยอมถือศาสนาอื่น ไม่ควรจะทูลเชอเชิญให้เกิดหมองหมางใน
 ทางพระราชไมตรีที่ทูตเข้ามา ราชทูตฝรั่งเศสก็ไม่ฟัง ว่าเป็น
 ขี้อริข้สิ่งของพระเจ้าหลุย แม้ความในพระราชสาส์นที่เชิญมา
 เป็นเรื่องชักชวนให้ทรงเลื่อมใสในศาสนา ราชทูตไม่สามารถ
 จะกล่เสียได้ วิชเยนทรก็มิรู้ที่จะทำประการใด ความทราบถึง
 สมเด็จพระนารายณ์ ครั้นทรงรับรองราชทูตให้เป็นเกียรติยศแล้ว
 จึงทรงพระราชดำริห์ผ่อนผันโดยพระปรีชาญาณ ให้ประกาศพระ
 ราชกฤษฎีกาพระราชทานอนุญาต แล้วแต่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินคนใด
 ใครจะมีใจศรัทธาถือศาสนาใดศกคังก็ไมห้ามปราม จะทรงทำนุ
 บำรุงเหมือนแต่ก่อนด้วยประการทั้งปวง แต่ส่วนพระองค์เมื่อราช
 ทูตฝรั่งเศสให้ วิชเยนทรกราบทูลวิงวอน มีริข้สิ่งให้ราชทูตนำ
 ความไปทูลพระเจ้าหลุยว่า ทรงแจ้งพระเหตุไทยอยู่แล้วว่ เพราะ
 พระเจ้าหลุยทรงรักใคร่จะให้สันทิเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงอยาก
 ให้ร่วมศาสนากัน แต่การถือศาสนาไมไ้ไ้อยู่ในอำนาจมนุษย์ที่
 เลือกเอาเองได้ เพราะต้องแล้วแต่ศรัทธาที่จะเกิดขนิในใจเป็นใหญ่
 ที่พระเจ้าหลุยทรงชักชวนมานี้ก็ไมขัดขวาง จะตั้งพระเหตุไทย
 ไว้เป็นกลาง ถ้าหากว่าพระเป็นเจ้าบนสวรรค์ข้บันกาลให้ความ

ศรัทธาเกิดขึ้นในพระหฤทัยเมื่อใด ก็ระยอมเข้ารีตแต่นั้นไป
ราชทูตก็มิรู้ที่จะคอยไต่อย่างไรต่อไป^๑

ครั้นเมื่อราชทูตฝรั่งเศสจะกลับไป สมเด็จพระนารายณ์ทรง
พระราชดำริเห็นว่า ราชทูตไทยที่ไปจำทูลพระราชสาส์นยังหาได้
ไปถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไม่ จึงทรงจัดราชทูตอีกชุด ๑ ให้พระ
วิสุทธิสุนทร (คือ โกษาปาน) น้องเจ้าพระยาโกษาขุนเหล็กเป็น
ราชทูตไปกับฝรั่งเศสในปลายปีฉลูนั้น.

การที่ไทยได้สมาคมกับฝรั่งเศส จนมีราชทูตเข้ามาจาก
พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ คราวนี้ เป็นประโยชน์แก่ไทยหลายอย่าง คือ
ที่ใดพวกฝรั่งเศสซึ่งมีวิชาความรู้มาช่วยราชการนั้นเป็นต้น ใน
คราวที่ทูตมานี้ ก็ปรากฏว่าสมเด็จพระนารายณ์รับสั่งขอข้าราชการ
ที่มากับทูตไว้ ๒๒ คน คนหนึ่งเป็นนายทหาร ชื่อ เซเวสเลย์ เกอฟอแบง
อยู่เป็นครูฝึกหัดทหารอย่างยุโรป แล้วทรงตั้งเป็นออกพระศักดิ์
สงคราม อีกคนหนึ่ง ชื่อ เทอลามา เป็นนายช่าง แต่ชื่อที่เป็น
ประโยชน์อย่างสำคัญนั้น คือที่เป็นเหตุให้อังกฤษแลชอลันดา
หายโหดร้ายหันมาเป็นทางไมตรีกับไทย หวังจะสนิทสนมอย่าง
ฝรั่งเศสบ้าง ด้วยเหตุนี้ วิชเยนทรงจึงเป็นคนสำคัญขึ้น เห็นจะ
ได้เป็นเจ้าพระยาในต่อนั้น.

๑ คำราชทูตฝรั่งเศสกราบทูล แลคำตอบของสมเด็จพระนารายณ์ ที่แต่งไว้ในภาษา
อังกฤษต้นท่อน มีอยู่ในหนังสือเรื่องเมืองไทยสมัยนั้นหลายเรื่อง ที่ไอบามากว่าวิน
นั้นเพียงใจความสั้น ๆ.

ส่วนการค้าขายที่วิซเยนทรคึกคักขึ้นตั้งแต่ได้ว่าการต่างประเทศ
 นั้น ประสงค์จะให้เรือไทยไปค้าขายถึงนานาประเทศให้ได้กำไร
 เหมือนกับที่ฝรั่งมาค้าขายเมืองนียง วิซเยนทรคึกคักกับอังกฤษ
 ยิ่งกว่าพวกอื่น เพราะได้เคยอยู่กับอังกฤษรั้นใฝ่ใจต่อกันมาแต่
 ก่อน จึงคิดอ่านสร้างเรือกำปั่นหลวงเพิ่มเติมขึ้น แล้วชักชวนพวก
 อังกฤษให้มาร่วมเดินเรือของหลวง ครั้นนั้นพวกอังกฤษที่ทำการของ
 บริษัทได้ผลประโยชน์น้อยไม่พอใจมีอยู่เป็นอันมาก จะออกทำมา
 ค้าขายโดยลำพังตนเอง บริษัทก็คอยระวังไม่ให้ค้าขายแข่ง วิซ
 เยนทรรู้การอนัน จึงเกลี้ยกล่อมพวกอังกฤษโดยยอมอนุญาตให้
 เอาสินค้าของตนไปในเรือหลวงได้ด้วย ก็มีคนอังกฤษออกจาก
 บริษัทมาสมัครรับราชการเป็นอันมาก มีจำนวนกว่า ๕๐ คน ต่อมา
 ข้าผู้จัดการของบริษัทอังกฤษที่ในกรุง ฯ ๓ วิชาคเขอนาบีคน ๓
 แซมยวลไฮวต์คน ๓ เกิดวิวาทกับบริษัท ออกมาสมัครรับราชการ
 เห็นจะเป็น ๒ คนนั้นมาขยายความให้ปรากฏว่า อังกฤษอยากได้
 เมืองมฤทไปเป็นท่าค้าขายของบริษัทอังกฤษ โดยอ้างว่าเพราะไทย
 ไม่ทำนุบำรุงการค้าขายให้เจริญตามสมควร วิซเยนทรจึงทูลขอ
 ให้จัดตั้งเมืองมฤทเป็นสถานท่าค้าขายของหลวง แลสร้างข้อม
 ประจําทำเหมือนสถานท่าฝรั่งทั้งที่อื่น แลทูลขอให้ วิชาคเขอนาบี
 เป็นที่ออกพระเจ้าเมืองมฤท แลตั้งแซมยวลไฮวต์ เป็นเจ้าทำไป
 จัดการค้าขายของรัฐบาลที่เมืองมฤท ที่ไทยจัดการค้าขายทั้ง

กล่าวมานับวิธีที่อังกฤษยอมไม่พอใจ เพราะประมุขแย่งเอาคน
 ของบริษัทมาให้ทำการค้าขายแข่งบริษัท แต่ไม่อาจจะขัดขวาง
 อย่างไม่ได้ เพราะรัฐบาลอังกฤษยังคิดจะผูกพันเป็นไมตรีกับไทย
 อยู่ แต่มาเมื่อเหตุเกิดขึ้นด้วยพวกอังกฤษที่เข่นนายเรือกำปั่นไทย
 ชื่อกัปตันโกต เป็นคนสำคัญในพวกนั้น ๑ เขาแยบอย่างความ
 ประพฤติของบริษัทมาทำบ้าง เป็นต้นว่าถ้าพยชะเรือเมืองพม่า
 ไปค้าขายทางอินเดีย ก็จับเอาเป็นเชลยเสีย โดยอ้างว่าพม่า
 เป็นข้าศึกกับไทย จนเรือเมืองพม่าไม่ใคร่กล้าไปค้าขายทาง
 อินเดีย อีกคราว ๑ ไปค้าขายที่เมืองคอดะคองคา ซึ่งยังเป็น
 อิศระอยู่ใกล้เมืองมัทราชู ไปเกิดวิวาทขึ้นโดยเจ้าของเมืองไม่
 ยอมไซ้หนสัน ก็เอาปืนยิงท่านแล้วจับเอาเรือเมืองคอดะคองคา
 มาเป็นเชลย เจ้าเมืองคอดะคองคาไปต่อว่าบริษัทว่า รัฐบาล
 อังกฤษเป็นไมตรีกันอยู่ เหตุไฉนจึงปล่อยให้คนอังกฤษมาทำร้าย
 บริษัทจึงบอกออกไปยังรัฐบาลอังกฤษ ซึ่งแจ้งกล่าวโทษวิเชนทรวา
 เป็นพวกฝรั่งเศส แลก็คัดอ่านเกลียดกล่อมเอาคนอังกฤษไปตั้งชั่ง
 เพื่อแสวงหากำไรเป็นผลประโยชน์ของตน หาใช่เป็นความคิด
 ของไทยไม่ รัฐบาลอังกฤษชกเคือง จึงอนุญาตให้เรียกคน
 อังกฤษที่มาทำราชการอยู่กับไทยกลับไปให้หมด บริษัทได้ทีก็

๑ เมื่อพระเจ้าชาลส์ที่ ๒ สิ้นพระชนม์ พระเจ้าเจมส์ที่ ๒ ได้เสวยราชย์เป็นพระ
 เจ้าแผ่นดินอังกฤษ ก็มีพระราชหัตถเลขาามบอกข่าวแก่วิเชนทร มีสำเนาปรากฏ
 อยู่ในจดหมายเหตุของอังกฤษ.

แต่งเรือรบออกเทียบจับเรือกำปั่นไทยที่ไปค้าขายอยู่ทางอินเดียน แล้ว
 ให้เรือรบ ๓ ลำมาที่เมืองมฤต เขาประกาศของรัฐบาลอังกฤษมา
 อ่านบอกพวกอังกฤษที่ทำการราชการไทย เวลานั้นมีอยู่ในกรุง ๑ ๒๕
 คน อยู่ที่เมืองมฤต ๒๕ คน บังคับให้ออกจากราชการให้หมด แล้ว
 สั่งหนังสืออติเมตัม ให้พระยาตะนาวศรีส่งเข้ามายังกรุงศรี
 อโยธยา เป็นหนังสือกราบทูลสมเด็จพระนารายณ์กล่าวโทษวิชัย
 เยนทว่าทำการเกลี้ยบริษัทร่าง ๆ จนสูญเสียทรัพย์สินไปถึง ๔๐,๐๐๐
 ปอนด์ ขอให้ใช้ทรัพย์สินภายในกำหนด ๒ เดือน ถ้าหาไม่จะ
 ต้องทำตามอำเภอใจ

ในระหว่างเวลาพระยาตะนาวศรีส่งหนังสืออติเมตัมของบริษัท
 อังกฤษเข้ามายังกรุง ฯ ทางโน้นพวกอังกฤษที่มาอยู่เมืองไทย
 พากันถวิลรัฐบาลกลับไปเข้ากับอังกฤษ เชื้อเชื้อพวกนาย
 เรือรบขึ้นพักอยู่ที่เมืองมฤต ฝ่ายกับคนเวดเค้เตน นายเรือรบ
 อังกฤษก็คิดว่าขอมไทยมีอยู่ที่เมืองมฤต ถ้าเกิดรบกันขึ้นกับไทย
 จะต้องช่วยขอมเป็นการลำบาก เมื่อพวกอังกฤษใคร่ให้ ขนอย่น
 เมืองแล้วควรจะทำให้เป็นประโยชน์สำหรับราชการข้างนำเสียด้วยทีเดียว
 จึงให้ทหารลงมือขอมเมืองมฤต แลแบ่งเอาเรือกำปั่นรบของ
 ไทยที่อยู่หน้าเมืองไปเสียด้วยลำ ๓ พระยาตะนาวศรีเห็นอังกฤษ
 ก่อการสังขารมคังคิ ก็นำกองทัพลงมาจากเมืองตะนาวศรี
 เข้าปล้นเมืองมฤตที่พวกอังกฤษตั้งอยู่ในกลางคืนวันที่ ๑๔ กรกฎาคม

ค.ศ. ๑๖๘๗ (ราวในเดือน ๘ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๓๗) พวกอังกฤษกำลังประมาณไม้ไผ่เตรียมมระหวังตัว ถูกฆ่าฟันตายเสียเป็นอันมาก วิชาคนเขอนาขักคายในทรว ไทยกลับเอาข้อมคั้นไค้ แลแยงเรือรบอังกฤษไว้ไค้ลำ ๑ กัยคันเวดค้เตนกับพวกอังกฤษท้เหลือตายลงเรือหน้ไปไค้ ๒ ลำ พอข่าวทรวายเข้ามาถึงกรุง ฯ สมเด็จพระนารายณ์ก็ให้พระราชาภุชฎีกาประกาศเป็นสงครามกับบริษัทอังกฤษ เมื่อวันที่ ๑๓ สิงหาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ (ราวในเดือน ๘ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๒๓๐) อังกฤษกับไทยจึงเลยเป็นข้าศึกกันมาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์.

พอถึงเดือน ๑๐ ปีเถาะนั้น มองสิเออ เอดลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสก็พาโกษาปานกลับมาสั่งถึงกรุง ฯ ทูตไทยคราวโกษาปานไปเมืองฝรั่งเศสครั้งนั้น เลื่องๆในยุโรปมาก เพราะเป็นที่แรกที่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินประเทศทางตะวันตกแห่งราชทูตไปยังราชสำนักพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ทรงรับรองยกย่องเกียรติยศเป็นอย่างสูง ถึงให้ตั้งเหรียญแลเขียนรูปราชทูตไทยเข้าเฝ้าไว้เป็นที่ระลึก แต่ทูตที่ไปคราวนั้นจะใคร่ขี้กระแสรีบสั่งให้ไปจัดการงานอย่างใดกับฝรั่งเศสยังหาปรากฏไม่ ถึงที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ให้ราชทูตเข้ามาอีกครั้ง ๑ คราวมาสั่งโกษาปาน ก็ยังไม่พบหลักฐานชัดเจนว่ามาทำไม เป็นแต่ขี้ปรากฏว่าพระเจ้าหลุยส์ทรง

๑ สำเนาประกาศแปลเป็นภาษาอังกฤษ มีอยู่ในจดหมายเหตุอังกฤษ ซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์ เล่ม ๔ หน้า ๑๘๓.

จัดทหารฝรั่งเศสมีจำนวน ๑,๔๐๐ คน นายพลชื่อ เดส์ฟาซ เป็นผู้
 บังคับบัญชา ให้มารัชการของสมเด็จพระนารายณ์ แลปรากฏ
 ในจดหมายเหตของฝรั่งว่า เมื่อทหารเหล่านั้นมาถึง ทศฝรั่งเศส
 จะพามาชนที่กรุงศรีอยุธยา รัฐบาลไทยหาขอมไม่ ให้ชน
 ที่เมืองธนบุรี แลวแบ่งส่งไปรักษาขอมที่เมืองมฤต ๒ กองร้อย
 นอกจากนั้นให้อยู่ประจำรักษาเมืองธนบุรี จึงได้สร้างขอมใหญ่ขึ้น
 ทางฝั่งตะวันออก (ตรงที่ตั้งโรงเรียนวชิรชนิกวันนั้น) อีกขอม ๑.

ที่พระเจ้าหลุยส์ส่งทหารฝรั่งเศสเข้ามาเมืองไทยคราวนั้น เป็น
 คนเหตุร้ายที่จะเกิดในเมืองไทย ด้วยทำให้คนระแวงสงสัยคิด
 เห็นกันไปต่าง ๆ เพราะทศไทยไปเมืองฝรั่งเศสแล้วกว่าสี่ ไทย
 จึงเกิดวิวาทกับอังกฤษชนทางนี้ จะเข้าใจว่าทหารฝรั่งเศสมาช่วย
 ในการที่ไทยรบกับอังกฤษครั้งนั้นไม่ได้ จึงสงสัยกันไปว่าเพราะ
 วิชเยนทรเห็นศัตรูมีมาก จะคิดอ่านเอากำลังฝรั่งเศสมาไว้ช่วยกัน
 ทั่ว แลสงสัยพระเจ้าหลุยส์ให้ทหารฝรั่งเศสมาว่าเพราะคิดจะให้มา
 ยึดเอาเมืองไทยไว้ในอำนาจ แต่เมื่อพิจารณาในเวลานั้นเห็นว่า
 จำนวนทหารที่มาน้อยนัก ไม่พอจะยึดเอาบ้านเมืองได้ เหตุที่
 จึงที่พระเจ้าหลุยส์ส่งทหารฝรั่งเศสมาครั้งนั้น เห็นจะเป็นด้วยสมเด็จพระ
 นารายณ์ต้องพระประสงค์จะจัดทหารไทยตามแบบอย่างยุโรป
 สำหรับรักษาขอมปรวการที่ได้สร้างขึ้นใหม่ ใค่นายทหารฝรั่งเศส
 ไว้เป็นครูฝึกหัดคน ๓ ไม่พอ ราชทูตฝรั่งเศสที่มาคราวแรกเห็น

จะทูลรับรองไปว่า จะไปทูลขอให้พระเจ้าหลุยทรงจัดครุฑทหารมา
ถวายอีกให้พอ ครั้นทูตฝรั่งเศสกลับไปไม่ช้านัก พวกแขกมักกระสัน
เป็นขมถันในกรุง ฯ เกือบจะแย่งข้อมวิไชยประสิทธิ์ ซึ่งเขวระเลีย
เคอพอแยง นายทหารฝรั่งเศสอยู่รักษาเอาไปได้ พระเจ้าหลุย
ที่ ๑๔ ได้ทูลราชข่าวอันนี้ จะส่งแต่ครุฑทหารมา เกรงเกิดเหตุการณ์
อย่างนั้นอีกจะเสียเกียรติยศฝรั่งเศส แลประสงค์จะให้สมเด็จพระ
นารายณ์ทรงเลื่อมใสใช้สอยทหารฝรั่งเศสรักษาพระองค์^๑ ด้วยอีก
อย่าง ๑ จะได้เป็นกำลังแคววสี่ของฝรั่งเศสในวันน่าต่อไป จึงส่ง
ทหารมาถวายทั้งกรม เห็นจะไม่ใช้ได้ก็คร่ำแยงไปกว่านี้ แต่
ข้างที่พวกแขกหลงเยซอคิดจะสนับสนุนโดยเห็นว่าจะเป็นกำลังช่วย
กันการแผ่ศาสนาด้วยก็เป็นได้ แต่สมเด็จพระนารายณ์คงไม่ได้
ตำรับขอ แลไม่พอพระราชหฤทัยที่พระเจ้าหลุยส่งทหารฝรั่งเศส
มาถวายนั้นเป็นแน่ แต่อย่างไรก็ดี ทหารฝรั่งเศสมาคราวนั้น
มาถึงพอเหมาะแก่เหตุการณ์ที่ไทยเกิดรบกับบริษัทยิงกฤษ ที่ไม่
ปรากฏว่าอังกฤษมายกกรกที่เมืองมฤตฤกที่ใดอีก ข้างที่จะเป็น
เพราะที่ไทยได้ทหารฝรั่งเศสมาช่วยก็จะเป็นได้.

มองสิเออ เคอลาลแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสอยู่ในเมืองไทย ๓
เดือน พอถึงเดือนอ้ายก็ทูลลากลับไป สมเด็จพระนารายณ์ทรง

๑ มีในจดหมายเหตุฝรั่งว่า สมเด็จพระนารายณ์มีทหารมีรักษาพระองค์เป็นแขกเทศ
กรม ๑ ส่วนพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสก็มีทหารรักษาพระองค์เป็นชาวสวิสทั้งกรมมี
แบบแผนอยู่.

ตั้งพระวิสุทธสุนทรปาน เป็นพระยาโกษาธิบดี แล้วทรงแต่ง
ทูตานุทูตให้ไปกับราชทูตฝรั่งเศสคราวนี้อีกครั้ง ๑ ให้ไปเฝ้า
พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แลไปเฝ้าไซ้บที่กรุงโรมด้วย แต่จะมีข้อ
ราชการอย่างใดที่ให้ไปหาปรากฏไม่ บางทีจะเกี่ยวข้องแก่การ
ให้ไปบอกคันทหารฝรั่งเศสซึ่งพระเจ้าหลุยส์ส่งมาก็จะเป็นได้ ปรากฏ
แต่ว่าพาเด็กไทยไปฝากเล่าเรียนวิชาที่เมืองฝรั่งเศสหลายคน ส่วน
กองทหารฝรั่งเศสนั้นก็ให้รักษาย้อมที่เมืองธนบุรีแลเมืองมฤทค่อ
มา เป็นแต่ไปรุดให้นายทหารผลัดเปลี่ยนกันขึ้นไปฝึกหัดทหารไทย
ที่เมืองลพบุรี แต่หาให้กองทหารฝรั่งเศสขึ้นไปไม่.

ราชทูตฝรั่งเศสกลับไปได้ ๕ เดือน ทางนสรมเด็จพระนารายณ์
ก็ประชวรเมื่อเดือน ๖ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๒๓๓ แล้วยเลยเกิดจลาจลชน
ในเมืองไทย มูลเหตุที่จะเกิดจลาจลครั้งนั้น เพราะสมเด็จพระ
นารายณ์ไม่มีพระราชโอรสที่จะรับรัชทายาท มีแต่เจ้าฟ้าราชธิธา
ซึ่งทรงตั้งเป็นกรมหลวงโยธาเทพพระองค์ ๑ น้องเขมี ๓ พระองค์
คือเจ้าฟ้าหญิง ทรงตั้งเป็นกรมหลวงโยธาทิพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้า
ชาย ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าอภัยทศ^๑ พระองค์ ๑ อีกพระองค์ ๑ เป็น
พระองค์น้อย หาปรากฏพระนามไม่ แต่น้องยาเธอทรง ๒ พระองค์
ไม่ถูกพระอริยาไครยสมเด็จพระนารายณ์ จึงเลยแสดงว่าประชวร

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เจ้าฟ้าอภัยทศเป็นราชโอรสสมเด็จพระนารายณ์
แต่ในจดหมายเหตุครั้งนั้น ว่าเป็นน้องยาเธอทุกฉบับ.

อยู่แต่กับวัง หาได้ไปมาเฝ้าหาเห็นไม่ สมเด็จพระนารายณ์ทรง
 เลียงเจ้าราชสีนุกุลองค์ ๑ ทรงตั้งเป็นที่พระขนิษฐาเป็นผู้อยู่ปฏิบัติแล
 ตามเสด็จใกล้ซีกตึกพระองค์อยู่เป็นนิจ ทรงพระเมตตาเหมือน
 อย่างเป็นพระราชบุตร^๑ สมเด็จพระนารายณ์หาได้ทรงเสด็จให้
 ปรากฏว่า จะทรงยกระษัตริย์ฐานเจ้านายพระองค์ใดให้เป็นรัชทายาทไม่
 มีจดหมายเหตุของฝรั่งว่า วิชเยนทรได้เคยกราบทูลขอให้ทรงตั้ง
 สมเด็จพระราชสีนุกุลไว้ในที่รัชทายาท แต่สมเด็จพระนารายณ์ดำรัส
 ว่า จะให้ผู้หญิงครอบครองเมืองฝิตโฆราณราชประเทศ แล้ว
 หาได้ตรัสต่อไปประการใดไม่ วิชเยนทรเห็นสมเด็จพระนารายณ์
 ทรงยกย่องพระขนิษฐาไว้ในราชบุตรบุญธรรม จึงเข้าใจว่าถาถึงเวลา
 จะทรงมอญเวนราชสมบัติ คงจะมอญพระราชทานแก่พระขนิษฐา ด้วย
 คาคการอย่างว่ามานี้ จึงคิดอ่านกับพวกชาติหลวงเยซุอิตฝรั่งเศส
 ซึ่งรับอาสามาเป็นครูสอนวิชาต่าง ๆ พากเพียรเกลี้ยกล่อมพระขนิษฐา
 ให้เป็นพรรคพวกข้างฝรั่ง นัยว่าจนถึงเลื่อมใสศรัทธาในศาสนา
 ครุฑตั้งด้วย ความที่กล่าวมานี้ห้ามปรากฏในจดหมายเหตุข้าง
 ฝ่ายไทยไม่ แต่มีหลักฐานที่ควรเชื่อได้เป็นแน่อย่างหนึ่งว่า เมื่อ
 ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์นั้น พวกข้าราชการพากัน
 ระแวงว่าวิชเยนทรจะคิดร้าย จึงไปเข้าเป็นพวกพระเพทราชาโดย

๑ ในวัฏระบวนแห่งพุทธาตมเพ็ชรทรง สมเด็จพระนารายณ์เสด็จขึ้นพระบาท มี
 ภาวะบวชพระขนิษฐาตามเสด็จอยู่ต่อพระราชยานปรากฏในวันนั้น.

มาก จนกิติศัพท์ทราบถึงราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาคราวหลัง ใต้
 จดลงไว้ ในจดหมายเหตุนั้นว่า "มีเสียงพูดกันเป็นความลับในพวก
 ไทยว่า ถ้าหากพระเพทราชาถูกลวงสรักก็ซึ่งเป็นลูกของพระ
 เพทราชา อยู่นั้นไปจนสิ้นแก่พระนารายณ์สวรรคต ย่างที่อาจจะ
 ใ้ราชสมมติ ด้งนี้.

ครั้นสมเด็จพระนารายณ์ประสูติ พอพวกข้าราชการเห็นว่าจะ
 เสก้จสวรรคตในไม่ช้า ความหวาดหวั่นด้วยเรื่องรัชทายาทก็เกิด
 ขึ้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายวิชเยนทรหวาดว่าถ้าพระเพทราชาได้เป็น
 ใหญ่ก็คงจะทำร้ายพวกข้างฝรั่ง ฝ่ายข้างพระเพทราชาก็หวาดว่า
 วิชเยนทรจะเอาทหารฝรั่งเศสขึ้นมาจับกุมกษัตริย์เข้าราชการ ทั้งยัง
 ยอมให้พระยัชชนครองราชสมมติ ทั้ง ๒ ฝ่ายเห็นว่าจะต้องรบ
 ทำการอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งกันอันตราย จะนิ่งอยู่ไม่ได้ พระเพท
 รชาว่ามีพรรคพวกมากกว่าแลอยู่ใกล้กว่า จึงได้โอกาสทำก่อน
 วิชเยนทร

แต่การที่พระเพทราชาทำในชั้นนั้น เมื่อมาพิเคราะห์ดูตาม
 เหตุผล เห็นว่าความสมจริงอย่างทักกล่าวไว้ในหนังสือพระราช

๑ นายทหารฝรั่งเศสคน ๑ ซึ่งอยู่เมืองไทยในเวลานั้น กล่าวไว้ในจดหมายเหตุ
 ว่า วิชเยนทรนั้นถึงเป็นขุนนางผู้ใหญ่ก็จริง แต่สมเด็จพระนารายณ์ไม่ได้ทรงใช้สอย
 สนิทสนมเหมือนพระเพทราชา ต่อมีราชการจึงรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้า ส่วนพระเพทราชา
 นั้นประจำอยู่ในพระราชวัง เข้าออกนอกในได้เสมอ.

พงษาวดารว่า พระเพทราชา ประสงค์เพียงจะ กิจวัชเยนทรกษัตริย์ที่เป็นพรรคพวกฝรั่ง แล้วระถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าอภัยทศซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชา หาได้ประสงค์จะชิงเอาราชสมบัติเองไม่ แต่หากหลวงสรศักดิ์แกลังเลใจใฝ่ใจให้การดำเนินเกินประสงค์ไป พระเพทราชาจึงต้องจำชิงราชสมบัติไปตามเลย ปลายค้อยอย่าง ๓ ที่จดหมายเหตุของฝรั่งครั้งนั้นก็มีมากมายหลายฉบับ แต่ไม่มีในฉบับใดที่ผู้แต่งจะใ้รู้ไว้แหวว่าหลวงสรศักดิ์เป็นราชโอรสลับของสมเด็จพระนารายณ์ ดังว่าในหนังสือพระราชพงษาวดาร กล่าวแต่ว่าเป็นบุตรพระเพทราชาทุก ๆ ฉบับ ขอนทำให้เห็นว่าที่อ้างว่าหลวงสรศักดิ์เป็นราชโอรสของสมเด็จพระนารายณ์ จะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในรัชกาลหลังต่อมาเมื่อจวนจะเสวยกรุง หลวงสรศักดิ์เองหาได้ตั้งตัวเป็นราชโอรสลับดังกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดารไม่.

เรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามทีปรกฏในจดหมายเหตุฝรั่ง เนื้อเรื่องก็ยึดต่อกับหนังสือพระราชพงษาวดาร เป็นแต่มีรายการพิศดารออกไปว่า เมื่อเดือน ๖ ยัมโรง พ.ศ. ๒๒๓๓ สมเด็จพระนารายณ์พระทรงประสูติ ประทับอยู่ที่พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ในพระราชวังเมืองลพบุรี พอพระเพทราชาเห็นว่าพระอาการหนักจะไม่คืนดีไ้เป็นแน่แล้ว ก็สั่งให้ตั้งกองล้อมวงรักษาพระราชวังให้กวดขัน (ตั้งแต่วันที่ ๒๖ พฤษภาคม) พระเพทราชาเข้าไปบัญชาการอยู่ในพระราชวัง แล้วให้ไปเรียกวิชเยนทรกษัตริย์นายทหาร

ฝรั่งเศสซึ่งชนไปอยู่ที่เมืองลพบุรีในเวลานั้นเข้าไปบอกว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระประชวร เทียบอนมกิตศัพทว่ามีผู้จะคิดขบถชิงราชสมบัติ กำลังจะสืบสาวเอาตัวผู้คิดร้าย จะต้องให้เอาตัววิชเอนทรกับนายทหารเหล่านั้นคุมไว้ก่อน แล้วจึงสั่งให้เอาตัวไปกักขังไว้ทั้งหมด ต่อมาอีกวัน ๓ พระเพทราชาให้เอาพระขรรค์มาพิจารณา ทำนองพระขรรค์ว่าวิชเอนทรได้พูดว่าจะให้เป็นรัชทายาท ในวันนี้จึงสั่งให้เอาพระขรรค์ไปประหารชีวิตแล้วเอาตัววิชเอนทรมาชำระอยู่ ๓ วัน พิพากษาว่าวิชเอนทรคิดขบถจะชิงราชสมบัติให้พระขรรค์ ด้วยประสงค์จะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แล้วคิดการมักใหญ่ใฝ่สูงต่อไป ให้เอาวิชเอนทรไปประหารชีวิตที่เสี้ยมที่เลขชยศร (เมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน) วิชเอนทรเป็นเจ้าพระยาอยู่ได้สัก ๓ ปี เมื่อตายอายุราว ๔๐ ปี การที่พระเพทราชาชำระพระขรรค์แล้ววิชเอนทรนั้นไม่ได้กราบทูลสมเด็จพระนารายณ์ ครั้นทรงทราบว่าประหารชีวิตพระขรรค์ สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงโทมัสคืนอภัยพระไทยเป็นกำลัง แต่ประชวรอยู่ในที่พระบรรทมไม่สามารถจะทำอย่างไรได้ ได้แต่ทรงแข่งสาปพระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์ แต่ว่าพระวอจากที่ทรงแข่งสาปนั้นมิผลต่อไปเป็นอันมากถึงจะปรากฏต่อไปภายหน้า.

ฝ่ายพระเพทราชาเมื่อประหารชีวิตพระขรรค์แล้ววิชเอนทรแล้วจึงให้ลงมาเชิญเสด็จน้องยาเขมทอง ๒ พระองค์ ซึ่งอยู่ ณ กรุงศรี

ขยทชยา เจ้าฟ้าอภัยทศได้ทรงทราบว่าสมเด็จพระนารายณ์ประชวรหนัก แลพระเพทราชาได้กำจัดพระยียกบวิชเยนทรเสียแล้วก็สำคัญว่าจะถวายเป็นราชสมบัติ จึงชวนน้องยาเธออีกองค์ ๑ เสด็จขึ้นไปยังเมืองลพบุรี พระเพทราชาสามารถรับรองเลิกที่ประทับถวายเป็นอันดี แต่ต่อมาอีก ๒ วันหลวงสรศักดิ์ให้ปลงพระชนม์เสียทั้ง ๒ พระองค์ แค้นไปพระเพทราชาที่ตั้งหน้ากำจัดฝรั่งเศส พวกฮอลันดาก็เข้าช่วยคิดอ่านคว่ำ เพราะไม่ถูกกับฝรั่งเศสมาก่อนปรากฏว่าพระเพทราชาให้พระยาโกษาปานลงมายังเมืองธนบุรีบอกนายพลเคสส์ฟาสฝรั่งเศสว่ามีรับสั่งให้หาขึ้นไปยังเมืองลพบุรี ในขณะนั้นเคสส์ฟาสยังหาทราบว่าเกิดเหตุอย่างไร จึงพานายทหารติดตามไปข้างขึ้นไปกับโกษาปาน ครั้นไปถึงกรุงเห็นเตรียมข้อมคุกเครื่องสาครราชูฉัตรปลาด แคลงใจจะกลับลงมา พวกข้าหลวงไทยหาขอมไม่ ก็พากันขึ้นไปถึงเมืองลพบุรี พระเพทราชาบอกว่าเคยวนกองทัพไทยที่ยกไปทางเมืองลาวออกชอกกำลังเพิ่มเติม สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระประชวรอยู่ มีรับสั่งว่าเป็นการศึกสำคัญจะให้ทหารฝรั่งเศสที่อยู่เมืองธนบุรีแลเมืองมฤทรีไปช่วยจะได้ฤาไม่ได้ เคสส์ฟาสตอบว่าทหารทั้งปวงนี้พระเจ้าหลุยส์มีรับสั่งให้มารักษาการอยู่ในสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อจะโปรดให้ไปรยพุงทางไหน

• การที่ปลงพระชนม์น้องยาเธอ ๒ พระองค์ หลวงสรศักดิ์ประสงค์จะให้พระเพทราชาจำต้องชิงราชสมบัติ เพราะหมดเจ้านายที่จะรับรัชทายาท.

ก็จะต้องไปตามรับสั่ง พระเพทราชาจึงว่า ถ้าเช่นนั้นก็ให้เคสส์ฟ้าช
เขียนหนังสือสั่งไปยังนายทหารทั้งที่เมืองธนแลเมืองมฤทให้รีบยก
ไปตามรับสั่ง เคสส์ฟ้าชขึ้นไปถึงเมืองลพบุรีได้ทราบเรื่องที่เกิดเหตุ
จึงตอบว่าที่จะเขียนหนังสือสั่งไปยังนายทหารฝรั่งเศสที่เมืองมฤท
นั้นก็ควรแล้ว แต่ทหารที่อยู่เมืองธนแยกแต่ไกล ถ้าเคสส์ฟ้าชไม่
ลงไปสั่งเอง พวกทหารจะเกิดสงสัยเสียเกรงจะไม่ยอมไป พระเพท
ราชาจึงให้เคสส์ฟ้าชเขียนหนังสือถึงนายทหารที่เมืองมฤท เคสส์ฟ้าช
จะเขียนหนังสือบอกว่ามีเหตุร้ายให้รู้ตรง ๆ ไม่ได้ จึงแกลังเขียน
ใช้ศัพท์แสงให้ผิดสำนวนจกหมายไปมาอย่างสามัญ ประสงค์จะให้
นายทหารฝรั่งเศสที่เมืองมฤทคิดเห็นผิดสังเกตุเอาเอง แล้วมอบ
หนังสือให้พระเพทราชา ๆ จึงยกเอาบุตรชายของเคสส์ฟ้าชซึ่งเป็น
นายทหารไว้เป็นตัวจำนำ แล้วปล่อยให้เคสส์ฟ้าชกลับไปลงมาเมืองธน
เคสส์ฟ้าชกลับไปลงมาถึงเมืองธนก็ให้ทหารฝรั่งเศสอดชวนขนบใหญ่ที่
ข้อมมิใช่ข้อมประสิทธิเสียทั้งหมด แล้วให้ชนเครื่องสาคราวุธท
ภัณฑ์ที่ข้อมใช้การได้ ย้ายมาข้อมใหญ่ข้างฝั่งตะวันออก ด้วย
ทหารฝรั่งเศสตั้งแต่มาอยู่ในเมืองไทยเจ็บป่วยล้มตายเสียเป็นอัน
มาก ที่ข้อมไปเดินเรือกำบนหลวงอยู่ก็มีบาง เหลือทหารอยู่
เพียงสัก ๓๐๐ คนไม่พอจะรักษาทั้ง ๒ ข้อม จึงมารวมกันข้อมต่อ
รักษาตัวข้อมใหม่แต่แห่งเดียว ครั้นพระเพทราชาได้ทราบว่า
ทหารฝรั่งเศสเข้าข้อมเตรียมจะต่อสูที่เมืองธน ก็ให้จับสั่งมราช

ขาดหลวง แลพวกฝรั่งเศษทั้งปวงเอาไปชิงไว้เป็นตัวจำนำทั้งหมด
พวกเชื้อสายไปตกเทศที่ถือศาสนาคริสต์โรมันโคซิลิก ก็ให้รวบรวม
ค้อนไปคนไว้ที่เกาะแห่ง ๓ แล้วให้กองทัพยกลงมาตั้งล้อมล้อมที่
เมืองชนไว แลให้ตั้งค่ายรายยันทเมืองสมุทรปราการแลเมืองพระ
ประแดงคักทางเรือกำปั่นมิให้ชนมาช่วยทหารฝรั่งเศษได้ ขณะนั้น
เทล์ฟ้าซให้นายทหารลงเรือไปยอกนายทหารฝรั่งเศษซึ่งคุมเรือ
กำปั่นหลวงมาทางทะเล ไทยก็จับได้ทั้ง ๒ ลำ.

ในเวลากำลังรบกับฝรั่งเศษอยู่ตั้งกล่าวมานี้ สมเด็จพระ
นารายณ์สวรรคตที่เมืองลพบุรี เมื่อวันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๓๑ ค่ำ
ขุมโรง พ.ศ. ๒๒๓๑ (ตรงกับวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘)
เสวยราชสมบัติมาได้ ๓๒ ปี ว่าพระชนมษา ๕๘ ปี เวลานั้น
หมดสิ้นเจ้านายที่จะเป็นรัชทายาท ข้าราชการทั้งปวงก็จำต้อง
เชิญพระเพทราชาขึ้นครองราชสมบัติ ครั้นจัดการเชิญพระบรม
ศพลงมายังกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็รบพุ่งกับฝรั่งเศษต่อมา ฝรั่งเศษ
ต้องล้อมอยู่ในขุม ๒ เดือนสิ้นเสบียงอาหาร จึงให้มาขอเลิกรบ
กับนายทัพไทย ว่าไม่ได้คิดจะทำร้ายเมืองไทย ปรารถนาแต่จะ
กลับไปบ้านเมืองเท่านั้น สมเด็จพระเพทราชาจึงให้ขี้ออบเมเตโล
ไปลิสต์ที่เป็นสังฆราชไปพุดจากับนายพลเทล์ฟ้าซเป็นอันตกลงกัน
ฝ่ายไทยคืนเรือกำปั่นฝรั่งเศษที่ยึดไว้ ให้บรรทุกทหารฝรั่งเศษกลับ
ไปบ้านเมือง แต่ขี้ออบเมเตโลสังฆราชขาดหลวงกับพวกพ่อค้าฝรั่งเศษ

ไว้เป็นศรีจำนำ จนกว่าราชทูตไทยที่ไปอยู่ในเมืองฝรั่งเศสกลับ
 มาลงจึงจะปล่อยไป ทหารฝรั่งเศสที่เหลืออยู่ที่เมืองมฤท ๖๐ คน
 ก็ปล่อยไปอย่างเดียวกัน ครั้นนั้นนอกจากทหารฝรั่งเศสที่ตายใน
 เวลารบพุ่งกัน แลขาดหลวมเขซอิต ๓ คนซึ่งไปบวชเป็นพระไทย
 โดยประสงค์จะลักเพศปลอมสอนศาสนาฤคคัง อย่างเคยปลอม
 เป็นพราหมณ์ในอินเดียมาแล้ว ไทยหาได้ฆ่าฟันฝรั่งเศสคนใดให้
 ล้มตายไม่ เมื่อกำจัดทหารฝรั่งเศสไปแล้ว จึงให้ รือท่าลาย
 ข้อมใหญ่ที่เมืองชนขรขวางฝั่งขวานอกเสีย คงไว้แต่ข้อมมิไชย
 ประสิทธิ์ ซึ่งสร้างไว้ก่อนแต่ข้อมเทียว แต่ันนั้นมาที่ในกรุง ๆ ก็
 มีฝรั่งแต่พวกซอลันคาค้าขายต่อมาอีกช้านาน ส่วนฝรั่งเศสนั้น
 ปรากฏว่าทูตไทยที่ไปคราวที่ ๔ ไปเข้าเฝ้าอินโนซังต์ที่ ๑๓
 ที่กรุงโรม แลเฝ้าพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ที่เมืองฝรั่งเศส แลว่ารัฐบาล
 ฝรั่งเศสให้มาส่งที่เมืองมฤท ้วยฝรั่งเศสยังประสงค์จะเ็น
 ไมตรีกับไทยต่อไป ส่วนอังกฤษนั้น เมื่อทราบว่าไทยประหาร
 ชีวิตวีรชนทรเสียแล้วก็เลิกวิวาท หันมาจะค้าขายกับไทยคัง
 แต่ก่อน ก็เป็นเสร็จสิ้นเรื่องวิวาทกับฝรั่ง้วยประการฉนี้

พอเสร็จเรื่องฝรั่ง สมเด็จพระเพทราชาฯ ราชานิกแล้ว ก็คิด
 ศัพท์เรื่อง ที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงแข่งสาบเมื่อเวลาประชวรแพร่
 หลาย ก็มีผู้ โกรธแค้นสมเด็จพระเพทราชาแลหลวงสรศักดิ์ ซึ่ง
 ใ้เป็นพระมหาอุปราช ว่าเป็นขบถต่อสมเด็จพระนารายณ์ พระยา

ยมราชซึ่งสมเด็จพระนารายณ์โปรดให้ไปสำเร็จราชการเมืองนคร
ราชสีมา แลพระยารามเดโช ซึ่งโปรดให้ไปสำเร็จราชการเมือง
นครศรีธรรมราช ต่างตั้งแขวงเมืองไม่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จ
พระเพทราชาทั้ง ๒ เมือง ต้องรบพุ่งปรายปรามกันอยู่หลายปี
จึงรบคาย แลว่ามีมอญคน ๑ ชื่อธรรมเถียร ปลอมตัวเป็นเจ้า
พ่อภัยทศน้องยาเธอของสมเด็จพระนารายณ์ จะเข้ามาชิงราช
สมบัติ ก็มีคนเชื่อถือไปเข้าด้วยเป็นอันมาก จนยกกองทัพเข้ามา
ได้ถึงฐานพระนคร แต่มาพ่ายแพ้ ที่หลังเลยเกิดเหตุสงไสยชั่ว
ราชการ ถึงประหารชีวิตรณนายจยคชประสิทธิ์ ซึ่งได้เป็นกรม
พระราชวังหลัง แลเจ้าพระยาสุรสงครามเดโชทั้ง ๒ คน ่วนวาย
อยู่ช้านานบ้านเมืองจึงเรียบร้อยเป็นปรกติ.

สมเด็จพระเพทราชาครองแผ่นดินอยู่ได้ ๑๕ ปี สวรรคต
เมื่อขมแม พ.ศ. ๒๒๔๖ พระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้าเลอ
ไ้ราชสมบัติ มีสมเด็จพระราชโอรส ๒ พระองค์ ทรงตั้งเจ้า
ฟ้าเพชรพระองค์ใหญ่ให้เป็นพระมหาอุปราช ตั้งเจ้าฟ้าพรพระองค์
น้อยเป็นพระยัฒทรวงน้อย สมเด็จพระเจ้าเลอเสวยราชย์อยู่ได้ ๗ ปี
สวรรคตเมื่อขมวค พ.ศ. ๒๒๕๓ พระมหาอุปราช คือสมเด็จพระเจ้า
ท้ายสระไ้ราชสมบัติ ทรงตั้งพระยัฒทรวงน้อยราชอนุชาเป็นพระ
มหาอุปราช เรื่องพงษาวดารไทยตอนทักกล่าวมานี้ ไม่มีเรื่องราว
เกี้ยวของกัณฑ์มา นอกจากที่ปรากฏว่าไทยได้จับเรือลูกค้าเมือง

พม่าทางอ่าวบางกล่ำครั้ง ๑ ก็เป็นเหตุเกี่ยวข้องกับอังกฤษ ทั้งอธิบายมาแล้ว เรื่องพงษาวดารไทยก่อนไปจะจับเกี่ยวกับพม่าอีก จึงจะคัดเรื่องไปอธิบายในตอนหน้า.

ส่วนพงษาวดารพม่าในระยะนี้ คือในระหว่างตั้งแต่มีโรง พ.ศ. ๒๒๑๕ จนบัดชวค พ.ศ. ๒๒๗๐ ก็ไม่มีเรื่องราวแปลกปลาด ที่จะต้องกล่าวอีกยาวนานนัก พระเจ้าอังวะมหาปวรวรรณราชาโลกาธิปัตย์ คือ พระเจ้าแปรที่แย่งราชสมบัติไปเมื่อชวค พ.ศ. ๒๒๑๕ มังนรวรราชบุตรได้ราชสมบัติราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าสิหสูร สวรรคตแล้วเสวยราชย์อยู่ ๑ ปีสิ้นพระชนม์ พระเจ้าอังวะองค์นี้ไม่มีราชบุตร ชำราชากรจึงยกเชื้อพระวงศ์องค์ ๑ มีนามว่า มังเรกยอดินขึ้นครองราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริปวรวรรณราชา ในแผ่นดินนี้พระเจ้าพระยาโกษาชนเหล็กไปตีเมืองพม่า พระเจ้าอังวะองค์นี้เข้ามาจนแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ปรากฏในพงษาวดารพม่าว่าเมื่อชวค พ.ศ. ๒๒๓๘ มีขุนนางไทยคน ๑ ชื่อสละวุด พาพรรคพวกสัก ๑๐๐ คนไปสามีกักค้อยู่กับพระเจ้าอังวะ เห็นจะเป็นพวกที่หนีไปจากเมืองนครราชสีมา ฤา มีฉันทักพวกอำมาตย์กรมเดยรที่เป็นชยถหนีไปนั้นเอง พระเจ้าอังวะศิริปวรวรรณราชาสิ้นพระชนม์เมื่อชวค พ.ศ. ๒๒๔๓ ทรงในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชได้ราชสมบัติ ราชาภิเศกทรงพระนามว่า พระเจ้าศิริมหาสิหสูร

สวรรมราชา ในพงษาวดารพม่าว่าในแผ่นดินนี้ไค้ไค้รียมกองทัพ
 จะยกมาตีเมืองไทยเมื่อปีเถาะพ.ศ. ๒๒๔๒ แต่จะมีเหตุอย่างไค้
 อย่างหนึ่งหาไค้ยกมาไม่ แล้วว่าเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๒๔๖ มีไทย
 อพยบไปจากกรุงศรีอยุธยาไปพึ่งพระเจ้าอังวะพวก ๑ ต่อมาอีก
 ปี ๑ มีไทยอพยบไปอีกพวก ๑ ระยะเวลาต่อแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ
 บางทีจะเปนพวกที่อยู่ในเจ้าฟ้าพระขวัญราชโอรสสมเด็จพระเพทรา
 ชาติสมเด็จพระเจ้าเสือปลงพระชนม์เสียนั้นก็จะเป็นไค้ พระเจ้า
 อังวะ ศิริมหาสิทธิศวร สวรรมราชาสันพระชนม์เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๒๕๗
 ตรงในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ราชโอรสที่เป็นพระมหา
 อุปราชาไค้ราชสมบัตินั้น ราชานิกะทรวงพระนามว่า พระเจ้าศิริ
 ขวรมหาธรรมราชาธิบดี ในแผ่นดินนี้เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๒๗๐ เมือง
 เชียงใหม่เปนชบถ พม่าปราบปรามไม่ถง เมืองเชียงใหม่จึง
 กดิยเป็นอิสระต่อมา จะยกเรื่องพงษาวดารพม่าไว้เพียงนตอน ๑
 ไปตั้งเรื่องที่จะเกี่ยวของกับเมืองไทยในตอนนาคือไป.

เรื่องสงครามครั้งที่ ๒๒ ตราหวงมาลอมกรุงศรีอยุธยา

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒

ตอนที่ ๒ ว่าด้วยเรื่องรบยกยี่มา

กรุงศรีอยุธยามีเหตุการณ์เกี่ยวของยกยี่มาอีกเมื่อแผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เรื่องพงษาวดารแผ่นดินนั้นเนื้อความ
ปรากฏว่า เติมเมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือประสูติจะสวรรคต ทรง
พระพิโรธเจ้าฟ้าเพชรพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระมหา
อุปราช จึงมอญเวนราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าพรพระราชโอรส
พระองค์น้อย ซึ่งเป็นพระขนิษฐา แต่พระขนิษฐาขอม
ถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเชษฐา พระมหาอุปราชจึงเสด็จขึ้น
ผ่านพิภพ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระภูมินทรราชา คนทั้งหลาย
เรียกกันเป็นสามัญว่า “ขุนหลวงท้ายสระ” เพราะเสด็จอยู่พระ
ที่นั่งข้างท้ายสระ จึงทรงตั้งพระขนิษฐาพระราชอนุชาเป็นพระมหา
อุปราช สมเด็จพระเจ้าท้ายสระครองราชสมบัติอยู่ ๒๔ ปี มีเจ้าฟ้า
ราชโอรส ๓ พระองค์ พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้านเรนทร
ทรงตั้งเป็นกรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ พระองค์กลางทรงพระนามว่า
เจ้าฟ้าอภัย พระองค์น้อยทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าปรเมศวร์ ทำนอง

จะมีเหตุอะไรเกิดขึ้นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ซึ่งทำให้ทรงระแวงว่าถ้าพระมหากษัตริย์เป็นใหญ่เมื่อใด จะทำการอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งพระองค์ทรงรังเกียจ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระจึงทรงพระราชดำริที่จะให้เจ้าฟ้านเรนทรราชโอรสเป็นรัชทายาท แต่เจ้าฟ้านเรนทรไม่เต็มพระทัย ด้วยเห็นว่าพระมหากษัตริย์ควรจะเป็นรัชทายาท เพราะเหตุที่พระองค์มีพระชนมายุเจ้าฟ้านเรนทรควรอยู่สมทบออกทรงผนวชแล้วก็เลยทรงเพศภิกษุภาวะอยู่ หาลาผนวชไม่ ครั้นถึงรัชกาล พ.ศ. ๒๒๗๕ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระประชวรหนักจะสวรรคต จึงทรงมอบเวนราชสมบัติพระราชทานเจ้าฟ้าอภัยราชโอรสพระองค์กลาง เจ้าฟ้าอภัยรู้ว่าพระมหากษัตริย์คงไม่ยอม ก็คิดอ่านกับเจ้าฟ้าปรเมศวร์ให้เกณฑ์คนตั้งค่ายในพระนครราย ตลอดคลอง ประตูเข้าเปลือก อันเป็นที่คอแคบวงหลวงกับวงน้ำ พระมหากษัตริย์ก็ให้ตั้งค่ายขึ้นทางข้างวงน้ำข้าง ตะเตรียมกันมาแต่เวลาสมเด็จพระเจ้าท้ายสระยังประชวรอยู่ พอสวรรคตลงยังไม่ทันจะให้ตั้งพระบรมศพ ก็เกิดการยกกันขึ้นกลางเมือง รบกันอยู่หลายวันพระมหากษัตริย์จึงมีไชยใต้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า “สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช” แต่คนทั้งหลายภายหลังเรียกกันเป็นสามัญว่า “ขุนหลวงบรมโกษ” ย่าง “พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกษ” ย่าง

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารชานพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราช แต่พบหนังสือซึ่งแต่งในครั้งนั้นหลายฉบับ คือคำให้การขุนหลวงหาวัดแลศกอักษรที่มีไปเมืองลังกาเป็นต้น ใช้พระนามว่า มหาธรรมราชาธิราช ชาวลังกาจึงเรียกพระนามว่า พระเจ้าธรรมราชา.

ศึกกลางเมืองครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษสู้รบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้า
 ฟ้าปรเมศวร์ครั้งนี้ ใหญ่หลวงยิ่งกว่าศึกกลางเมืองซึ่งเคยปรากฏ
 ในกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อน เหมือนเช่นครั้งสมเด็จพระเจ้าปรา
 สาททองรบกับสมเด็จพระเชษฐาธิราชกิติ ครั้นสมเด็จพระนารายณ์
 รบกับสมเด็จพระศรีสุทรมหาธิราชกิติ ก็เป็นแต่ยกเข้าไปปล้น
 พระราชวังหลวง รบกันเพลาค่อยก็เสร็จศึก ครั้นสมเด็จพระเจ้า
 ปราสาททองได้ข้าราชการเป็นพรรคพวกเกือบหมด ครั้นสมเด็จพระ
 พระนารายณ์ข้าราชการที่ไม่ทันรู้เห็นเกี่ยวข้องในการรบก็มีมาก
 แต่ครั้งหลังนระเตรียมการที่จะรบพุ่งกันมาหลายวัน ถึงตั้งค่าย
 คุกกลางเมืองโดยเปิดเผย พวกข้าราชการวังหลวงเข้ากับ
 เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวร์แทบทั้งสิ้น ครั้นสมเด็จพระเจ้าบรม
 โกษสู้มีไชยชนะ พวกข้าราชการวังหลวงจึงถูกกำจัดเสียในครั้ง
 มากกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน พวกสมพลฆ่าไพร่
 ของผู้ที่ถูกกำจัดก็จะต้องตกเป็นไพร่หลวงทำการหนัก เช่นเป็น
 ตะพูนเกี่ยวหญ้าข้างเป็นคั้น ตามประเพณีการลงโทษพรรคพวก
 ผู้เป็นศัตรูราชสมบัติ ก็พากันหลบหนีกระจัดกระจายไปจากพระ
 นครเป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้พระนครอ่อนกำลังลง จนเห็นได้
 ในจดหมายเหตุต่าง ๆ ครั้นนั้นซึ่งยังมีปรากฏอยู่ เช่นเมืองนางพระ
 ศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาสมเด็จพระนารายณ์^๑

๑ จดหมายเหตุนี้ หอพระสมุดฯ พิมพ์เมื่อมโรง พ.ศ. ๒๔๕๕.

เมื่อปี ๔ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ ปรากฏว่าคนชาก
 กระทบเนื้ออยู่ ๖๐ คน ถึงต้องนำความขึ้นกราบบังคมทูลถามว่าจะ
 ไปรคให้ทำอย่างไร ต้องไปรคให้ถอนเอาคนล้อมพระราชวังไปเข้า
 กระทบเนื้อ ความปรากฏอีกแห่ง ๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า
 ค้อมาไม่ช้าเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท อยู่ข้างหลังพวกจีนชาว
 บ้านสวนพลู^๑ คุมกันประมาณ ๓๐๐ บังอาเข้าปล้นพระราชวัง
 ถึงต้องรบพุ่งกันหนักหนาพวกจีนจึงแตกพ่ายไป เหตุเหล่านี้เป็น
 อทาหารณ์ให้แลเห็นชัดว่า เกิดเพราะกำลังไพร่พลในพระนคร
 มีน้อย ข้าราชการซึ่งเป็นเจ้านาที่บังคับบัญชาราชการ ตั้งแต่
 เสนาบดีลงมา ก็ล้วนเป็นแต่ตัวตั้งชนแพนผู้ที่ถูกกำจัดไป ยัง
 ไม่คุ้นเคยราชการนานเมือง ถ้าหากว่ามีศึกสงครามต่างประเทศ
 มาในเวลานั้นก็จะลำบากมากทีเดียว แต่พอเอิญในสมัยนั้นต่าง
 ประเทศที่ใกล้เคียงก็กำลังเสื่อมทรามชุกชอมอยู่ตามกัน ดังเช่น
 กรุงกัมพูชาที่ต้องยอมชนไทย โดยไม่ต้องรบพุ่งปรายปราม
 ประการใด เมืองลังกาก็หมดสิ้นสมณวงศ์ ต้องมาขอพระสงฆ์ไทย
 ไปให้อุปสมบท แม้พม่าก็ต้องหันมามองขอให้ไทยช่วยสงเคราะห์
 เพราะเกิดจลาจลชนในบ้านเมือง ด้วยเหตุดังนี้เมื่อแผ่นดิน
 สมเด็จพระเจ้าบรมโกษจึงปรากฏเกียรติยศกรุงศรีอยุธยา ว่ารุ่ง
 เรืองกว่าประเทศอื่นที่ใกล้เคียงโดยรอบ แต่ที่จริงนั้นเป็นเวลา
 กำลังเมืองไทยชุกชอม หาเหมือนแต่ก่อนไม่.

๑. บ้านสวนพลูอยู่หลังวัดพระเจ้าพนังเชิง.

เหตุที่พม่าจะมาขอเป็นไมตรีกับไทยนั้น ได้ความว่าเดิม
พระเจ้าอริสวรมหาธรรมราชาธิบดีตั้งขุนนางพม่าคน ๓ ชื่อมิ่งสาของ
ลงมาเป็นเจ้าเมืองหงสาวดี เป็นตำแหน่งเทศาภิบาลบังคับบัญชา
หัวเมืองมอญข้างตอนเหนือ ครั้นพระเจ้าอริสวรมหาธรรมราชาธิบดี
เสวยราชย์มาได้ ๕ ปี ถึงขมเส็ง พ.ศ. ๒๒๘๐ พวกกระแซเมือง
มณฑุระกำเรียบ ลงมาปล้นหัวเมืองพม่าข้างฝ่ายเหนือ พระเจ้า
อริสวะให้ไปปราบปราม กองทัพพม่าไปแพ้พวกกระแซหลายครั้ง
ไม่สามารถจะปราบปรามได้ ก็คิดพิทเลื่องภาลงมาถึงเมืองหงสา
วดี มิ่งสาของพม่าเจ้าเมืองหงสาวดีเห็นว่าพระเจ้าอริสวะเสื่อมสัน
เดชานภาพ ก็คิดขบถแข็งเมืองหมายจะตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นใน
รามัญประเทศ มีพวกมอญเข้าด้วยบ้าง แต่ทรงเกยจว่ามิ่งสาของ
เป็นพม่าไม่เข้าด้วยนั้นโดยมาก พม่าเจ้าเมืองสี่ริเยมซึ่งอยู่ใน
มณฑลหงสาวดียังมีซื่อตรงต่อพระเจ้าอริสวะไม่ยอมเข้าด้วย มิ่งสา
ของจึงให้เกณฑ์กองทัพระยกไปตีเมืองสี่ริเยม พวกมอญที่ไม่เข้า
ด้วยก็พากันหลบหนีเสีย มิ่งสาของซัดใจให้เกาะกุมเอาบุตรภรรยา
มาเป็นตัวจำนำ พวกมอญจึงพากันกำเรียบขึ้น จับมิ่งสาของฆ่าเสีย
ฝ่ายพระเจ้าอริสวะเมื่อทราบว่ามีมิ่งสาของเป็นขบถ ให้มิ่งเรกะบอคอง
เป็นแม่ทัพติดพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาปราบปราม กองทัพพม่าลงมา
ถึงเมืองหงสาวดีเมื่อพวกมอญฆ่ามิ่งสาของเสียแล้ว พวกมอญ
มีความชอบก็ยอมอ่อนน้อมต่อพม่าตั้งแต่ก่อน ส่งบุตรภรรยา

มีงสาอ่องที่ไต่จยไว้ให้แก่แม่ทัพพม่า ๆ จึงให้เจ้าเมืองสิริเยิมผู้ซึ่ง
ไม่เข้าค่วยมีงสาอ่องมารังราชการมณฑลอยู่ที่เมืองหงษาวดี แล้ว
เลิกกองทัพกลับไปเมืองอังวะ เจ้าเมืองสิริเยิมมาอยู่เมืองหงษาวดี
จะหาความชอบ ให้เที่ยวสืบสวนจับกุมมอญซึ่งไต่เขากับมีงสาอ่อง
ต่อไป พวกมอญถูกเจ้าเมืองใหม่จับกุมอีก ก็โกรธแค้นพม่าพา
กันกำเรียบช่น จึงเจ้าเมืองสิริเยิมที่มารังการเมืองหงษาวดีฆ่าเสีย
อีกคน ๑ แล้วรู้ตัวว่าพม่าคงจะยกกองทัพลงมาปราบปราม ถ้า
ไม่ระวังรักษาตัวให้คักคองขยับ พวกมอญเมืองหงษาวดีจึงคิดอ่าน
จะรวบรวมกันเตรียมต่อสู้พม่า.

ขณะนั้นมีพระภิกษุรูป ๑ ชื่อว่าสะล่า เป็นไทยใหญ่ ยวช้อย
ที่วัดบ้านอะเวงในแขวงเมืองหงษาวดี วิชาอาคมมาก พวกสา
นุศิษย์นิยมว่าเป็นผู้มีบุญ คุณวิเศษของพระสะล่าเลื่องกาแพร่หลาย
ว่ามีอิทธิฤทธิ์แลอยู่คงกระพันชาตรีเป็นต้น พวกกรมการเมือง
หงษาวดีกำลังแสวงหาผู้ซึ่งจะเป็นหัวหน้ามาช่วยคิดต่อสู้พม่า ครั้น
รู้ข่าวคุณวิเศษของพระสะล่า ให้สืบสวนต่อไป ได้ความว่าเป็นบุตร
ของเจ้าภูกาม อ้าวพระเจ้าอังวะองค์ก่อนซึ่งเปนขบถแล้วหลบหนี
สูญไป พวกมอญก็มีความยินดีพากันไปวิงวอนพระสะล่าให้ลา
สิกขาบท แล้วเชิญมาว่าราชการเมืองหงษาวดี ขนานนามว่า
สมิงทอ ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าอังวะให้กองทัพพม่าลงมาปราบปราม

สมิงทอเป็นหัวหน้ารบพุ่งพม่าพ่ายแพ้ไป พวกมอญเห็นประจักษ์
 บุญญาธิการของสมิงทอ ก็เชิญให้ราชาภิเศกเป็นพระเจ้าหงษาวดี
 กิติศัพททรายถึงหัวเมืองมอญใหญ่น้อยทั้งปวง ก็พากันมา อ่อนน้อม
 ขอมเข้าด้วยสมิงทอเป็นอันมาก สมิงทอจึงตั้งขุนนางกรมข้าง
 คน ๑ ซึ่งเป็นหัวหน้าในพวกได้ไปเชื่อเชิญมาครองเมือง แล้ว
 ยกลูกสาวให้เป็นภรรยาด้วยนั้น ให้เป็นที่พระยาทะเลาะ ตำแหน่ง
 อรรคมหาเสนาบดี แล้วมีราชสาส์นเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา
 แลเมืองเชียงใหม่ ก็ชวนราชวงศ์ของพระเจ้าหงษาวดีแต่ปาง
 ก่อนได้ครอบครองเมืองหงษาวดี ตั้งรวมัญประเทศเป็นอิสระอย่าง
 เกิมแล้ว พระเจ้าหงษาวดีจะใคร่มีทางพระราชไมตรีกับกรุงศรี
 อยุธยาแลเมืองเชียงใหม่ให้เป็นทองแผ่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น
 ขอราชชิตาไปอภิเศกเป็นมเหสี จะได้เป็นสัมพันธมิตรกันสืบไป
 ภายหน้า สมเด็จพระเจ้าบรมโกษทรงชัคเคื่อง หากตอบราชสาส์น
 สมิงทอไม่ แต่พระยาเชียงใหม่องค์เก่าพึงตั้งตัวเป็นอิสระมาไม่
 ช้านัก นิยมยศพระเจ้าหงษาวดีก็ขอมยกชิตาอันมีนามว่านาง
 ส้องทิพให้ไปอภิเศกเป็นมเหสีสมิงทอ โดยประสงค์จะเป็นไมตรี
 กับเมืองหงษาวดีสืบไป.

กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ไม่ต้องกัน ฉบับกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ บุคติดอกกับ
 พงษาครพม่า ข้าพเจ้าจึงอนุมติตาม.

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ

ขณะเมื่อพวกมอญพากันแขวงเมืองนครนรินทร์ กวาร์ของ
 ขุนนางพม่า ซึ่งเป็นเทศาภิบาลยังค้ำบัณเฑาะหัวเมืองมอญตอนใต้
 อยู่ณเมืองเมะตมะ ก็ยังมีราชโอรสพม่าซึ่งเป็นปลัดมณฑล เห็น
 เหลือกำลังที่จะปราบปรามพวกมอญ จะหนีกลับไปเมืองอังวะ
 ก็ไปไม่ได้ ว่าจะต้องผ่านหัวเมืองมอญที่เป็นขอบเขตหลายเมือง
 จะอยู่ที่เมืองเมะตมะก็กลัวพวกมอญจะฆ่าเสีย จึงชวนกันอพยพ
 ยบครอบครัวแลสมีศพรคพวก รวมคนประมาณ ๓๐๐ ลงเรือหน
 มาถึงเมืองตะนาวศรี บอกแก่เจ้าเมืองกรมการว่าจะขอเข้ามาพวง
 พระบารมีอยู่ในกรุงศรีอยุธยา หัวเมืองมิใช่ขอเข้ามากราบทูล
 สมเด็จพระเจ้าบรมโกษก็โปรดให้รับพวกพม่าเข้ามาถึงกรุงฯ พระ
 ราชทานให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้วัดมณฑะเข็ญ แล้วทรงทำนบารุง
 ให้มีความศุขทั่วกัน ความนั้นทราบไปถึงพระเจ้าอังวะ จึงแต่ง
 ทูตาทูลให้เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถึง
 กรุงศรีอยุธยา เมื่อชวศ พ.ศ. ๒๒๘๗ ให้มาขอพระคุณสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมโกษ ที่ใดทรงทำนบารุงข้าราชการพม่าซึ่งหนีภัย
 มาพึ่งพระบารมี แต่ที่พระเจ้าอังวะให้ทูตมาเมืองไทยครั้งนั้น
 หาใช่มาขอพระคุณแต่อย่างเดียวไม่ มีหลักฐานที่จะพึงเห็นได้
 ทั้งในพงษาวดารพม่าแลในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พม่า
 ประสงค์จะชวนให้ไทยช่วยปราบปรามพวกมอญ ถ้าไม่ได้ถึง
 อย่างนั้นก็เพียงให้ไทยอยู่เป็นกลาง อย่าให้ไปช่วยอุกตหนุนมอญ

กิ่งแต่ก่อน ที่แตกความข้างหลังนี้เป็นคนเหตุที่พระเจ้าอังวะแต่งตั้ง
 มา เอาความชอบที่พระเจ้าอังวะจะยกขึ้นกล่าวพอกดลยเกลื่อนมิให้
 ปรากฏความประสงค์แพร่หลายเท่านั้น ด้วยมอญเป็นขมจต่อพม่า
 ครั้งใหญ่หลวงยิ่งกว่าที่เคยปรากฏมาแต่ก่อน เพราะเป็นเวลา
 พม่ากำลังน้อย แลตั้งสู้รบพวกกระแจะอยู่อีกทาง ๓ กว๊าย
 เพียงแต่โดยลำพังมอญพม่าก็เต็มสู้อยู่แล้ว ถ้าไทยไปช่วยมอญ
 เขาควย ก็เห็นว่าคงจะต้องเสียเมืองพม่าเป็นเพียงแท้ ไม่มีที่
 สงสัย พม่าจึงพยายามหน่วงเหนี่ยวไทยมิให้ไปเข้ากับมอญ
 เหตุอันเป็นเหตุหวังของพม่าที่จะให้ไทยช่วยตนฤๅที่จะมิให้ไทยไปเข้า
 ข้างศัตรูนั้น พิจารณาอยู่ในเวลานี้ เห็นมีที่ควรแต่ว่ามอญเข้า
 มาอยู่ในเมืองไทยมาก ถ้าพวกมอญทางโน้นเป็นใหญ่ได้สำเร็จ
 คงประสงค์ มอญในเมืองไทยก็คงจะกำเริบขึ้นตามกัน ถ้ามิไป
 ชักโยงเอามอญทางโน้นเข้ามาช่วยก็ร้ายต่อไทย ก็คงพากัน
 อพยพกลับไปบ้านเมือง ไม่ยอมมอญเป็นข้าของไทย คงอยู่ในไม่
 เป็นประโยชน์แก่ไทยทั้ง ๒ สถาน บางทีพระเจ้าอังวะจะยอมสั้ญญา
 ว่าจะแย่งขึ้นหัวเมืองมอญให้แก่ไทย ทดแทนการที่ช่วยเหลือ
 อย่างไม่อีกย่างก็จะเป็นไปได้ มาอีกก็กลัวหากว่าครั้งนั้นสั้ญทอไม่ได้
 คงตัวเป็นพระเจ้าหงสาวดีก็เสมือสมเด็จเจ้าบรมโกษา ๗ ไทย
 ก็เห็นจะเข้ากับมอญ ถ้ามีฉนั้นก็คงไม่เข้ากับพม่า ถ้ายังเช่น
 แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ๗ แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ด้วยแล้ว

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ

ก็เห็นจะไปช่วยมอญรบพม่าเป็นแน่ แลคงได้เมืองพม่าในคราวนี้
 เอง แต่การที่สมเด็จพระเจ้าหงสาวดี เป็นข้อขัดขวาง
 อย่างสำคัญ เหมือนกับตัดหนทางเสียมิให้ไทยช่วย เพราะเหตุ
 ที่สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีเสมือไม่อ่อนน้อม แต่ฝ่ายข้างพม่ามาวิงวอนอ่อน
 โยนไม่ทนงศักดิ์เหมือนแต่ก่อน สมเด็จพระเจ้าบรมโกษจึงทรง
 รัชทางไมตรีพม่า แล้วทรงแต่งตั้งให้พระยาบวรราชเป็นราชทูต
 พระธนบุรีเป็นอุปทูต พระสุธรรมไมตรีเป็นศรีทูต เชิญพระราช
 สาส์นแลเครื่องราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรีคอบแทน
 พระเจ้าอังวะ ไทยก็ยกทัพพม่าไปด้วยกันก็ตีทัพที่เมืองสุพรรณ
 หลายว่า ไทยจะให้กองทัพไปช่วยพม่า ครั้นที่ไทยไปถึงเมือง
 อังวะ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๒๘๘ พระเจ้าอังวะก็ทรงขี้โลโซมันส์ ให้
 รัชรองเลียงคเป็นเกียรติยศ ทูตานุทูตเฝ้าแล้วทูลลากลับมา
 แต่พระยาบวรราชราชทูตกับพระธนบุรีอุปทูตช่วยถึงอนิจกรรมเสีย
 กลางทาง ๒ คน กลับมาถืองรอง ๑ แต่พระสุธรรมไมตรีศรีทูตคน
 เดียว เรื่องราวที่ไทยเป็นไมตรีกับพม่าเป็นนิตยอยู่เพียงนั้นตอน ๓.
 ฝ่ายพวกมอญก็ตั้งเป็นอิสระ เมื่อรวบรวมกำลังรพลได้มาก
 แล้ว สมิงทอก็พระยาทะเลระก็ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองพม่า ขึ้น
 ไปไต่จนถึงฐานเมืองอังวะ ประจวบเวลาเมื่อที่ไทยไปถึง สมิงทอ
 ได้ข่าวว่ากองทัพไทยไปช่วยพม่า ก็ถอยทัพกลับลงมา ต่อมา
 มีเหตุเกิดขึ้นในครอบครัวยุคของสมิงทอ กล้วยนางมเหษณ์เดิมซึ่งเป็น

บิดาของพระยาพระโหราธิบดีนางสีงทิพบิดาพระยาเซียงใหม่
 สมิททองเข้ากับนางมเหสีใหม่ พระยาพระโหราธิบดีจึงสมิททองว่าไม่คิด
 ถึงบุญคุณจึงเอาใจออกหาก แกล้งทำกิดิศัพทให้เลื่องกว่ามีช่าง
 เผือกปรากฏขึ้นในแขวงเมืองสโขง แล้วยุยงสมิททองให้เกิดมานะ
 ไปเที่ยวตามช่างเผือกอยู่ในป่าช้านาน จนพวกขุนนางในเมืองหงษา
 วิชาเห็นว่าสมิททองไม่เอาใจใส่ในราชการบ้านเมือง ก็เสื่อมคลาย
 ความนิยมลง ส่วนพวกไพร่พลที่ถูกกระเกณฑ์ไปได้ก็ความเดือด
 ร้อนก็พากันเอาใจออกหากจากสมิททอง พระยาพระโหราธิบดีก็เกลียดกล่อม
 หาพรรคพวกได้เป็นอันมาก พอได้ก็ชิงโคราชสมบัติเมือง
 หงษาวิชา สมิททองเหลือพรรคพวกน้อย สู้พระยาพระโหราธิบดีไม่ได้ก็
 พานางสีงทิพหนีมายังเมืองเซียงใหม่ มาขอกำลังไปที่เขา
 เมืองหงษาวิชา พระยาเซียงใหม่ก็เกณฑ์กำลังให้ตามประสงค์
 สมิททองจึงให้นางสีงทิพอยู่ที่เมืองเซียงใหม่ แล้วคุมกองทัพ
 กลับไปที่เมืองหงษาวิชา ไปเสียที่พ่ายแพ้พระยาพระโหราธิบดี สมิททอง
 จะกลับไปเมืองเซียงใหม่ก็คิดลอบฆ่าพ่อตา จึงตรงมายังกรุงศรี
 อโยธยา หมายจะมาทูลขอกองทัพไทยไปช่วยตีเมืองหงษาวิชา
 สมิททองคงมาทำท่าทางเย่อหยิ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง ฝ่ายสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมโกศจึงทรงชักเคืองสมิททองที่ยังอาจเอิบเอื่อมที่เสมือมา
 แต่ก่อนแล้ว จึงมีรับสั่งให้เอาตัวไปจำเลย

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ

ฝ่ายพระยาทละเมือซึ่งได้เมืองหงษาวดีแล้ว ก็ตั้งตัวเป็น
 พระยาหงษาวดี ตั้งน้องชายคนใหญ่เป็นอุปราช ตั้งน้องคนเล็ก
 เป็นทศละบัน ครั้นทราบว่าสมิงทองหนีมาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา
 เกรงจะมาทูลขอกองทัพไทยออกไปช่วย จึงมีศุภอักษรเข้ามาทูล
 สมเด็จพระเจ้าบรมโกษ ว่ากล่าวโทษสมิงทองว่าเป็นคนอกตัญญู
 แลเชื้อชาติเลวทราม เป็นแต่เที่ยวหลอกลวงผู้อื่น ไม่สมควรจะ
 ทรงชุบเลี้ยงทำนุบำรุง ขอให้ประหารชีวิตเสีย สมเด็จพระเจ้าบรม
 โกษได้ทรงทราบดีศุภอักษร เห็นจะคลายทรงขัดเคืองมอญ ด้วย
 พระยาหงษาวดีวางกิริยาอ่อนน้อม ไม่ใช่เสมอเหมือนกับสมิงทอง แต่
 ทรงพระราชดำริว่าสมิงทองไม่ใช่เป็นข้าศึกศัตรูกับกรุงศรีอยุธยา
 จะประหารชีวิตเสียหาควรไม่ ครั้นจะเอาไว้ในกรุง ก็จะเป็น
 เครื่องรำคาญอยู่ไม่รู้แล้ว จึงโปรดให้เอาตัวสมิงทองส่งลงเรือ
 ลำเนาไปปล่อยเสียต่างประเทศ ลำเนาพาไปปล่อยที่เมืองจีน
 สมิงทองพยายามกลับเข้ามาเมืองเชียงใหม่ได้อีก ก็เลยอยู่ที่เมือง
 เชียงใหม่ต่อมาอีกช้านาน.

เมื่อพระยาหงษาวดีมีศุภอักษรเข้ามาถวายสมเด็จพระเจ้าบรม
 โกษด้วยเรื่องสมิงทองดังกล่าวมา จะได้โปรดให้มีศุภอักษรเสนา
 ยตีกรุงศรีอยุธยาตอบไปว่ากระไรหาปรากฏไม่ แต่เมื่อพระยา
 หงษาวดีทราบว่าสมเด็จพระเจ้าบรมโกษมีรับสั่งให้เนรเทศสมิงทอง
 ไปเสียต่างประเทศแล้ว เห็นว่าไทยมิได้เป็นศัตรูกันห้วง จึง

ให้เกณฑ์กองทัพที่จะไปตีเมืองพม่า ให้ทหารบนคัมภีร์ยกจำนวน
พล ๒๐,๐๐๐ อปราชาคุมกองทัพเรือจำนวนพลอีก ๒๐,๐๐๐ ยกขึ้น
ไปพร้อมกันเมื่อปลายปีเมษายน พ.ศ. ๒๒๙๓ พม่าต่อสู้ต้านทานกำลัง
มอญไม่ไหวก็ถอยหนีขึ้นไปโดยลำค้ำย จนกองทัพมอญเข้าไปตั้ง
ล้อมเมืองอังวะไว้ พม่าสู้รบอยู่จนสิ้นเสบียงอาหารก็เสียเมืองอังวะ
แก่มอญ เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๒๙๔ อปราชา
จึงให้ทหารบนคัมภีร์ยกทัพมาจำนวนพล ๓๕,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่เมืองอังวะ
เพื่อจะโค่นปราบปรามหัวเมืองพม่าแต่ไทยใหญ่ที่ยังมีได้มาอ่อนน้อม
ต่อไป ส่วนอปราชายังไม่ไว้ใจไทย เกรงว่าจะยกกองทัพออกไป
ไปช่วยพม่า จึงถอยทัพกลับลงมาเมืองหงษาวดี พาเอาพระเจ้า
อังวะกับเจ้านายในราชวงศ์พม่าซึ่งจับได้ที่เมืองอังวะลงมาเมืองหงษา
วดีด้วยจนถึงเมืองอังวะแลหัวเมืองพม่าที่อยู่ใกล้เคียงก็ตก
อยู่ในอำนาจมอญแต่บัดนั้นมา.

ขณะเมื่อเสียเมืองอังวะแก่มอญครั้งนั้น มีพม่าคน ๑ เป็น
พราน ชื่อว่ามังอองไจยะ ไล่เป็นกำนันบ้านมุตโซโซ^๑ ไม่ยอม
อ่อนน้อมต่อมอญ ครั้นพวกมอญที่รักษาเมืองอังวะออกไปตั้งกอง
เกี้ยส่วย สั่งมังอองไจยะให้คือนรราชภูบ้านมุตโซโซมาเสี้ยส่วย

๑ คำว่า ออง ภาษาพม่าแปลว่า ชน คำว่า ไจยะ นั้น หมายความว่า ไชยะ ภาษา
บาฬีนั้นเอง บ้านมุตโซโซ แปลว่า บ้านนายพราน อยู่ข้างฟ้าดวันตมแม่น้ำนรราชดี
ห่างเมืองอังวะตึก ๒,๐๐๐ เส้น เดิมนี้เรียกว่าบ้าน ชาวโบ.

ตามประเพณี มังอองไยยะก็รวบรวมสมัครพรรคพวกได้ประมาณ ๔๐
 คน ยกมาปล้นกองมอญที่ไปเก็บส่วย ชำพวกมอญตายหมดทั้ง
 กอง แต่แรกมอญสำคัญว่าเป็นแต่กองโจรมาปล้นเงินส่วย ท้าว
 นายกองจึงเรียกผู้คนพากันยกออกไปหมายว่าจะจับ มังอองไยยะ
 ก็ต่อสู้ฆ่าฟันพวกมอญล้มตายแตกหนีมาอีก ความทราบถึงตละ
 ยันซึ่งรักษาเมืองอังวะเห็นเป็นการใหญ่จึงให้กองทัพยกออกไป แต่
 ทางโน้นพวกพม่าเห็นมังอองไยยะองอาจกล้าหาญ ก็พากันเข้ามา
 เป็นพรรคพวกมากขึ้น ช่วยกันต่อสู้ตีกองทัพมอญแตกพ่ายมาอีก
 พวกพม่าก็เกิดเชื่อถือว่ามังอองไยยะเป็นผู้มีบุญจะกู้บ้านเมืองได้
 ก็คิดศรัทธาไปถึงไหนพวกพม่าก็ยิ่งพากันมาเข้าด้วยมากขึ้นเป็น
 หลายหมื่น มังอองไยยะจึงให้สร้างเมืองขึ้นที่บ้านมุตไซโย ชาน
 นามว่าเมืองรัตนสิงค์ แล้วตั้งตัวเป็นใหญ่ใช้นามว่า พระเจ้าอลอง
 มินตยาธิบดี แต่คนทั้งหลายเรียกว่า พระเจ้าอลองพญา แปลว่า
 พระโพธิสัตว์ ตั้งชองสมรพลอยู่ที่เมืองรัตนสิงค์นั้น ครั้นเห็นว่ามี
 กำลังพอจะทำสงครามมอญได้ พระเจ้าอลองพญาก็ให้มังระ
 ราชบุตรที่ ๒ คู่มกองทัพมาตีเมืองอังวะ เวลานั้นกำลังรักษาเมือง
 อ่อนแอด้วยพระยาหงษาวดีแย่งกองทัพถล่มมาเสียมาก
 ตละยันสู้พม่าไม่ได้ก็เสียเมืองอังวะแก่พม่าเมื่อระกา พ.ศ. ๒๒๕๖
 พม่าได้ตกเสียตามลงมาตีเมืองแปรอีกเมือง ๓ พระยาหงษาวดี
 ให้อุปราชายกกองทัพมอญขึ้นไปตีเมืองแปรเมืองอังวะก็หาได้คืน

มาอีกไม่ ในขณะที่เมื่อพม่ากลับมารบตอนนั้น พระยาหงษาวดีก็เข้าใจว่าพม่าประสงค์จะตีเอาบ้านเมืองคนดวรายเจ้านายเดิม จึงให้ปลงพระชนม์พระเจ้าอองวะกับเจ้านายเชื้อพระวงศ์กษัตริย์พม่าซึ่งจับได้มาจากเมืองอองวะเสียทั้งสิ้น การนั้นกลับไปเป็นประโยชน์แก่พระเจ้าอลองพญา ด้วยเมื่อพวกพม่าทราบข่าวสิ้นราชวงศ์เดิมแล้ว ก็ยังนับถือพระเจ้าอลองพญาหนักขึ้น พวกนั้นนิยมว่าพระเจ้าอลองพญาเป็นเจ้าเป็นนายของพวกเขาทั่วไปทุกแห่ง.

ครั้นถึงขลุ่ย พ.ศ. ๒๒๘๘ พระเจ้าอลองพญายกกองทัพยกทัพเรือลงมาตีโคตมเมืองร่างกุ้ง แลเมืองพลิมอันอยู่ปากน้ำหงษาวดี แล้วไปตีเมืองสรีมอันเป็นเมืองท่าค้าขายอยู่ปากน้ำหงษาวดีใต้เมืองชวต พ.ศ. ๒๒๘๘ ครั้นโคตมเมืองสรีมแล้วยกกองทัพขึ้นไปล้อมเมืองหงษาวดีไว้ ขณะนั้นที่เมืองหงษาวดีเข้าแพ่งกำลังอดคึกเค็ยอาหาร พระยาหงษาวดีเห็นว่าจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้ จะยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าอลองพญาโดยดี แต่อุปราชากับพระยามอญุโดยมากไม่เห็นชอบด้วย ก็จำเป็นต้องต่อสู้รักษาเมืองไว้ ครั้นเห็นผู้คนอดอยากหนักเข้า พระยาหงษาวดีจึงลอบให้พระสังฆราชาออกไปเจรจาความเมืองกับพม่า ว่าจะขอเป็นไมตรีและจะยอมดวรายชิตาแก่พระเจ้าอลองพญาด้วย พระสังฆราชากลับมา

• เมื่อนั้นเดิมชื่อเมืองตะโก้ง พระเจ้าอลองพญาตีได้แล้วให้สร้างเมืองขึ้นใหม่ใกล้เมืองเดิมอีกเมือง • จึงให้ชื่อว่าเมืองร่างกุ้ง พวกลื้อเขินยังเรียกว่าเมืองตะโก้งจนทุกวันนี้.

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษา

แจ้งความว่าพระเจ้าอลองพญาจะยอมเป็นไมตรี พระยาหงษาวดีจึง
 สั่งชิตาออกไปถวายพระเจ้าอลองพญาที่รับไว้ ครั้นความนั้นทราบ
 ถึงอุปราชาแลพระยามอญทั้งปวงต่างก็ขัดใจ พวกนั้นมาต่อว่าพระ
 ยาหงษาวดีว่า ไหนได้ตกลงกันไว้ว่าจะต่อสู้อันนี้ เหตุใดจึงลอบไป
 อ่อนน้อมเสียโดยลำพังไม่ปรึกษาหารือก่อน พระยาหงษาวดีจึง
 ใจมิรู้ที่จะตอบโต้ประการใดก็ต้องกลับยอมต่อสู้อีก อุปราชา
 ภาคว่าพวกพม่าเห็นพระยาหงษาวดีส่งลูกสาวไปถวายพระเจ้าอลอง
 พญาคงจะพากันประมาท จึงยกกองทัพออกไปปล้นค่ายพม่าใน
 เวลากลางวัน พม่าฟันพม่าล้มตายเป็นอันมาก ด้วยพระเจ้าอลอง
 พญาเข้าพระทัยว่าพระยาหงษาวดีจะยอมอ่อนน้อม สั่งกองทัพ
 พม่าให้หยุดการรบสงขมาไว้ ๓ วัน ครั้นมอญยกทัพออกไปจึงเสียที
 แต่ทว่าพม่าที่ล้อมเมืองหงษาวดีมากมายนหลายทัพด้วยกัน ฝ่าย
 มอญแต่พวกที่อยู่ค่ายข้างหน้า ไม่เข้าเท่าใดพวกของอินทก็พา
 กันมาช่วยรบพุ่งพวกมอญแตกกลับเข้าเมือง พระเจ้าอลองพญา
 จึงให้กลับเข้าล้อมเมืองโดยกวดขัน แลรวบรวมให้ตีเมืองหงษาวดี
 ได้เมื่อเดือน ๗ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๐๐ นับเวลาที่มอญตั้งเป็นนครอยู่ได้
 รวม ๗ ปี พระเจ้าอลองพญาซัดเคืองว่ามอญไม่มีความสัตย์ จึง
 ให้จับบรรดามอญไม่ว่าไพร่ผู้ดีเขาไปเป็นชเลยทั้งสิ้น แม้จนพระ
 องค์ก็ไม่ปล่อยไว้ ว่าเพราะพระสังฆราชาเป็นผู้ออกไปเจรจาให้
 พม่าหลงเชื่อฟัง แลให้เผาเมืองหงษาวดีเสียด้วย เมื่อพม่าได้

เมืองหงสาวดีแล้ว ประเทศพม่ารามัญก็รวมอยู่ในอำนาจพระเจ้า
อลองพญาเหมือนอย่างพระเจ้าหงสาวดีแต่ก่อนมา แต่พระเจ้า
อลองพญากลับไปตั้งเมืองรัตนสิงค์เป็นราชธานี หามาอยู่เมือง
หงสาวดีฤๅเมืองอังวะไม่.

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ
บ้านเมืองเป็นสันติสุขไม่มีศึกสงคราม การต่าง ๆ ที่ทรงประพฤติ
จึงเป็นไปได้ในทางบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นพัน เป็นต้นว่าบูรณะปฏิ
สังขรณ์มหาเจดีย์สถานแลพระอารามใหญ่น้อยที่ปรักหักพัง อยู่ทั้งที่
ในกรุง ฯ แลหัวเมืองทั้งปวง เป็นการสำคัญที่ได้ปรากฏว่าทรง
บำเพ็ญมาตลอดรัชกาล เมื่อพระเจ้าอลองพญาบพุ่งกบฏมอญใน
ตอนหลัง พวกมอญที่พ่ายแพ้ฆ่าพากันแตกหนีเข้ามาพึ่งพระ
บารมีหลายคราว ก็โปรดให้รับไว้ตามเคย พระราชทานที่ให้ตั้ง
บ้านเรือนอยู่ในชานพระนคร เช่นที่บ้านโพธิ์สามต้น เป็นต้น คงได้
ทรงทราบกิตติศัพท์ความเป็นไปในเมืองมอญเมืองพม่าจากพวกมอญ
ที่หนีเข้ามาในตอนหลังน้อยเนื่อง ๆ แต่คงจะคิดเห็นกันในกรุงศรี
อยุธยาว่ามอญก็พม่ารบกันพันเผือมาช้านาน ประเคียวฝ่ายโน้น
ชนะ ประเคียวฝ่ายนี้ชนะ เป็นอาจินตัยมีควรที่จะคำนึง หา
ไต่เนกว่ามีบรมพิเศษเกิดขึ้นในพวกพม่าอีกไม่ จึงมีได้คิดเห็น
ว่าศึกพม่าจะมีมาถถึงเมืองไทยอีก.

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ

สมเด็จพระเจ้าบรมโกษผู้มีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้า ๓ พระองค์
 พระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าบรมราชาธิเบศร์ ทรงสถาปนา
 เป็นกรมขุนเสนาพิทักษ์ แล้วตั้งเป็นพระมหาอุปราช พระองค์
 กลางทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าเอกทัศ ทรงสถาปนาเป็นกรมขุนอนุรักษ์
 มนตรี พระองค์น้อยทรงพระนามว่าเจ้าฟ้าอัทธมพร ทรงสถาปนา
 เป็นกรมขุนพรพินิต แลยังมีพระองค์เจ้าชายลูกเข็อีก ๔ พระองค์
 ทรงพระนามว่าพระองค์เจ้าแขก เป็นกรมหมื่นเทพพิพิธพระองค์ ๓
 พระองค์เจ้ามังกัด เป็นกรมหมื่นจิตรสุนทรพระองค์ ๑ พระองค์เจ้า
 ทรุ เป็นกรมหมื่นสุนทรเทพพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าปานเป็น
 กรมหมื่นเสวกัดพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าต่างกรม ๔ พระองค์
 กรมหมื่นเทพพิพิธชอชกับพระมหาอุปราช แต่อีก ๓ กรมหมื่นเป็น
 อริ ครึ่งหนึ่งพระมหาอุปราชเอาเจ้ากรมปลัดกรมเจ้า ๓ กรมมาลง
 พระราชอาญา ว่าเจ้าตั้งข้าไทให้มียศเกินยันคาศักดิ์ภิกรมไม่ทูล
 ห้ามปราม เจ้า ๓ กรมอาชญา จึงกราบทูลกล่าวโทษพระมหา
 อุปราชว่าเป็นชู้กับเจ้าฟ้าสังวาล อันเป็นพระชายาองค์ ๑ ของสมเด็จพระ
 เจ้าบรมโกษ พิหารณาเป็นสัจย์ พระมหาอุปราชตั้งรับ
 พระราชอาญา เลยสิ้นพระชนม์ในระหว่างโทษ แต่ณเจ้าฟ้าทั้ง ๒
 พระองค์ก็เลยเป็นอริกับเจ้า ๓ กรมต่อมา อยู่มากรมหมื่นเทพพิพิธ
 กับเสนาบดีกราบทูลขอให้ทรงตั้งให้เจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต พระราช
 โอรสพระองค์น้อยเป็นพระมหาอุปราช แลเจ้าฟ้ากรมขุนพรพินิต

นั้น ในจดหมายเหตุของฝรั่งว่าพระอริยาไครยผลลาคเกล็ดยว แต่
 เสด็จไปศึกษาอักษรสมัยอยู่ในสำนักสงฆ์แต่ยังทรงพระเยาว์ พระ
 ฤไทยนิยมนทางข้างพระศาสนาเสียบเป็นพน ขอนนาคจะเป็นความจริง
 จึงเป็นเหตุให้ทรงมักน้อย เห็นว่าท่วงทีพระราชวงศ์ไม่ปรองดองกัน
 เกรงจะเกิดความลำบากในวันหน้า จึงทำเรื่องราวขอรวยทูลขอพระ
 องค์ อ้างว่าสมเด็จพระเชษฐาเจ้าฟ้ากรมขุนอนรรักษ์มนตรียังมีอยู่
 ขอให้ทรงตั้งเป็นพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าบรมโกษทรงชก
 เคือง คำนวณว่าเจ้าฟ้ากรมขุนอนรรักษ์มนตรีนั้นโศกเขลา ทาสติ
 มีปัญญาแลความเพียรมิได้ ถ้าครอบครองแผ่นดินบ้านเมืองก็จะ
 เกิดภัยพิบัติหลายเสียบ แล้วเลยรับสั่งให้เจ้าฟ้ากรมขุนอนรรักษ์
 มंत्रीไปทรงผนวชเสียบอยู่ใหนักขวง เจ้าฟ้ากรมขุนอนรรักษ์
 มंत्रीก็ตั้งไปทรงผนวชด้วยเกรงพระราชอาญา ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุน
 พรพินิตก็ไม่กล้าที่จะชกขวงต่อไป จึงไปρκใ้ขอพระราชทานเสด็จ
 ฟ้าออกกรมขุนพรพินิตเป็นพระมหากษัตริย์ เมื่อขลุ พ.ศ. ๒๓๐๐.
 ุอปราชาภิเศกแล้วไม่สงบ พอเดือน ๖ ขลุ พ.ศ. ๒๓๐๑ สมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมโกษผู้ประชวรหนัก ทรงทราบอยู่ว่าลูกเขย ๓ กรม
 ไม่เป็นสามัคคิกกับพระมหากษัตริย์ จึงรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้า
 ข้างที่พระบรมมหารัชมณัฏ ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระมหา
 อปราชา แล้วให้ลูกเขยต่างกรมทั้ง ๔ พระองค์กระทำสัตย์ถวาย
 พระมหากษัตริย์นำพระที่นั่ง เพ็ชรจะบังกนิมิให้เกิดเหตุร้ายฉานใน

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ

เวลาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ แต่ลูกเขยต่างพระองค์ต่างมีทิษฐิมาณะ
 ทั้งนั้น พันวิไลยที่พระราชบิดาจะทรงสมัคสมานได้ ฝ่ายเจ้าฟ้ากรม
 ขุนอนุรักษ์มนตรีซึ่งต้องออกไปทรงผนวชอยู่ พอทราบว่าสมเด็จพระ
 พระราชบิดาประชวรจะไม่คืนดีได้ ก็ลอบตามผนวชลับเข้ามาอยู่
 ในพระราชวัง ฝ่ายเจ้า ๓ กรมก็ตระเตรียมผู้คน แล้วเก็บรวบรวม
 สิ่งของเครื่องราชูประโภกเอาตามพลการ ถ้าหากว่าเจ้าฟ้าอหุ
 มหซึ่งเป้นรัชทายาทมิได้เป้นพระมหาอุปราชอยู่ก่อนแล้ว ก็น่าจะ
 เกิดรบพุ่งกัน แต่เพราะคนทั้งหลายได้อ่อนน้อมยอมตัวอยู่ในพระ
 มหาอุปราชโดยมากแล้ว จึงไม่มีใครจะไปเป็นกำลังข้างฝ่ายอื่น.

สมเด็จพระเจ้าบรมโกษเสด็จสวรรคต เมื่อเดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ
 รัชกาล พ.ศ. ๒๓๐๓ เสด็จราชย์ไป ๒๖ ปี พระชันษา ๗๘ พรรษา เจ้า
 ฟ้าอหุอมพรพระมหาอุปราชเสด็จขึ้นผ่านพิภพ พอจัดการประเศฐาน
 พระบรมศพเสร็จแล้ว ก็ให้ยกกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทร
 เทพ กรมหมื่นเสวกศักดิ์ สำเร็จโทษเสียทั้ง ๓ พระองค์ แล้วจึง
 ทำพระราชพิธีปราบดาภิเศก แต่ที่หาได้เสวยราชสมบัติเป้นปรกติ
 ไม่ สิ้นเจ้าสามกรมความลำบากก็เกิดขึ้นทางเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์
 มนตรีผู้เป้นสมเด็จพระเชษฐาที่ลาผนวชออกมา ด้วยเจ้าฟ้ากรม
 ขุนอนุรักษ์มนตรีตั้งพระองค์เป้นอัคร ขันอยู่บนพระที่นั่งสุริยาธิ
 อมรินทร์เอาโดยพลการ แล้วทำท่วงทีอย่างเป้นพระเจ้าแผ่นดินอยู่
 ในพระราชวังด้วยอีกพระองค์ ๑ ประสงค์จะให้สมเด็จพระอนุชา

ธีราชถวายราชสมบัติเหมือนอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษา
 ถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระแต่ก่อนมา สมเด็จพระ
 เจ้าอหุทมพระทรงทำประการใด ก็เกรงสมเด็จพระชนนพิณยหลวง
 ในบันนพเอิญสมเด็จพระเจ้าอหุทมพระชัชฌาครบอุปสมบท ครั้น
 ใดเดือนเศษ พอถึงแรมเดือน ๘ ก็ทูลถวายสมบัติแก่เจ้าฟ้ากรม
 ขุนอนุรักษมนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชที่วัดศรีอโยธินิยา
 แล้วมาประทับอยู่ที่วัดประคูโรงธรรม เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ
 มนตรีก็นำพิชยรมราชาภิเศกขึ้นเสวยราชย์ ทรงพระนามว่า
 สมเด็จพระบรมราชาธิราช แต่คนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญ
 หลายอย่าง เรียกว่า “ขุนหลวงเอกทัศ” ตามพระนามเดิมบ้าง
 เรียกว่า “ขุนหลวงสรैयाอมรินทร์” ตามนามพระที่นั่งที่เสด็จ
 ประทับบ้าง ที่เขาอย่างนามเจ้ากรุงกัมพูชาแต่โบราณมาเรียกว่า
 “ขุนหลวงชเวอน” เพราะเหตุที่เป็นโรคกลากเกลื้อนอย่างไร
 ประจำพระองค์นั้นก็มีบ้าง ส่วนสมเด็จพระเจ้าอหุทมพระนั้นคนทั้งหลาย
 เรียกว่า “ขุนหลวงหาวิค” เพราะออกไปทรงผนวชอยู่ ในครั้ง
 นั้นจึงเหมือนมีพระเจ้าแผ่นดิน ๒ พระองค์ด้วยกัน

การเปลี่ยนรัชกาลคราวหลังนี้ เป็นเหตุร้ายแฉ่งเป็นต้นเหตุที่จะ
 เสียดกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า เพราะพระเจ้าแผ่นดินซึ่งชนปกครอง
 บ้านเมือง เสมอได้ถูกสาปสันว่าไม่สมควรจะปกครองแผ่นดินแล้ว
 ยังมีหน้า ซ้ำความประพฤติพระองค์เวลาก่อนจะได้ราชสมบัติก็

แลเมื่อไ้ราชอาณาจักรแล้วก็ ก็ไม่ทำความเลื่อมใสให้ยังเกิดขึ้น
 ด้ยลังความวิตกของคนทั้งปวง เพราะเช่นนั้น ในไม่ช้าก็เกิดเหตุ
 ขึ้นด้วยกรรมหมิ่นเทพพิพิซึ่งออกทรงผนวชอยู่วั้กระโจน กษัตริย์
 พระบาทย์ราชา พระยายมราช แลพระยาเพ็ชรบุรี คยคิด
 กันเป็นชยด ประสงค์จะเชิญสมเด็จพระเจ้าอหุมพรกนมาครอง
 ราชสมบัติก็ง่่า แต่พะเอิญนำความไปทูลหารั้สมเด็จพระเจ้า
 อหุมพรฯ กลับทูลให้สมเด็จพระเชษฐาธิราชพระองค์ แต่ชชอย่าให้เข้า
 พันพวกทักคิราช จึงให้เนรเทศกรรมหมิ่นเทพพิพิไปเสียดังกาทวีป
 แลเอาข้าราชการทั้งนั้นจำไว้ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเสวยราชย์
 ยังไม่ทันได้ถึงปี เวลาข้าราชการกำลังขยันกันก็ง่่ามา
 กมีศึกพม่ามาตีคิพระนคร.

เหตุที่พม่าจะมาตีเมืองไทยคราวนี้ เติมเมื่อพระเจ้าอลอง
 พญาไตเมืองหงสาวดีแล้ว กลับขึ้นไปยังเมืองรัตนสิงค์ ประสงค์
 จะไปปราบปรามพวกกระแซซึ่งมาขุกรกเขตแดนพม่าข้างฝ่ายเหนือ
 ชณะนั้นทางเมืองมอญมีขุนนางมอญคน ๑ ซึ่งเคยเป็นแม่ทัพ
 ของพระยาหงสาวดีอยู่แต่ก่อน บังหลยหลกอยู่ไต ครันเห็นไต
 ท่วงทิจมสมัคพรรคพวกเขาปล้นเมืองสิเรียมอันอยู่ปากน้ำเมือง
 หงสาวดี ทวยเมืองสิเรียมเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศ
 มีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ ชาวทวายถึงแม่ทัพพม่าที่อยู่ไกลเคียง
 ก็ยกกองทัพมาจะตีเอาเมืองสิเรียมคืน พระยามอญเห็นว่าจะสู้

ไม่กี่ จึงเก็บรวบรวมทรัพย์สินสมบัติโดยสถานเรือกำปั่นฝรั่งเศสหนี
 ไปจากเมือง หมายถึงจะไปเอาใครอยู่ที่เมืองปอนดิเจรี อันเป็น
 เมืองชนของฝรั่งเศสในอินเดีย แต่เรือกำปั่นนั้นตกพายใหญ่ซัด
 มาทางตะวันออก จึงแวะมาหาใครยช่อมแซมที่เมืองมฤท พม่า
 มหันต์ลือมาตงพระยาตะนาวศรีว่า พระยามอญนั้นเป็นขบถฝรั่ง
 พาหนมา ขอให้ไทยจับส่งไปให้ทิ้งตัวคนแลเรือกำปั่นที่รยมาขึ้น
 คืบ ข้างไทยตอบไปว่าเรือกำปั่นฝรั่งเศสตกพายซัดมาขอเอาใครย
 ช่อมแซมที่เมืองมฤท ไม่มีเหตุอันใดที่จะจับกุมไว้ ครั้นช่อม
 แซมเสร็จแล้วก็ปล่อยให้ไป ซึ่งว่ามีพวกขบถคบคิดให้มาในเรือ
 คืบนั้นหาทราบไม่ พระเจ้าอลองพญาได้ทราบความก็ชดเคือง
 ไทย แต่ยังไม่ยอม.

ครั้นถึงฤดูแล้ง ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒ พระเจ้าอลองพญาลง
 มาฉลองพระเกษชาติที่เมืองว่างกุ้ง ซึ่งได้สั่งให้ลงมือปฏิสังขรณ์
 แต่เมื่อถึงเมืองใด เมื่อการฉลองพระชาติเสร็จแล้ว พระเจ้า
 อลองพญาให้มังระราชบุตรที่ ๒ กับมังฆ้องนรชายกกองทัพมี
 จำนวนพล ๘,๐๐๐ ลงมาตีเมืองทวายซึ่งยังตั้งแขมเมืองอยู่ ครั้น
 ตีได้เมืองทวายแล้ว มังระทราบายความว่า เรือกำปั่นพวกพ้อคา

• เหตุที่พม่าจะเกิดรบกับไทยคราวนี้ ถัดรกันเป็นหลายอย่าง ว่าเพราะไทยไป
 ตีเมืองทวายบ้าง เพราะไทยจับเรือของพม่าบ้าง ข้าพเจ้าอนุมิตตามความในจดหมายเหตุ
 ฝรั่ง เพราะเห็นสมเหตุสมผล.

พากันหนีมาอาศัยอยู่ในแดนไทยที่เมืองตะนาวศรี แลเมืองมฤต
 หลายนคร รวบรวมเอาทรัพย์สินสมบัติขนมาก้วยเป็นอันมาก แลสืบ
 ได้ความว่าที่เมืองตะนาวศรีแลเมืองมฤตนั้น กำลังรพลงไทยที่จะ
 ยิงกันรักษาหามิเท่าใดไม่ จึงบอกความไปทูลพระเจ้าอลองพญา
 ที่เมืองร่างกุ้ง พระเจ้าอลองพญาเห็นได้ทรงตั้งก๊กของไทยไม่
 ยอมส่งตัวพระยามอญกับเรือกำปั่นฝรั่งเคสไพนิน ซนอ้างว่าไทยทำ
 ให้เสียทางไมตรี จึงให้มั่งระยยกกองทัพเลยถึงมาตเมืองตะนาวศรี
 แลเมืองมฤตทั้ง ๒ เมือง กองทัพพม่ายกถ่วงแดนไทยเข้ามา
 ครั้นนั้น จะเป็นด้วยเหตุใดไทยจึงมิได้เตรียมต่อสู้หาปรากฏ
 ชาติไม่ ได้ความแต่ว่าพม่าตีเมืองได้ โดยง่ายทั้งเมืองตะนาวศรี
 แลเมืองมฤต จนพม่าปลาทใจว่าไทยทำไม่จึงอ่อนแอตเพียงนั้น
 จึงเลยเป็นเหตุให้พม่ากำเริบ ก็ทออยากจะลงตีหัวเมืองไทยคือเข้า
 มา ในชั้นพม่าหาได้ตั้งใจว่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาไม่

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยา เมื่อได้รับไยบอกพระยาตะนาวศรี
 ว่าพม่าจะยกกองทัพมาตเมืองตะนาวศรีเมืองมฤต สมเด็จพระเจ้า
 เอกทัศมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพ ให้พระราชวังเมืองซึ่งใดมาตี
 พระยายมราชเช่นแม่ทัพฉฉพล ๓,๐๐๐ พระยาเพ็ชรบุรีเป็นกองนำ

๑ ชื่อแม่ทัพนายกองที่ปรากฏในพงษาวดารต่างฉบับต่างกัน ข้าพเจ้านุมัติตาม
 พระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เพราะเห็นใกล้เคียงกับในคำให้การชาว
 กรุงเก่า.

พระยาราชบุรีเป็นบุตรพระสมุทสงครามเป็นเกียกกาย พระ
 รัตนบุรีกับพระนนทบุรีเป็นกองหลัง ยกไปรักษาเมืองมฤต แล้วให้
 พระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งว่าทจตุศกมภักกรมวัง คุมกองทัพจำนวนพล
 ๒,๐๐๐ ยกหนุนไปอีกทัพ ๑ แลครั้งนั้นขุนรองปลัดชูกรมการเมือง
 วิเศษไชยชาญ เป็นผู้รู้วิชาคม เข้ามาอาสาราชการสงคราม
 จึงโปรดให้คุมสมัครพรรคพวกรวม ๔๐๐ คนเป็นกองอาทมาตไปใน
 กองทัพพระยารัตนาธิเบศร์ด้วย.

กองทัพพระยายมราชยกไปไม่ทันรักษาเมืองตะนาวศรีเมือง
 มฤต พอข้ามแนวเขายันต์ก็ออกไปถึงกำนลิ่งขร ก็ไ้ความว่า
 เมืองตะนาวศรีเมืองมฤตเสียแก่พม่าแล้ว จึงตั้งอยู่ที่แก่งตุ่ม
 ปลายน้ำตะนาวศรี หวังจะรอกองทัพหนนญาจะบอกขอคำสั่งอย่างไร
 หาปรากฏไม่ ฝ่ายพม่าเตรียมจะยกกองทัพเข้ามาในหัวเมืองไทย
 อยู่แล้ว ครั้นรู้ว่ากองทัพไทยไปตั้งอยู่ที่ปลายน้ำ มังระจึงให้
 มังฆ้องนรชายกมาตีกองทัพพระยายมราชฯ ไม่มีที่มั่นก็แตกพ่าย
 พม่าได้ใจก็ติดตามเข้ามา ขณะนั้นพระยารัตนาธิเบศร์ตั้งอยู่ที่
 เมืองกบ ให้ขุนรองปลัดชูคุมกองอาทมาตลงไปตั้งสกัดทางอยู่ที่
 อ่าวหว้าขาว พม่ายกมาดงนั้นเวลาเข้าตัว ขุนรองปลัดชูคุมกอง
 อาทมาตออกโจมตีข้าศึก รบกันด้วยอาวุธจนถึงตลุมบอน พวก

๑ อ่าวหว้าขาวอยู่ข้างเหนือที่ตั้งจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ทุกวันนี้ เป็นที่แถบคันหัน
 ด้วยมีที่ราบเป็นทางเดินอยู่แต่ตอนริมทะเล ข้างในภูเขาเป็นเทือกติดต่อกันไปจนเขามันหัด
 ไปรถไฟใต้ดินก็สังเกตเห็นได้.

อาทมาตฆ่าฟันพม่าล้มตายลงเป็นอันมาก ในหนึ่งสัปดาห์พระราชพงษาว่า เมื่อพระยารัตนาธิเบศร์ทราญว่ากองทัพพระยามราชแตก ให้เกณฑ์กำลัง ๕๐๐ คนลงไปหนุนกองขุนรองปลัดชู กองหนุนเห็นจะลงไปไม่ทัน ขุนรองปลัดชูรบกับพม่าตั้งแต่เช้ามาจนเที่ยงถึงสิ้นกำลัง พม่าหนุนกันมามากเข้า ล้อมจับขุนรองปลัดชูได้ พวกกองอาทมาตก็แตกพ่ายยับเยิน พม่าไล่ลงทะเลจนน้ำตายก็มาก ฝ่ายพระยารัตนาธิเบศร์พอทราญว่ากองอาทมาตแตกก็ไม่ร้ออยู่ต่อสู้ข้าศึก รีบถอยทัพหนีมาจากเมืองเพชรบุรี พม่าก็ขบวนมาไต่ถึงเมืองเพชรบุรี โดยหาม้าผู้ใดที่จะต่อสู้ก็คขวางไว้.

ในเวลานั้นพระเจ้าอลองพญาลงมาทอดพระเนตรเมืองทวาย เมืองมฤตแลเมืองตะนาวศรีที่ตัดไต่ใหม่ มาทราญว่ากองทัพไทยรบพุ่งอ่อนแอแตกหนึ่ง่าย ๆ จึงเกิดความคิดขุ่นในค่อนนั้นว่า น่าจะเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา ด้วยความประมาทไทย จึงให้เตรียมมกองทัพเมืองตะนาวศรีนั้น ให้มีงระราชบุตรเป็นทัพหน้า พระเจ้าอลองพญาเสด็จเป็นทัพหลวงยกตามเข้ามาทางด่านสิงขร แล้วสั่งให้ไปกระเตรียมเกณฑ์ทัพทางเมืองมอญอีก ๒ ทัพ สำหรับจะให้เข้ามาในภายหลัง.

ฝ่ายเมืองกาญจนบุรีโดยนักคิดศัพทว่าพม่าเกณฑ์ทัพจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทาง ๑ ก็มีโยยกเข้ามายังกรุง

ศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็ให้เกณฑ์กองทัพ จำนวนพล
 ประมาณ ๓๐,๐๐๐ ให้พระยาอภัยมนตรีเป็นแม่ทัพ ยกไปตั้งซัด
 ตาทัพอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี แล้วให้พระยาพระคลังคุมกองทัพ
 อีกทัพ ๓ มีจำนวนพลประมาณ ๓๐,๐๐๐ ไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี
 ประสงค์จะให้ไปเป็นกองหนุนกองทัพพระยาอภัยมนตรี แลยกยก
 คอสู์กองทัพมาที่จะยกมาจากเมืองตะนาวศรีด้วย ต่อมาเมือง
 กำแพงเพชรบอกลงมาว่า ไทข่าวว่าพม่าจะยกเข้ามาทางด่านแม่
 ละเมาอีกทัพ ๓ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็ให้เกณฑ์กองทัพอีกทัพ ๓
 ให้เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นแม่ทัพ ยกขึ้นไปคอบคอสู์พม่าที่จะ
 ยกมาทางด่านแม่ละเมา.

ตามคำผู้หลักผู้ใหญ่กล่าวกันว่า ในครั้งนั้นไม่ได้คิดอ่าน
 ที่จะรวบรวมกำลังคอสู์ชาติศึกประการใด สักแต่ได้ข่าวมาว่าพม่า
 จะยกมาทางไหนก็เกณฑ์กองทัพยกไปตั้งทางนั้น เพียงแต่จะเสีย
 ส่วนให้ ไทหลักฐานมั่นคงเสียก่อนก็ไม่มี จึงเดากำลังพลไป
 บัวยการเสียเปล่า ๆ มากกว่าที่ไทคอสู์ชาติศึก ด้วยพม่ามิได้ยก
 มาตั้งทางด่านพระเจดีย์สามองค์แลด่านแม่ละเมา ยกมาแต่ทาง
 ด่านสิงขรเมืองตะนาวศรีทางเดียว ดูเหมือนหนึ่งว่าครั้งนั้นถึงเมื่อรู้
 ว่าพม่าได้เมืองตะนาวศรีแล้ว ที่ในกรุงฯ ก็จะไม่ได้อาคตาพม่า
 จะตั้งเข้ามาอีก จะพึ่งมาอะอะตระเตรียมรักษาย่านเมืองต่อเมื่อ

๑. เจ้าพระยาอภัยราชาคนนี้ตั้งขึ้นใหม่ เจ้าพระยาอภัยราชาคนก่อนเป็นขบถต้องจำขู่

พม่าเข้ามาถึงเมืองกุยเมืองปราณ แลบางทีจะยังเข้าใจว่าพม่า
 ที่ยกมาทางเมืองกุยเมืองปราณเป็นแต่กองโจรฤกกองทัพน้อย ส่วน
 กองทัพใหญ่ว่าจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ฤก่ด่านแม่
 ละเมาเหมือนอย่างพม่าที่เคยยกมาเมื่อคราวก่อน ๆ จึงไปมีวรรัง
 แต่ ๒ ทางนั้น ที่จริงความคิดเช่นนั้นก็หลักฐานอยู่ข้าง เพราะ
 ทางด่านสิงขรที่ยกมาแต่เมืองตะนาวศรี ไม่ใช่แต่เป็นทางอ้อม
 ค้อมห่างไกลอย่างเดี๋ยว ทางที่ซำคักจะต้องเดินทัพขึ้นมา ถึง
 แต่ข้ามเขาบันทัดเข้ามาแล้วเป็นทางกันดาร เพราะเทือกเขา
 ขยับข้างซ้าย ทล่อยข้างขวา เหมือนต้องเดินตรงมาในตรอกถึง
 ๕ วัน ๖ วันจึงจะถึงเมืองเพชรบุรี ถ้าหากไทยเอากองทัพที่มีกำลัง
 ไปตั้งสกัดอยู่ที่เมืองเพชรบุรีสกัดทัพ ๓ แล้วให้กองทัพเรือยก
 ลงไปวกหลังทางทะเล จะเลือกล้อมซำคักที่ตรงไหนก็ไล่ควก
 ตลอดระยะทางกันดารนั้น เพราะเช่นนั้น เมื่อครั้งพระเจ้าหงษาวดี
 มาตีเมืองไทยแต่ก่อน จึงมิได้ให้กองทัพยกมาทางด่านสิงขรเลย
 ที่พระเจ้าอลองพญายกมาครั้งนั้น ก็ด้วยไม่รู้ภูมิแผนที่เหมือนหลง
 เข้ามาในเงอม่มีไทย ถ้าเวลานั้นผู้บัญชาการศึกข้างฝ่ายไทย
 มีความสามารถอยู่ข้าง กองทัพพม่าก็ยกขึ้นขี้อย่างต่ำ ๆ
 ก็จะไม่สามารถถ่วงเลยเมืองเพชรบุรีขึ้นมาได้ ก็คิดจึงนำเสียค่าย

๑. ทงนี้ข้ามเขาบันทัดเข้ามาตรงหลังจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ทุกวันนี้ แล้วเดินเลาะ
 ฝั่งทะเลมาจนเมืองเพชรบุรี.

นัก เพราะพม่าหลงแล้วฝ่ายเราจึงหลงยิ่งไปกว่าพม่า กลายเป็นพม่ายกกองทัพมาในทางที่ไทยมิได้ตระเตรียมจะต่อสู้ จึงล่องเลียบมาตั้งเมืองราชบุรีไว้ โดยสะดวกด้วยประการฉะนี้

ไต่ความในพงษาวดารพม่าว่า มีกองทัพไทยประมาณพลสัก ๒๐,๐๐๐ ตั้งรับพม่าอยู่ที่เมืองราชบุรี คงเป็นกองทัพพระยาอภัยมณฑลถอยมาจากเมืองกาญจนบุรี มาสมทบกับกองทัพพระยาพระคลัง แลกองทัพที่หนีขึ้นไปจากข้างใต้ ตั้งรวมกันอยู่ณเมืองราชบุรี กองทัพมิงฉ่องนรธามาถึงก่อน ได้รบพุ่งกันเป็นสามารดไทยฆ่าฟันพม่าล้มตายลงมาก กองทัพมิงฉ่องนรธาจะแตกอยู่แล้ว พอกองทัพมิงฉ่องนรธาตามมาถึง เข้าช่วยรบพุ่งระดมตีกองทัพไทยจึงแตกหนีมา พระเจ้าอลองพญาจึงรวบรวมพลอยู่ที่เมืองราชบุรี ๔ วัน แล้วยกค้อมาเมืองสุพรรณบุรี

ตั้งแต่กองทัพไทยแตกมาจากเมืองราชบุรี ที่ในกรุงศรีอยุธยา ก็เกิดโกลาหล ด้วยคนทั้งหลายเห็นกันเป็นแน่ชัดว่า เพราะผู้บัญชาการศึกโง่เขลาไม่รู้เท่าไม่ถึงการณ์ จะพาบ้านเมืองพินาศเสียหาย ก็ชวนพากันไปต่างๆ ถึงคิดกันจะไปทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ลาผนวชออกมาว่าราชการ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศเกรงจะเกิดจลาจลขึ้น จึงมีรับสั่งให้ไปเชิญสมเด็จพระอนุชาลาผนวชแล้วมอบราชการทั้งปวงให้ทรงบังคับบัญชาต่างพระองค์

๐ ในพงษาวดารพม่าว่า พัดที่เมืองเพ็ชรบุรี แต่ที่จริงต้องเป็นเมืองราชบุรี เพราะถ้าวางว่าออกจากรั้วนั้นก็มาถึงเมืองสุพรรณ

การที่สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ไปเชิญสมเด็จพระเจ้าอภัยมร
 ภาณุวงศ์ครั้งนั้น จะได้อำนาจสิ่งสัญญาอย่างไร ความชอบไม่มี
 ปรากฏในจดหมายเหตุ แต่เห็นได้ในการตั้งปวงที่ปรากฏต่อมา
 ว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอภัยมรภาณุวงศ์ครั้งนั้น เข้าพระทัยว่าสมเด็จพระ
 พระเชษฐาจะคืนราชสมบัติให้ครองตั้งเก่า เพราะฉะนั้นจึงทรงบังคับ
 บัญชาการเต็มอำนาจเหมือนอย่างพระองค์ทรงครองแผ่นดิน ยก
 สมเด็จพระเชษฐาขึ้นไว้ในตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าหลวง ความที่
 กล่าวนี้ เห็นได้ดังเช่นมีรับสั่งให้จับพระยาราชนครินทร์ กับเจ้านคร
 สวรรคตมพิพระสนมเอกของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ซึ่งเป็นต้นเหตุ
 ทำให้เกิดวิวาทกันในหมู่ข้าราชการ เอาตัวจำเลยทั้ง ๒ คน แล้ว
 ให้ปล่อยเจ้าพระยาอภัยราชา กับพระยายมราช พระยาเพชรบุรี ซึ่ง
 ต้องเวรจำมาด้วยเรื่องคดีขบถ ให้พ้นโทษออกมารับราชการตั้งเก่า
 ด้วยประสงค์จะให้ข้าราชการสมีคสมานกันเหมือนแต่เดิม แล้วจึง
 ดำรัสสั่งให้กวาดต้อนราษฎร แลชนเล็ยงอาหารเข้าไว้ในพระ
 นคร ครั้นเตรียมพร้อมปรากฏจะเอาพระนครเป็นที่มั่นต่อสู้ข้าศึกดัง
 แต่ก่อน ครั้นเห็นว่ากำแพงเมืองข้างด้านเหนือตอนตรงพระราช
 วังซีกกระชั้นนัก ให้สร้างกำแพงขึ้นอีกแนว ๑ ให้ห่างออกไป ทำ
 ให้ต่ำกว่ากำแพงเดิม ให้ยิงปืนได้ทั้ง ๒ ชั้น ในเวลานั้นทำนอง
 กองทัพเจ้าพระยาอภัยราชาที่ยกขึ้นไปทางเหนือจะกลับลงมาถึง จึง
 มีรับสั่งให้จัดกองทัพขึ้นใหม่อีกทัพ ๑ มีจำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ให้เจ้า

พระยามหาเสนาเช่นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ แลให้พระยายมราช
พระยารัตนาธิเบศร์ พระยาราชบังสุวร เป็นนายกองยกออกไป
ตั้งรับข้าศึกที่คอแค้นเมืองสุพรรณ.

ฝ่ายกองทัพพม่า พระเจ้าอลองพญายกมาตั้งเมืองสุพรรณ
ตั้งพักรวบรวมพลอยู่หลายวัน ทำนองจะรอกำลึงที่เพิ่มเติมเข้ามา
ทีหลัง คุ้มเห็นว่าจำนวนพลยังไม่พอที่จะตั้งกรังครือยทชยาอันเป็น
ราชธานี ฝ่ายข้างกรุงฯ ใต้ช่องตอนนั้นจึงมีเวลาที่ไตร่พิจารณาครั้ง
กล่าวมา พอพระเจ้าอลองพญาได้รพลพร้อมมูลก็ให้ยกกองทัพ
ต่อเข้ามา มาพบกองทัพเจ้าพระยามหาเสนาตั้งค่ายรายสกัดอยู่
ริมลำน้ำจักราชในทุ่งศาลานเป็นหลายค่าย มังฆ้องนรธาภิ
มังฆ้องราชบุตรีขับพลพม่าเข้าตีค่ายไทยรยพุ่งกันเป็นสามารด ไทย
ใต้ลำน้ำเป็นคู พม่าต้องข้ามน้ำมาตีค่าย ถูกไทยยิงล้มตายลง
เป็นอันมาก จนต้องถอยกลับไป ครั้นกองทัพหลวงของพระเจ้า
อลองพญาตามมาตั้ง พม่ามีรพลมากกว่าไทย ก็แปรกระบวน
เข้าตีโอย ตักกองทัพไทยแตกพ่าย เจ้าพระยามหาเสนาถูกอาวุธ
ข้าศึกตาย พระยายมราชก็ต้องอาวุธขาดเจ็บกลับมาตายที่ใน
กรุงฯ นายกองรอกมาได้แต่พระยารัตนาธิเบศร์กับพระยาราช
บังสุวร ส่วนไพร่พลถูกพม่าฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก.

• ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่าตั้งที่ลำน้ำเอกราช เห็นว่าจะผิด เพราะลำน้ำ
เอกราชอยู่ที่ริมป่าไม้มิห่างลำแม่น้ำใหญ่ พงษาวดารพม่าก็ว่ารบกันที่ทุ่งศาลาน จะต้อง
เป็นลำน้ำจักราชจึงจะถูก.

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ

พระเจ้าอลองพญา^๒ค้ายไทยที่ทุ่งศาลานแตกแถว^๓ยกกองทัพตามเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา เมื่อเดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๐๓ ตั้งค่ายหลวงณบ้านกุ่มข้างเหนือกรุงฯ ให้มังระราชบุตรกับมังฆ้องนรราชซึ่งเป็นกองทัพนำลงมาตั้งที่ทุ่งโพธิสามต้น ครึ่งหนึ่งหลวงอภัยพิพัฒน์ขนนางเงิน พาพวกเงินบ้านในกำยประมาณ ๒,๐๐๐ มาขออาสาตัดค่ายข้าศึกที่โพธิสามต้น จึงโปรดให้มณฑิพลเสนาปลัดกรมตำรวจคุมกำลัง ๑,๐๐๐ หนีออกไปด้วย กองทัพเงินยกไปตั้งยังมีทันจะโค่นค่าย พม่าก็ข้ามลำน้ำโพธิสามต้น มารวมค้ำกองทัพเงินแตกพ่าย ฆ้องพิพลเสนาซึ่งเป็นกองหนุนยังตั้งอยู่ที่วัดทเลหญ้า ทั้งพเนียดหนีไปไม่ทัน ครั้นเห็นพม่าไล่ฆ่าฟันเงินมากกองทัพเงินพิพลเสนาถอยแตกด้วย ครึ่งหนึ่งเสียผู้คนไทยเงินถอยพม่าฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก มังระเห็นไตก็ยกกองทัพรุกเข้ามาตั้งค่ายทัพเนียด ให้มังฆ้องนรราชองนำเข้ามาตั้งถึงวัดสามวิหาร แต่นั้นก็มีไตปรากฏว่าไทยยกกองทัพออกไปรบพุ่งพม่าอีก เป็นแต่ให้รักษาพระนครมันไว้ ภายนอกพระนครปล่อยให้พม่าทำตามชอบใจ มีจดหมายเหตุการณ์ตอนปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า

เมื่อเดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ พม่าประมาณ ๒,๐๐๐ ยกลงไปยังท้ายคู^๑ ๒ ฟาก^๒ ขณะนั้นพวกชาวเรือค้าขายถอยหนีลงไปจาก

๑ คือวัดบรมวงศ์ทุกวันนี้.
 ๒ ที่เรียกว่าท้ายคู คือแม่น้ำข้างใต้กรุงฯ รวบรวมปากคลองตะเคียน.

ข้างเหนือ ไปขอความร่วมมือกันอยู่ที่ท้ายคูปเป็นอันมาก ทั้งเรือพระ
 ทิ้งศรีพระทิงกรายแลเรือกระบวน ซึ่งเอาไว้ในโรงเรือข้างเหนือ
 พระราชวังก็ถอยเอาลงไปรวมไว้ที่นั่นด้วย พม่าฆ่าฟันผู้คนทั้ง
 ชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ล้มตายเป็นอันมาก แล้วเผาเรือที่ท้ายคูป
 เสียหมดสิ้น.

ถึงเดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ พม่าเอาปืนใหญ่มาตั้งณวัดราชพร
 วัดกระษัตรา ข้างบ้านควนตก ยิงเข้าไปในพระนคร สมเด็จพระ
 เจ้าอัครมพวทรช้างพระที่นั่งเสด็จไปบัญชาการให้เจ้านาทียิงปืน
 ป้อมตอบโต้พม่า ยิงกันอยู่จนเวลาเย็นพม่าก็เลิกทัพกลับไปค่าย.

ถึงเดือน ๖ ขึ้นค่ำ ๑ พม่าเอาปืนใหญ่มาตั้งจงกาทิศหน้าพระ
 เมรุ แลวัดช้าง (หัดคาวาศ) ระดมยิงเข้าไปในพระราชวังทั้ง
 กลางวันแลกลางคืน ลูกปืนถูกยอดพระที่นั่งสุริยาภิรมย์
 หักทำลายลง.

ในวันพม่ามายิงพระราชวังทีกล่าวมานี้ พระเจ้าอลองพญา
 มาทรงบัญชาการแลรุกปืนใหญ่เอง พลเรือนแตกถูกพระองค์
 บาดเจ็บสาหัส ก็ประจวบหนักในวันนั้น พอวันรุ่งขึ้นถึงเดือน ๖
 ขึ้น ๒ ค่ำ พม่าก็พากันเลิกทัพขึ้นไปทางเมืองเหนือ หวังจะกลับ

๑. นัยหนึ่งว่าพระเจ้าอลองพญาประจวบเป็นสี่หัวใหญ่ แต่ความจริงเห็นจะถูกปืนแตก
 อย่างกล่าวในหนังสือพระราชพงษาวดาร เพราะมีหลักฐานที่พม่าเลิกกลับไปโดยด่วน
 มิได้ปรากฏว่ามีเวลาตระเตรียม.

ออกทางค่านแม่ละเมา แต่ไปยังไม่พ้นแดนเมืองตากพระเจ้า
อลองพญาก็สิ้นพระชนม์ในกลางทาง.

พม่าเลิกทัพกลับไปครั้งนั้นเป็นการรีบจะไปในทันที มิได้มี
เวลาเตรียมม ถึงชนชั้นใหญ่ไปไม่ทันต้องเอาลงฝังทิ้งไว้ในค่าย
หลวงต่อมาไทยไปชุกพยหลายสิบกระบอก แต่ในชั้นแรกเมื่อพม่า
กลับไป ไทยยังไม่รู้ว่าพระเจ้าอลองพญาประสูติ สำคัญว่าพม่า
จะทำอภัยทัพเป็นกลอุบายก็มีไค้ยกไปตามตี ครั้นรู้ว่าเลิกทัพ
กลับไปแน่ สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงมีรับสั่งให้พระยายมราช
กับพระยาสิทธิราชเจ้าไชโยยยกกองทัพไปติดตามพม่า ตามไป
จนเมืองตากก็ไม่ทันเข้าศึก แต่ถึงจะทันก็เห็นจะไม่เป็นประโยชน์
อันใด กวญเวลานั้นครั้นคร้ามพม่าเสียมากแล้ว พม่าจึงกลับไป
ไปได้โดยสะดวก.

สงครามครั้งที่ ๒๓ คราวพม่าตีหัวเมืองปักษ์ใต้
ปีฉก พ. ศ. ๒๓๐๗

เมื่อพระเจ้าอลองพญาประชวรหนัก เลิกทัพกลับไปจากกรุงศรีอยุธยา มังระราชบุตรที่ ๒ เป็นผู้บัญชาการทัพ ให้มังฆ้องนรธาคุมทัพหลังระวังคอยต่อสู้กองทัพไทยที่จะไปติดตาม แล้วรีบถอยกองทัพหลวงกลับไป ไปตั้งค่ายลเมาะกะโลกในแขวงเมืองตากเมื่อเดือน ๖ แรม ๑๒ ค่ำ พระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์ พระชันษาได้ ๔๕ ปี แต่ราชาภิเศกเสวยราชย์มารวมเวลาได้ ๘ ปี มังระราชบุตรเชิญพระศพพระเจ้าอลองพญาไปตั้งบ้านแม่ละเมาให้หยุดทัพ ๓ วัน ประชุมกันปลงพระศพเสร็จแล้ว เชิญพระอัฐิธาตุกลับไปยังเมืองรัตนสิงค์ มังลอกราชบุตรองค์ใหญ่ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชได้รับราชสมบัติ ราชาภิเศกเมื่อเดือน ๗ ปีมโรง พ. ศ. ๒๓๐๓ ทรงพระนามว่า พระเจ้าปวรมหาธรรมราชา เสวยราชย์ณเมืองรัตนสิงค์ เป็นรัชกาลที่ ๒ ในราชวงศ์อลองพญาต่อมา ครั้นมังฆ้องนรธา ซึ่งคุมกองทัพหลังครั้งถอยทัพกลับไปจากเมืองไทย เห็นว่าพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์แล้ว ก็มีใจ

๑. นัยหนึ่งว่าเชิญพระศพไปปลงที่เมืองรัตนสิงค์.

กำเริบด้วยถือตัวว่ามีฝีมือเข้มแข็งในการทัพศึก ก็กระตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองพม่า พอคุ่มกองทัพกลับเข้าในแดนพม่า มังฆ้อง-นรธา ก็ยกกองทัพของคนแยกทางตรงไปยึดเมืองอังวะไว้ แล้วตั้งแขวงเมืองไม่ยอมขึ้นต่อพระเจ้ามังลอก ฝ่ายสะโคะมหาสรีระोजनाอาวของพระเจ้ามังลอก ซึ่งพระเจ้าอลองพญาตั้งให้เป็นเจ้าเมืองภกามก็ตั้งแขวงเมืองขึ้นด้วยอีกแห่ง ๑ แลตั้งระบับนองพระยาหงษาไว้ซึ่งหนีรอดไปไต่เมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญาตีเมืองหงษาวดี ตามสมิงทอมาอาไศรยอยู่กับพระยาเชียงใหม่ ก็คุมกำลังเข้าไปตีหัวเมืองมอญอีกทาง ๑ ทั้งพวกกระแซเมืองมอญระพอกได้ทราบ ว่าพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์ก็กลับกำเริบขึ้นด้วย เมืองพม่ารามัญจึงกลับเป็นกลาง แต่ราชบุตรของพระเจ้าอลองพญาเข้มแข็งในการศึก พวกศัตรูสู้ไม่ได้ ถึงกระนั้นพระเจ้ามังลอกก็ต้องปราบปรามศัตรูอยู่ถึง ๒ ปี ย้านเมืองจึงวายคายเป็นปรกติ.

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา เมื่อพม่าเลิกทัพกลับไปแล้ว มีความปรากฏในจดหมายเทศของฝรั่ง บุคติดอกกับในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า รู้สึกความที่ได้ประมาทมาแต่ก่อน ก็ลงมือซ่อมแปลงซ่อมปรกการ แลสำรวจตรวจตราหาเครื่องอาวุธยุทธรณวัตถุ มาเพิ่มเติมสำหรับรักษาพระนครมิได้ละเลย แต่ทว่าไม่รักษาความสามัคคีในข้าราชการไว้ได้ยืดยาว ประหนึ่งว่าเวลาไถยจะถึงตัวก็สามัคคีพร้อมกันไปคราวหนึ่ง ครั้นพ้นไถยก็แตกต่างราว

ลานกันไปใหม่ คงเป็นด้วยข่าวปรากฏเข้ามาถึงกรุง ฯ ว่าทาง
 เมืองพม่า พอพระเจ้าอลองพญาสิ้นพระชนม์แล้ว ก็เกิดจลาจล
 แยกกันเป็นก๊กเป็นเหล่า รบพุ่งชิง บ้านเมือง กันเหมือนอย่างแต่ก่อน
 ครั้นความรู้สึกมชนทางในกรุง ฯ ว่าพม่าเห็นจะไม่มาทำไมได้อีก
 แล้ว พวกข้าราชการที่ไม่เข้ากับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพร์ก็คิดอ่าน
 จะหาอำนาจตั้งเก่า พวกนี้ยงส่งเสด็จสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้
 เกิดวังเกียกกันแห่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพร์ มีปรากฏในหนังสือ
 พระราชพงษาวดารว่า วันหนึ่งเวลากลางคืนสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ
 ให้มาเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพร์ไปเฝ้า ครั้นเสด็จไปถึงทอดพระ
 เนตรเห็นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ถอดพระแสง ดาบวางพาดไว้บนพระ
 เพลา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพร์เข้าพระทัยว่าสมเด็จพระเชษฐา
 ทรงรังเกียจเสียแล้ว ถาখনอยู่ไปก็จะต้องถอยพุงฆ่าฟันกันเอง
 จึงเสด็จออกจากพระราชวังไปประทับณตำหนักบ้านคำหยาด แขวง
 เมืองวิเศษไชยชาญ พอทรงจัดการตระเตรียมพร้อมแล้วก็กลับ
 ทรงผนวชที่วัดโพธิ์ทองอันอยู่ใกล้ตำหนักนั้น แล้วเสด็จมาประทับ
 อยู่วัดประดู่โรงธรรมอย่างแต่ก่อน ครั้นข้าราชการที่เข้ากับ
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมพร์เห็นจะตามเสด็จออกบวชเสียด้วยเป็นอันมาก
 ราชการบ้านเมืองก็กลับหันลงหาทางเสด็จมทราตามอย่างเดิม แต่

๑ ตำหนักนี้เป็นตำหนักตึก ยังปรากฏอยู่ที่บ้านคำหยาด แขวงจังหวัดอ่างทองจนทุกวันนี้.

รอดด้วยพม่ากำลังรบพุ่งปรายปรามกันเองวุ่นวายอยู่ ทางเมือง
ไทยจึงได้ส่งขศึกสงครามมาหลายปี.

ในเวลาที่ดินเมืองพม่าเกิดรบพุ่งกันวุ่นวายอยู่นั้น มีทวายเป็น
ขุนนางเก่าคน ๑ ชื่อหุยทองจา เห็นพม่าเกิดรบกันเองได้ท้วงที่
กัศมีร์มีศัพรคพวกเขาซึ่งเมืองทวายจากเจ้าเมืองซึ่งพระเจ้าอลอง
พญาตั้งไว้ได้ส่งประสังค์ ครั้นต่อมาเห็นว่าพระเจ้ามังลอกราชาบุตร
ของพระเจ้าอลองพญา ปรายปรามบ้านเมืองรายนายได้ตั้งแต่ก่อน
หุยทองจากร้อนตัว จึงแต่งทูตให้กัศมีร์ไปทูลเงินเครื่องราช
บรรณาการเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ว่าขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา
เอาพระบารมีเป็นที่พึ่งต่อไป สมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีรับสั่งให้มข
มนตรีปลุกษากันว่าจะควรรับเมืองทวายไว้เป็นเมืองขึ้นฤๅไม่ ข้า
ราชการมีความเห็นแตกต่างกันเป็น ๒ พวก พวก ๑ เห็นว่าหุย
ทองจาเป็นขบถต่อพม่า รู้ว่าพม่าจะลงมาปรายปรามจึงมาขอพึ่ง
พระบารมี หวังจะให้ไทยไปรบพม่าให้แก้ตัว หากได้มีความ
สามีกักคัโดยสุจริตไม่ เห็นว่าไม่ควรจะรับเมืองทวายไว้ตามความ
ประสังค์ของหุยทองจา ข้าราชการอีกพวก ๑ เห็นว่าเมืองทวาย
แต่ก่อนก็เคยเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา พม่ามาซึ่งเขาไป
เมื่อมาขอสามีกักคัเช่นนั้น ถ้าไม่รับไว้ก็เหมือนขลาด รู้ไปดังไหน
ก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศ พวกที่เห็นว่าควรรับเมืองทวายมีมาก
กว่าพวกที่เห็นไม่ควรรับ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงให้รับเครื่อง

บรรณาการ แล้วพระราชทานบำเหน็จตั้งแต่งหุยกองจาใหม่ยศ
ศักดิ์ตามประเพณีแต่ก่อนมา.

ฝ่ายเมืองพม่า เมื่อพระเจ้ามังลอกปราบปรามราชศัตรูภายใน
ในรายกายแล้ว ชักเคืองพระยาเชียงใหม่ให้กำลังตระเวนมาค
เมืองมอญ จึงให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล ๗,๕๐๐ ให้อภัย
คามณี^๑ เป็นแม่ทัพ มังละศิริเป็นปลัดทัพ ยกมาคเมืองเชียงใหม่
เมื่อขมแสง พ. ศ. ๒๓๐๕ พวกเจ้าเมืองในแคว้นล้านนาได้ข่าว
ว่าพม่ายกกองทัพมากี่พากันตกใจ พระยาลำพูน ท่านองจะเป็นผู้
ที่ได้ไปช่วยเหลือตระเวนเองร้อนตัวมาก พาครอบครัวอพยพหนี
มายังเมืองพิไชย บอกว่าจะขอเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์ในกรุงศรี
อยุธยา สมเด็จพระเจ้าเอกทัศก็โปรดให้รับเข้ามา แล้วพระ
ราชทานให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณตำบลบางกลางข้างเหนือพระนคร ฝ่าย
พระยาจันทระเจ้าเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นน้องพระยาเชียงใหม่องค์คำ
คนก่อนก็ให้ทูตถือสุภอักษรคุมเครื่องราชบรรณาการลงมา ถวาย
สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ขอพระราชทาน
กองทัพขึ้นไปรักษาเมืองเชียงใหม่ ชะนะนนท์ในกรุงฯ ท่านองจะ
ยังประมาทพม่าอยู่ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงรับเครื่องบรรณาการ
ของพระยาเชียงใหม่ แล้วมรยสั่งให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองเหนือเป็น

๑ อภัยคามณีนี้ ที่หลังได้รับกับไทยหลายคราวจนจับได้เมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุง
รัตนโกสินทร์ หนังสือเก่าเรียกอาปรภามณีบ้าง มอหุ่่นบ้าง โปมะยู่่นบ้าง.

จำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาพิศณุโลกเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปช่วย
รักษาเมืองเชียงใหม่ กองทัพไทยยกไปตั้งเมืองตาก ได้ความ
ว่าเมืองเชียงใหม่เสียแก่พม่าแล้ว ก็เลิกทัพกลับมา หาได้ขึ้นไป
ไปช่วยเมืองเชียงใหม่ไม่ อกัยคามณีตีไต่เมืองเชียงใหม่ จับได้
พระยาจันทรเจ้าเมืองกบขี้ทั้งสี่มืงทอแล้ว จึงแย่งทหารให้รักษาเมือง
พอลสมควร แล้วเลิกทัพกลับไปเมืองพม่า พระเจ้ามังลอกขุน
บำเหน็จอกัยคามณีให้มียศเป็นมียหุ่่น กลับมาเป็นเจ้าเมืองเชียง
ใหม่ แลเลื่อนยศมังละศิริปลัดทัพเป็นที่มังมหานรธา มีตำแหน่ง
ในกรมทหารม้า ตามสมควรแก่ความชอบที่มีในครั้งนั้นทั้ง ๒ คน
พระเจ้ามังลอกเสวยราชย์มาไต่ ๔ ปี ถึงขั้มแม พ. ศ. ๒๓๐๖
ประสูริพระชนม์เมื่อเดือนอ้ายแรม ๘ ค่ำ พระชันษาไต่ ๒๘ ปี
มีราชบุตรชื่อมังหม่อง แต่ยังมีเยาว์อยู่ มังระราชธิดา ซึ่งเป็นโอรส
ที่ ๒ ของพระเจ้าอลองพญาชนเสวยราชย์ ราชานิกเศกทรงพระ
นามว่าพระเจ้าศิริสุธรรมมหาราชาธิบดี เป็นรัชกาลที่ ๓ ในราชวงศ์
อลองพญาต่อมา.

เมื่อพระเจ้ามังระเสวยราชย์ สัตว์ภูภายในราชอาณาจักรแล้ว
แต่พระเจ้ามังระนิยมในการทำศึกสงคราม เพราะได้เคยรบพุ่งมา

* พระเจ้าอลองพญามีราชบุตร ๘ องค์ ในพงษาวดารพม่าว่า พระเจ้าอลองพญาได้
สั่งไว้ให้ราชบุตรรับราชสมบัติต่อกันไปทั้ง ๘ องค์ เห็นจะเป็นด้วยเหตุนี้จึงมีกบขี้ซึ่ง
ราชสมบัติกัน ดังจะปรากฏในเรื่องราวต่อไปข้างหน้า.

แต่ครั้งพระเจ้าอลองพญา จึงคิดอ่านจะแผ่อำนาจปราบปรามต่าง
 ประเทศที่ใกล้เคียงต่อไป พอราชธานีแตกแล้วไม่เข้ายกกองทัพ
 หลวงไปตีเมืองนครศรีธรรมราชได้สมประสงค์ จึงย้ายราชธานีกลับมาตั้ง
 ที่เมืองฉะวระอย่างเดิม แลครั้งนั้นอภัยคามณีเจ้าเมืองเชียงใหม่
 ไปเฝ้าพระเจ้ามังระ อยู่ข้างหลังพวกท้าวพระยาตามหัวเมืองใน
 ลานนาได้กำลังเมืองหลวงพระบางมาช่วย พวกนั้นเป็นขบถต่อ
 พม่า พระเจ้ามังระทราบความจึงให้อภัยคามณีรักษากองทัพ
 กล้ายมากอง ๑ แลให้เกณฑ์กองทัพให้มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐
 ให้ในเมืงวสัหะคิเป็นแม่ทัพยกตามมาอีกทัพ ๑ เมื่อปลายขีมีแม
 พ. ศ. ๒๓๐๖ ให้มาปราบปรามหัวเมืองในแคว้นแคว้นลานนา แล
 ให้เลยไปตีเมืองหลวงพระบางด้วย ต่อมาพระเจ้ามังระปรารภถึง
 เมืองทวาย ซึ่งหยุตองจาเป็นขบถมาแต่แผ่นดินพระเจ้ามังลอก
 ยังหาได้ปราบปรามไม่ ถึงขีวอช พ. ศ. ๒๓๐๗ จึงให้เกณฑ์
 กองทัพอีกทัพ ๑ ให้มังมหานรธาผู้ที่มีความชอบครั้งเป็นปลัดทัพ
 มาตีเมืองเชียงใหม่ในแผ่นดินก่อนเป็นแม่ทัพลงมาตีเมืองทวายอีก
 ทาง ๑.

เมื่อพม่าลงมาตีเมืองทวายคราวนี้ เมืองตะนาวศรีแลเมือง
 มฤตยูรอยู่ในปกครองของไทย เพราะเมื่อพม่าตีได้ในคราว

๑. ถึงสมัยนี้เมืองล้านช้างเดิมแยกกันเป็น ๒ อาณาเขตร หลวงพระบางอาณาเขตร
 เวียงจันทน์อาณาเขตร ๑.

พระเจ้าอลองพญา มาล่อมกรุง ๆ เชนแต่เก็บบริษัทรพียัยคนเป็น
 เซลย แล้วกัถงเมืองไป หาไต่เอาไว้เป็นของพม่าไม่ ไทย
 จึงกลับไปครอบครองตั้งเก่า แลเมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญาเข้า
 มาล่อมกรุง ๆ นั้น ก็คิดพิทเลื่องๆ ไปดังต่างประเทศว่ากรุงศรี
 อโยธยาเสียแก่ข้าศึก กรมหมื่นเทพพิพิชซึ่งถูกเนรเทศไปอยู่
 สิงคโปร์ทราบความ จึงโดยสานเรือกำปั่นกลับมาชนทเมืองมฤท
 ทหมายจะมาคิดอ่านกู้บ้านเมือง แลทำนองเมื่อกลับมาจะยังทรง
 ผนวชเป็นสมณะอยู่ เมื่อความทราบถึงสมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมี
 รัชสั่งให้ข้าหลวงลงไปคกรมหมื่นเทพพิพิชไว้ที่เมืองมฤท.

กองทัพมังมหานรथाกลงไปดังเมืองทวายเมื่อเดือนอายุข
 วอก พ. ศ. ๒๓๐๗ หุยคองจากต่อสู้เหลือกำลังก็พาครอบครัวลงเรือ
 หนีมาเอาไคร้อยู่เมืองมฤท มังมหานรथाให้มาขอตัวหุยคองจาก
 ไทยไม่ยอมสั่งให้ มังมหานรथाจึงให้กองทัพเรือ ๖๐ ลำยกกลง
 มาที่เมืองมฤท ก็ไต่เมืองโดยง่าย หุยคองจากกับกรมหมื่นเทพ
 พิพิชพากันลงเรือหนีพม่ามายังเมืองกระบุรี มังมหานรथाจึงให้
 กองทัพนำติดตามลงมา ส่วนมังมหานรथाขึ้นไปตีเมืองตะนาวศรี
 ใต้อีกเมือง ๓ แล้วตั้งรอตพำอยู่ที่เมืองตะนาวศรีนั้น ฝ่าย
 กองทัพพม่าที่ติดตามหุยคองจาก มาถึงเมืองไหนก็ให้จับผู้คน
 เอาไปเป็นเซลย แล้วเก็บบริษัทรพียัยสมบัติเมืองนั้น แลเผา
 บ้านเรือนเสียตลอดทางที่มา ด้วยครั้งนั้นเจ้าเมืองกรมการเมืองไม่

กำลังระต่อสู้ พม่าจึงตีไล่ตั้งแต่เมืองมลิวัน เมืองกระเมืองระนอง
 ตลอดมาจนเมืองชุมพร เมืองไชยา แล้วย้อนกลับขึ้นมาตีเมือง
 ปัตนัย เมืองกำเนตคนพละณ แลเมืองคลองวาฬ เมืองภย เมืองปราณ
 ตลอดมาจนถึงเมืองเพชรบุรี แต่กองทัพพระยาพิพัฒน์โกษาภัย
 พระยาตากสินฯ ก็ลงไปจากกรุงศรีอยุธยา ไปตั้งทัพรักษาเมือง
 เพชรบุรีไว้ไว้ไว้ พม่าที่ยกมาเป็นแต่กองทัพ ครั้นมาพบกองทัพ
 สักก็อยู่ถอยหนีกลับไปเมืองตะนาวศรีทางท่านสิงขร.

กรมหมื่นเทพพิพิธ ก็หุยกองจ่าเจ้าเมืองทวาย ที่เห็นพม่ามา
 ครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าเอกทัศมีรับสั่งให้เอากรมหมื่นเทพพิพิธไป
 คุมไว้ที่เมืองจันทบุรี ส่วนหุยกองจ่านั้นโปรดให้คุมไว้ที่เมืองชลบุรี
 จะยกความผิดหุยกองจ่าว่าอย่างไรหาปรากฏไม่.

๑. ที่ได้ไปนพระเจ้ากรุงธนบุรีในเวลาต่อมา.

สงครามครั้งที่ ๒๔ ความเสียกรุง ฯ ครั้งหลัง
ปีกุนฺย พ. ศ. ๒๓๑๐

ที่จะเกิดสงครามคราวนี้ไม่ปรากฏเหตุอย่างอื่น นอกจาก
พม่าเห็นว่าไทยกำลังอ่อนแอแปลกเปลี่ยน เป็นช่องที่จะมาปล้นเอา
ทรัพย์สินสมบัติได้ง่าย ๆ ก็ยกมาตีเมืองไทยเท่านั้นเอง เริ่มเรื่อง
สงครามคราวนี้ ในพงษาวดารพม่ากล่าวว่พระเจ้ามังระประสงค์
จะตีกรุงศรีอยุธยา จึงให้เนเมียวสีหบดียกกองทัพเข้ามาทาง
เมืองเชียงใหม่ ลงมาตีกรุงศรีอยุธยาทางค้ำนเหนือทาง ๑ ให้
มังฆานรชายกกองทัพลงมาทางเมืองทวาย เข้ามาตีกรุงศรี
อยุธยาทางค้ำนตะวันตก ให้พร้อมกัยกกองทัพเนเมียวสีหบดีอีก
ทาง ๑ ความที่กล่าวในพงษาวดารพม่าดังนี้ไม่ยุติต้องกับรายการ
ที่ปรากฏ เห็นว่าจะเป็นความคิดของผู้แต่งพงษาวดารอ้างต่อ
ภายหลัง เพราะกองทัพพม่าที่ยกมาตีเมืองไทยครั้งนพระเจ้ามังระ
ให้ไปรบพุ่งก่อนก่อนทั้ง ๒ ทาง กองทัพพม่าที่ยกมาทางเมือง
เชียงใหม่จะต้องปราบปรามหัวเมือง ที่เป็นขอบในแคว้นล้านนา
ทั่วไป แล้วยังจะต้องยกขึ้นไปตีเมืองหลวงพระบางก่อน ต่อสำเร็จ
แล้วจึงจะไต่มาตีเมืองไทย ฝ่ายกองทัพพม่าที่ยกลงมาเมือง
ทวาย การที่จะต้องทำก่อนมีแต่ค้ำเมืองทวายเมืองเดียว ชูระ

กองทัพทั้ง ๒ ผิดกันเช่นนั้น ที่จะกำหนดมาแต่แรกให้มาตั้ง
 ครัวอพยพมาให้พร้อมกันนั้นเห็นจะไม่ได้ จึงเห็นว่ากองทัพพระเจ้า
 มังระให้กองทัพเนเมียวสัหยศึกกับกองทัพมังมหานรชามาตีเมืองไทย
 นั้นเป็นการคิดขึ้นต่อภายหลัง เพราะเหตุที่กองทัพทั้ง ๒ นั้นไป
 ทำการสำเร็จไต่เร็วกว่าคาดไว้แต่แรกทั้ง ๒ ทาง ซ่อนเห็นได้ที่ทัพ
 มังมหานรชามาตีเมืองทวายแล้วมีเวลาว่างจนเลยมาตีหัวเมืองยักซ์
 ไค้แต่ในชวอก พ. ศ. ๒๓๐๘ ดังกล่าวมาในเรื่องสังครามครั้งที่ ๒๓ นั้น
 แท้จริงเรื่องที่จะเริ่มสังครามคงเป็นดังกล่าวต่อไปนี้ คือ

เมื่อต้นบระกา พ. ศ. ๒๓๐๘ กองทัพพม่าเสร็จกิจการสังครามตั้ง
 อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ทัพ ๓ ตั้งอยู่ที่เมืองทวายทัพ ๑ พระเจ้า
 มังระเห็นเป็นช่องที่จะหาทรัพย์สินแลเสบียงเป็นกำไรในการทัพได้มาก
 ขึ้นไปอีก ยางที่จะเป็นเพราะมังมหานรชายกขึ้นไปยังเมืองอังวะ
 ว่ามาตีหัวเมืองไทยได้ง่าย ๆ พระเจ้ามังระเห็นว่าไทยยังอ่อนแอ
 อยู่เหมือนอย่างที่เคยมาเห็นแต่ก่อน จึงสั่งให้กองทัพยกเลย
 เข้ามาตีเมืองไทยทั้ง ๒ ทาง แลถวาทพม่ายกกองทัพมาควรวน
 พิเคราะห์ดีตามลักษณะการ เห็นว่าในชั้นแรกพม่าตั้งใจเพียงจะมา
 ตีปล้นตามหัวเมืองไทย อย่างที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า "เรด"
 แล้วแต่จะเข้ามาตีเพียงไหนก็จะเข้ามาเพียงนั้น ถ้าเห็นว่าไทยมี
 กำลังมากนั้นก็ถอยกลับไป เหมือนอย่างเมื่อตีหัวเมืองยักซ์
 ไค้ที่กล่าวมาแล้ว พมามีใจตั้งใจว่าจะมาตั้งครัวอพยพ เพราะ

ฉันพระเจ้ามังระจึงมิได้เสด็จมาเองให้เป็นพระเกียรติยศเหมือน
 อย่างพระเจ้าหงษาวดีแลพระเจ้าอลองพญา แลกองทัพพม่าที่ยก
 มาทางข้างเหนือกับข้างใต้จึงเป็นอริศรแก่กันมิได้มีใครเป็นแม่ทัพ
 ใหญ่ ความที่กล่าวขือนเป็นวิญญูของท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่
 ก่อนได้กล่าวมาแล้ว แม้ผู้อ่านสังเกตดูไปในลักษณะการทัพมา
 ยกมาตีเมืองไทยในครั้งนั้น ก็น่าจะเห็นเป็นอย่างเดียวกัน.

ลักษณะการที่กองทัพพม่ายกมาตีเมืองไทยครั้งนั้น มิได้

รบพุ่งตรงเข้ามาอย่างศึกสามัญ ทำการมาโดยลำค้ำเป็นชั้น ๆ
 ถึง ๔ ชั้น คือชั้นแรกเมื่อเดือน ๗ ระยะเวลา พ. ศ. ๒๓๐๘ เนเมียวสีหบดี
 ใหญ่ยกโยนายทัพนำคมกองทัพมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกลงมาจาก
 เมืองเชียงใหม่กอง ๑ มังมหานรธาให้เมชะระโยนายทัพนำคม
 กองทัพจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อก
 ทาง ๑ ในพงษาวดารพม่าว่า กองทัพที่ยกมาครั้งนั้นมีชื่ออาณัติ
 อย่าง ๑ คือดาที่โหนดต่อสู้พม่าที่ไตก็เก็บบริบททรัพย์สินดี แลจับ
 ผู้คนทั้งเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงเอาเป็นเชลยส่งไปเมืองพม่า บ้าน
 เรอนทรัพย์สินดีที่พม่าไม่ต้องการก็ให้เผาทำลายเสียทิ้งสิ้น ถ้า
 ที่โหนดผู้คนอ่อนน้อมยอมเข้าเป็นพวกพม่า ๆ ก็ให้ทำสัจแล้วก็ไม่
 ทำร้าย เป็นแต่กะเกณฑ์เอาสิ่งของที่พม่าต้องการ เช่นเสบียง
 อาหารแลพาหนะ เป็นต้น แลเรียกเอาคนมาใช้การงานต่าง ๆ
 เหมือนอย่างเป็นข้าของพม่า ด้วยเหตุนี้ราษฎรตามท้องที่ร้าย

ทางทัพม้ายกกองทัพผ่านมา ข้างแห่งก็สู้รบ ข้างแห่งก็เข้า
 ทัพม้าแต่โดยดี แต่ที่หลบหนีเข้าป่าไปนั้นมากกว่าอย่างอื่น
 กองทัพม้าทัยกองมาจากเมืองเชียงใหม่ก็ต้องรยพุ่งแต่ที่เมืองตาก
 แห่งเดียว พอตีเมืองตากได้แล้ว ที่เมืองกำแพงเพชรเมือง
 นครสวรรค์ก็ไม่มีใครต่อสู้ ด้วยเวลานั้นเจ้าเมืองถูกเกณฑ์เข้า
 มารักษากรุง ฯ เหลือแต่กรมการผู้น้อยก็พากันอพยพหลบหนีไป
 โดยมาก คนที่หนีไม่ทันก็ต้องอ่อนน้อมต่อพม่า ๆ จึงลงมาตั้ง
 ค่ายอยู่ที่เมืองกำแพงเพชรแห่ง ๑ ที่เมืองนครสวรรค์แห่ง ๑ ฝ่าย
 กองทัพม้าทัยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ มาถึงเมือง
 กาญจนบุรีพักกองทัพพระพิเรนทรเทพเจ้ากรมตำรวจ มีจำนวนพล
 ๓,๐๐๐ ตั้งรักษาเมืองอยู่ พม่ามากกว่าก็ตั้งกองทัพพระพิเรนทรเทพ
 แตะยับเย็น พม่าจึงยกตามเข้ามาถึงด่านราชบุรี มาตั้งค่าย
 อยู่ที่ค่ายลลภแกแห่ง ๑ ค่ายลตอกละออมแห่ง ๑ ข้ามฟากมา
 ตั้งค่ายที่ดงวังหนองขาวอีกแห่ง ๑.

มีเนื้อความปรากฏในจดหมายเหตุของฝรั่งว่า ครั้นพม่ามา
 ตีหัวเมืองขัณฑ์ไคเมอชวอกที่กล่าวมาในเรื่องสังครามครั้งที่ ๒๓ นั้น
 ที่ในกรุงศรีอยุธยาเกรงพม่าจะเข้ามาตั้งกรุง ฯ จึงคิดรวก่อน จึง
 ให้เกณฑ์คนหัวเมืองขัณฑ์ไคเมอชวอกเข้ามารักษาพระนครเป็นอัน
 มาก ครั้นรู้ว่าพม่าเลิกทัพกลับไปทางด่านสิงขรแล้ว ทางใน
 กรุง ฯ ก็สั่งให้ปล่อยคนกลับไปบ้านเมือง พอได้ข่าวว่าพม่ายก

มาใหม่ก็ให้เกณฑ์คนหัวเมืองกลับเข้ามาอีก ความที่ปรากฏใน
จดหมายเหตุครั้งนี้พอเป็นเค้าเงื่อนให้คิดเห็นได้ว่า ครั้งนั้นทรง
คร่ำครวญทำนายจะจับยุ่งมาเสียแต่เกณฑ์คนรักษาพระนครแล้ว ด้วย
เมื่อพม่ายกมาตีหัวเมืองยกยู่ได้ ในยวอก เกณฑ์คนเข้ามารักษา
พระนครคราวแรกเมื่อราวเดือน ๓ เดือน ๔ พม่าเลิกทัพกลับไป
ทางค่านสิ่งขมเมื่อราวเดือน ๕ ยี่ระกา ก็ปล่อยคนกลับไป พอถึง
เดือน ๗ พม่ายกมาใหม่ก็ต้องเกณฑ์คนกลับเข้ามาอีก ผู้คนคงสับสน
อลหม่านทั้งทีในกรุง ฯ แลหัวเมือง คงจะเป็นด้วยเหตุตนเองจึงไม่
กำลังรักษาเมืองกำแพงเพชรแลเมืองนครสวรรค์ แลกองทัพพระ
พิเรนทรเทพที่ให้เร่งรีบไปรักษาเมืองกาญจนบุรี จึงไม่พร้อม
พอจะต่อสู้ข้าศึกได้.

อนึ่งสิ่งเกิดเหตุโดยราชการที่ปรากฏ ดูเหมือนตั้งแต่รัฐบาล
ไทยได้ข่าวว่าพม่ายกกองทัพมา ๒ ทางคราวนี้ ก็เข้าใจว่าพม่าจะ
มาตีกรุงศรีอยุธยา จึงตระเตรียมรวบรวมกำลังไว้ต่อสู้ที่พระนครเป็น
ข้อสำคัญมาแต่แรก แต่กองทัพพม่าที่ยกมาตอนนั้นยังเป็นแค่
กองทัพโจร พอหาที่มั่นได้แล้วก็แตกกันออกเที่ยวค้นหาทรัพย์จับ
ผู้คนตามท้องที่ ๆ ไกลเคียง พวกพม่าที่ตั้งอยู่ข้างเหนือเที่ยวปล้น
ทรัพย์จับเชลย ตั้งแต่แขวงเมือง นครสวรรค์ ลงมา จนถึงเมืองอินทร์
เมืองพรหม ฝ่ายพวกพม่าที่ตั้งอยู่ทางตะวันตกก็เที่ยวปล้นทรัพย์
จับเชลยไปจนถึงเมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี แลเมืองสุพรรณบุรีไม่

ได้คิดจะเข้ามารยพุงถึงพระนครทั้ง ๒ กอง ครั้นทีในกรุง ฯ ไม่เห็นกองทัพพม่าเข้ามา ได้ยินแต่ว่าไปเที่ยวปล้นสดมตามหัวเมือง แลหัวเมืองเหนือ (ทางมณฑลพิศณุโลก) ก็ยังมีไคเสียบแกเข้าศึก สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิศณุโลก ถลยชนไปเกณฑ์กองทัพหัวเมืองเหนือมาตีพม่าทาง ๑ แล้วให้จับกองทัพในกรุง ฯ ยกออกไปตีพม่าด้วยทั้ง ๒ ทาง กองทัพไทยที่ยกขึ้นไปทางข้างเหนือปรากฏแต่ว่า พระยาขิเบศร์บริวารเป็นแม่ทัพ^๑ แต่จะไคไปรบพุงอย่างไรข้างหาไคความไม่ ส่วนกองทัพที่ยกไปรบพม่าทางเมืองราชบุรี^๒ ให้จับคนที่เกณฑ์มาจากหัวเมืองขัณฑ์ไคเป็นกองทัพยกทัพ ๑ ทิศทัพ ๑ ผู้ไคจะเ็นแม่ทัพหาปรากฏไม่ กองทัพยกกลับไปตั้งค่ายลตำหร กองทัพเรือไปตั้งขางกึ่งขางไคเมืองราชบุรี พม่ายกลงมาตีคแตกพ่ายกลับมากองทัพ ๒ ทิศ พม่าไล่ตามเข้ามาจนในแขวงเมืองธนบุรี แต่เข้ามาเที่ยวปล้นสดมพอไคทัพขัณฑ์แล้วก็พากันถลยไปเมืองราชบุรี หาไคคเมืองธนบุรีไม่ ครั้นกคทัพที่ทราบถึงกรุง ฯ ก็ตกใจ เตรงพม่าจะยกเข้ามาถึงพระนคร เพราะพม่าไคเรือทางลำน้าราชบุรีแลเรือกองทัพไคไว้มาก จึงให้พระยารัตนาขิเบศร์คุมกองทัพขงเกณฑ์มา

๑ ในหนังสือพระราชนิพนธ์ว่า เจ้าพระยาพิศณุโลกถูกลาถลยไปปลงศพมารดา เห็นว่าจะไม่ไปนได้ เพราะเป็นเวลามีสักสงครม.

๒ มีในหนังสือเรื่องคำให้การชาวกรุงเก่า แต่บขลวคคักล่าวตอนนี้อยู่ขงพื้นเมืองเอาเป็นขุดิไม่ได้หมด.

จากเมืองนครราชสีมาลงมารักษามืองชนบุรีกอง ๓ แลให้พระยา
ยมราชคุมกองทัพอีกกอง ๓ ลงมารักษามืองนนทบุรี คอยต่อสู้
พม่าที่จะยกเข้ามาทางแม่น้ำ.

การรบกับพม่าในตอนนี้ ประมาณเวลาราวสัก ๖ เดือน
คอคองแต่เดือน ๗ จนถึงเดือน ๑๒ ขัระกา มีข้าศึกคงอยู่ทางเมือง
ราชบุรีสัก ๕,๐๐๐ อยู่ทางเมืองนครสวรรค์อีกสัก ๕,๐๐๐ รวม
ข้าศึกซึ่งเขามาอยู่ในแดนไทยทั้งสิ้นประมาณ ๑๐,๐๐๐ แลข้าศึก
ก็ยังมิได้ตั้งหน้าจะเข้ามาตองราชธานี แต่คงเป็นในระหว่าง ๖
เดือนนั่นเอง ที่พม่านั้นมีความวิตกกังวลเป็นยุดิวว่าจะตีให้ถึงกรุงศรี
อยุธยา เพราะเห็นว่าเพียงที่พม่าของไทยก็เข้าชนะไม่ไ้
พม่าจึงเกิดกำเริบ.

คราวนี้เรื่องการสงครามลงขันที่ ๒ พอลงเดือน ๑๒ สันระก
ฝน เนเมียวดีหัดก็ยกกองทัพลงมาจากเมืองเชียงใหม่ มีพล
ทั้งพม่าแลชาวตานนาล้านช้างรวมกันเป็นคนประมาณ ๒๐,๐๐๐ แบ่ง
กองทัพให้เดินลงมาทางเมืองตาก กอง ๑ ตัวเนเมียวดีหัดแม่
ทัพคุมลงมาทางเมืองสวรรคโลกกอง ๑ ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการ

๑ เมืองนนทบุรีครั้งนี้มีอยู่ฝั่งตะวันตก ตรงหัวแก่งปากน้ำอ้อมข้างใต้ เข้าใจว่าเป็น
แต่มีกระเบื้องเคลือบไม่ได้ก็อ่าแพง ครั้งนี้ว่าตั้งค่ายทางฝั่งตะวันออกอีกค่าย ๑.

๒ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า จำนวนพล ๔๐,๐๐๐ เห็นว่ามากเกินไป ด้วย
ปรากฏว่ากองทัพที่เนเมียวดีหัดคุมมาเองพล ๑๐,๐๐๐ เท่านั้น เห็นจะเพิ่มเติมมาต่อ
ในลชนเมื่อล้อมกรุง ๆ จนถึง ๕๐,๐๐๐.

หัวเมืองรายทางเห็นข้าศึกเหลือกำลังถ่วงหนเขาย่า ไม่มีเมือง
 ไทต่อสู้ พม่าก็ไต่เมืองพิไชย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย
 เป็นลำดับมา แลเมื่อพม่าตั้งอยู่ที่เมืองสุโขทัยนั้น เจ้าพระยา
 พิศณุโลกก็เจ้าเมืองกรมการหัวเมืองเหนือช่วยกันรวบรวมคนเข้า
 เป็นกองทัพยกไปตีพม่าที่เมืองสุโขทัย กำลังรบพุ่งกันอยู่ ขณะ
 นั้นเจ้าฟ้าจิกเป็นไทยอยู่ที่ในกรุงฯ หลบหนีจากที่ซึ่งไท่ ทำนอง
 เจ้าฟ้าจิกจะเกยวทองเป็นญาติกับเจ้าพระยาพิศณุโลกอย่างใดอย่าง
 หนึ่ง จึงพาสมัคพรรคพวกหนีขึ้นไปยังเมืองพิศณุโลก ไปถึง
 เมื่อเวลาเจ้าพระยาพิศณุโลกกับกรมการผู้ใหญ่ไปรบพม่าอยู่ที่เมือง
 สุโขทัย เจ้าฟ้าจิกเห็นเจ้าพระยาพิศณุโลกทิ้งเมืองไว้ คิดว่าเป็น
 โอกาสที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ได้ ก็ทำสัญญาเข้าเก็บบริวารพยัสสมบัติ
 แลเผาขวนเจ้าพระยาพิศณุโลกเสีย แล้วขึ้นนั่งเมืองพิศณุโลก
 พวกชาวเมืองเห็นว่าเป็นเจ้าที่ไม่มีผู้ใดกล้าต่อสู้ เจ้าพระยาพิศณุ-
 โลกทราบความจึงเลิกทัพถอยกลับมา มาจับเจ้าฟ้าจิกได้ให้เอาถ่วง
 น้ำเสีย ฝ่ายพม่าเมื่อเจ้าพระยาพิศณุโลกเลิกทัพถอยไปแล้วก็ยก
 เลยลงมาเมืองนครสวรรค์ทางเมืองกำแพงเพชร หากตามไปตี
 เมืองพิศณุโลกไม่ เมืองพิศณุโลกจึงมีไต่เสียแก่พม่าเข้าศึกใน
 ครองนั้น

๑. เจ้าฟ้าจิกเป็นลูกพระองค์เจ้าแก้วราชบุตรสมเด็จพะเพทราชา เจ้าฟ้าเทพราชธิดา
 กรมเด็จพระเจ้าท้ายสระเป็นพระมารดา.

ในเดือน ๑๒ ปีระกานัน มีมหานรชาก็กองทัพมีจำนวน
พลประมาณ ๓๐,๐๐๐ ตามเข้ามาจากเมืองทวายอีกทาง ๑ มาตั้ง
รวบรวมพลอยู่ในแขวงเมืองราชบุรี มีมหานรชาก็จะเข้ามาตี
กรุงศรีอยุธยาทางค้ำันใต้ สักทางมิให้ ไทยหาเครื่องศาสตรา
วุชแลเสบียงอาหารมาทางทะเลได้ จึงจัดกองทัพเป็น ๒ กองให้
เมฆะระโปกมกกองทัพเรือยกมาทางแม่กลองทำจีน ตัดเมืองธนบุรี
เมืองนนทบุรีขึ้นไปจนถึงกรุง ฯ ทาง ๑ ตัวมีมหานรชากองทัพ
ยกยกมาทางเมืองสุพรรณบุรีทาง ๑ ยกเข้ามาในเดือนขี้ระกา
พร้อมกัน ฝ่ายพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งคุมพวกพลเมืองนครราชสีมา
รักษาเมืองธนบุรีอยู่นั้น ครั้นเห็นกองทัพพม่ายกมามากก็ไม่ต่อสู้
ตั้งเมืองธนบุรีหนีกลับไปกรุง ฯ พวกไพร่พลชาวเมืองนครราชสีมา
ก็พากันหนีกลับไปบ้านเมืองหมด ขณะนั้นนายเรือกำปั่น
อังกฤษลำ ๑ ซึ่งเข้ามาค้าขายอยู่ในกรุง ฯ รัชสาช่วยรบพม่า
เล็ดเรือกำปั่นลงมาทอดที่เมืองธนบุรี แล้วเขย็นใหญ่ร้ายแค้น
เวธยิงซาศัก ครั้นกองทัพรักษาเมืองธนบุรีหนีไปหมด พม่า
ก็ขึ้นขึ้นมอวิไชยประตักช เอียนใหญ่ทมิบยอมยิงเรือกำปั่น
อังกฤษต้องถอยหนีกลับไปช่วย.

๑. ในหนังสือพระราชนิพนธ์ว่า พระยารัตนาธิเบศร์เห็นแต่เรือพม่าเข้าเขลครว
ก่อน คราวนี้กล่าวว่ามีเรือรักษาเมืองธนบุรีไม่ พิศุเคราะห์ตามเหตุควรเข้าใจว่า
ที่จริงพระยารัตนาธิเบศร์เห็นต่อคราวนี้ เพราะคราวก่อนพม่าไม่ได้ตีเมืองธน.

พม่าไตเมืองชนบรีแลววิ่งยกกองทัพขึ้นไปตั้งค่ายที่บางกรวย
 ครงวัดเขมาทง ๒ ฟากแม่น้ำ หมายถึงเมืองนนทบุรีค่อนขึ้นไป
 ฝ่ายเรือกำปั่นองักฤษซึ่งถอยหนีพม่าไปจากเมืองชนบรี ครั้นชน
 ไปถึงกรุง ฯ ไปขอยืนใหญ่ที่มีกำลังกว่าขันรายแควมเรือ เขาตง
 ติงในเรือสลูป แล้วกลับลงมาสู้พม่าที่เมืองนนทบุรีอีก ขอเรือ
 ขาวบรรทุกพลทหารในกองทัพพระยายมราชทริภุชฌาเมืองนนทบุรี
 เรือสลูปเลือนลงมาในเวดากลางคืน พอถึงที่ใดทางขันกัจคขัน
 ใหญ่ยิงค่ายพม่ารำไป จนเวลาจวนสว่างจึงถอยเรือสลูปกลับชน
 ไปเสีย ยิงพม่าอย่างนหลายคืน ถูกพม่าล้มีตายจนกองทัพ
 พม่าต้องยั้งหยุดอยู่เพียงวัดเขมา ไม่อาจจะขึ้นไปตีเมืองนนทบุรี
 ได้ ต่อมาพม่าก็คิกถอยาย พอเรือขันลงไปยิง พม่าทำเป็นแตก
 หนีไปจากค่าย อังฤฤษกับพวกกองทัพไทยที่ไปด้วยสำคัญว่าพม่า
 หนีจริง ก็จอดเรือขันท้ายพม่า พวกขันบุกรุกเข้าค่ายเที่ยวคนควา
 หวังจะจับเชลย ฝ่ายพม่าให้กองทัพข่มอยู่ในสวนข้างหลังค่าย
 เห็นไทยหลงละเลิงก็ยกกรูกันออกมาล้อมไล่ฆ่าฟันไทยตายลงเป็น
 อันมาก ล้าตัวองักฤษก็ตายคน ๑ กองทัพไทยก็แตกหนี นาย
 เรือองักฤษเห็นว่าจะต่อสู้พม่าไม่ไหวก็ล่องเรือกำปั่นเลข ออกทะเลไป
 ฝ่ายพระยายมราชเห็นเรือกำปั่นองักฤษหนีไป ก็ทิ้งเมืองนนทบุรี

๑ เรือสลูปเป็นเรือกำปั่นขนาดเล็ก สำหรับใช้ลั่นเสียงสันท้า.

พาไพร่พลดอยกลับขึ้นไปยังกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น เมืองนนทบุรี
ก็เลยแก่พม่าเข้าศึก กองทัพเมษะระโยไคเมืองนนทบุรี เมืองนนท์
แล้ว ยกต่อสู้ขึ้นไปก็ไม่มีผู้ใดต่อสู้ ขณะนั้นกองทัพมังมหานรธา
ซึ่งยกมาทางบก มาตั้งอยู่ที่บ้านลึกก กองทัพเรือเมษะระโย
จึงขึ้นไปตั้งอยู่ที่สามแยกบางไทร ฝ่ายกองทัพเนเมียวสีหบดีซึ่ง
ลงมาทางข้างเหนือ ให้กองทัพยกจากเมืองนครสวรรค์ลงมาทาง
เมืองไชยนาททาง ๑ ทางเมืองอโยธยานั้นเมืองสวรรค์ทาง ๑ ก็ถึง
มาตั้งเขตรกรุง ฯ ในเดือน ๓ ปีระกาคราว ๆ เกี่ยวกับกองทัพมัง-
มหานรธา จึงมาตั้งอยู่ที่วัดป่าฝายปากน้ำพระประสัยข้างคานเหนือ
อีกฝ่าย ๓.

เมื่อกองทัพมังมหานรธา ก็กองทัพเนเมียวสีหบดียกเข้ามา
ถึงเขตรกรุงศรีอยุธยาทั้ง ๒ ทาง ก็เป็นแต่มาตั้งอยู่ห่าง ๆ ยัง
ไม่เข้าประชิดตีตีพระนคร ท่านองจะเห็นว่ากำลังยังไม่ชดช้อย จึงร
กองทัพพระเจ้ามังระจะสั่งเพิ่มเติมมาที่หลัง ในตอนนั้นพม่าเป็น
แต่แต่งตั้งกองโจรออกเที่ยวเก็บรวบรวมทรัพย์สินยศยศตามเขตรแขวง
น้อยใหญ่รอบจังหวัดพระนคร หาปรากฏว่ากองทัพข้างในกรุง ฯ
ยกออกไปรบพุ่งอย่างใดไม่มี.

๑. ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า พระยาอมราชทั้งเมืองนนท์แต่เมื่อเรือกำปั่น
อังกฤษลอยมาจากเมืองธน แต่ในรายการที่ปรากฏว่าพม่าขึ้นไปตั้งค่ายที่วัดเขมา เป็น
หลักฐานให้เห็นว่ากองทัพไทยยังรักษาเมืองนนท์อยู่ เพราะฉะนั้นจึงสันนิฐานว่าพระยา
อมราชทั้งเมืองนนท์ต่อเมื่อกำปั่นอังกฤษหนีออกทะเลไป.

แต่มีเรื่องอัศจรรย์เกิดขึ้นทางหัวเมืองในคณนเือง ๑ คือ
เมื่อเดือน ๓ ยะระกา เนเมียวสีหบดีให้พวกพม่ากอง ๑ ไปเที่ยว
ค้นทรัพย์จับผู้คนทางเมืองวิเศษไชยชาญ พม่าบังคับข้าราชการที่ยอม
อยู่ในอำนาจให้นำไปเที่ยวค้นหาทรัพย์ ภายหลังพม่ารู้ว่าใครมี
ลูกสาวจะบังคับเรียกเอาลูกสาวด้วย พวกราษฎรก็พากันโกรธ จึง
คิดจะแก้แค้นพม่า เขากันตั้งพวกที่ไปยอมอยู่กับพม่าแลพวก
ที่ยังหลบหลีกซ่อนอยู่ มีตัวหัวหน้า ๖ คน ซอนนายแท่นคน ๑
นายโชติคน ๑ นายอินคน ๑ นายเมืองคน ๑ ทั้ง ๔ คนนี้เป็น
ชาวบ้านศรีบัวทองแขวงเมืองสิงห์ นายดอกบ้านกรับคน ๑ นาย
ทองแก้วบ้านโพธิ์ทะเลคน ๑ ทั้ง ๒ คนนี้เป็นชาวเมืองวิเศษไชยชาญ
นัดแนะกันลวงพม่าให้ไปค้นลูกสาวชาวบ้านที่บ้านย่าแห่ง ๑ แล้ว
ก็ลุ่มรุมกันฆ่าพม่าที่ไปตายหมดทั้ง ๒๐ คน แล้วจึงพากันหนีไป
ยังบ้านบางระจัน ด้วยเวลานั้นราษฎรชาวเมืองวิเศษไชยชาญแล
เมืองสิงห์เมืองสวรรค์หลบหนีพม่าไปอาไศรยอยู่ที่บ้านบางระจันมาก
ด้วยกัน เพราะบ้านบางระจันมีเสบียงอาหารบริบูรณ์ แต่เป็น
บ้านคอน้อยที่พรมแดนเมืองวิเศษไชยชาญกับเมืองสุพรรณแลเมือง
สิงห์ค่อน ขาคักจะไต่ดงไคยาก พวกที่หนีไปทีหลังไปนิมนต์
พระอาจารย์ธรรมโชติวัดเขานางบัวแขวงเมืองสุพรรณ ซึ่งพวก

๑ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า นายโช เจ้าใจว่าเพราะเขียนจดตัวสกด เดิม
เห็นจะแปล โชติ.

ชาวบ้านนับถือกันว่าเป็นผู้วิธยาคม ให้มาอยู่คุ้มครองทั่วทิศ
 เก่าต้นในบานข้างระจันทวย แล้วชักชวนกันตั้งห้องต่อสู้พม่า พวก
 ราษฎรก็เห็นชอบพร้อมกัน จึงรวบรวมกำลังโค่นชายฉกรรจ์กว่า
 ๔๐๐ คน มีตัวหัวหน้าอีก ๕ คน คือขุนสรวิศคน ๑ พันเรืองกำนัน
 คน ๑ นายทองเหม็นคน ๑ นายจันทร์หนวดเขยวคน ๑ นายทอง
 แสงใหญ่คน ๑ ช่วยกันตั้งค่ายขึ้นวงรอบบ้านข้างระจันทวย ๒ ค่าย
 แล้วจัดกันเป็นหมวดหมู่เตรียมมรณานาที่พร้อมด้วยเครื่องศาสตราวุ
 ฒ์หาได้ในค่ายลนั้น แล้ววางกองส่อกแนมคอยสยสวันพม่าที่จะ
 ศึกตามไปมิได้ประมาท.

ฝ่ายพม่าที่เมืองวิเศษไชยชาญรู้ว่าพวกไทยที่ฆ่าพม่าหนีไป
 อยู่ที่ยานข้างระจันทวย ก็ยกกันไปประมาณ ๓๐๐ คน หมายถึงจะไป
 จับพวกทหนีนั้น พวกชาวบ้านข้างระจันทวยรู้ความก็เตรียมมรณาค่าย
 แล้วจัดกันเป็นกองรบขงกอง ๑ ให้นายแท่นเป็นนายใหญ่ พอ
 พม่ายกไปถึงคลองข้างระจันทวย ยังหยุดพักอยู่ข้างฝั่งใต้ นายแท่น
 ก็คุมพวกกองรบ ๒๐๐ คนข้ามคลองมา พอถึงก็ตรึงกันเข้าไล่ฟัน
 แทะพม่า ๆ ไม่ทันรู้ตัว พม่าจึงขึ้นโค่นตเคี้ยว ไทยก็เข้าสู้มรุม
 แทะพม่ากระช่นดังตัว ฆ่าพม่าตายเกือบหมด เหลือแต่ตัวนาย
 คอยพม่าหนีกลับมาใกล้สองสามคนเท่านั้น พวกชาวบ้านข้างระจันทวย
 เอาไชยชนะพม่าได้ก็มิได้.

ครั้นกตัตถิพทริกันแพร่หลายว่า พวกชาวบ้านบางระจันรยชนะ
พม่า พวกราษฎรที่แตกฉานชุมนุมชอนอยู่ตามแขวงหัวเมืองที่ไกล
เคียงก็พากันมาเข้าช่องบ้านบางระจันมากขึ้นทุกที จนรวมได้
กำลังถึงพัน พวกหัวนาก็จัดเป็นหมวดกองควมกันอย่างกองทัพ
ยังขาดอยู่แต่ปืนน้อย จำต้องรยพุ่งเข้าศึกแต่ด้วยอาวุธสั้นเป็น
พัน ถึงกระนั้นเพราะพวกราษฎรนับถวิลยากคิมของพระอาจารย์
ธรรมโชติ ๆ ลงน้ำประเจียดและระคคพิศมรแจกจ่ายให้ทั่วกัน ต่าง
ก็มีใจกล้าหาญ จึงเกิดกำลังตั้งต่อสู้พม่าชนทางหัวเมืองด้วย
ประการนั้น.

ฝ่ายนายกองพม่าที่คงอยู่เมืองวิเศษไชยชาญ เมื่อรู้ว่าพวก
ชาวบ้านบางระจันควมกันต่อสู้ เห็นจะปรายปรามโดยกำลังที่
มีอยู่ณเมืองวิเศษไชยชาญไม่ไหว จึงยกเข้ามาถึงเนเมียวสีหบดี
แม่ทัพใหญ่ข้างฝ่ายเหนือ ซึ่งตั้งอยู่ณปากน้ำพระประดัย แต่
แรกเนเมียวสีหบดีสำคัญว่าเป็นแต่อย่างช่องโจร จึงให้จ่าขุนหุ้ม
คุมกำลัง ๕๐๐ ยกไปปรายปรามพวกชาวบ้านบางระจัน ๆ รยพุ่ง
พวกพม่ากองจ่าขุนหุ้มแตกถลันมา เนเมียวสีหบดีเกณฑ์กำลัง
เพิ่มเติมให้มากขึ้น ให้ยกกันหุ้มยกไปเป็นครั้งที่ ๒ พวกชาวบ้าน
บางระจันก็แตกพ่ายถลันมาอีก เนเมียวสีหบดีจึงให้ตั้งจาโบซึ่ง
เป็นนายทหารมีฝีมือคมพลยกไปเป็นครั้งที่ ๓ ก็ไปแพ้พวกชาวบ้าน
บางระจันถลันมาอีกเหมือนหนหลัง.

เมื่อขลุ่ยหีบคิเห็นว่าการชาวบ้านบางระจันมีกำลังเกินกว่า
 ของสามัญ จึงให้จับเป็นกองทัพมีจำนวนพล ๑,๐๐๐ เศษ สรีนทร
 จอของรับอาสาเป็นนายทัพยกไปปราบปรามพวกชาวบ้านบางระจัน
 เป็นครั้งที่ ๔ สรีนทรจอของยกไปถึงทุ่งห้วยไผ่ใกล้บ้านบางระจัน
 ให้ตั้งค่ายลงณที่นั้น ฝ่ายพวกชาวบ้านบางระจันเห็นพม่ายกไป
 เป็นกองทัพ จึงปลุกยกกันให้นายแท่นเป็นนายทัพใหญ่ ถือพล
 ๒๐๐ เป็นกองกลาง ให้นายทองเหม็นถือพล ๒๐๐ เป็นยกขวา
 ให้พันเรืองกำนันถือพล ๒๐๐ เป็นยกซ้าย รวมพล ๖๐๐ ถือน
 ๒๐๐ ค่ายชดคายศิลาของชาวบ้านบางระจัน ยิงของพวกพม่าทลมีตายแตก
 หนีภัยไปไต่ ไวบาง แต่ถือถืออวรสั้นนั้นเป็นพัน นายทัพทั้ง ๓ คน
 นำพลทหารยกออกไปพร้อมกันทั้ง ๓ กอง ครั้นไปถึงที่สะตอสดัน
 ริมคลองบางระจันเห็นพม่าตั้งอยู่ข้างฝั่งใต้ พวกไทยก็ตั้งวางรับ
 พม่าอยู่ทางฝั่งเหนือ ต่างยิงขยตอยโต้กัน พม่าเห็นว่าไทยน้อย
 กว่าก็พากันระดมยิง หมายถึงจะให้ไทยล้มตายจนต้องแตกหนี
 แต่ไทยรู้ภูมิแผ่นดินดีกว่าพม่า จึงคิดอ่านให้แยกกันไปตามทางข้าม
 คลองให้หลายทาง ส่วนพวกกองกลางยังตั้งยิงพม่าไปพลาง
 ครั้นทำทางแล้วพวกไทยก็แยกกันข้ามคลองเข้าระดมตีพม่าพร้อม
 กันทั้ง ๓ กอง ขณะนั้นสรีนทรจอของนายทัพพม่าข้ามมาทันริมระยา
 เกรองยค้อยในหมู่พล กำลังให้ตกลงเร่งพลรบ พวกไทยแล
 เห็นริมระยา รู้ว่าตัวนายทัพพม่าอยู่ตรงนั้นก็ศกตลวงเข้าไปจนถึงตัว

พันสุนทรจ้อของนายทัพพม่าตกมาตาย แต่นายแทนที่เป็นผู้นำ
 ทัพฝ่ายไทยถูกลูกปืนที่เขาล้มลงในเวลาที่เขาคัทพมานั้น พวกพล
 ทหารต้องหามพาเอาตัวกลับมา ไทยกับพม่ารบกันตั้งแต่เช้าจน
 ทั่ววันเที่ยง ต่างเหนื่อยอ่อนลงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย พวกพม่า
 มากกว่าไทย ๆ ตีไม้แตก พวกไทยก็ถอยกลับข้ามปากคลองไป
 พักทางข้างฝั่งเหนือ ฝ่ายพวกผู้หญิงชาวบ้านบางระจันก็พากันหา
 อาหารตามออกมาเลี้ยงพวกทหาร เลขณะเมื่อกำลังเลี้ยงกันอยู่
 นั้น พวกกองสอดแนมไปบอกว่า เห็นพม่ากำลังพากันตั้งเตาหุง
 เข้าแลจัดการศพนายวุ่นอยู่ไม่ใคร่ระวังตัว นายทัพไทยให้พวก
 ทหารกินอาหารอิ่มหน้า แล้วกรีดยกกลับไปในทันใดนั้นทั้ง ๓ กอง
 ครอบครองเข้าไล่พันแห่งพวกพม่าเข้าค้ำก ฝ่ายพม่ากำลังเตรียม
 ทำอาหารสำหรับเวลาเย็น ที่เป็นตัวนายก็กำลังสำรวจจัดการศพ
 สุนทรจ้อซึ่งอยู่ หากได้ข่าวว่าไทยจะกลับไปรบโดยเร็วเช่นนั้นไม่
 ไม้ทันเตรียมตัวก็เสียที่แตกพ่ายมิได้เป็นอันจะต่อสู้ พวกชาวบ้าน
 บางระจันได้ติดตามฆ่าฟันพม่าตั้งแต่เวลาบ่ายจนกระทั่งค่ำมืด จึง
 เลิกทัพกลับไป กองทัพพม่าที่ยกไปครั้งที่ ๔ ผู้คนนายไพร่ล้ม
 ตายเสียมากกว่าที่กลับมาได้ เสียทั้งเครื่องสำครวญทอผ้าและ
 แลเสบียงอาหารพาหนะด้วยเกือบหมด ต่อมาเนเมียวสีหบดีแต่ง
 กองทัพเพิ่มพลให้แยกออกจากไปเป็นครั้งที่ ๕ ให้จิกแกปลัด
 เมืองทวายยกไปเป็นครั้งที่ ๖ พวกชาวบ้านบางระจันก็แตกกลับ

มาอีกทั้ง ๒ ครั้ง แต่หาปรากฏฎารายการทวยพุ่งกันไม่.

เนเมียวสีหบดีจึงให้นายทัพนายกองหาทหารสมัคร เลือกสรร
แต่ที่กล้าหาญประมาณ ๓,๐๐๐ เศษ จัดเป็นกองทัพมีทั้งทหารม้า
แลทหารราบ ให้อากาศขึ้นคืบเป็นนายทัพยกไปเป็นครั้งที่ ๗ ขณะ
นั้นพวกชาวบ้านบางระจันมีรพลมากกว่าแต่ก่อน แต่นายแพ่น
ตัวนายทัพเดิมยังช่วยอยู่ตั้งแต่ยกขบวนมาเมื่อรบครั้งที่ ๔ ครั้น
รู้ว่ากองทัพม้ายกไปอีก แลมีทหารม้าไปด้วย จึงปลุกยกกัน
ให้จัดกองทัพจำนวนพล ๓,๐๐๐ เศษ ให้นายจันทรหวนคเชยวเป็น
นายใหญ่ แลให้ขุนสรคชงมฝมอยงบนแม่นเป็นนายทหารบน
เลือกคักเอาแต่คนที่มีฝมอยงบนเข้าในกองนั้นประมาณ ๓๐๐ เศษ
ไว้สำหรับสู้ทหารม้า ครั้นกองทัพม้ายกไปถึงบ้านชนโลก นาย
จันทรหวนคเชยวสีหบดีรู้ว่ากำลังพม่าทักไปพอไล่เสียภัยกองทัพไทย
ไม่เสียเปรียบพม่า ก็ยกเข้าตีพม่าเวลากำลังตั้งค่ายยังไม่ทันแล้ว
พม่าต่อสู้เป็นสามารภ นายจันทรหวนคเชยวแบ่งกองทัพให้วกมา
ค้ำข้างคานหลังค่ายพม่าอีกคาน ๑ กองทัพพม่าถูกตีกระหนาบ
ก็แตกพ่าย ไทยฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก ตัวอากาศขึ้นคืบนายใหญ่
ก็ตายในทวย.

แต่พม่าพยายามปราบปรามพวกชาวบ้านบางระจันมาตั้งแต่
เดือน ๔ ระยะเวลา จนถึงเดือน ๗ ปีจอ พ. ศ. ๒๓๐๘ ให้กองทัพยก
ไปถึง ๗ ครั้งก็แพ้ไทยมาทุกที เนเมียวสีหบดีก็ร้อนใจ ด้วย

สังเกตเห็นพวกชาวบ้านบางระจันมีกำลังมากจนทุกที เกรงจะยก
 เป็นทัพใหญ่ลงมาตีกระหนาบ จะหาใครอาสาคุมพลไปปราบปราม
 พวกชาวบ้านบางระจันอีก พวกนายทัพนายกองพม่าก็พากันครั้น
 คร่ำเสียโดยมาก ขณะนั้นมีมอญคน ๑ เป็นผู้ที่เฒ่ามาอยู่ใน
 ในเมืองไทยช้านานแล้ว ไปฝากตัวอยู่กับพม่า ได้ช่วยพม่า
 รยพุ่งแข่งแรง จนเนเมียวสีหบดีตั้งให้เป็นตำแหน่งสุกี้ เข้าไป
 ปรึกษาสาจะที่ช่องไทยที่ชาวบ้านบางระจันให้แตกจึงได้ เนเมียวสีหบดี
 จึงเกณฑ์กองทัพพร้อมทั้งพม่ามอญให้สุกี้คุมไปรบชาวบ้านบางระจัน
 เป็นครั้งที่ ๘ ฝ่ายสุกี้เคยคุ้นกับไทยไม่ประมาทเหมือนพวก
 พม่า รู้ว่าไทยกล้า ถ้ารบพุ่งในที่แจ้งสู้ไทยไม่ได้ อีกประการ ๑
 หนทางที่จะยกไปบ้านบางระจันเป็นทางข้ำเปลี่ยน ฝ่ายไทยชำนาญ
 ทาง จึงอาจจะซุ่มซ่อนด้ายเทในกระบวนรบเอาไชยชนะพม่ามา
 ได้หลายคราว สุกี้ระมัดระวังตั้งแต่แรกยกไป ไปตั้งไหนก็ตั้ง
 ค่ายที่พักเป็นค่ายมั่นทุกแห่ง ค่อย ๆ ยกไปช้า ๆ ไม่เร่งร้อน
 ครั้งเดือนจึงยกไปถึงเขตรบ้านบางระจัน ครั้นพวกไทยยกออกมา
 รบ สุกี้รบสู้แต่ในค่าย พวกชาวบ้านบางระจันตีค่ายสุกี้หลาย
 ครั้งก็ตีไม่ได้ ด้วยค่ายที่พม่าตั้งเนมั่นคง ไม่มีชนใหญ่ที่จะยิง
 ทำลายค่าย ไปตีที่ไร่ก็ถูกพม่ายิงเจ็บช่วยสิ้นตายเปลืองลงไปทุกที

๑ คำว่า สุกี้ นี้เรียกตามหนังสือพระราชพงษาวดาร มาแต่คำว่า ซุก คยี่ แปลว่า
 นายกองใหญ่ เพราะฉะนั้นต่อมาไทยจึงเรียกตามความที่แปลว่าพระนายกอง.

บางระจันต่อสู้กันถึงกำลังก็เสียค่ายแก่ข้าศึกเมื่อฉวันจันทร์ เดือน ๘
 แรม ๒ ค่ำ ปีจอ พ. ศ. ๒๓๐๘ รวมเวลาแต่ตั้งต่อสู้พม่ามาได้ ๕
 เดือน พวกชาวบ้านบางระจันตายเสียเป็นอันมาก ที่เหลือตาย
 หนีพม่าไปได้บ้าง พม่าจับเอาไปเป็นเชลยบ้าง แต่พระอาจารย์
 ขรรณโชตินั้นเลยหายสูญไป จะถึงมรณภาพในเวลาเสียค่ายแก่
 พม่าฤๅหนีรอดไปได้หาปรากฏไม่ เรื่องราวของพวกนักรบบ้าน
 บางระจันมีมาดังนี้ คนทั้งปวงจึงยกย่องเกียรติยศมาจนตราบเท่า
 ทุกวันน.

ทันจะกลับถ้ำถั่งข้างในกรุงศรีอยุธยาต่อไป ในตอนเมื่อ
 พม่าเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านสักกแลที่ปากน้ำพระประสบัน ปรากฏแต่ว่า
 ให้กวาดต้อนราษฎรแลชนเล็บบ้างอาหารเข้าไปไว้ในพระนครทั้งสิ้น
 สมเด็จพระเจ้าอัทมพรรษซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดพระคู่โองการ กรม กี่เสด็จ
 เข้าไปอยู่ที่วัดราชประดิษฐาน ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่ามี
 ข้าราชการไปทูลวิงวอนให้ลาผนวชออกทรงบัญชาการรักษาพระนคร
 ไม่ขาด เวลาเสด็จนิพนธ์ปากก็มีราษฎรเขียนหนังสือเชิญลาผนวช
 ไล่ถวายเป็นกัณฑ์เข้ามาครทุก ๆ วัน แต่ทำนองจะเห็นสมเด็จพระ
 เษษฐาธิราชทรงเฉยอยู่ก็มีได้ลาผนวชจนตลอดเวลาสังกราม ทั้ง
 ในหนังสือพระราชพงษาวดารแลพงษาวดารพม่าไม่ปรากฏว่า ใน
 ระหว่าง ๓ เดือน ตั้งแต่เดือน ๓ ปีระกา จนราวเดือน ๖ ปีจอ
 กองทัพไทยได้ยกออกไปรบพม่าเลยสักครั้งเดียว คิดดูก็น่า

สงสัยว่าเหตุใดจะถึงเสียที่เดียว แต่เมื่อไม่มีหลักฐานที่จะเห็น
 ว่าได้ไปรบ ก็จำต้องสันนิษฐานแต่ตามเรื่องที่ปรากฏ ทำนองจะ
 เป็นเพราะกองทัพไทยไปแพ้วมามากทีเดียว หลายครั้ง ตั้งแต่
 ไปรบที่เมืองกาญจนบุรีเป็นต้น มาจนรบกันที่เมืองนนทบุรีเมื่อก่อน
 พม่าจะขึ้นไปถึงแขวงกรุง ฯ รัฐบาลเห็นว่าไพร่พลครั้นคว้ามพม่า
 นัก จึงคิดเพียงจะรักษาพระนครไว้ให้มั่นคงเสียชั้น ๑ ให้มีเวลา
 ฝึกฝนปรนเปรอผู้คนพลทหารให้เข้มแข็งในการศึก อีกสถาน ๑
 คิดจะถ่วงเวลาไปให้ถึงระคุณ พอเห็นว่าหล้ากมา ถ้าพม่าไม่
 เลิกทัพกลับไปเอง ถึงจะรบพุ่งเอาไชยชนะก็จะไม่ยากเท่าใดนัก
 ทำนองจะคิดเห็นเป็นยุติทั้งกล่าวมานี้ จึงมิได้แต่งกองทัพไปรบ
 พม่า ความที่สันนิษฐานดังนี้มิได้จะองประจบ ควบคุมเนอความ
 ในจดหมายเหตุของพวกยาคหลวง ซึ่งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาในเวลา
 นั้น (กล่าวเป็นการคดีเขียนไว้อย่าง ๑) ว่าเมื่อศึกพม่ามาตั้งอยู่ใน
 เขตพระนครครั้งนั้น ฝ่ายไทยไม่ได้คิดอ่านที่จะออกไปรบพุ่ง
 ฆ่าศึกคามวิชัยทช (อย่างฝรังเข้าใจกัน) มัวแต่คิดจะออกไปรบ
 ไม่ให้ข้าศึกเห็นตัวบ้าง คิดจะมีให้เป็นอันตรายด้วยคมอาวุธฆ่าศึก
 บ้าง ความที่ฝรังกล่าวขอนหมายความว่าตั้งพิธีทางวิทยาคม เพื่อ
 จะให้ล่องหนหายตัวได้ และให้อยู่คงกะพันชาติวันนั้นเอง เห็นจะ
 ทำกันจริง เพราะในสมัยนั้นทั้งไทยเราแลชาวประเทศอื่นทางนี้ยัง
 เชื่อดอกกันมั่นคงมาก คงเป็นด้วยเห็นไพร่พลพากันหวาดหวั่นครั้น

ครามซำคัก เพราะไปฟ่ายแพ็คติต ๆ กันมาหลายคราวตั้งกล่าว
มาแล้ว จึงคิดจะปลอกไฟไพร่พลให้กล้าหาญ ะติเคียนว่าไม่คัก
ที่เคียวว่าไม่คัก แต่ที่ระไค้ผลที่ถูกร้ายประการใดในสงครามก็
ต้องสัดแต่ความสามารถของผู้ที่เป็นหัวหน้าในการทัพเป็นประมาณ
จะเห็นไค้ ในเรื่องราวต่อไปนี้ ค้อ

ครั้นถึงราวเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๘ เมื่อไค้ข่าวเข้ามาถึง
ในกรุง ๆ ว่าพวกชาวบ้านบางระจันรบชนะพม่าหลายครั้ง พวกที่ใน
กรุง ๆ ก็พากันมีใจ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงรับสั่งให้จัตกกองทัพ
มีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ให้พระยาพระคลังถืออาญาสิทธิเป็นแม่ทัพ
ยกไปคักค่ายพม่าที่ตั้งอยู่ปากน้ำพระประสยข้างฝ่ายเหนือ กองทัพ
ที่ยกไปคราวนั้นปรากฏว่ามีกองอาทมาต คือผู้ชำนาญวิชาอาคม
นำน้ำไป ไทยรบพุ่งกล้าหาญเกือบไค้ค่ายพม่า แต่แม่ทัพไม่ไค้
ตระเตรียมเครื่องยิงตัวคนที่จะเข้าไปตั้งประชิดค่ายซำคัก จึงต้อง
ถอยกลับมาเสียคราว ๑ ต่อมาอีกสองสามวันพอเตรียมเครื่องยิง
ตัวพร้อมก็ยกไปคักค่ายพม่าที่ปากน้ำพระประสยอีก คราวนั้นว่าดงมี
พวกราษฎรชาวเมืองตามกองทัพออกไปด้วยเป็นอันมาก^๑ ฝ่าย

๑ ที่ราษฎรตามกองทัพออกไปคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า เพราะไม่
เคยเห็นรบพุ่ง อยากจะดูว่าเขารบกันอย่างไรจึงพากันตามไป ข้าพเจ้าเห็นว่าที่จริงนั้น
เห็นจะเป็นเพราะเห็นวิชาอาคมของกองทัพไทยศักดิ์สิทธิ์ เชื่อว่ายกไปคราวหลังคงจะตี
ได้ค่ายพม่าเป็นแน่ พวกราษฎรจึงตามไป ประสงค์จะไปช่วยเก็บทรัพย์จับข้าศึกด้วย
มิใช่เพียงแต่จะไปดูเขารบกันเท่านั้น.

พม่าเห็นไทยรบพุ่งเข้มแข็งกว่าแต่ก่อนก็ออกครั้นคร้าม จึงคิดกล
 ุบาย พอกองทัพไทยยกไปถึงคราวหลังพม่าทำเป็นหนี้ออกทาง
 หลังค่ายให้ไทยเห็น พวกกองอาทมาตไม่รู้เท่า สำคัญว่าพม่า
 หนีจริงก็นำพลเข้าค่ายไล่จับพม่า พวกกองทัพพม่าที่ซุ่มอยู่ที่ออก
 ศึกโดยกองทัพไทย แล้วให้กองทัพพม่าวกมาตีกระหนาบข้างหลัง
 อีกทาง ๑ กองทัพไทยก็เสียที่ พม่าฆ่าฟันทั้งพวกกองทัพแลพวก
 ราษฎรที่ตามไปก็ยลล้มตายเป็นอันมาก กองทัพพระยาพระคลัง
 ก็แตกหนีกลับมา วันนั้นหากว่ากองทัพพระยาตากสินไม่แตก
 ช่วยรบฆ่าศึกป้องกันมาข้างหลัง กองทัพไทยจึงมิได้แตกยับเยิน
 เนเมียวสีหบดีกับนายทัพพม่ามิใช่ยชนะกองทัพไทยเห็นโตก็ ก็ให้
 กองทัพนำกลมาตั้งค่ายที่ขานโพธิ์สามต้น ให้ โกลัพระนคร
 เข้ากว่าแต่ก่อน ฝ่ายมังมหานรธาณายทัพพม่าข้างใต้ใต้กองทัพ
 มอญเพิ่มเติมมา ให้กองมอญตั้งรักษาเมืองราชบุรีแทนกองทัพ
 พม่าแล้ว ก็ให้กองทัพนำกลขึ้นไปตั้งที่ขนอนหลวงวิมุตโตปรัตตวั
 ให้ โกลัพระนครทางข้างค้ำกันได้อีกแห่ง ๑ ในพงษาวดารพม่า
 กล่าวไว้ สมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้พระยาตากสินคุมกองทัพยก
 ออกมาตีค่ายพม่าครั้ง ๑ คงเป็นค่ายที่วัดโพธิ์รัตนวงษ์เอง ว่า
 พระยาตากสินตีค่ายพม่า แต่ครั้งกองทัพมังมหานรธาณายกหน
 หนีไป พระยาตากสินมีกำลังไม่พอที่จะรักษาค่ายไว้ได้ ก็ต้องทิ้ง
 ค่ายถอยกลับเข้าไปในพระนคร แต่พม่าก็ยังมิไว้บริตเข้าตีกรุงศรี

อวยททยา ทำนองความกิตติมภ์มาซึ่งหมายแต่จะบิตทางลำเลียง
 เสี่ยงอาหารมิให้ส่งเข้าไปได้ถึงในกรุง ฯ ประสงค์จะให้ไทยออก
 อปากอศคักกินสันถาลังเสียดก่อน จึงจะเข้าคักกรุง ฯ ต่อภายหลัง
 ฤจะเป้นด้วยควมไม่พร้อมเพรียง กันในหมู่พม่าด้วยเหตุอย่างใด
 อย่างหนึ่งก็เป็นได้ เพราะกองทัพพม่าที่ยกมาคราวนั้นแม่ทัพทาง
 เหนือกับแม่ทัพทางใต้ต่างเป็นอิสระแก่กัน ด้วยเดิมยกเข้ามาหมาย
 แต่จะมาปล้นตั้งกล่าวมาแล้ว ครั้นเมื่อเข้ามาถึงกรุง ฯ แม่ทัพ
 พม่าทั้ง ๒ ฝ่ายต่างไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชากันกองทัพทั้ง ๒ ทาง
 จึงไม่ใคร่จะพร้อมเพรียงกันได้ ที่ยังไม่เข้าคักประชิดถึงกรุง ฯ
 น่าจะเป้นด้วยเหตุข้อหลังนึ่งกว่าด้วยเหตุอย่างอื่น.

ครั้นเมื่อกิตติพิททรายออกไปถึงหัวเมืองที่ห่างไกล ว่า
 พม่ายกกองทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้ ฝ่ายกรมหมื่น
 เทพพิพิทยาเชอ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าเอกทัศให้ส่งไปคุมไว้ที่เมือง
 จันทบุรี ก็หนีมาลาผนวชออกชักชวนพวกชาวเมืองชายทะเลตัวน
 ออกให้เข้ามาช่วยแก้กรุงศรีอยุธยา มีพวกกรมการแฉะรายดูรพา
 กันเข้าอาสาเป็นอันมาก กรมหมื่นเทพพิพิจึงยกชนมาทางเมือง
 ระยอง เมืองบางละมุง เมืองชลบุรี มาถึงเมืองไทรกัมีผู้คนเมือง
 นั้นเข้าอาสา เพราะหัวเมืองทางนั้นพมามีไค่ยกกลงไปถึง ผู้คนยัง
 ぶりบูรณ์ กรมหมื่นเทพพิพิจึงไค่วีพลเพิ่มเติมมากชน จนมี
 จำนวนพลกว่า ๑๐,๐๐๐ ก็จัดเป้นกองทัพยกมาตั้งอยู่ทเมืองปราจิณ

บุรี เห็นจะมาถึงเมื่อเดือน ๘ ปีจอ ราวๆ เวลาทัพพม่าตีไต่ค่ายบาง
 ระจัน กรมหมื่นเทพพิพิธจึงให้หมื่นแก้ว หมื่นศรีนาวา กรมการ
 เมืองปราจิณ กับนายทองอยู่น้อย^๑ ชาวเมืองชลบุรี ซึ่งเป็นนาย
 ช้องคัมพล ๒,๐๐๐ เป็นกองนำ ยกมาตั้งค่ายอยู่ที่ปากน้ำโยธธกา
 แล้วให้คนสนิทเข้ามาวิหาม้อมห้าม แลห้อมเจ้าในกรมออกไปจาก
 กรุง ฯ ครั้นที่ในกรุง ฯ รู้กันว่ากรมหมื่นเทพพิพิธยกกองทัพมา
 ตั้งอยู่ที่เมืองปราจิณ ก็มีคนหนึ่งออกไปเข้ากับกรมหมื่นเทพพิพิธ
 เป็นอันมาก ค้วยในเวลานั้นพม่าเป็นแต่ที่เขยปล้นสดมยังมีได้
 ล้อมกรุง ฯ กวตขัน คนในพระนครยังได้ตลอดหนีไปได้ ไม่ยาก
 แม้ถึงชาวราชการที่ไม่เป็นใจจะรพ่วงทางในกรุง ฯ ก็หนีไปอยู่กับ
 กรมหมื่นเทพพิพิธหลายคน มีพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งว่าที่จตุสดมภ์
 กรมวังแผ่นดิน ครั้นมีงมหานรธาแม่ทัพพม่าทางข้างใต้ทราบว่ามี
 กองทัพไทยยกมาทางควนออก จะมาช่วยกรุงศรีอยุธยา จึงให้
 เมฆระโยกับแนกวนจอโยคุมกองทัพพม่าจำนวนพล ๓,๐๐๐ ยกออกไป
 ไปตั้งปากน้ำโยธธกาแล้วเข้าตีค่ายกองทัพหน้าของกรมหมื่นเทพ
 พิพิธซึ่งตั้งอยู่ที่นั่น ไตรยพ่วงกันเป็นสามารด จนหมื่นแก้ว หมื่นศรี
 นาวา นายทัพตายในที่รบ พวกไทยเหลือกำลังก็แตกหนีกระจัด
 กระจายไป เมื่อพม่าตีไต่ค่ายที่ปากน้ำโยธธกาแล้ว ทำนอง

๑ นายทองอยู่น้อยคนนี้ บางทีจะเป็นคนเดียวกับที่เรียกว่านายทองอยู่น้อยเล็ก ที่ได้
 ไปเข้ากับเจ้าตากต่อไปข้างหน้า.

เมษะระโยจะไต่ความว่ากองทัพไทยที่ตั้งอยู่เมืองปร่าจิณบุรีเป็นทัพใหญ่มีกำลังมาก จึงเลิกทัพกลับไปแจ้งความแก่มังฆวนรธา ๆ ก็จัดกองทัพมาเป็นทัพยกทัพ ๑ ทัพเรือทัพ ๑ ให้ยกไปเมืองปร่าจิณบุรี ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธกับพระยารัตนาธิเชศร์ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองปร่าจิณ ครั้นทราบว่าพม่ายกไปตั้งกองทัพยกทัพเรือก็ไม่คิดจะต่อสู้ พาแต่ครอบครัวอพยพหนีไปเมืองนครราชสีมาทางช่องเรือแตก ครั้นพวกชาวหัวเมืองซึ่งอาสามาด้วยเห็นผู้ที่เป็นหัวหน้าหนีเอาตัวรอดไปแล้ว ต่างก็พากันแยกย้ายกลับไปยังบ้านเมืองของตน เรื่องราวการสังครามที่กล่าวมาตอนต้นตั้งแต่ในเดือน ๓ ขั้วระกา มาจนถึงเดือน ๘ ขั้วจอ รวมเวลาเป็น ๖ เดือนด้วยกัน นับเป็นระยะที่ ๒.

ท่านจะกล่าวถึงเรื่องราวการสังครามซึ่งนับว่าเป็นชั้นที่ ๓ ต่อไปในพงษาวดารพม่าว่า เมื่อถึงระคุดฝน เห็นจะราวในเดือน ๘ ขั้วจอ พวกนายทัพนายกองพม่าพากันไปร้องทุกข์ต่อมังฆวนรธา ว่าฝนตกชุกแล้ว ไม่ช้าน้ำเหนือก็จะหลากลงมา จะรพพุ่งต่อไปเห็นจะเป็นการลำบากนัก ขอให้เลิกทัพกลับไปเสียสักคราว ๑ เมื่อถึงระคุดแล้งจึงกลับมาตั้งกรุงศรีอยุธยาใหม่ มังฆวนรธาไม่เห็นชอบด้วย ว่ากรุงศรีอยุธยาซึ่งตั้งบนเสียมียงอาหารแลกระดูกดินต่ำจนอ่อนกำลังจวนจะตได้อยู่แล้ว ฝ่ายข้างกองทัพพม่าก็ได้เตรียมทำไรรณาหาอัครคักสังโคใหม่ ถ้าเลิกทัพกลับไปเสีย ไทยก็จะได้ช่อง

หากำลังมาเพิ่มเติม จะเตรียมรักษาบ้านเมืองกวคซันยิ่งซุนกว่าแต่
 ก่อน ถึงยกมาอีกทีไหนจะตีไค้ได้ง่ายเหมือนครั้งนั้น มังมหานรชาจึง
 ไม่ยอมให้ถอยทัพกลับ ให้เที่ยวตรวจหาที่คอง เช่น โคกวัดอันมี
 ญ่ร่อยพระนคร แล้วกะขนาน้ำที่ไค้กองทัพไปตั้งค่ายสำหรับที่จะ
 อยู่เวลาระค่น้ำ แลให้ผู้คนช่างม้าพาหนะพาไปเลี้ยงตามคองใน
 หัวเมืองที่ไกลเคียง แลให้เที่ยวรวบรวมเรือใหญ่น้อยมาไว้ใช้ใน
 คองทัพเข่นอันมาก.

พอกองทัพพม่าเตรียมการที่จะตั้งทำศึกคางระค่นเสร็จแล้ว
 มังมหานรชาก็ช่วยลงแล้วดงแก่ความตายที่ค่ายบ้านลึกก แต่
 เหตุที่มังมหานรชาทายนั้นกลับเป็นโทษแก่ฝ่ายไทย ด้วยแต่ก่อน
 มากองทัพพม่าข้างเหนือก็ข้างใต้มักเกียงแย่งค้วยเป็นอิศรแก่กัน
 ครั้นมังมหานรชาทาย เนเมียวสีหบดีไค้เป็นแม่ทัพใหญ่ บังคัย
 บัญชาของทัพพม่าทั้งหมดแต่ผู้เคียว ก็สั่งให้กองทัพทั้งฝ่ายเหนือ
 ฝ่ายใต้ส่มทบกันเข้าตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยา ตัวเนเมียวสีหบดีย้าย
 จากค่ายปากน้ำพระประศดยมาอยู่ที่ค่ายโพธิสามค่น ให้คองนำเข้า
 มาตั้งค่ายที่คองเขาทอง แลให้รุกเข้ามาตั้งค่ายวัดท่าการังอีก
 แห่ง ๓ ฝ่ายข้างในกรุง เห็นพม่าเข้ามาตั้งค่ายถึงวัดท่าการัง
 คางขุ่นใหญ่จะยิงไค้ถึงพระนคร ก็ให้กองทัพเรือยกออกไปตีค่าย
 พม่า มีรายการในหนังสือพระราชาพงษาวดารว่า กองทัพเรือ
 ทัยกไปครั้งนั้นเป็นพวกกรมทหารอาสาหกเหล่า แต่ใครจะเป็นตัว

นายทัพหาปรากฏไม่ กล่าวแต่ว่ามีนายฤกษ์คน ๓ ดยคายน
สองมือรำไปข้างหน้าเรือ พอพม่ายิงขนามาถูกนายฤกษ์ตกน้ำ
ลง กองทัพเรือก็ถอยกลับคืนเขารอง ๆ ทั้งหมด ความตกกล่าวนี้
พิเคราะห์ก็เห็นว่า คงเป็นด้วยเรื่องเชือดอวทาศกมนนั่นเอง นาย
ฤกษ์คนนั้นเห็นจะเป็นตัวอาจารย์ รำคายนเศกเข้าไปนำทัพ โดย
เชื่อว่าอาจะคุ้มครองของถนอินตรายกองทัพได้ทั้งหมด ครั้นตัว
อาจารย์ถกขนตายเอง พวกกองทัพก็พากันใจผ้อ ผู้ที่คุมทัพ
เห็นว่า ถาขึ้นเข้าไปรบก็เห็นจะเป็นเครื่องแต่สำหรับไปแตกไปตาย
ไม่เป็นการ จึงให้ถอยทัพกลับมา ก็ก็เป็นนิทสันตุคาทรณให้เห็น
ว่าสิ่งใดแม้จะเป็นของดี ถ้าไม่รู้จักใช้ก็อาจจะกลายเป็นของชั่วไป
ได้เหมือนกับการที่เชือดอวทาศกมนมกราบเกินไป คนๆ ใ้เคยอาจะ
จะพาให้คนนบรชยดดยหันชาติกลับมาได้ฉฉฉ แต่เมื่อกองทัพกลับ
เข้ามาในพระนครแล้ว จะคิดสันลงโทษผู้นำทัพตามพระโอบการ
ศักฤาอย่างไรหาได้ความต่อไปไม่ แต่ตนการรบพุ่งก็เป็นแต่เอา
ขนใหญ่ตั้งยิงกันทั้ง ๒ ฝ่าย พม่าตั้งค่ายทิวภูกเขาทอง วัดท่า
การบง แล้วตั้งค่ายรายต่อลงมาทิววัดกระชาย วัดปลับปลาไชย
วัดเต่า วัดสุเรนทร วัดแดง ข้างบ้านควนตง ตั้งขนใหญ่ยิงเข้า
ไปในพระนคร ฝ่ายข้างไทยก็ให้ขามออกไปตั้งค่ายกันพระนคร
ไว้ทุกด้าน ด้านเหนือตั้งทิวคานาพระเมรุแห่ง ๓ ทิวเนยคแห่ง ๓
ด้านควนออกตั้งทิวคณตชปแห่ง ๓ ทิวคพิไชยแห่ง ๓ ทิวคเกาะ

แก้วแห่ง ๑ ท่านได้ให้หลวงอภัยพิพัฒน์ขุนนางจีนคุมพวกจีนชำน
 นายค่า ๒,๐๐๐ ลงไปตั้งค่ายที่บ้านสวนพลูแห่ง ๑ ให้พวก
 ศฤศกรตั้งค่ายที่ริมวัดพิทโศสวรย์แห่ง ๑ ท่านวันตกให้กรม
 อาสาหกเหล่าตั้งค่ายทั่ววัดไชยวัฒนารามแห่ง ๑ รวมเป็น ๘ แห่ง
 ด้วยกัน การตั้งค่ายตอนนี้เป็นเวลาจวนน้ำหลาก ต้องเที่ยว
 ทาที่คอนตั้งค่ายกันทั้งฝ่ายไทยแลฝ่ายพม่า แต่บนใหญ่ที่ยัง
 ไต่ต่อยกันนั้นไทยมีขบวนประจำเมืองได้เปรียบพม่า จึงคิดอ่านเอา
 ขนขนาดใหญ่ ๆ ขนตั้งขบวนข้อม มเรือเล็ก ๆ มา ๒ เป็น
 อุทากรของความสำเร็จในครั้งนั้นว่า เมื่อเอาขบวนปราบหงษา
 ชิงเป็นอย่างใหญ่ที่มีขบวนข้อมมหาไชยจรยิงพม่า แต่แรก
 เจ้าน้ำไม่กล้ายักคืบทำให้เต็มขนาด กลัวแก้วหระแตกด้วย
 เสียงปืน ลกคืบกำลังแล้วยังมีคนขอให้ลกลงอีกเล่า จนที่สุด
 เมื่อยิงไปกระสุนปืนไปตกไม่ถึงคเมือง เป็นไต่ดังอย่างนี้ ขาง
 ฝ่ายทกลากก็ตรงกันข้าม คงปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร
 ว่า พระศรีสรีรบาหะ ซึ่งเป็นเจ้าน้ำทรงขายข้อมชกบ มม
 พระนครข้างตะวันตกเฉียงเหนือ เอาขบวนข้อมมหากาลมฤคยราช
 ขนข้อม แล้วเอาลูกปืนยักทวน ๒ เท่า ประสงค์จะยิงให้ถึง
 ค่ายพม่าที่ภูเขาทอง ยิ่งไต่คืบเตี้ยขบวนก็เลยร้าวรานใช้ไม่ไต่คืบ

๑ ที่ตั้งค่ายกันพระนครดังกล่าวมานี้ ตรวจจากหนังสือหลายฉบับ บางทีจะผิดบ้าง.

๒ เรื่องนี้ทั้งในหนังสือพระราชพงษาวดาร แลมีกระแสนับสั่งพระบาทสมเด็จพระ
 มิ่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ในหนังสือจดหมายเหตุวงอุดมสมบัติ หอพระสมุด ฯ พิมพ์แล้ว.

ไป แลยังมีเรื่องเล่ากันเป็นเรื่องเกร็ดอีกหลายอย่าง แต่ยิ่งได้
 ตอขกันไปมาจนกระสุนดินดำข้างในพระนครบกพร่องลง ถึงต้อง
 เอาดินขี้เถ้าไฟทำเป็นกระสุนปืนใหญ่ แลต่อมาชั้นหลังถึงตั้ง
 กฎประกาศแก่เจ้าน้ำว่า ถ้าใครจะยิงปืนใหญ่ต้องให้มายอกขอ
 อนุญาตที่ศาลาลูกขุนเสียก่อน เลยเป็นมูลเหตุเกิดการสำคัญใน
 เรื่องพงษาวดาร คือ พระยาตากสินเป็นเจ้าน้ำที่รักษาการบ้าน
 ครัวนั้นออกอยู่ที่วัดเกาะแก้ว (ตรงหน้าวัดสุวรรณข้ามฟาก) เห็น
 พม่ายกเขามาเอาปืนใหญ่ยิงเข้าศึกไม่มายอกศาลาลูกขุน มีโทษ
 พ้องเกิดขระต้องถูกลงโทษ หากว่าไค้มีขำเห็นถึงความชอบมาจึง
 ใ้ได้รับกรุณาเพียงภาคทัณฑ์โทษไว้^๒ แต่ั้นพระยาตากสินก็ถือ
 ใจจึงคิดหนีจากพระนคร

ถึงเดือน ๑๒ เวลานั้นน้ำท่วมทุ่งได้เข้าเข้ามาในกรุง ๑ ว่าพม่า
 ยกทัพเรือลัดทุ่งหนทางขึ้นชนมาจากค่ายที่บางไทรแลที่ชนอนหลวง
 วัดไทรปลีศรัว ทำนองจะมาตรวจเตรียมมล้อมกรุง ๑ ข้างบ้าน
 ครัวนั้นออก สมเด็จพระเจ้าเอกทัศจึงตรัสสั่งให้พระยาเพชรบุรีคุม
 กองทัพเรือกอง ๓ พระยาตากสินคุมกอง ๓ ยกออกไปตั้งที่
 วัดใหญ่คอกยสลักตักกองทัพพม่าที่ยกมาทางท้องทุ่ง ครั้นพม่ายก
 มาอีกคราว ๑ พระยาเพชรบุรีจะยกทัพเรือออกไปตั้งกองทัพพม่า
 พระยาตากสินเห็นว่าเหลือกำลัง พระยาเพชรบุรีไม่ฟัง ชนยกออก

๑ ลูกปืนดินเผานี้ พระยาโบราณ ๑ ขุดพบ เอมารไว้ ในอุทธรณ์พิริภักดิ์ก็มี.
 ๒ เรื่องนี้ในหนังสือพระราชวิจารณ์.

รบพม่าที่ริมวัดสังฆาวาศ กองทัพพม่ามากกว่าก็เข้าล้อมพระยา
เพ็ชรบุรีไว้ แล้วเอาหม้อดินกำทังไปในเรือพระยาเพ็ชรบุรี ดิน
ระเบิดเรือแตก พระยาเพ็ชรบุรีตายในที่รบ พวกกองทัพที่เหลือ
ตายก็แตกหนี ส่วนกองทัพพระยาดากสินก็หาเข้ารบกับพม่าไม่
ถอยกลับมากตั้งอยู่ที่วัดพิไชย^๑ แต่นั้นพระยาดากสินก็ไม่เข้าไปใน
พระนครอีก ครั้นถึงเดือนยี่ พอแผ่นดินแห้งก็พาสมาศพรรคพวก
ตีฝ่าพม่าหนีไปทางทิศตะวันออก อันเรื่องราวของพระยาดากสิน
จะมีในตอนข้างหน้าโดยพิศดาร ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะเรื่องทัพพม่า
ตีกรุงศรีอยุธยาต่อไป.

คราวนี้เรื่องราวการสงครามถึงชั้นระยะที่ ๔ แลเป็นที่สุด พอ
น้ำลดถึงระดแล้ง ฝ่ายพม่าได้กองทัพเพิ่มเติมมาอีก ก็รวบรวม
กำลังกลับมารบพุ่งกวาดชนชั้น แต่ฝ่ายกองทัพไทยที่รักษาพระ
นครนั้นตั้งคันจันระดแล้งระสาย ด้วยรู้กันว่าหมดช่องทางที่จะเอาไชย
ชนะพม่าได้ พวกจีนในกองทัพก็ไปตั้งค่ายอยู่สวนพลุทิศระเอา
ตัวรอดก่อน คบคิดกันประมาณ ๓๐๐ คนพากันขึ้นไปยังพระ
พุทธบาท ไปลอบทองคำที่หุ้มพระมณฑปน้อยแลแผ่นดินที่ตาก
หินพระมณฑปใหญ่มาแข่งขื่นกันเป็นอาณาประโยชน์ แล้วเอาไฟ
เผาพระมณฑปพระพุทธบาทเสียหวังจะให้ความสูญญ ต่อมาไม่ช้าพม่า
ยกเข้ามาตีค่ายทัพเนยดได้ ทัพเนยดสู้รบตีแม่ทัพพม่า

๑ วัดพิไชยอยู่ใต้สถานีรถไฟเดี๋ยวนี้ เข้าใจว่าเดิมจะเป็นค่ายที่พระยาเพชรบุรีรักษา
พระยาดากสินไปรักษาค่ายนั้นแทนพระยาเพชรบุรี.

ก็เข้ามาตั้งอยู่ที่พเนียด ใหลองทัพพม่าเข้าตีค่ายไทยที่ออกไป
 ตั้งข้อมกันพระนครข้างด้านเหนือแตกกลับเข้ามาในกรุง ฯ หมก
 ทกค่าย แล้วพม่าก็เข้ามาตั้งค่ายประชิดพระนครข้างด้านเหนือ ที่
 วัดกฐีแดง วัดสามพิหาร วัดกระโสม วัดศรีโพธิ์ วัดนางชี วัดแม่
 นางปลื้ม วัดมณฑป ให้ปลุกหอรบเอาปืนขึ้นจึงกายิงเข้าไปในพระ
 นครทุกวันมิได้ขาด ส่วนพม่าทัพข้างใต้ก็ยกขึ้นมาตีโตค่ายไทยที่
 วัดพุทธไสสวรรคย์ แล้วไปตีค่ายที่วัดไชยวัดนาราม รบกันอยู่ได้
 แปดเก้าวันก็เสียค่ายแก่พม่า ค่ายจีนที่บ้านสวนพลูก็เสียแก่พม่า
 เหมือนกัน แต่ค่ายที่วัดพิไชยนั้นพระยาตากสินหนทางไปเสียแต่
 ก่อนพม่ายกมาตีแล้ว

ฝ่ายข้างในพระนครถูกพม่าล้อมมาช้านาน เสียดียงอาหาร
 อดคักเข็วก็เกิดเป็นโจรผู้ร้ายแย่งชิงกันชุกชุมขึ้นทุกที ครั้นวัน
 เสาร์เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำขจร เวลากลางคืนเกิดไฟไหม้ในพระนคร
 ไฟไหม้ตั้งแต่ท่าทรายริมกำแพงข้างด้านเหนือ ลุกลามมาทางประตู
 เขาเปลือกแล้วไฟข้ามมาติดบ้านเรือนแถวข้างมะพร้าวตลอดไปถึง
 แถวข้างบ้านโตน บ้านถ่าน บ้านตอง บ้านยา ไฟไหม้วัดมหาธาตุ วัดราช
 บุรณ ไปจนวัดฉันทน์ ไฟไหม้กุฏิวิหารแลบ้านเรือนในพระนคร
 รวมกว่า ๓๐,๐๐๐ หลัง ผู้คนพลเมืองก็ยั้งค้ำแค้นหนักขึ้น สม
 เ็จพระเจ้าเอกทัศให้ทูตออกไปว่ากล่าวกับพม่าขอเลิกรบ จะยอม
 เป็นเมืองขึ้นต่อพระเจ้าอังวะ แม่ทัพพม่าก็ไม่ยอมเลิก ค่าย

ประสงค์จะตักวาทเอาทรัพย์สินสมบัติผู้คนไปให้สิ้นเชิง ในพงษาวดาร
พม่าว่า เเน่เมี้ยวสี่หีบทำให้เขาคัปล้นพระนครหลายครั้งแต่ตีไม่ได้
ด้วยไทยจวนตัวเขาก็ก่เกิดมานะต่อสู้แข็งแรง รยพุ่งพม่าแตกถลัน
ออกไปทุกครั้ง จนพม่าต้องตั้งล้อมนั้งอยู่อีกคราว ๑ แต่ข้างใน
พระนครผู้คนออกอยากหนักเขากัปากันย่นข้ามกำแพงหนีไปเป็นอัน
มาก ทหารออกไปได้ก็มี ทหารไม่พ้นตรงไปยอมให้พม่าจับพอได้อา
หารกินก็มี เเน่เมี้ยวสี่หีบก็เห็นว่าชาวพระนครอ่อนกำลังระส่ำระสาย
มากแล้ว จึงให้กองทัพพม่าที่ค่ายวิคฤฎ์แดง วิคสามพิหาร แลที่
วิคมณฑลปลสมทยกันยกเข้ามาในเวลากลางคืน มาทำสะพานเรือ
ข้ามน้ำตรงหัวรอข้างมุมเมืองด้านตะวันออกเฉียงเหนือ อันเป็นทำเล
น้ำแคบกว่าแห่งอื่น เอาไม้ตาลมาตั้งเป็นค่ายวิคลินตั้ง ๒ ข้าง
กันย่นชาวพระนครมิให้ยิงถูกพวกพล แล้วยกทำสะพาน ฝ่ายข้างใน
กรุง ฯ เห็นพม่าทำการล้อมแหลมเข้ามาถึงนั้น สมเด็จพระเจ้าเอก
ทัศจึงมีรับสั่งให้จมนศรีสรักษ์ ๑ คุมกองทัพยกออกไปตีทัพพม่าที่
เข้ามาทำสะพาน ในพงษาวดารพม่าว่า คราวนี้ไทยรบพุ่งแข็งแรง
มาก ตั้พวกพม่าแตก แลฆ่าฟันล้มตายเสียมาก แล้วตามไปตี
ได้ค่ายพม่าอีกค่าย ๑ แต่ไม่มีกำลังอุดหนุนไปพดแก่การ พม่าก็
ช่วยกันตีแตกถลันเข้ามา แต่นั้นไทยก็มีทัพยกออกไปรบอีกต่อไป

๑ จมนศรีสรักษ์คนนี้ ชื่อจิม เปนน้องพระยาราชมนตรี บิน ซึ่งสมเด็จพระเจ้า
อุทุมพรจัดปล้ำเสียเมื่อคราวพระเจ้าอลองพญาฆ่าล้อมกรุง ฯ พระยาราชมนตรีตายในเรือน
จำ จมนศรีนี้พ้นโทษได้.

ครั้นพม่าทำสพานเรือค้ำเร็วแล้วจึงเข้ามาตั้งค่ายที่ศาลาหินนอกเมือง แล้วชุกคูเมืองค้ำเข้ามามาจนถึงเชิงกำแพง ขนเอาปืนมากองใส่ไว้ที่รอกกำแพงเมือง แล้วเตรียมบันไดที่จะพาดกำแพงขึ้นปล้นเมืองไว้เป็นอันมาก

ครั้นถึงวันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีกุญ พ.ศ. ๒๓๓๐ เป็นวันแอสกราณต์ เพลาย้าย ๓ โมง พม่าก็จุดไฟสูมรอกกำแพงเมืองตรงหัวรอที่ริมอ้อมมหาไชย แลยิงปืนใหญ่ระดมเข้าไปในพระนครจากบรรดาค่ายที่รายล้อมทุก ๆ ค่าย พอเพลาลงค้ำกำแพงเมืองตรงที่เอาไฟสูมรอกลง เปลา ๒ ทุ่ม (๘. ล. ท.) แม่ทัพพม่าก็ยิงปืนสัญญาให้พม่าเข้าขึ้นปล้นพระนครพร้อมกันทุกค้ำ พม่าเอาบันไดพาดขึ้นเข้าไต่ตรงที่กำแพงทรคนันก่อน พวกไทยที่รักษาน้ำที่เหลือกำลังจะต่อสู้ พม่าก็เข้าพระนครได้ในเวลาค้ำวันนั้นทุกทาง นับเวลาแต่พม่ายกมาตั้งล้อมพระนครไต่ปี ๑ กับ ๒ เดือน จึงเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าซำค้ำ

เมื่อพม่าเข้าพระนครไต่ขึ้นเป็นเพลากลางคืน พม่าไปตั้งไโหนักเอาไฟจุดเผาเข้าเรือนของชาวเมือง เข้าไปจนกระทั่งปราสาทราชมณฑลเขี้ยว ไฟไหม้ลุกลามแสงสว่างค้ำกลางวัน ครั้นพม่าเห็นว่าไม่มีผู้ใดต่อสู้แล้วก็เที่ยวเก็บรวบรวมทรัพย์จับผู้คนอลหม่านทั่วไปทั้งพระนคร แต่เพราะเป็นเวลากลางคืนพวกชาวเมืองจึงหนีรอดไปได้มาก พม่าจับไต่สัก ๓,๐๐๐๐ ส่วนสมเด็จพระเจ้า

เอกทัศนั้น ว่ามหากเล็กพาดลงเรือน้อยหนีไปซุ่มซ่อนอยู่ในสมทม
 พุ่มไม้ที่บ้านจิกริมวัดสังฆาวาศ ต่อมามหากเล็กเห็นพม่าออกเที่ยว
 ค้นหาก็กตกใจหนีเอาตัวรอด ทั้งสมเด็จพระเจ้าเอกทัศไว้ที่บ้านจิก
 พระองค์เดียว แต่พม่ายังหารู้ไม่ จับได้แต่สมเด็จพระเจ้าอคมพร
 ชิงทรงผนวช แลเจ้านายในพระราชวงศ์โดยมาก กับทั้งข้าราชการ
 การผู้ใหญ่ผู้น้อยแลพระภิกษุสามเณรที่หนีไปไม่พ้น พม่าก็จับเอา
 รวมไปคุมไว้ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ส่วนผู้คนพลเมืองที่จับได้ก็แจกจ่าย
 กันไปควบคุมไว้ตามค่าย นายทัพนายกองทั้งปวง แลพม่าเที่ยว
 ตรวจเก็บบรรดาทรัพย์สินสมบัติ ทั้งสิ่งของหลวงของราษฎร ตลอดจน
 เงินทองของเครื่องพศุขชาติตามพระอารามใหญ่น้อย ไม่เลือกว่า
 ของที่ระหีบยกได้เท่าที่ไม่พึงจะหีบยกได้ ทั้งเช่นทองเงินที่แผ่
 หุ้มพระพุทธรูป มีทองคำที่หุ้มพระศรีสรรเพชญ์ดาญาณเป็นต้น พม่า
 ก็เอาไปสมพระพุทธรูปให้ทองละลายเก็บเอามาจนสิ้น เท่านั้นยังไม่พอ
 พม่ายังจะเอาทรัพย์สินซึ่งราษฎรฝังซ่อนไว้ตามวัดวาอารามเรือน
 ต่อไปอีก เอาราษฎรที่จับไว้ได้ไปชำระซักถามแล้วปล่อยลงให้ส่อ
 กันเอง ใครเป็นโจทย์บอกทรัพย์สินของผู้อื่นให้ ได้ก็ยอมปล่อยตัวไป
 ส่วนผู้ที่เปนเจ้าของทรัพย์สินถ้าไม่บอกให้โดยดี พม่าก็เข่นยนต์แล
 ทำทัณฑ์กรรมต่าง ๆ เร่งเอาทรัพย์สิน จนถึงล้มตายก็มี^๑

๑ มีเรื่องปรากฏขึ้นเมื่อครั้งกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งพระอาจารย์ดีครั้ง
 กรุงเก่าเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรก ภายหลังได้ความว่าพระอาจารย์ดีเคยบอกทรัพย์สิน
 ของผู้อื่นให้พม่าเมื่อเวลาถูกขังอยู่ พระอาจารย์ดีเลยถูกถอดจากที่พระสังฆราช.

กองทัพพม่าได้กรุงศรีอยุธยาแล้ว พักอยู่ประมาณเก้าวัน
 สี่วันพอรวบรวมเสบียงแล้วทัพยั้งของเสร็จแล้ว เมื่อพม่าจะเลิก
 ทัพกลับไปเนเมียวสีหบดีจึงตั้งให้สักมอญที่มีความชดชวยครั้งตกค่าย
 บ้างบางระจันเป็นนายทัพ ให้มอญพม่าเป็นปลัดทัพคุมพลพม่า
 มอญรวม ๓๐๐๐ ตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น คอยสืบจับผู้คนแลเก็บ
 ทรัพย์สิ่งของส่งตามต่อไป แล้วตั้งนายทองอินคน ๑ ซึ่งเป็นไทยไป
 เข้าช่วยพม่าให้เป็นเจ้าเมืองธนบุรี แล้วจึงแบ่งกองทัพเป็น ๓ กอง
 กองทัพข้างเหนือ เนเมียวสีหบดีคุมเจ้านายแลข้าราชการที่เป็น
 เชลยกับทรัพย์สิ่งของที่คัมภีระมากยกกลับไปทางด่านแม่ละเมา
 กองทัพทางใต้ให้เจ้าเมืองสุทนต์เป็นนายใหญ่ คุมพวกเรือขรรหก
 ทรัพย์สิ่งของอันเป็นของใหญ่ของหนักไปทางเมืองธนบุรีแลทำเงินแม่
 กลองอีกกอง ๑ ยกให้เป็นกองทัพยกไปทางเมืองสุพรรณบุรี ไป
 รวมกับกองเรือที่เมืองกาญจนบุรี ยกกลับไปทางด่านพระเจดีย์สาม
 องค์ ครั้นนั้นพม่าได้เสลยไป ๓๐,๐๐๐ เศษ ยืนใหญ่ ๑,๒๐๐ กระ-
 ขอก ยืนเล็กหลายหมื่น แต่ยืนพระพิรุณ (แสนห้า) ใหญ่กว่า
 กระบอกอันพม่าเอาไปไม่ไหวก็เอาชนระเบิดเสียที่วัดเขมา จนเอา
 แต่ทองไป.^๑

เมื่อกองทัพพม่ายกกลับไปนั้น มีเจ้านายในพระราชวงศ์ที่

๑ บั้นพระพิรุณนี้เข้าใจกันอีกนัย ๑ ว่าไทยเอาลงจมไว้ ในสระแก้วที่ในพระราชวัง
 กรุงเก่า ถึงได้มีผู้ไปขุดค้นกันเมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่ในหนังสือพระราชพงษาวดารฉบับ
 พระราชหัตถเลขา ว่าพม่าระเบิดเสียที่วัดเขมา.

พม่าจับไท้ ประชวรอยู่ยังพาไปเมืองพม่าไม่ได้ ค้างอยู่ที่
 ค่ายโพธิ์สามต้นหลายพระองค์ พอลองทัพกลับไปแล้วไม่กี่วัน
 พวกพม่าก็ไปพบสมเด็จพระเจ้าเอกทัศที่บ้านจิก เวลานั้นอดพระ
 อาหารมากกว่า ๑๐ วัน พอริบเสด็จไปถึงค่ายโพธิ์สามต้นก็สวรรคต
 ทำนองสักจะเสด็จไปองค์ของพระเจ้าแผ่นดินไทยที่ต้นไค้พงพาอา-
 ไ้ไคร่มาแต่ก่อน จึงให้เชิญพระบรมศพมาฝังไว้ที่โคกพระเมรุ
 ทรงนำวิหารพระมงคลบพิตร อันเป็นที่ทำพระเมรุทองสำนาลวง
 ครั้งกรุงเก่า ว่าพอว่างราชการจะถวายพระเพลิง ส่วนเจ้านายแล
 ข้าราชการที่พม่าจับเอาไปเมืองอังวะนั้น ปรากฏว่าพระเจ้ามังระ
 ให้สมเด็จพระเจ้าอู่ทองพรลาผนวช แล้วให้ตั้งค้ำหนักอยู่ที่เมืองจ๊ก
 ภาย ทรงนำเมืองอังวะข้าม เจ้านายแลข้าราชการก็เห็นจะรวบรวม
 อยู่ด้วยกันนั้นโดยมาก ท้ายพม่าให้ถามคำให้การถึงเรื่อง
 พงษาวดารแลแบบแผนราชประเพณีกรุงศรีอยุธยาจกลงจดหมาย
 เหตุ คือกที่โคลัมเบียมาแปลพิมพ์ เรียกว่าคำให้การขุนหลวงหาวัด
 ฤๅคำให้การชาวกรุงเก่า นั้น แต่ส่วนพวกราษฎรพลเมืองที่กวาดเอา
 ไปเป็นเชลย พม่าแจกจ่ายไปเที่ยวอยู่ตามที่ต่าง ๆ ภายหลังหนี
 คนมาขานเมืองไค้ก็มีบ้าง แต่ที่เลยสูญไปในเมืองพม่านั้นโดย
 มาก คนแลกรุงศรีอยุธยาอันบรมกษัตริย์ราชิราช ได้ทรงครอบ
 ครอบล้อมกันมา ๓๔ พระองค์ ทำรังคักเป็นราชธานีของสยามประ-
 เทศตลอดเวลา ๔๑๗ ปี มาถึงความพิเนาศด้วยไทยพิบัติครั้งแสดงมา.

แต่ความเป็นอิศรของชาติไทยมิได้เสียไปถึกรุงศรีอยุธยา
 ด้วย ในไม่ช้าไทยก็กลับตั้งสยามประเทศให้เป็นอิศรภาพได้ดัง
 แต่ก่อน แต่เรื่องราวการสงครามไทยรบกับพม่าครั้งกรุงศรี
 อยุธยาหมดเพียงเท่านั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นหนังสือยาวอยู่แล้ว
 จึงได้เรียบเรียงเรื่องไทยรบกับพม่าครั้งกรุงธนบุรี แลกรุงพระมหา
 นครอมรรัตนโกสินทรแยกออกเป็นอีกเรื่อง ๑ ต่างหาก ถ้าท่านผู้
 ใต้อาจจะทราบเรื่องราวต่อไปก็จงหาหนังสือนั้นอ่าน เทอญ ฯ

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 107847326